

Grodnae et orbi

Гарадскія супольнасці і гарадское
асяроддзе XIV–XX стст.

Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі
(Гародня, 4–5 лістапада 2017 г.)

Мінск
Выдавец А. М. Янушкевіч
2018

УДК 623.4(476)(091)
ББК 63.3(4Бел)
Г86

*Зборнік выдадзена пры падтрымцы
Польскага інстытута ў Мінску*

Grodnae et orbi: гарадскія супольнасці і гарадское ася-
Г86 роддзе XIV–XX стст. : Матэрыялы міжнар. навук. канф. (Га-
родня, 4–5 лістапада 2017 г.) / пад рэд. А. Радзюка і В. Галу-
бовіча. — Мінск : А. М. Янушкевіч, 2018. — 352 с. : іл.
ISBN 978-985-7165-.

Зборнік з’яўляецца вынікам працы міжнароднай навуковай канферен-
цыі “Grodnae et orbi: гарадскія супольнасці і гарадское асяроддзе”, якая
адбылася 4–5 лістапада 2017 г. у Гродне. У матэрыялах зборніка закрана-
юцца розныя аспекты палітычнага, эканамічнага, сацыяльнага і рэлігійна-
га жыцця гарадоў Усходняй Еўропы ў XIV–XX стст.

Кніга адрасаваная ўсім, хто цікавіцца гісторыяй Гародні і тым, што
адбывалася ў гарадскім асяроддзі іншых гарадоў Цэнтральнай і Усходняй
Еўропы.

УДК 623.4(476)(091)
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-7165-

© Цэнтр гарадскога жыцця, 2018
© Афармленне. Выдавец А. М. Янушкевіч, 2018

Прадмова

2008 год стаў часам адліку новай гарадзенскай традыцыі, якую запачаткавалі менавіта беларускія гісторыкі. Ініцыятыва, выкліканая са-лідарнасцю з калегамі, пазбаўленымі магчымасці ўдзельнічаць у навуковым жыцці, была рэалізавана ў выглядзе серыі канферэнцый, што атрымалі назву “Гарадзенскі палімпсест” (2008–2012) і “Гарадзенскі соцыум” (2013–2015). Рэзананс ад гэтых мерапрыемстваў і аператыўна выдадзеныя матэрыялы навуковых сесій яшчэ раз падкрэслілі асаблівы статус Гарадні як месца, дзе грамадская супольнасць выявіла сябе здольнай кансалідавана працаваць, ствараць якасны і незалежны ад уплываў дзяржаўных інстытутаў прадукт. Гарадзенскія канферэнцыі прыцягнулі лепшыя сілы сучаснай беларускай гістарыяграфіі, сталі месцам актыўных дыскусій даследчыкаў розных краін, а таксама прэзентацый сучасных падыходаў да вывучэння мінулага. У выніку гарадзенцы атрымалі магчымасць штогод ставіць на паліцы чарговы том гісторыі свайго горада, а айчынная навуковая грамадскасць атрымала прыклад альтэрнатыўнага бачання мінулага Гарадні і Беларусі ў цэлым.

Асобна варта зрабіць акцэнт на тым, што і канферэнцыі, і апублікаваныя зборнікі былі плёнам працы беларускай інтэлігенцыі, якая разглядала і працягвае разглядаць Гарадню як своеасаблівы бастыён нацыянальнага інтэлектуальнага жыцця. Але, у пэўнай ступені насуперак гэтаму, і адначасова дзякуючы гэтаму, гарадзенскія канферэнцыі ператварыліся ва ўнікальную для Беларусі пляцоўку для дыялогу не толькі паміж мінулым і сучаснасцю. Знітаванне розных эпох у суцэльнае гістарычнае палатно з беларускім акцэнтам стала магчымым дзякуючы плённаму міжкультурнаму абмену, выніковай супрацы з польскімі, украінскімі і літоўскімі калегамі. Асноўным аб’ектам вывучэння на працягу ўсяго гэтага часу з’яўляецца горад і жыццё гараджан у самых розных яго праявах.

“Гарадняцэнтрызм”, уласцівы “палімпсестам” і “соцыумам” стаў, такім чынам, добрай падставай паразважаць над лёсамі гарадской культуры ў шырокім кантэксце. Уласна гэтая ідэя, якая, да слова, добра спалучылася са святкаваннем у нашым горадзе Дзён святога Губерта, была галоўным лейтматывам зладжанай 4–5 лістапада 2017 г. канферэнцыі

“**Grodnae et orbi**”. Яе вынікі прадстаўлены ў дадзеным зборніку, адрасаваным, у адпаведнасці з назвай, усім, хто цікавіцца гісторыяй Гародні і тым, што адбывалася ў гарадскім асяроддзі іншых гарадоў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

Падрыхтаваныя ўдзельнікамі канферэнцыі матэрыялы адносяцца да розных эпох і закранаюць пытанні, якія, у большасці выпадкаў, раней не з’яўляліся прадметам асобнай увагі даследчыкаў.

Так, зборнік распачынаецца артыкулам беларускай даследчыцы *Альбіны Семянчук*, якая правяла аналіз каштоўных звестак пра знаходжанне ў Гародні каралёў і вялікіх князёў літоўскіх.

Унікальны вексілалагічны матэрыял пра гарадзенскую харутву 1655 г. прадставіў і прааналізаваў у сваім артыкуле *Аляксей Шаланда*.

Львоўская даследчыца *Тацяна Гошка* звярнулася да праблемы жабрацтва ў гарадах у XIV–XVII стст.

У цэнтры ўвагі *Віталія Галубовіча* паўсталі запісы пра арганізацыю пахаванняў з тастаментаў гарадзенскіх мяшчанаў другой паловы XVII ст.

Частку матэрыялаў, прадстаўленых у дадзеным зборніку, можна падзяліць на некалькі тэматычных блокаў.

У першую чаргу гэта артыкулы, дзе закранаюцца асобныя аспекты гісторыі рэлігійных устаноў Гародні і Беларусі ў цэлым. У артыкуле *Катарыны Календы-Корчак* ахарактарызаваны некаторыя аспекты дзейнасці сяцёр-марыявітак у другой палове XVIII – першай палове XIX ст. у гарадах усходніх рэгіёнаў былой Рэчы Паспалітай. *Дарота Пірамідовіч* звярнулася ў сваёй працы да гісторыі бернардзінскага касцёла і кляштара ў Гародні. У сваю чаргу *Эва Віка* прэзентавала ўнікальныя матэрыялы па гісторыі айчыннай адукацыйнай культуры на прыкладзе фізічных эксперыментаў у гарадзенскай школе дамініканцаў у 1793 г. Да гэтых тэкстаў тэматычна можна аднесці і працу *Аляксандра Перагудава*, які прааналізаваў апісанні гарадзенскай Каложскай царквы да яе руйнавання ў 1853 г.

У цэнтры ўвагі прац літоўскіх гісторыкаў *Гітаны Зуене* і *Адама Станкевіча* знаходзяцца супярэчнасці і канфлікты, якія мелі месца ў жыцці гараджан ВКЛ з XVI па XVIII стст.

Два артыкулы ў зборніку непасрэдным чынам тычацца праблем міграцыі. Гэта даследаванне *Юрыя Гардзеева* пра кар’еры мігрантаў у Гародні ў XVIII ст. і праца *Віталіі Стравінскене* пра змены этнічнай структуры насельніцтва Вільні ў 1944–1989 гг.

Асобным блокам у зборніку прадстаўлены даследаванні, якія закранаюць розныя аспекты эканамічнай дзейнасці гараджан. Да іх ліку адносяцца артыкулы *Аляксандра Ераішэвіча* пра грашовыя зборы ў беларускіх гарадах першай паловы XIX ст., *Андрэя Кіштымава* пра горадаўтваральныя прадпрыемствы ў XIX – пачатку XX ст. Новай старонкай у гістарыяграфіі з’яўляюцца працы *Андрэя Вашкевіча* і *Алеся Радзюка*, прысвечаныя развіццю вытворчасці алкагольных напояў на Гарадзеншчыне. Гісторыя мясцовых друкароў канца XVIII – першай паловы XIX ст. стала аб’ектам вывучэння ў працы *Вячаслава Шведа*.

У артыкулах *Аэліты Амбрулевічутэ* і *Таццяны Вароніч* узняты надзённыя для беларускіх гарадоў XIX – пачатку XX ст. праблемы арганізацыі і функцыянавання жыццёвай прасторы, аналізуюцца нормы і мерапрыемствы па падтрыманні належнага санітарнага стану гарадоў Беларусі і Літвы.

Гісторыя XX ст. прадстаўлена працамі беларускіх, польскіх і ўкраінскіх даследчыкаў. *Сяргей Токць* даў грунтоўную характарыстыку гарадзенскага чынавенства пачатку XX ст., *Аляксандр Гужалоўскі* прааналізаваў дзейнасць Мінскай гарадской думы ў 1917–1918 г.

Украінская даследчыца *Галіна Грыцэнка* звярнулася да вельмі актуальнай тэмы ўзаемных украінска-беларускіх сувязяў пачатку XX ст.

Каштоўны архівазнаўчы артыкул для зборніка падрыхтаваў польскі гісторык *Адам Перлакоўскі*. Пра баявыя дзеянні ў Гародні ў 1920 г. паміж польскімі танкавымі войскамі і савецкай кавалерыяй распавядае праца торунскага гісторыка *Вальдэмара Рэзмера*.

Постацям гарадзенскай гісторыі міжваеннага перыяду прысвечаны артыкулы *Таццяны Казак* і *Любові Зорынай*.

Нарэшце, актуальныя праблемы сучаснага жыцця гараджан на прыкладзе Львова ўзяла ў сваім артыкуле *Надзея Чараўко*.

Альбіна Семянчук (Гародня),
кандыдат гістарычных навук

Каралеўскі і велікакняжацкі побыт у Гародні ў канцы XIV — пачатку XVI ст.

Аб знаходжанні каралёў і вялікіх князёў літоўскіх у той ці іншай мясцовасці сведчаць шматлікія дакументы гаспадарскай канцылярыі. Звычайна яны сканчаюцца фразай “пісан в Ковне”, “пісан в Кракове”, “пісан в Городне” і г.д. Часам на гэтых дакументах прысутнічае дата. Аграмадная колькасць дакументаў адпаведна падпісаных захавалася ў Метрыцы Літоўскай або Кароннай, у іншых архівах і апублікаваных зборах¹. Знайсці ўсе дакументы, якія выйшлі з канцылярыі таго ці іншага ўладара, амаль немагчыма. Тым не менш даследчыкам жыцця і дзейнасці караля або вялікага князя даводзіцца супастаўляць даты і месцы яго знаходжання ў розныя моманты дзеля высвятлення важных гістарычных падзей і абставінаў. Так з’явілася ідэя іцінэарыяў.

Іцінэарый — гэта храналагічны пералік месцаў знаходжання караля і вялікага князя літоўскага. У перакладзе з лацінскай мовы слова *itinerarium* абазначае маршрут. Іцінэарыі дазваляюць удакладніць, дзе ў пэўны момант знаходзіўся кароль ці вялікі князь літоўскі. Як вядома, у раннім сярэднявеччы гаспадар быў *rex ambulans*, ён амаль увесь час рухаўся па тэрыторыі краіны, аб’язджаючы свае ўладанні. Гэтая з’ява характэрная як для Заходняй Еўропы ў раннім сярэднявеччы, так і для Усходняй, дзе яна больш вядомая пад назвай “палюддзе” (збіранне даніны з падпарадкаваных земляў). Аб’езд краіны манархам быў тыповай з’явай кіравання краінай. Пазней, калі неабходнасці гаспадару аб’язджаць свае ўладанні ўжо не было, ён, тым не менш не сядзеў у сваёй рэзідэнцыі, а рухаўся з месца на месца, вырашаючы розныя пытанні дзяржаўнага кіравання.

Ініцыятарамі стварэння манаршых іцінэарыяў былі нямецкія, польскія і чэшскія гісторыкі. Сярод палякаў адным з першых зацікавіўся

¹ Дакументаў з подпісам караля “*manupropria*” да пачатку XVI ст. амаль няма. Звычай уласнаручнага падпісання дакументаў каралём з’яўляецца толькі ў канцы XV ст. Вядома 9 подпісаў Яна Ольбрахта, 34 Аляксандра Ягелончыка: Bogucka M. Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. Kraków, 2009. S. 37.

храналогіяй жыцця і дзейнасці першых Ягелонаў Фрыдэрык Папэ, які апрацаваў фрагмент іцінерарыя Казіміра Ягелончыка і Яна Ольбрахта². Нават у савецкай гістарыяграфіі была зроблена спроба стварыць іцінерарый Жыгімонта Старога, якую здзейсніў Мікалай Беражкоў³.

Першае выданне іцінерарыя Уладзіслава Ягайлы выйшла ў 1972 г. з-пад пяра Антонія Гансяроўскага⁴. Аднак нядаўна ўзнікла ідэя выдаць серыю іцінерарыяў Ягелонаў, ініцыятарам якой была, на жаль, заўчасна памерлая даследчыца Ізабэла Скерская. Першым у дадзенай серыі быў выдадзены іцінерарый Казіміра Ягелончыка аўтарства Гражыны Руткоўскай⁵, другім — перавыданне іцінерарыя Ягайлы, створанага Антоніем Гансяроўскім⁶, а трэцім — Аляксандра Ягелончыка (аўтар Кшыштаф Пяткевіч⁷). Найноўшым выданнем з дадзенай серыі з’яўляецца іцінерарый польскага караля Уладзіслава III, складзены Станіславам Срокам і Віялетай Завіткоўскай⁸. Ягоны іцінерарый мы не аналізавалі, бо ён не быў вялікім князем літоўскім. Ва ўсіх названых выданнях інфармацыя падаецца храналагічна, указаная мясцовасць, даты побыту на аснове інфармацыі з усіх вядомых крыніц.

Як адзначаў А. Гансяроўскі, Ягайла быў першым польскім уладаром, падарожжы якога можна дакладна рэканструюваць і зрабіць рэальныя высновы пра функцыянаванне механізму каралеўскіх аб’ездаў⁹. Для абазначэння каралеўскіх падарожжаў, на нашу думку, лепей выкарыстоўваць тэрмін **аб’езд**, які нясе ў сабе этымалогію свядомага перамяшчэння з канкрэтнай мэтай — праверкі, кантролю, збору падаткаў, суда. Складваецца ўражанне, што Ягайла зусім не сядзеў на месцы, увесь час падарожнічаў. Ягоныя нашчадкі ўжо імкнуліся больш часу праводзіць

² Гл.: Węcowski P. Polskie itineraria średniowieczne i nowożytnie. Przegląd badań i propozycje badawcze // Studia Zródłoznawcze. T. 37. 2000. S. 30–34.

³ Бережков Н. Итинерарий великих князей литовских по материалам Литовской Метрики (1481–1533 гг.) // «Археографический Ежегодник за 1961 год». М., 1962. С. 180–205. Рэц.: Wasilewski T. Acta Baltico-Slavica 2. Białystok, 1965. S. 432–436.

⁴ Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Warszawa, 1972.

⁵ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492. Instytut Historii PAN. Warszawa, 2014.

⁶ Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione do druku przygotowali Antoni Gąsiorowski i Grażyna Rutkowska. Instytut Historii PAN. Warszawa, 2015.

⁷ Pietkiewicz K. Itinerarium króla Aleksandra Jagiellończyka 1492–1506. Instytut Historii PAN. Warszawa, 2016.

⁸ Sroka S., Zawitkowska W. Itinerarium króla Władysława III 1434–1444. Warszawa, 2017.

⁹ Gąsiorowski A. Itinerarium ... Wyd. II. S. 17.

у сваіх рэзідэнцыях, менш вандраваць па краіне і за яе межамі, што адлюстравалася ў іх іцінэрарыях.

Людвік Калянкоўскі падкрэсліваў важнае значэнне каралеўскіх аб'ездаў для каронных і літоўскіх правінцый: “Ягелоны зналі ўсю Польшчу і Літву ад канеўскіх, северскіх і смаленскіх рубяжоў да Шлёнска, Прусаў, Спіша, Пакуця. Не чужыя ім былі і суседнія краіны...”¹⁰

Будучы каралём Польшчы і вялікім князем літоўскім, Ягайла рэгулярна аб'язджаў тэрыторыю Польшчы і Галіцкай Русі. Зрэдку ён заязджаў на іншыя так званыя рускія землі. Напрыклад, наведаў Віцебск і Полацк у 1386–1387 гг., зрабіў вялікае падарожжа па Русі ў 1411 г. У ВКЛ з 1392 г. былі асобныя гаспадары (Вітаўт, Свідрыгайла, Жыгімонт Кейстутавіч), таму прыезды сюды Ягайлы насілі адметны характар, не такі, як аб'езды Польшчы, дзе ён быў фактычна адзінаўладным гаспадаром.

У Вялікае Княства Літоўскае, асабліва пасля 1400 г., Ягайла прыязджаў звычайна ранняй зімой, у Гародні святкаваў Божае Нараджэнне. Некалькі разоў бываў тут з мэтай сустрэчы з крыжакамі ў Велёне над Нёманам (1415, 1416, 1418). Дакументаў аб знаходжанні Ягайлы ў Літве няма, таму можна толькі здагадавацца, якія важныя рашэнні прымаліся тут у таварыстве Вітаўта і некаторых давераных асобаў з ліку каронных паноў падчас сустрэч у Гародні, Вільні, Троках ці Мерачы¹¹.

У Гародню Ягайла прыязджаў адпачываць ад важных каронных спраў. Асабліва любіў ловы (паляванні) у Гарадзенскай пушчы. Аднак часта спалучаў рэкрэацыю з дзяржаўнай дзейнасцю. Перш чым ён асвоіўся на польскім троне, яму давялося вырашаць шмат міжнародных праблем з Апольскім княствам, Венгрыяй, Чэхіяй і іншымі, а таксама ўнутрыпалітычныя пытанні, у тым ліку з каралевай Ядзвігай, таму пяць год — з 1392 па 1397 гг. — Ягайла фактычна не з'яўляўся ў ВКЛ. У іцінэрарыі мы не знаходзім аніводнай згадкі літоўскіх мясцовасцяў у гэты час. Другі квартал 1397 г. аўтар іцінэрарыя лічыць адным з найгорш пацверджаных дакументальна перыядаў панавання Ягайлы¹².

Толькі на рубяжы стагоддзяў усталяваўся парадак аб'ездаў. Пакажам, як яны звычайна адбываліся. Як было сказана вышэй, раннюю зіму Ягайла праводзіў у ВКЛ, Божае Нараджэнне святкаваў у Вільні, Гародні або Троках. Прыблізна ў сярэдзіне карнавалу выязджаў у Польшчу праз Гародню, Камянец, Берасце або больш усходняй тра-

¹⁰ Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne. Olsztyn, 1991. S. 234.

¹¹ Gąsiorowski A. Itinerarium...Wyd. II. S. 17.

¹² Gąsiorowski A. Itinerarium...Wyd. II. S. 49.

сай праз Наваградак, Любомль, Парчэў і Люблін. На запусты (Масленіцу) прыязджаў у Едльню. Адтуль праз Ілжу, Сандамір, Новы Корчын ехаў у Кракаў. Аднак звычайна ў Кракаве ён надоўга не затрымліваўся і ў сярэдзіне Вялікага Посту выязджаў на поўнач праз Мехаў, Чэнстахову, Велюнь і Серадз, недалёка якога рэгулярна адбываліся пасяджэнні каралеўскага суда. Пасля гэтага Ягайла ехаў у Каліш, дзе святкаваў Вялікдзень, і далей праз Конін, Радзею ехаў на Куявы і там аб'язджаў крыжацкае памежжа. З Куяў ехаў у Велькапольшчу — Гнезна, Познань аж зноў да Коніна, дзе завяршаў сваё вясновае падарожжа. Адсюль ён вяртаўся да свайго ўлюбёнага месца побыту Новы Корчын прыблізна ў сярэдзіне жніўня, адкуль пачынаўся другі вялікі аб'езд. Каля 8 верасня ён быў ужо ў Сандаміры, дзе святкаваў Нараджэнне Найсвяцейшай Марыі Панны, пасля чаго праз Хэлмінскую зямлю, Мэдыку прыязджаў у канцы верасня ў Львоў. Падарожнічаючы па Галіцкай Русі прыблізна да пачатку лістапада, ён вяртаўся ў Непаламіцы недалёка ад Кракава. Часта не заязджаючы ў сталіцу, ён у канцы лістапада зноў выязджаў на поўнач праз Новы Корчын, Шыдлаў, Апатаў, Солец, Люблін, Парчэў, Берасце, дасягаў ВКЛ, дзе, як звычайна, праводзіў Божае Нараджэнне.

Як адзначае А. Гансяроўскі, гэтая схема падарожжаў была асабліва выразная ў першым дзесяцігоддзі XV ст.¹³, пазней ад яе рабіліся адступленні. Часам вясновы аб'езд Вялікапольшчы замяняўся на аб'езд Русі (1415, 1417, 1427). Часам рэгулярнасці перашкаджала вайна (1410, 1414, 1419, 1422, 1431, 1433), эпідэмія 1425 г., візіты ў Венгрыю (1412, 1423) ці вялікі аб'езд Русі 1411 г. Пасля смерці Вітаўта Ягайла больш ні разу на Літву не прыязджаў. Зрэшты, ён быў ужо ў такім паважаным узросце, што святы, у тым ліку Божае Нараджэнне, праводзіў у Польшчы.

На думку даследчыкаў, схему актыўных аб'ездаў краіны Ягайла часткова перанёс з ВКЛ. Слаба развітая лакальная адміністрацыя, якая ў шэрагу рэгіёнаў абапіралася толькі на староствы, патрабавала непасрэднага ўмяшальніцтва гаспадара ў мясцовае жыццё, у першую чаргу ў судовую і адміністрацыйную сістэму. Іншых рэпрэзентацыйных органаў на ўзроўні ўсёй краіны не існавала, таму найбольш важнай функцыяй караля падчас аб'ездаў былі суды *in curia domini regis* у Вялікапольшчы, сталіцах цэнтральных ваяводстваў, павеатаў і каралеўскіх дварах, у тым ліку на Русі. Такія суды давалі магчымасць доступу да гаспадара, кантакту з ім вялікай колькасці зацікаўленых асобаў¹⁴.

¹³ Тамсама, S.18.

¹⁴ Gąsiorowski A. Itinerarium...Wyd. II. S. 20.

А. Гансяроўскі звярнуў увагу, што згадкі крыніц аб земскіх соймах да 1434 г. не адпавядаюць датам з іцінэрарыя¹⁵, гэта значыць караля на іх не было. Аднак не толькі соймакі, але і вальныя соймы часам абыходзіліся без караля. Толькі пасяджэнні каралеўскай рады дакладна супадаюць з іцінэрарыем Ягайлы. Пасяджэнні рады (склад якой дагэтуль не высветлены да канца) вакол караля ў першай трэці XV ст. адбываліся, найпраўдападобней, у пэўных акрэсленых тэрмінах і мясцовасцях. У Літве ж Ягайла звычайна бываў з невялікай групай дваран і пакаёўцаў, большая частка членаў рады заставалася ў Польшчы.

Гансяроўскі прыходзіць да высновы, што сістэма перманентных аб'ездаў як форма кіравання краінай, адсутнасць сталага месца рэзідэнцыі ўладара, г. зн. цэнтральнага асяродка дзяржаўнай улады (канцылярыя ездзіла разам з Ягайлам), былі рэдкай з'явай для краін Цэнтральнай Еўропы ў тых часы. Больш таго, у познесярэднявечнай Польшчы аб'езды Ягайлы таксама былі з'явай выключнай. Таму пазней яна не знайшла працягу ў часы панавання Уладзіслава Ягелончыка (ён ні разу не быў у ВКЛ). Казімір Ягелончык пасля абрання на польскі трон (1447 г.) аб'ехаў краіну адзін раз і пасля спыніў гэтую практыку. Пасля 13-гадовай вайны пачала фармавацца новая сістэма падарожжаў: кароль часцей за ўсё ездзіў толькі на вальныя соймы і рэгіянальныя генеральныя соймы, значна радзей аб'язджаў паасобныя землі, гадамі не выязджаў з Літвы. Сыны Казіміра Ягелончыка яшчэ ў меншай ступені любілі ездзіць па ўсёй краіне, засяродзіўшыся на трасе Кракаў–Вільня.

Гародня згадваецца ў іцінэрарыі Ягайлы 16 разоў. Амаль кожны раз гэта снежань (9 разоў) або студзень (4 разы), г. зн. канец аднаго года ці пачатак наступнага. У 1418 г. манарх быў тут у кастрычніку-лістападзе. Першая згадка Гародні ў іцінэрарыі — міжусобная барацьба Ягайлы з Вітаўтам і знакамітая аблога войскамі Ягайлы гарнізона Вітаўта ў 1390 г. на гарадзенскім замку ў лютым–красавіку. Крыніцай гэта паведамлення з'яўляюцца *“Аналы” Яна Длугаша*¹⁶.

У 1391 г. Ягайла 2 красавіка быў у Ашмяне, а 25 мая ў Лідзе. У Лідзе кароль Уладзіслаў надае кафедральнаму касцёлу ў Вільні і яго капітулу сваю воласць Стрэшын з абавязкам адпраўляць штодзённа два на-

¹⁵ Тамсама, S. 21.

¹⁶ Jana Długosza Rocznikczyli kroniki sławnego królestwa polskiego. Ks. X. 1370–1405. Warszawa, 2009. S. 235.

бажэнствы за сябе і сваіх братоў Казіміра-Карыгайлу, Аляксандра-Вігунта і Баляслава-Свідрыгайлу¹⁷.

У 1392 г. адбылася вельмі важная падзея ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага — Востраўскае пагадненне паміж Ягайлам і Вітаўтам. Прысутнасць гэтых асобаў у Востраве 4 жніўня 1392 г. фіксуюць некалькі дакументаў з Бібліятэкі Чартарыскіх (№ 233, № 234) і з *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*¹⁸. Да канца не высветлена, дзе знаходзілася мясцовасць пад назваю Востраў. Паводле Длугаша, Ягайла разам з Вітаўтам адтуль выправіўся ў Вільню¹⁹, але ўжо 10 жніўня пазначаны дакумент, падпісаны каралём у Жукаве, які размешчаны на паўднёвы ўсход ад Любліна. Адсюль польскія даследчыкі робяць высновы, што Востраў знаходзіўся паблізу Любліна, а беларускія схіляюцца да думкі, што гэтая мясцовасць ляжыць недалёка ад Ліды²⁰. Дасягнуўшы паразумення з Вітаўтам і пакінуўшы яго фактычна адзінаўладным гаспадаром у Літве, Ягайла доўгіх пяць год не з’яўляўся ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Тым часам Вітаўт разграміў сваіх былых саюзнікаў-крыжакоў і спаліў тры іх замкі, у адказ на што крыжакі спалілі Гародню. Вітаўт паслаў рамеснікаў, каб адбудаваць замак, але крыжакі на чале з Вернарам Тэцінгенам зноў занялі і спалілі замак²¹. Пасля гэтага гарадзенскі замак на доўга знікае са старонак “Аналаў” Длугаша хіба таму, што пасля пажару Вітаўт пастанавіў збудаваць замест драўлянай крэпасці новы мураваны гатычны замак. І толькі на пачатку XV ст. Гародня зноў з’яўляецца на старонках гісторыі.

Наступны раз Ягайла прыехаў у ВКЛ, як згадвалася вышэй, толькі ў маі 1397 г. 20 мая разам з Вітаўтам у Лідзе яны надалі віленскаму біскупу Андрэю за ягоныя заслугі ў хрышчэнні народа Вялікага Княства Літоўскага да канца жыцця 200 грынень са свайго скарбца і 10 мераў мёду з віленскага замку²². Потым зноў кароль не з’яўляецца ў Літве цэлых два гады.

¹⁷ Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej, z. I (1337–1507). Wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz. Kraków, 1948. № 20.

¹⁸ Akta unii Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. № 28a, 29, 30, 31.

¹⁹ Jana Długosza Roczniki. Ks. X. 1370–1405. S. 257.

²⁰ Грыцкевіч А. Востраўскае пагадненне 1392 // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. Мінск, 2007. С. 465.

²¹ Jana Długosza Roczniki... Ks. X. S. 262.

²² Kodeks dyplomatyczny... № 30.

Толькі ў канцы 1399 г. Ягайла, відаць, прыехаў у ВКЛ, прынамсі 10 студзеня 1400 г. адзначаецца яго прысутнасць у Вільні. Пачатак 1401, канец 1403 і пачатак 1404 г. кароль правёў у Літве, вядома ж, сустракаўся з Вітаўтам. У лістападзе–снежні 1404 г. дакументы зноў занатоўваюць прысутнасць караля “пад Вільняй”. Аднак у 1405–1406 гг. кароль не з’яўляўся ў Літве, і толькі на пачатку 1407 г. адзначаецца яго прысутнасць у Вільні. У гэты перыяд тэарэтычна кароль мог праязджаць Гародню, якая ляжала па дарозе на Вільню, і нават спыняцца там, аднак не захаваліся або пакуль не знойдзены дакументы, якія б гэта пацвярджалі.

Падчас вайны 1409–1411 г. кароль яшчэ больш інтэнсіфікаваў свае падарожжы па краіне, у тым ліку ў 1409 г. пабываў у Берасці, Камянцы, Белавежы, Кобрыне, што, відаць, было звязана з мабілізацыяй усіх рэсурсаў на барацьбу з крыжакамі. Аднак ў самы год Грунвальдскай бітвы прысутнасць караля на нашай тэрыторыі не адзначаецца. Толькі на наступны год ён быў у Коўне, Юрборку, Шэшупе, Вільні. У сярэдзіне 1411 г. Ягайла здзейсніў вялікае падарожжа з Вільні ў Полацк, затым у Віцебск, Смаленск, Крычаў, Заслаў і Кіеў (куды даплыў суднам па Дняпры). Лета ён правёў на ўкраінскіх землях. Інфармацыю аб гэтым вялікім падарожжы даюць і Ян Длугаш, і *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*²³, а таксама нямецкія крыніцы. Вярнуўшыся ў канцы верасня ў Кракаў, Ягайла ўжо 25 снежня 1411 г. святкуе Божае Нараджэнне ў Гародні, таксама як і ў наступным 1412 г.

Пачатак 1413 г. кароль праводзіць у Мерачы, Троках, Коўне, Вільні, каб вярнуцца сюды ў канцы года пасля падпісання Гарадзельскай уніі. Тут, у Самагіты-Жмудзі стрыечныя браты канчаткова перамагаюць паганскія звычаі жмудзінаў і хрысціянізуюць краіну. На наступны год яны толькі 25 снежня 1414 г. зноў сустрагнуцца ў Гародні.

У 1416 г. Ягайла знаходзіўся ў ВКЛ з кастрычніка. З Дубна ён плыў караблём да Вялёны, потым вярнуўся ў Коўна, Трокі, Вільню і 25 снежня быў у Гародні. У 1417 г. Ягайла прыехаў у Гародню ў дзень св. Кацярыны (25 лістапада) разам з новай жонкай Альжбетай Граноўскай²⁴. З гэтага моманту Гародня становіцца ўсё больш папулярным месцам адпачынку каралеўскіх параў.

Часта Гародня не была мэтай падарожжа манарха, але служыла рэзідэнцыяй па дарозе ў іншыя мясцовасці, як напрыклад, у 1418 г., калі ад-

²³ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*. Wyd. A. Prochaska. Kraków, 1882. S. 245.

²⁴ Jana Długosza Roczniki... Ks. XI. S. 74.

бываліся мірныя перамовы з крыжакамі: “...назаўтра пасля св. Міхала (29 верасня — А. С.) разам з каралевай Альжбетай рушылі ў Літву ў суправаджэнні біскупа Войцаха Яштэмбца і кракаўскага ваяводы Яна з Тарнова. Кароль збіраўся ў дзень св. Ядзвігі склікаць з’езд з прускім магістрам у Вялёне з мэтай дамовіцца аб міры. Таму ён сеў на карабель у Дубне і прыбыў у Гродна, куды ўжо з’ехаліся паны рады, гнезненскі арцыбіскуп Мікалай, уроцлаўскі біскуп Ян Крапідла, познанскі ваявода Сендзівой з Астрарога і іншыя польскія паны. З Гародні кароль Уладзіслаў на караблях паплыў разам з каралевай Альжбетай, пралатамі і панамі каралеўства да Коўна”²⁵. Як адзначае гісторык, у Дарсунішках “Вітаўт, вялікі князь літоўскі, прыняў караля, каралеву і ўсіх пралатаў і паноў польскіх”. Як вядома перамовы з крыжакамі ў той момант не ўвянчаліся поспехам і абодвы бакі раз’ехаліся “без skutku”²⁶.

З Вялёны кароль вяртаўся ўжо іншым шляхам, праз Трокі, і, адправіўшы пралатаў і паноў польскіх, пэўны час яшчэ заставаўся ў ВКЛ. У нядзелю перад св. Альжбетай (17 лістапада — А. С.) разам з каралевай і князем Вітаўтам заехаў у Гародню, бо ў гэты дзень “сабраўся быў Аляксандр Вітаўт, вялікі князь літоўскі ўзяць шлюб з Юльянай, удавой князя Івана Карачэўскага, і з гэтай мэтай запрасіў вялікую колькасць княжат і паноў. Пятра, віленскага біскупа, паклікаў выканаць абрад, але біскуп Пётр абвясціў, што шлюб даць не можа без дазволу Апостальскай Сталіцы, таму што на перашкодзе стаялі сваяцкія сувязі: першая жонка Ганна была стрыечнай сястрой (siostrą cioteczna) другой. Калі ж ані просьбай, ані пагрозай Вітаўт не змог пераканаць біскупа, шлюбны абрад выканаў уроцлаўскі біскуп Ян Крапідла”²⁷. Пасля гэтага святкавалі Каляды ў Мерачы, палявалі ў пушчы над возерам Вігры і Чорнай Ганчай, а ў студзені 1419 г. ужо зноў былі ў Гародні.

Божае Нараджэнне ў 1419 і 1420 гадах Ягайла, як заўсёды, правёў у ВКЛ, толькі не ў нашым горадзе, а ў Мерачы і Троках. З апошніх выехаў 22 студзеня 1421 г., аднак ужо ў лютым быў зноў у Гародні. Прыблізна такая ж сітуацыя была і ў канцы 1421 г., калі Божае Нараджэнне Ягайла правёў у Троках, новы год сустрэў у Вільні, потым адправіўся на паляванне ў пушчу над Віграмі, і 17 студзеня апынуўся ў Гародні.

На пачатку 1422 г. (25–26 лютага) у Наваградку адбыўся шлюб Ягайлы з Зоф’яй Гальшанскай. На 26 лютага ў той год прыпадаў пачатак Вя-

²⁵ Jana Długosza Roczniki... Ks. XII. S. 130.

²⁶ Jana Długosza Roczniki... Ks. XII. S. 130.

²⁷ Jana Długosza Roczniki... Ks. XII. S. 130–131.

лікага Посту, таму, магчыма, шлюб адбыўся раней, у нядзелю 22 лютага. Наступныя дні маладая пара правяла ў Лідзе. 4 сакавіка кароль знаходзіўся каля Мыта, потым у Ваўкавыску.

Гэты год адзначаўся яшчэ адной важнай падзеяй — заключэннем міру паміж Польшчай і ВКЛ з аднаго боку і Тэўтонскім ордэнам з другога 27 верасня на беразе возера Мелна, паводле якога крыжакі канчаткова адмовіліся ад прэтэнзій на Жмудзь²⁸.

Пачатак 1423 г. Ягайла правёў у Жалудку, Слоніме, Здзітаве, Туры. Канец года і пачатак 1424 — зноў у Гародні. У 1425 г. у Гародні кароль быў 8, потым 13–17 снежня, але затым выехаў у Араны і Вільню. Святы Божага Нараджэння ў 1426 г. зноў правёў у Гародні.

У 1427 г. Ягайла прыехаў у ВКЛ на пачатку кастрычніка, 7 кастрычніка ён быў у Берасці. 26–27 кастрычніка Ягайла праз Юрборк паехаў у Палангу, каб убачыць мора, якога ніколі ў жыцці не бачыў²⁹. Божае Нараджэнне 1428 г., як звычайна, кароль правёў у Гародні.

Складальнік іцінэрарыя адзначае, што пасля 1428 г. Ягайла ўжо ніколі не быў у Вільні³⁰, аднак у Гародню яшчэ прыязджаў, каб менавіта тут апошні раз сустрэцца з Вітаўтам 29 снежня 1429 г.³¹ У 1430 г. ён прыехаў у ВКЛ на пачатку кастрычніка (перад смерцю Вітаўта), а ад’ехаў толькі на пачатку лютага 1431 г., каб ужо больш ніколі сюды не вярнуцца. Так званая Гарадзенска-Троцкая унія, якая аднаўляла дзяржаўны саюз ВКЛ і Польшы, заключалася без польскага караля. Польшча ў якасці вялікага князя літоўскага падтрымала кандыдатуру Жыгімонта Кейстутавіча, таму ён разам з 7 польскімі панамі на чале з кракаўскім біскупам Збігневам Алясніцкім падпісаў акт дзяржаўнай уніі³². Памёр кароль Уладзіслаў Ягайла 31 мая 1434 г. у Грудку паміж Пярэмышлем і Львовам³³.

Такім чынам, у іцінэрарыі караля польскага і вялікага князя літоўскага Уладзіслава-Ягайлы назіраюцца пэўныя заканамернасці,

²⁸ Бель А. Мельніскі мір 1422 // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. Мінск, 2006. С. 285.

²⁹ Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły... S. 110.

³⁰ Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły... S.153.

³¹ Petrauskas r. Korona Witolda: niedoszła koronacja i jej późniejsza legenda historyczna // Tradycja — metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim, XV — I połowa XIX wieku. Warszawa, 2011. S. 19.

³² Пазднякоў В. Гарадзенска-Троцкая унія 1432–33 // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. Мінск, 2007. С. 496–497.

³³ Krzyżaniakowa J., Ochmański J. Władysław II Jagiełło. Wrocław, 1990. S. 302.

звязаныя з яго побытам на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага і ў ваколіцах Гародні. Звычайна кароль прязджаў у ВКЛ у канцы года і з'язджаў на пачатку наступнага. Гэты звычай усталяваўся не адразу, а толькі на рубяжы XIV–XV стст., пасля таго, як адносіны Ягайлы і Вітаўта стабілізаваліся. Кароль прязджаў сюды з невялікай групай блізкіх людзей. Зімой дарогі больш надзейныя, кароль падарожнічаў на санях. Летам часам вандраваў на караблях па рэках — Нёмане, Дняпры, Прыпяці (у Польшчы ён па Вісле плыў толькі ў 1426 г., калі меў зламаны нагу³⁴). Але далёкія вандроўкі Ягайла здзяйсняў даволі рэдка, звычайна абмяжоўваючыся традыцыйнымі мясцінамі: Вільня — Трокі — Мерач — Гародня. У гэтым арэале знаходзяцца іншыя гарады, пушчы, азёры, праз якія ён рэгулярна прязджаў або ў якіх паляваў. Прыезды караля накладалі пэўныя абавязкі на жыхароў і ўлады горада, але яны толькі спрыялі яго развіццю. Часцей за ўсё кароль спыняўся на стацыі (пастой) на каралеўшчынах.

Хуткасць каралеўскага аршаку складала прыблізна 25–35 км у дзень. На такой адлегласці і размяшчаліся месцы пастояў. У кожным больш-менш значным горадзе кароль з сваім дваром знаходзіліся некалькі дзён. На жаль, мы не валодаем такой важнай крыніцай ведаў аб штодзённым жыцці караля, як рахункі каралеўскага двара. Яны захаваліся толькі з часоў малапольскіх падарожжаў³⁵.

Іцінэарый Ягайлы дэманструе, што Крэўская унія сапраўды мела характар персанальны, і польскі кароль (асабліва пасля Востраўскага пагаднення) меў нязначны ўплыў у Вялікім Княстве Літоўскім, таму з'яўляўся тут часцей з мэтай рэкрэацыі або палітычных перамоў. Мясцовасці з тэрыторыі ВКЛ (акрамя Вільні, Гародні, Трокаў) толькі спарадычна сустракаюцца ў іцінэарыі Ягайлы.

Наступны іцінэарый прысвечаны 52-гадоваму панаванню сына караля Ягайлы Казіміра Ягелончыка ў Вялікім Княстве Літоўскім і Кароне Польскай. Ён нават фармальна ў два разы пераўзыходзіць аб'ём працы аб 48-гадовым панаванні Ягайлы ў Каралеўстве Польскім. Яго складальніца Гражына Руткоўска сабрала максімальную колькасць дакументаў, звязаных са знаходжаннем вялікага князя/караля ў той ці іншай мясцовасці³⁶.

³⁴ Gašiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły... S. 23.

³⁵ Gašiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły... S. 28.

³⁶ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492. Instytut Historii PAN. Warszawa, 2014.

Пасля смерці вялікага князя літоўскага Жыгімонта Кейстутавіча было вырашана, што Казімір Ягайлавіч павінен ехаць у ВКЛ у якасці *vicarius et gubernator* караля Уладзіслава.

У “Хроніцы Быхаўца” ўтрымліваецца інфармацыя, што ў Сандамір, дзе на гэты момант знаходзіўся каралевіч, былі пасланыя літоўскія паслы Ян і Міхал Кежгайлавічы³⁷. 22 мая адбылася сустрэча з імі, пад час якой яны запрасілі Казіміра Ягайлавіча на пасады ў Вільню. Затым ён выехаў у кірунку Берасця. “Хроніка Быхаўца” паведамляе, што тут адбылося абвяшчэнне яго вялікім князем³⁸. З “Аналаў” Длугаша даведваемся, што з Берасця Казімір рушыў на Бельск Падляскі, далей праз раку Свіслач і Рудніцкую пушчу даехаў да Дубна. Пераправіўшыся праз Нёман, каралевіч ехаў на Васілішкі, потым Радунь, Эйшышкі, Новы Двор і нарэшце дабраўся да Вільні³⁹. У сталіцы ВКЛ 13-гадовы вялікі князь знаходзіўся з 29 чэрвеня да 13 ліпеня. Тут яго абвесцілі вялікім князем літоўскім. Потым ён адправіўся ў Трокі, а ў жніўні праз Пуні і Мерач выехаў у Гародню⁴⁰. Тут ён мог быць 23 верасня, але гэтая дата ў іцінэарыі не мае акрэсленага года: падаецца перыяд 1440–1446 гг., гэта значыць, што адзін з дакументаў велікакняжацкай канцылярыі дакладна быў выдадзены ў Гародні 23 верасня, але без пазначэння года. На нашу думку, не варта было паўтараць гэтую інфармацыю ў іцінэарыі наступных 7 год.

Шлях, якім Казімір ехаў у Вільню, пазней быў крыху скарэктаваны і стаў называцца каралевіцкім. Ён меў два адгалінаванні: заходнія праходзіла праз Мельнік — Бельск Падляскі — Нараў — Крынкі — Адэльск — Гародню — Прывалку — Ротніцу — Мерач — Пералаі — Араны — Алькенікі — Руднікі — Сорак Татар — Вільня. Усходні шлях вёў з Берасця на Каменец — Шарашова — Новы Двор — Поразава — Ваўкавыск — Пескі — Масты — Шчучын — Васілішкі — Радунь — Эйшышкі — Руднікі — Сорак Татар — Вільня.

Увесь перыяд з моманту абрання на велікакняжацкі пасады да моманту абрання каралём польскім у 1447 г. Казімір Ягайлавіч знаходзіўся ў Літве, пераважна ў Вільні, Троках, Коўне, Мерачы, Пунях, але быў у Наваградку (13 жніўня 1441 г.), Лідзе (15 ліпеня 1443 г., 14 ліпеня

³⁷ Западнорусские летописи // Полное собрание русских летописей. Т. XVII. М., 2008. С. 535.

³⁸ Западнорусские летописи... С. 536.

³⁹ Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae liber XI et XII 1431–1444. Varsaviae, 2001. P. 252.

⁴⁰ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 61.

1444 г.), Астрыне (30 жніўня 1444 г., 9 верасня 1445 г.), у Полацкай зямлі (да 23 красавіка 1445 г.).

Прааналізуем толькі інфармацыю аб побыце Казіміра Ягелончыка ў Гародні з пункту гледжання рэпертуару дакументаў і важнасці спраў, якія звязаны з градам.

10 лістапада 1444 г. у бітве пад Варнай загінуў брат Казіміра, польскі кароль Уладзіслаў. 23 красавіка 1445 г. адбыўся з'езд польскіх паноў і пралатаў касцёла ў Серадзы, на якім яны пастанавілі, што каралём стане Казімір Ягайлавіч. Са з'езду польскія паны выслалі паслоў у Літву, да Казіміра, патрабуючы яго прыезду 24 жніўня 1445 г. на з'езд у Пётркаў.

Пачынаючы з 15 кастрычніка 1445 г. і на працягу многіх дзён у Гародні адбываўся “з'езд з удзелам паноў і пралатаў літоўскіх”⁴¹. Побыт Казіміра восенню 1445 г. у Гародні, потым у Вільні на гаспадарскай радзе пацвярджаюць пратаколы перамоў польскіх паслоў з вялікім магістрам: у студзені 1446 г. яны засведчылі вялікаму магістру, што восенню 1445 г. у Гародню прыбылі паслы з Польшчы разам з маці вялікага князя і гнезненскім арцыбіскупам, запрашаючы вялікага князя на польскі трон. Вялікі князь Казімір Ягайлавіч на радзе ў Вільні абвясціў літоўскім панам, што не пакіне Літву (таму што не верыў да канца ў смерць свайго брата Уладзіслава), і на самой справе ў 1446 г. не выязджаў у Карону⁴².

У верасні 1448 г. Казімір, едучы з Луцка ў Наваградак, заехаў у Гародню і ў іншыя месцы палявання⁴³ (як адзначае Ян Длугаш⁴⁴). Гэтая інфармацыя яскрава паказвае мэту частых візітаў каралёў у Гародню з часоў Ягайлы. Аўтар “*Хронікі Быхаўца*” адзначае, што яшчэ ў 1440 г., запрашаючы 13-гадовага каралевіча на велікакняжацкі пасада, літоўскія баяры распавялі яму “о земли Литовской и о ловах роскошных котры сут в Литве. Ловы: Турьи, Зубрини, и иных rozmaityх зверей, и Королевич Казимир велми полюби ловы, понеже бо велми мысьливство любляше, и призволил с ними ехати и без ведомости панов Лацких, спустился з града Судомира до панов Литовских...”⁴⁵. Любоў да паля-

⁴¹ Jana Długosza Roczniki... Ks. XII.

⁴² Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. T. 2. № 1809. Wilno, 1862. S. 181; Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 68–70.

⁴³ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 86.

⁴⁴ Jana Długosza Roczniki... Ks. XII/1. S. 71–72.

⁴⁵ Западнорусские летописи... С. 536.

вання ён захаваў да канца жыцця (як сцвярджалі некаторыя нядобра-зчыліўцы, са шкодай для дзяржаўных спраў⁴⁶).

Імаверна, Казімір не з'яджаў з ВКЛ цэлы год. У 1449 г. ён быў у Гародні 21 сакавіка, потым 8 верасня і 9 лістапада. Наступным разам Казімір Ягелончык дакладна быў у Гародні з 22 мая 1451 г. на працягу некалькіх тыдняў, аб чым сведчаць Длугаш і Метрыка Літоўская⁴⁷. Таксама ў лістападзе 1452 г., як паведамляе Ян Длугаш⁴⁸, едучы з Кароны, з прычыны заразы ў Літве кароль затрымаўся ў ваколіцах Гародні, палючы ў лясках, аб чым сведчыць таксама ліст Прускага Саюза да канцлера Канецпольскага ад 28 лістапада 1452 г. аб пасольстве Нямецкага Ордэна да Казіміра, а таксама адказ кароннага канцлера на гэты ліст, у якім апісаны ход пасольства⁴⁹.

Наступны раз Гародня ўзгадваецца ў іцінэрарыі Казіміра Ягелончыка 19 мая 1453 г. у сувязі з замахам на яго жыццё, аб чым пісаў Ян Длугаш⁵⁰. Паводле апошняга, Казімір быў цяжка паранены і хварэў 10 тыдняў. Гэты замах пацвярджаюць 3 рэліяцыі Ордэна: дзве з 17 чэрвеня і адна з 19 чэрвеня 1453 г.⁵¹

Дакументы пацвярджаюць таксама побыт Казіміра Ягелончыка ў Гародні 18 кастрычніка 1453 г., 10–23 лютага 1455 г., 21 лістапада — 7 снежня 1456 г. Дарэчы, апошняя дата звязана з цікавай інфармацыяй аб тым, што з Гародні Казімір выслаў каралеве Соф'і і кароннаму падканцлеру некалькі мембранаў, — кажучы сучаснай мовай, пустых бланкаў з каралеўскай пячаткай, каб яны маглі ўпісаць у іх нейкі змест⁵².

Наступная нататка аб Гародні ў іцінэрарыі пададзена пад 13 красавіка 1458 г., аднак яна можа паходзіць не з 1458, а з 1473 г., бо ў дакуменце пазначаны індыкт, а не год. Пад гэтую дату падпадаюць 1453, 1458, 1473, 1488 г. Гражына Руткоўска адкідае даты 1453 г. і 1488 г. як не

⁴⁶ Bogucka M. Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy... S. 279.

⁴⁷ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 103.

⁴⁸ Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae liber XII 1445–1461. Varsaviae, 2003. P. 139.

⁴⁹ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 117.

⁵⁰ Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae liber XII 1445–1461. Varsaviae, 2003. P. 161.

⁵¹ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 119; Skarbiec diplomatów. № 1904. S. 196 (Руткоўская гэты дакумент не згадвае).

⁵² Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 155.

пацверджаныя дакументальна, пакідаючы 1458 ці 1473 гг. Падобных выпадкаў, дзе замест года пазначаны індыкт, у іцінэрарыі некалькі⁵³.

Дакументальна пацверджана знаходжанне ў Гародні 17 сакавіка 1459 г., 25–30 снежня 1463 г., 9 снежня 1464 г.— 8 студзеня 1465 г. 14–16 красавіка 1465 г. Казімір правёў у Гародні Вялікдзень і наступныя дні, менавіта тады ён надаў Міхалу Кежгайлавічу зямельнае валоданне Любча⁵⁴.

Канец 1465 — пачатак 1466 г. Казімір таксама правёў у Гародні. Ён знаходзіўся тут 31 кастрычніка 1467 г., 8–14 верасня 1469 г., а таксама на Божае Нараджэнне (25 снежня) гэтага ж года. Бываў у Гародні Казімір і ў 1470, і ў 1471 г. Увесь 1472 г. ён правёў у Кароне, але на пачатку 1473 г. зноў з Варшавы едзе ў Гародню, дзе праводзіць 15 дзён⁵⁵. Адтуль накіраваўся ў свой двор у Бірштанах⁵⁶. Аднак ужо ў красавіку ён зноў у Гародні. Пасля гэтага кароль амаль два гады ў Вялікім Княстве Літоўскім не з'яўляецца. Аднак як толькі каронныя справы дазваляюць, на пачатку студзеня 1475 г. ён зноў прыежджае ў Літву і бавіць некаторы час ў Гародні, Троках, Бірштанах, Вільні, а потым зноў праз Гародню з'язджае ў Кракаў.

Наступныя гады кароль перабывае ў асноўным у Польшчы, выраіваючыся на некалькі дзён у Вільню ці Трокі, і толькі на Божае Нараджэнне 1479 г. прыежджае ў Гародню, дзе як заўсёды палюе і бавіць час на ловах. Пяць год (канец 1479 г.— 1484 г.) кароль амаль бязвыезна знаходзіцца ў Літве, што дае падставы меркаваць, што ў Гародню ён завітваў таксама. Толькі ў студзені 1484 г. выязджае на сойм у Люблін, а потым у Парчэў. Там да яго даходзяць звесткі аб хваробе і цяжкім стане ягонага сына Казіміра, які ў гэты час знаходзіўся ў Гародні. Ён тэрмінова вяртаецца сюды 1 сакавіка, а 4 сакавіка Казімір Казіміравіч памірае. Наступныя дні кароль заняты пахаваннем сына ў Вільні.

Толькі ў кастрычніку гэтага года кароль вяртаецца ў Польшчу і цэлы 1485 г. у Літве не з'яўляецца. Аднак на пачатку 1486 г. мы зноў бачым яго ў Гародні і толькі ў канцы года ён з'язджае ў Карону і зноў цэлы год не з'яўляецца ў ВКЛ. 9 снежня 1487 г.— 9 студзеня 1488 г. ён праводзіць у Гародні, адкуль праз Бірштаны і Трокі едзе ў Вільню.

⁵³ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 180, 194, 197, 213, 227

⁵⁴ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 203.

⁵⁵ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 246.

⁵⁶ Сучасная курортная мясцовасць Бірштонас у Літве, вядомая сваімі мінеральнымі крыніцамі. Магчыма, Казімір Ягелончык ужо ведаў аб іх гаючых уласцівасцях, таму так часта там бываў (першы раз яшчэ ў 1441 г., апошні — у лістападзе 1491 г.). Да таго ж яго траса пралягала з Гародні праз Бірштаны на Трокі і Вільню.

У лютым–сакавіку 1490 г. Казімір Ягелончык у Гародні вырашае справы, звязаныя са шлюбам сваёй дачкі Ганны з паморскім князем Багуславам⁵⁷. Нарэшце, прыехаўшы ў Гародню 14 кастрычніка 1491 г., ён некалькі разоў выязджаў у Коўна, Вільню, Трокі, каб вярнуцца сюды 17 мая і памерці 7 чэрвеня 1492 г. каля пятнаццатай гадзіны, аб чым сведчаць шматлікія дакументы. За сваё працяглае панаванне Казімір Ягелончык паспеў зрабіць вельмі шмат для Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага. Можна ўзгадаць прывілеі 1447 і 1468 гг., шматлікія ўнутры- і знешнепалітычныя акты.

Як бачым, Казімір Ягелончык вельмі часта знаходзіўся ў Гародні. Ягоны сын, Аляксандр Ягелончык, кіраваў Вялікім Княствам Літоўскім пачынаючы з 7 чэрвеня 1492 г. На трон ён быў узведзены 28 ліпеня 1492 г. у віленскім кафедральным касцёле, на польскі трон выбраны соймам у Пётркове 3 кастрычніка 1501 г. Памёр Аляксандр у Вільні 19 жніўня 1506 г. Вялікім Княствам Літоўскім ён кіраваў больш за 14 гадоў, а дакладней 5186 дзён. За гэты час ёсць дакументальныя пацверджанні аб яго знаходжанні ў больш чым 80 мясцовасцях ВКЛ, побыты ў якіх былі кароткімі, літаральна некалькі дзён. Галоўным жа чынам ён знаходзіўся ў сваіх рэзідэнцыях у Вільні і Троках, дзе адпаведна правёў 1593 і 355 дзён (у суме 1948 дзён), што складае 5 год і 123 дні⁵⁸. У Гародні Аляксандр правёў у суме 508 дзён. Для параўнання ў Кракаве — усяго 489 дзён. Кшыштаф Пяткевіч знайшоў згадкі каля 2 тысяч дакументаў літоўскай канцылярні з часоў панавання Аляксандра, аднак захавалася толькі каля 45% ад гэтай колькасці⁵⁹. Прычым найбольш дасканалы крыніцай для рэканструкцыі каралеўскіх іцінэарыяў даследчыкі лічаць каралеўскія (і іншыя) рахункі, у якіх даюцца дакладныя даты, калі гаспадар быў у пэўнай мясцовасці⁶⁰. Кшыштаф Пяткевіч адзначае, што першыя рахункавыя кнігі ў ВКЛ пачалі весціся менавіта на велікакняжацкім двары Аляксандра Ягелончыка. Акрамя гэтых, познанскі даследчык прыводзіць такую вялікую колькасць іншых дакументаў, якія сведчаць аб знаходжанні манарха ў Гародні, што калі б мы знайшлі іх усе і прывялі іх тэкст, атрымалася б вялізная кніга не толькі аб штодзённым жыцці каралеўскага двара, але і горада таксама. Аднак задача дадзенага артыкула значна больш сціплая.

⁵⁷ Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza... S. 351.

⁵⁸ Pietkiewicz K. Itinerarium króla Aleksandra Jagiellończyka 1492–1506. Warszawa, 2016. S. 30–31.

⁵⁹ Pietkiewicz K. Itinerarium króla Aleksandra... S. 31.

⁶⁰ Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły... S. 27.

Падобна іцінэарыям папярэдніх Ягелонаў прасочым, калі вялікі князь літоўскі Аляксандр знаходзіўся ў нашым горадзе. Як мяркуюць даследчыкі, Аляксандр прысутнічаў пры смерці бацькі ў Гародні 7 чэрвеня 1492 г. Потым ён прыехаў сюды ў снежні 1493 г. і знаходзіўся да канца лютага 1494 г. 28 верасня — 1 кастрычніка 1494 г. ён затрымаўся ў нашым горадзе па дарозе з Берасця ў Вільню. Працяглы побыт у Гародні з 18 верасня 1495 г. па сакавік 1496 г. суправаджаўся выездамі на ловы на Чорную Ганчу, а таксама ў Бершты, дзе 21 сакавіка было нададзена магдэбурскае права Гародні⁶¹.

Як ні дзіўна, Аляксандр (асабліва да яго выбарна на кракаўскі трон) працягваў традыцыю продкаў святкаваць у Гародні Божае Нараджэнне і праводзіць тут пачатак новага года, што назіраем ў 1497–1498, 1498–1499, 1505 гг. У 1500 г. вялікі князь знаходзіўся ў Гародні з 30 студзеня да 30 сакавіка, літаральна на 1 дзень (18 сакавіка) выехаўшы ў Азёры. Адсюль ён выслаў ліст для пасольства ў Маскву 5 сакавіка 1500 г.⁶²

Звесткі аб выбранні на польскі трон засталі Аляксандра ў Мельніку на Падляшшы, дзе ў верасні–лістападзе 1501 г. была адноўлена унія паміж ВКЛ і Польшчай. Сюды Аляксандр прыехаў непасрэдна з Гародні, дзе даваў паўнамоцтвы літоўскім паслам для ўдзелу ў элекцыі польскага караля і ў перамовах у справе уніі з Польшчай⁶³. Пасля абрання на каралеўскі трон Аляксандр Ягелончык у Гародню наведваўся ў кастрычніку 1503 г., у лістападзе–снежні 1505 г., у сакавіку 1506 г., калі ён апошні раз перад смерцю ехаў у Вільню.

Можа падацца, што само пералічэнне візітаў вялікага князя/караля ў Гародню мала дае для вывучэння гісторыі горада, аднак у іцінэарыях, па-першае, прыводзяцца канкрэтныя дакументы, у якіх указваецца дата візіту, а таксама, магчыма, мэта і наступствы яго. Па-другое, нават простае параўнанне колькасці побытаў у Гародні з іншымі мясцовасцямі паказвае, што параўноўваць яе можна толькі з такімі важнымі месцамі, як Вільня ці Кракаў, што сведчыць аб важнасці дадзенай рэзідэнцыі. Па-трэцяе, можна рабіць пэўныя высновы аб маршрутах каралеўскіх падарожжаў, іх храналогіі: Гародня ляжала на каралеўскім тракце з Кракава да Вільні, сюды манархі прыязджалі на даволі працяглы тэрмін, спалучаючы важныя дзяржаўныя справы з рэкрэацыйнай (ловамі), прычым часта ў канцы года — пачатку новага года.

⁶¹ Pietkiewicz K. Itinerarium króla Aleksandra... S. 57–58.

⁶² Pietkiewicz K. Itinerarium króla Aleksandra... S. 77.

⁶³ Pietkiewicz K. Itinerarium króla Aleksandra... S. 87–88.

**Аляксей Шаланда (Мінск),
кандыдат гістарычных навук**

Харугва Горадні ў 1655 г.: спроба рэканструкцыі

Апошнім часам значна ўзрасла цікавасць да праблем айчынных вексілагіі — спецыяльнай гістарычнай навукі, якая займаецца вывучэннем сцягоў. З’явіліся працы, прысвечаныя харугвам войск ВКЛ у бітвах пад Грунвальдам (1410) і Воршай (1514)¹. На падставе публікацый вексілагічных матэрыялаў аматары гістарычнай рэканструкцыі аднавілі харугвы Віцебска, Мірскага замка, а таксама вайсковых фармацый гетмана ВКЛ Януша Радзівіла ў 1655 г.²

**Іл. 1. Пячатка
гарадзенскага князя
Вітаўта (1386–1392)**

Праблема гарадзенскіх сцягоў маладаследаваная. Выклікана гэта не столькі беднасцю крыніц, колькі адсутнасцю цікавасці да такой тэматыкі з боку айчынных даследчыкаў. Найбольш шырока вядома рэляцыя польскага храніста Яна Длугаша, які сярод харугваў вялікага князя літоўскага Вітаўта ў бітве пад Грунвальдам у 1410 г. узгадаў таксама гарадзенскую з выявай узброенага вершніка (пазнейшай “Пагоні”). Аднак трэба ўлічваць той факт, што яна была выдадзена гарадзенцам перад са-

¹ Шаланда А. Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст.: геральдычна-сфрагістычныя нарысы. Мінск: Беларуская навука, 2012. С. 60–84; Шаланда А. Вексілагічныя праблемы бітвы пад Воршай 1514 г.: прапорцы з крыжам Святога Юрыя // Герольд Litherland. Горадня–Менск, 2014. № 20. С. 57–63; Шулаеў А. Праблема рэканструкцыі вексілагічнай сістэмы ВКЛ у канцы XV — першай палове XVI ст. і бітва пад Воршай // Герольд Litherland. Горадня–Менск, 2014. № 20. С. 64–70; Аляхновіч Р., Рыбчонак С., Шаланда А. Род Іллінічаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст.: радавод, гербы, уладанні. Мiр: МЗК “Мiр”, 2015. С. 281–282 (пра харугву Мірскага замка).

² Мацьвеева Т. Віцебская харугва вярнулася ў родны горад [Электронны рэсурс] / Народныя навіны Віцебска. Рэжым доступу: www.news.vitebsk.by. Дата доступу: 02.11.2017; Lithuanian colours & standards lost in the battle of Wilno, 8 August 1655 [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу: <http://rusmilhist.blogspot.com.by/2013/07/lithuanian-colours-standards-lost-in.html>. Дата доступу: 02.11.2017.

Іл. 2. Сцягі польскага караля Уладзіслава Ягайлы і вялікага князя літоўскага Вітаўта. Паводле “Livro de Arautos” (1416–1417)

мой бітвай непасрэдна Вітаўтам, таму мела на сабе велікакняжацкую сімволіку, а падчас бітвы выконвала вайскова-распазнавальную функцыю. Атрыманая харугва не адлюстроўвала сімволіку і геральдыку Гарадзенскай зямлі ці горада³. Вітаўт, надаючы яе гарадзенскаму апалчэнню, зыходзіў са сваіх тактычных меркаванняў, а таму наданая ім харугва была далучана да нейкага іншага сцяга гарадзенцаў. Апошні ў 1410 г. несумненна існаваў і выконваў ідэнтыфікацыйную функцыю, бо гарадзенскае рыцарства ў складзе войска ВКЛ выступала самастойнай вайсковай адзінкай, што адзначыў у сваёй “Хроніцы” Ян Длугаш.

Выгляд уласна гарадзенскай харугвы ў Грунвальдскай бітве невядомы, а таму ўсе спробы яе рэканструкцыі — гіпатэтычныя. Варыянтаў няшмат. Вядома, напрыклад, што Гарадзенскае княства ў 1386–1392 гг. належала Вітаўту, а на яго тагачаснай пячатцы з легендай “+ S VITOLDI DVCI LITWANIE ET DOI GRODAN” была змешчана выява збройнага вершніка⁴ (іл.1). Аднак у 1410 г. наўрад ці ён надаў гарадзенцам яшчэ адзін сцяг з “Пагоняй”.

У вайсковым сэнсе Горадня і Трокі былі цесна звязаныя — у бітве пад Грунвальдам гарадзенская харугва ўваходзіла ў гуф Троцкай зямлі⁵.

³ Шаланда А. Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст. С. 67–68, 70–71.

⁴ Gumowski M. Pieczęcie książąt Litewskich // Atheneum Wileńskie. Wilno, 1930. r. VII. Zeszyt 3–4. S.718–719. Tabl. VI. Nr 47; Rimša E. Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Vitauto antspaudai ir žemių heraldika. Vilnius, 2016. P. 89–97.

⁵ Шаланда А. Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст. С. 76.

У партугальскім гербоўніку “Livro de Arautos”, які датуецца 1416–1417 гг.,⁶ пададзены малюнак сцяга-банера⁷ вялікага князя літоўскага, дзе верхнік “Пагоні” быў сквадраваны з выявай чорнага чалавека, які ідзе, з чорным мячом і шчытом у залатым (жоўтым) полі⁸. Нягледзячы на тое, што партугальскі герольд не пакінуў пад мініяцюрай ніякіх каментароў, сцяг несумненна належаў Вітаўту. Незвычайна расфарбаваны ў чорны колер пешы рыцар яўна меў трюкае паходжанне⁹, хаця літоўскі даследчык Віліюс Пуронас убачыў у ім Святога Маўрыцыя¹⁰. Відавочна, што на ўласным сцягу Вітаўт, як вялікі князь літоўскі, імкнуўся засведчыць геральдычнымі сродкамі сваю ўладу над віленскай (верхнік) і трюкай (пехацінец) паловамі ВКЛ. Іншымі словамі зафіксаваны ў партугальскім гербоўніку сцяг меў дзяржаўна-дынастычны характар, таксама як пададзены тамсама банер польскага караля Уладзіслава Ягайлы з выявамі арла і “Пагоні”¹¹ (іл. 2).

Аднак да Гарадзенскай зямлі ўсё ж большае дачыненне мела “Пагоня”, а не трюкай пехацінец. Захавалася гарадзенская харугва, якая датуецца пачаткам XVII ст. і паходзіць з часоў кіравання Жыгімонта III Вазы (1587–1632). Блакітнага колеру з залатой ліштвай яна мела ў залатым полі выяву збройнага рыцара на чорным (вараным) кані з мячом у правай руцэ і чырвонай тарчай з белым падвойным крыжам — на левым плячы. Надпіс “SIGISMVNDVS III DEI GRATIA REX POLONIAE MAGNVS DVX LITVANIAE” не пакідае сумнёваў у тым, што герб “Пагоня” на ёй меў усё той жа дзяржаўна-дынастычны характар, а вось яго

⁶ Nascimento A. A. Livro de Arautos = De Ministerio Armorum: estudo codicológico, histórico, literário, linguístico. Lisboa, 1977. P. 27; Clemmensen S. The Herald's Book al. Livro de Arautos al. De ministerio armorum An armorial of the Council of Constance 1414–1418 by an anonymous Portuguese herald. Farum, 2011. P. 4 [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу: <http://www.armorial.dk/german/Arautos.pdf>. Дата доступу: 02.11.2017.

⁷ Сцяг-банер — прастакутнае палотнішча з гербам, сімвалам або дэвізам гаспадара. Гл.: Басаў А., Куркоў І. Флагі Беларусі: ўчора і сёння. Мінск: Полымя, 1994. С. 7.

⁸ The University of Manchester Library. Rylands Medieval Collection. Latin MS28. Livro de Arautos. Folio 143 [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <http://enriqueta.man.ac.uk/luna/servlet/detail/Man4MedievalVC~4~4~802015~137659>. Дата доступу: 02.11.2017.

⁹ Шаланда А. Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст. С. 77.

¹⁰ Puronas V. Nežinomasis Vytauto Didžiojo heraldikoje [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: http://www.skrastas.lt/?data=2016-06-30&rub_sav=1144871155&id=1467218013&pried=2016-06-30. Дата доступу: 31.10.2017.

¹¹ The University of Manchester Library. Rylands Medieval Collection. Latin MS28. Livro de Arautos. Folio 85.

Іл. 3. Харугва Гарадзенскага павета ВКЛ часоў Жыгімонта III Вазы (1587–1632)

жаўную, або земскую (павятовую) прывязку. Але які сцяг меў сам горад ці яго мяшчанскае апалчэнне? Адказ на гэтае пытанне ўдалося адшукаць у крыніцы, якую нядаўна апублікавалі літоўскі і польскі даследчыкі Эльмантас Мэйлюс і Антоні Урманьскі. Гэта — апісанні сцягоў і харугваў ВКЛ, якія былі захоплены або нарабаваныя расійскай арміяй падчас вайны Рэчы Паспалітай і Маскоўскага царства ў 1654–1667 гг.¹² Сярод іх згадваецца харугва, захопленая царскім ваяводам князем Пятром Чаркаскім пад Горадні ў недзе да 29 жніўня 1655 г. Яна выглядала наступным чынам: “... знамя большое гайдуцкое 6 клинов у белых, 4 алых, меж клиня клеймо с одну сторону, писано сусалным золотом, под клеймом слова латынские золотомъ ж навожаны, по другую сторону — клейма дикая коза, меж рог крыжикъ черной, около ево опушка — тафтишка зеленая, с одного краю изодрано, ис все ветхая, древко крашено краски разным”¹³.

адметны ад класічнага ўзору колеры разам з каляровымі характарыстыкамі ўсёй харугвы — налілі ідэнтыфікацыйную функцыю, якая дадаткова суправаджалася надпісам у чырвоным вянку: “GRODZIENSKA”¹² (іл. 3). Іншымі словамі, гэта была земская харугва паспалітага рушэння шляхты Гарадзенскага павета ВКЛ¹³.

Ніводная з прыведзеных харугваў не можа служыць у якасці вексілагагічнага сімвала самой Горадні, бо мела або агульнадзяржаўную, або земскую (павятовую) прывязку.

¹² Kuczyński S. K. *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*. Warszawa, 1993. S. 190; Ptak J. *Weksylogia Polska*. Warszawa, 2016. S. 108; Chorągwie i Sztandary [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <http://www.rzeczpospolita.ubojojanarodow.pl/forum/viewtopic.php?f=91&t=116>. Дата доступу: 31.10.2017.

¹³ Ptak J. *Weksylogia Polska*. S. 106–109. Анаголь Цітоў не толькі перакруціў на свой капыл колеры гарадзенскай павятовай харугвы, але яшчэ і назваў яе “харугвай паспалітага рушэння народнага (!) апалчэння”. Гл.: Цітоў А. *Геральдыка Беларусі*. Мінск: МФЦП, 2007. С. 99.

¹⁴ Meilus E., Urmański A. *Lietuvių vėliavos maskvėnų nelaisvėje (1654–1655 m.) // Ministri historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės tyrimuose: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai / Lietuvos istorijos institutas; sudarytojai Zigmantas Kiaupa, Jolita Sarcevičienė*. Vilnius, 2013. P. 439.

¹⁵ Meilus E., Urmański A. *Lietuvių vėliavos maskvėnų nelaisvėje (1654–1655 m.)*. P. 439.

Вядома, што Горадня была захоплена князем Чаркаскім у другой палове жніўня 1655 г.¹⁶ Аляксандр Госцеў і Вячаслаў Швед называюць нават дакладную дату акупацыі горада — 22 жніўня 1655 г.¹⁷ Відаць, тады была захоплена апісаная вышэй харугва, чыю гарадзенскую прыналежнасць выразна падкрэслівае гарадскі герб — “дзікая каза з крыжам паміж рагамі”. Відавочна, што так маскоўскі пісар апісаў гербавую выяву Горадні, якая сёння вядома як алень Святога Губерта¹⁸. Назва “гайдуцкая” гаворыць пра тое, што гэта была пяхотная харугва¹⁹, пад якой ставілася не шляхта, а гарадзенскае мяшчанскае апалчэнне. Тое, што яна была парваная, магчыма, сведчыць пра тое, што трафей дастаўся маскалям не без барацьбы.

Разгледзім прыведзеную вышэй інфармацыю. Відавочна, што яна ўтрымлівае памылкі і недакладнасці, а таксама мае пэўныя недахопы, якія добра прасочваюцца ў іншым апісанні гарадзенскай харугвы, зробленай у той жа самай крыніцы: “Знамя большое гайдуцкое, 7 клинов — 2 белых, 4 алых, меж клиня клеймо, с одну сторону писано сусалным золотом, под клеймом слова латынские золотомъ ж навожены, по другую сторону клейма — дикая коза, меж рог крыжикъ черной, около ево опушка — тафтишко зелёная, с одново краю изодрано ис все ветхо, древно крашено съ яблокомъ розными красками”²⁰.

У адрозненне ад папярэдняга вопісу маюцца ўжо сем кліноў, канкрэтна ўказваецца, што белых было два, але з чатырма чырвонымі яны не даюць у суме патрэбную лічбу, больш падрабязна апісана дрэўка. Аднак зразумела адно — гарадзенская харугва складалася з сямі чырвона-белых палос, канцы якіх мелі форму кліноў. Памылка маскоўскага пісара заключалася ў тым, што пры такім раскладзе ў яго павінна было быць не два белыя кліны, а тры. Відавочна, што апісальнік ці апісальнікі харугвы не звярнулі ўвагі на цэнтральны трэці белы клін, на якім уласна размяшчаліся “клейны” — ён схаваўся за словамі “меж клиня”, бо пад апошнімі меліся на ўвазе менавіта чырвоныя палосы.

¹⁶ Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск: Навука і тэхніка, 1995. С. 49.

¹⁷ Госцеў А., Швед. В. Кронан. Летпіс горада на Нёмане (1116–1990 гг.). Гродна, 1993. С. 30.

¹⁸ Цітоў А. Гарадская геральдыка Беларусі. Мінск: Польша, 1989. С. 25, 96–99; Цітоў А. Геральдыка Беларускіх местаў. Мінск: Польша, 1998. С. 69, 149–150; Цітоў А. Гербоўнік беларускіх гарадоў (XVI — пачатак XX ст.). Мінск: Беларусь, 2015. С. 54–55.

¹⁹ Górski K. *Historja piechoty polskiej*. Kraków, 1893. S. 36–37,

²⁰ Meilus E., Urmański A. *Lietuvių vėliavos maskvėnų nelaisvėje (1654–1655 m.)*. P. 444.

Іл. 4. Сцяг Рэчы Паспалітай часоў праўлення Жыгімонта III Вазы (1587–1632). “Стакгольмскі рулон”, XVII ст. Каралеўскі замак у Варшаве

Іл. 5. “Кляйно” Яна Казіміра Вазы на сцягу, захопленым шведамі. Мал. О. Гофмана (пач. XVIII ст.)

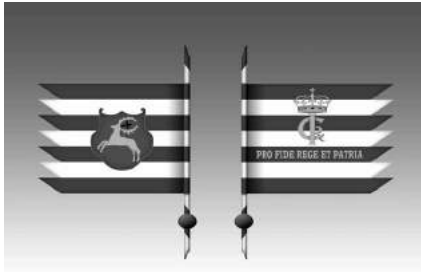
Паласатая чырвона-белая плахта гарадзенскай харугвы нагадвала чырвона-бела-чырвоны сцяг Рэчы Паспалітай дынастыі Вазаў (іл. 4), толькі мела падвоены (“савіты”) выгляд. Гэта дае магчымасць аднесці час яе стварэння на пачатак праўлення Яна Казіміра Вазы — з 1648 па 1654 г. Апісаны дрэнны стан яе захаванасці — “ветхо” — дазваляе да-таваць яе самым канцом 40-х г. XVII ст.²¹ Улічваючы памер харугвы — “знамя большое”²² — наўрад ці яно было выраблена з цяжкага ядвабу, бо маскоўскі пісар звярнуў увагу на тое, што ў гарадзенскім гербе “опушка” была з зялёнай тафты, а тафта — гэта тканіна, сатканая з ядwabных ніцяў. Хутчэй за ўсё плахта была выраблена з ільняной тканіны і рас-

²¹ У 1650 г. Горадня атрымала ад Яна Казіміра Вазы канфірмацыйны прывілей на Магдэбургскае права. Гл.: Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 2007. S. 401. Спасылка 34. Не выключана, што менавіта тады, ва ўмовах казацкага паўстання ў Рэчы Паспалітай, была нададзена месцу вайсковая пяхотная харугва.

²² Памеры пяхотных харугваў сягалі больш за 200×300 см. Гл.: Ptak J. Weksylogia Polska. S. 111.

фарбаваная ў чырвона-белыя пасы. На такі метада выканання ўказвае і залаты распіс аднаго з клейнаў і надпісу — “пісано золотом”.

Наколькі можна меркаваць з пабудовы сказаў апісання і без уліку сучаснай пунктуацыі, уведзенай рэдактарамі крыніцы, гарадзенская харугва была двухбаковая — на адным яе баку было неапісанае “кляйно” з лацінскім выразам, на адвароце — герб горада. На жаль, маскоўскі пісар не ведаў латыні, таму пра змест надпісу можна толькі здагадацца. Але несумненна ён быў прывязаны да невядомага “кляйна”. Як яно магло выглядаць? Калі ўлічыць час стварэння харугвы, пад “кляйном” трэба разумець асабісты “знак” манарха. У дадзеным выпадку гэта была манаграма караля польскага і вялікага князя літоўскага Яна Казіміра Вазы пад каралеўскай каронай — “ICR” (“Ioanes Casimirus Rex”) ²³, якую маскоўскі пісар не змог апісаць (іл. 5). У сваю чаргу, залаты лацінскі надпіс пад манаграмай мог мець звязаны толькі з ёй змест і сэнс. Па аналогіі з тагачаснымі харугвамі ВКЛ цалкам магчыма, што ён гучаў як “PRO DEO REGE ET PATRIA”, “PRO FIDE REGE ET PATRIA”, “PRO REGE ET PATRIA” або “PRO REGE” ²⁴. Абарот “слова латынские” дазваляе меркаваць, што іх было болей за два, а таму апошні варыянт найменш верагодны.

**Іл. 6. Гарадзенскі сцяг 1655 г.
Рэканструкцыя. Мал. Ігара Адасіка**

Паўныя асаблівасці меў герб (“другое кляйно”) Горадні на адваротным баку харугвы. “Дзікая каза” была пакінута ў апісанні без афарбоўкі, бо маскоўскі пісар пра яе нават не згадаў. Затое яго ўвагу прыцягнуў чорны колер крыжа паміж рог аленя. Наколькі можна меркаваць, зялёная “опушка” абмяжоўвала гербавую выяву з усіх бакоў і стварала поле для яе. Іншы гатунак тканіны апушкі дазваляе га-

²³ Ptak J. *Weksylogia Polska*. S. 110, 284. № 54. *Sztandary* // Brückner A. *Encyklopedia staropolska*. Warszawa, 1939. T. II. S. 607.

²⁴ Ptak J. *Weksylogia Polska*. S. 109, 110. *Lithuanian colours & standards lost in the battle of Wilno, 8 August 1655* [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <http://rusmilhist.blogspot.com.by/2013/07/lithuanian-colours-standards-lost-in.html>. Дата доступу: 02.11.2017.

варыць пра элементы аплікацыі — прыёму вырабу сцягоў, калі ў выразаную ў плахце адтуліну ўшывалася выява (намалёваная фарбамі ці вышытая на тканіне)²⁵. Пытанне можа выклікаць сам зялёны колер, бо для сучаснай гарадской геральдыкі Горадні характэрныя блакітнае поле гарчы, натуральны колер алень і залаты крыж паміж яго рог. Аднак, дадзеныя каляровыя характарыстыкі былі адвольна рэканструяваны Анатолям Цітовым²⁶. Не выключана, што на харутве 1655 г. былі пададзены сапраўдныя тагачасныя колеры гарадзенскага герба — у зялёным полі жоўты (залаты) алень з чорным крыжам паміж рог. Жоўты (залаты) колер самога алень адноўлены намі на падставе геральдычнага правіла спалучэнняў колераў і металаў²⁷.

Такім чынам, надрукаваная Э. Мэйлюсам і А. Урманьскім крыніца дазваляе з вялікай доляй аўтэнтычнасці рэканструяваць харутву Горадні на час сярэдзіны XVII ст. Яна мела сяміпалосную чырвона-белую плахту, дзе на адным баку была залатая манаграма “ICR” Яна Казіміра Вазы пад каралеўскай каронай з лацінскім надпісам пад ёй (для рэканструкцыі прапануем: “PRO FIDE REGE ET PATRIA” або “PRO DEO REGE ET PATRIA”), на другім баку — герб Горадні: у зялёным полі жоўты (залаты) алень з чорным крыжам паміж рог. Расфарбоўка дрэўка — чырвона-белае (іл. 6).

²⁵ Цітоў А. Сцяг, прапар, харутва... // Беларуская мінуўшчына. Мінск, 1994. № 2. С. 33.

²⁶ Цітоў А. Гарадская геральдыка Беларусі. С. 96; Цітоў А. Геральдыка Беларускіх местаў. С. 150. Пл. рэцэнзію на яго працы Лявона Гарадзецкага: Гарадзецкі Л. Сутычкі на гербавым полі // Свабода. 1 снежня 2000 г. № 79. С. 8.

²⁷ Тэарэтычна магчымы белы (срэбраны) колер алень мусім катэгарычна адкінуць. Вызначэнне “дзікая каза” дазваляе сцвярджаць, што пад ёй маскоўскі пісар меў на ўвазе касулю (лац. *Capreolus*) — род аленьяў, якія маюць летам цёмна-руды колер. Таму на сцягу алень меў натуральную (жоўтую або жоўта-брунатную) афарбоўку, якая геральдычна можа адпавядаць толькі золату.

Тетяна Гошко (Львоў),
кандыдат гістарычных навук

Жебраки і ставлення до них у руських містах XV — першої половини XVII ст.

Люди маргінесу чи не найскупіше представлені у джерелах, але без вивчення цієї категорії населення картина розвитку суспільства, в тому числі міського середовища, буде неповною.

За звичаєвим правом жебраками вважали людей, які не мали майна, перебуваючи в місті, не мали сталих джерел доходу, в першу чергу заробку, зазвичай жили на милостиню. Часи середньовіччя з його ідеалами аскетизму, добродесної убогості і милосердя, були найсприятливішими для цієї категорії людей. Як зауважив Пётр Гроховський, це був період розквіту для них¹. Панівна в ті часи доктрина милосердя мала біблійні корені. Вона включала шість добрих справ, що відповідало біблійній оповіді про Страшний суд з Євангелія від Матвея (Мт, 25, 31–46).

Однак все змінилося в XIV ст. Саме тоді у суспільній моралі відбуваються певні трансформації, і якщо у попередні епохи мандрівників сприймали дуже позитивно, то в XIV ст. ставлення до них різко погіршується. Жак Ле Гофф зазначав: “Середні віки, епоха піших і кінних подорожей, щільно наблизяться тоді до свого кінця — не тому, що Пізнь Середньовіччя не знало подорожей, але тому, що починаючи з XIV ст. мандрівники стають волоцюгами, окаянними людьми. Раніше вони були нормальними істотами, в той час як згодом нормальними стали домосіди”². На перше місце поступово виходить страх перед чужим, невідомим, незрозумілим. Він стає іманентно присутнім у суспільній свідомості, його активно підтримують проповідники і церковні діячі³. Саме в ті часи стали з’являтися постанови проти же-

¹ Grochowski P. Dziady. Rzecz o wędrownych żebrakach i ich pieśniach. Toruń, 2009. S. 14.

² Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992. С. 163–164.

³ Детальніше див.: Сурта Е. Страх как элемент средневекового менталитета // Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы VIII Междунар. науч.-теорет. конф., г. Минск, 22 декабря 2014 г. Минск, 2015. С. 20–21.

браків та волоцюг, зокрема в Західній Європі, в тому числі в Англії⁴.

Люди цієї категорії відрізнялися ще й зовнішнім виглядом⁵, що ніяк не відповідало уявленням про доброчесність. У світі символів і сенсів, яким було середньовіччя загалом, і яким почасти був перехідний час від Середніх віків до ранньомодерної доби, одяг виконував роль певного маркера, а тому мав неабияке значення. Носити одяг, який не відповідав соціальному статусу людини, було ознакою гордині і морального падіння⁶. Одяг маркував як патриція, так і посполитого, єврея, служителя культу чи жебрака, що знайшло своє відображення також у візуальних джерелах⁷. Однак, семіотичні особливості одягу людей, які належали до категорії суспільного маргінесу, не лише маркували їх як «інших», а часом спеціально використовувалися для досягнення певної мети. Це, наприклад, стосується одягу, характер якого чи його часткову відсутність іноді використовували жебраки для отримання милостині⁸.

Міщани намагалися контролювати бодай якусь частину цього про шарку, про що згадує і Б. Гроїцький⁹. Щоб відрізнити контрольованих владою жебраків від усіх інших, їм видавали спеціальні знаки. Часто це були бляшки, а часом полотняні нашивки¹⁰. Факти видачі жебракам відповідних бляшаних відзнак зафіксовано у Львові в останній третині XVI ст, про що є записи в рахункових книгах міста¹¹.

У Львові було створено окрему дідівську (жебрацькі) корпорацію, очолював її староста (*starosta mendicorum*), в 1520–1530 рр. на цю по-

⁴ Putnam B. H. The Enforcement of the Statutes of Labourers During the First Decade after the Black Death 1349–1359. New York, 1908. 480 p.; Poos L. R. Social Context of Statute of Labourers Enforcement // *Law and History Review*. Vol. 1. 1983. No 1. P. 27–52.

⁵ Опис характерного одягу жебраків XVI ст. див.: Karpiński A. *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*. Warszawa, 1983. S. 221–222.

⁶ Детальніше див.: Ле Гофф Ж. *Цивілізація Середньовікового Запада*. С. 435.

⁷ До прикладу в ілюстраціях до Саксонського Зеркала. Див.: Гошко Т. «Саксонське зеркало» як джерело феодального і міського права // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. ССХVІІІ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2015. С. 128–160.

⁸ Детальніше див.: Geremek B. *Człowiek marginesu // Człowiek Średniowiecza / Pod red. J. Le Goffa*. Warszawa, 2000. S. 461.

⁹ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*. Warszawa, 1953. S. 62.

¹⁰ Karpiński A. *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*. S. 222.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ). Ф. 52. Оп. 2. Спр. 714. Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1589–1597). Арк. 389, 486.

саду було обрано русина жебрака Макара¹².

Подібні жебрацькі організації існували і в інших містах Корони. Зокрема, відомо, що в Кракові Пйотр Скарґа у 1592 р. заснував жебраче братство, яке проіснувало до 1661 р. Ця організація мала свій окремий статут, де було прописано засади існування братства і принципи входження до його складу нових членів¹³. У Варшаві братство убогих з'явилося в 1546 р¹⁴.

Саме про цю частину лузних людей, про контрольованих владою жебраків, Броніслав Геремек писав, що їх не завжди можна було віднести до категорії людей суспільного маргінесу, оскільки вони були не тільки обов'язковою складовою тогочасного суспільства, але його невід'ємною і необхідною часткою, в першу чергу тому, що давали можливість членам цього соціуму виявити свою жертвність і милосердя, а це, як відомо, відповідало християнським уявленням про “чоловіка доброго”¹⁵.

У містах ставлення до жебраків, як і до деяких інших категорій міського маргінесу, було амбівалентне. Незважаючи на певне табування цієї категорії, їм приписували особливі здібності. Саме вони могли посприяти “очищенню” від гріхів, були тими суб'єктами, які могли молитися за спасіння душ всіх інших, так би мовити “чистих” чи “праведних”, осіб з числа громади. Така амбівалентність у оцінці не в останню чергу була пов'язана із тим, що ці люди перебували на межі між ustalеними нормами суспільного життя і їх порушенням¹⁶.

Саме тому пожертви на роздачу милостині, та пожертви шпиталям¹⁷, де жило чимало “офіційних” жебраків, стали важливою складо-

¹² Там само.— Спр. 9. Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради (1507–1530). Арк. 920.

¹³ Żebracy // <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zebracy;4002833.html>

¹⁴ Karpiński A. Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. S. 230.

¹⁵ Geremek B. Człowiek marginesu. S. 459.

¹⁶ Див. ширше: Сурґа Е. Табуизация как фактор маргинализации в период Средневековья в Западной Европе // Лістападаўскія сустрэчы: зб. арт. на матэрыялах Міжнар. навук. канф. у гонар акадэмікаў М. М. Нікольскага і В. А. Перцава. Мінск, 2011. С. 126–127.

¹⁷ Про заснування шпиталів у середньовічній Європі див.: Eysmontt r. Średniowieczny szpital pw. Św. Macieja we Wrocławiu // Quart. Nr 4 (10). 2008. S. 7–14. Про практику опіки над жебраками і каліками у шпиталях середньовічної Німеччини див.: Сурґа А. Карціны беднасці ў Германіі ў пярэяд позняга Сярэдневекоўя. Прытулки і шпіталі // Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. № 2. 2002. С. 139–145. Про шпіталі Речі Посполітої див.: Słoiń M. Szpitale średniowiecznego Wrocławia. Wrocław, 2000. 368 s.; Karpiński A. w średniowiecznych i wczesnonowożytnych przytułkach // Kwartalnik Historyczny. r. CIX. 2002. Nr 2. S. 123–

вою життя міщан. Часто їх прописували у тестаментях, коли людина намагалася звести порахунки із життям. До прикладу, у заповіті київського міщанина Семена Мелешковича, 8 квітня 1563 р. внесеному до київських ратушних книг, було записано: «А особливе по животе своєм на памети и на потреби належачиє по души справовати и шаювати, млстню давати двесте коп гршеи»¹⁸. В тестаменті міщанки Ювги Жданівни від 23 січня 1636 р. записано: «...А што маю ѡньшу сто ѡунтовъ, то ѡпекунъ мои панъ Арѡеѡма маѡт продат и то на поминъки по души моеи и на ѡлмужну убогимъ ѡбернуть маѡт»¹⁹.

Також, відповідно до записів у рахунковій книзі львівського шпиталю Св. Духа в часи каденції на посаді провізора шпиталю відомого львівського радника і хроніста Бартоломея Зіморовича²⁰, цій установі міщани переказали чималі кошти. Зокрема, в 1617 р. 100 флоренів передав Гаспар, в 1629 р. пані Сузанна передала 300 зл., в 1638 р. якийсь Бальтазар Грабовський відписав 1000 злотих, Стефан Вартерішович 166 золотих, в 1640 р. п'ять флоренів шпиталь отримав від Анни Гладишової²¹, в 1645 р. пані Словіковська з братом Антонієм Массарем записа-

133. Про львівські шпиталі див.: Słoń M. Hospitals in the City of Lwów in the Middle Ages // *Acta Poloniae Historica*. Nr 75. Warszawa, 1997. S. 5–25. Аналіз досліджень історії львівських шпиталів див.: Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. Львів, 2012. С. 62–93. Практика опіки над убогими у шпиталях характерна була і для ВКЛ. Перший шпиталь у Литві було засновано у Вільні в 1514 р., в Ковні шпиталь створено в 1519 р. тощо. Багато таких шпиталів створювали у містах, часто приватних і слабо організованих. Ці шпиталі були розраховані на невелику кількість пацієнтів. Зокрема, в 1614 р. Лев Сапега заклав шпиталь у Рожанах, що мав забезпечувати лише 16 убогих, а в 1649 р. закладено шпиталь у Новоградку, розрахований на 10 бідаків тощо (див.: Gryko B. Sapiżyńskie fundacje szpitali jako przejaw miłosierdzia? // *Białostockie Teki Historyczne*. T. 8. 2010. S. 51, 53, 56).

¹⁸ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. К., 2011. С. 100.

¹⁹ Там само. С. 150.

²⁰ В інвентар книг і рукописів, які були у власності Бартоломея Зіморовича, вписано три реєстри шпиталю Св. Духа — реєстр за 1642–1644 рр., укладений райцею Яном Шольцом, реєстр за 1650–1658 рр. та реєстр під назвою «Fundatio et patrimonium hospitalis S. Spiritus» (під подібним титулом було видано роботу Зіморовича, однак невідомо, чи цей текст відповідає рукопису, який значився в інвентарі). Див.: *Materyały do biografii Jozefa Bartłomeja Zimorowicza (Ozimka)*. Część I / Wyd. K. J. Heck // *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*. T. VIII. Kraków, 1895. S. 211.

²¹ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 1105. Книга записів дарчих та заповітів на користь шпиталю св. Духа (1580–1779). Арк. 192–192 зв.

ли на шпиталь 1000 зл., з яких шпиталь мав отримувати чиншу 20 зл., в 1649 р. різник Ян Войнар заповів 100 зл., в 1652 р. — пані Катерина Фіснерова передала шпиталеві 200 злотих, з яких мали отримати чиншу по 8 зл²². Ці пожертви були практично щорічними. Оксана Потимко підкреслює, що зазвичай пожертвувані кошти вкладали у нерухомість, а на утримання мешканців шпиталю, яких на 1607 р. було близько 80 осіб, використовували відсотки від отриманого прибутку²³.

Як не було готівки, то жертвували будинки, прибуток від яких мав іти на милостиню, як видно, наприклад, з тестаменту львівського архітектора Павла Римлянина від 1618 р.: "...Віддаю також і заповідаю на вічні часи дім з ділянкою Гілічівський, який купив від Христофора Гіліцького, паннам Святої Клари на Боже ім'я і милостиню, щоб за мою душу Господа Бога просили..."²⁴. В 1632 р. шпиталеві було передано у власність ще одну кам'яницю у місті²⁵. Часом на роздачу милостині і на пожертви церквам і шпиталю віддавали речі або ж товар, який можна було продати. Саме так зробив у 1467 р. смоленський купець Гермула, якого смерть застала у Львові, і який не мав тут нічого, окрім перцю, який привіз на продаж²⁶.

Прикладів таких можна навести безліч. Саме через милостиню і пожертви на жебраків та калік міщани намагалися забезпечити спасіння душі. Подекуди на таку функцію милостині прямо вказувалося у тестаменті. Зокрема, Барбара, вдова львівського передміщанина Климентя Вендриновича, в 1651 р., записуючи свою нерухомість швагрові, просила його, щоб не забував рятувати милостинєю її грішну душу і давав за неї убогим²⁷.

Щоправда, "фінансування" жебраків було справою приватною, бо якщо сиріт чи калік місто утримувало централізовано, виділяючи що-

²² Fundatio et patrimonium hospitalis s. Spiritus Leopoliensis a Bartholomeo Zimorowic consule Leopoliense descripta anno Domini 1653 // Pomniejsze źródło do dziejów literatury i cywilizacji polskiej w XVI i XVII stuleciu / Wyd. K. J. Heck. Stryj, 1891. S. 47–48.

²³ Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст. С. 65.

²⁴ Замостяник І. Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618 р.) // Український археографічний щорічник. К., 2009. Вип. 13/14. С. 463, 465.

²⁵ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 1105. Арк. 192.

²⁶ Капраль М. Смолянин Гермула у Львові в 1467 році // Вісник Львівського університету. Серія історія. Вип. 45. Львів, 2010. С. 547–548.

²⁷ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 342. Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно (1649–1659). Арк. 207.

разу на це окремі кошти²⁸, що відобразилося у книгах міських видатків, то на жebraків таких обов'язкових виплат не було, оскільки це не було передбачено правом. Однак трапляються поодинокі записи тієї чи іншої підтримки окремих жebraків, як-от у 1583 р., коли львівському жebraкові Схоржалему місто виділило на сорочку 15 грошів²⁹. Але це радше був виняток, аніж правило.

У містах жebraки жили не лише за рахунок милостині, а і з тимчасових спорадичних заробків. Наприклад, вони брали участь у релігійних дійствах, співах, нічних молитвах. Вони підробляли на похоронах — омивали небіжчика, читали при ньому молитви в так звані пусті ночі, несли гріб, жінки наймалися на роль плакальниць тощо. Про популярність такого підробітку, як голосіння на похоронах міщан, свідчить той факт, що про нього згадує у своїй поемі “Роксоланія” Себастьян Фабіян Кльонович³⁰. За таку роботу лузні люди отримували дрібну винагороду.

Часом такі майбутні витрати на жebraків прописували у тестаментях. Наприклад, у тестаменті львівського міського годинникаря Себастьяна Свайновського, записаному в 1629 р., зазначалося, що його дружина Анна має витратити на його похорон тридцять злотих, щоб дійство було гідне доброго християнина. Окрім того, на костел Св. Духа, де тестатор хотів бути похованим і де разом з “братами служби Божі замовляв”, вона мала передати п'ятдесят злотих, а на костел Св. Хреста перед Галицькою Брамою — чотири злотих³¹. Львівська міщанка Анна Валента Головська заповіла витратити на свій похорон сто злотих і стільки ж на поминальні обіди. При тому вказала, що це має бути за спасіння не тільки її душі, а й душ бабусі, батька, матері, чоловіка, сестри і швагра (окремо по 30 злотих мали передати Бернардинам, костелу Св. Анни та отцям Босим)³². Це були порівняно невеликі

²⁸ Там само. Спр. 713. Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1582–1588). Арк. 100, 113, 124; Спр. 716. Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1604–1606). Арк. 2.

²⁹ ЦДІАУЛ — Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713. Арк. 128.

³⁰ Klonowic S. F. Roxolania — Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi / Wydał i przełożył M. Mejer. Warszawa, 1996. S.120–122.

³¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 339. Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно (1625–1639). Арк. 140.

³² Там само. Спр. 340. Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно (1627–1641). Арк. 119–120.

видатки. Наприклад, в 1658 р. вдова Зерніцького Катажина заповіла на похорон, пожертву до костелів і шпиталів, а також на милостиню для убогих тисячу золотих³³.

При таких okazіях, як похорони міщан, особливо заможніших, жебраки могли розраховувати і на почастунок, який влаштовували родичі задля спасіння душі померлого. Зокрема є такий запис в реєстрі видатків на похорон львівського писаря Войцеха Зимницького (13 травня 1640 р.)³⁴. При цьому Анна Зимницька дала на жебраків 3 зл. і на жертву для бідних — 6 зл³⁵.

Жебраки, “визнані” міською владою, намагалися жити, поважаючи усталені правові норми, і дотримуватися їх. Часом вони володіли певним майном. До прикладу, в міських книгах Львова за 12 березня 1519 р. читаємо: “Жебрак Іван з Калічої гори визнав, що він продав свій город, розташований біля Сидора русина, Іванеку русиніві з-під замку за копу і десять грошів... Діялось за тиждень до першої неділі великого посту”³⁶. До речі, саме цей запис є першою писемною згадкою про львівських жебраків³⁷. В міських актах є й інші записи про продаж ними певного майна. Зокрема, у книзі записів індуктів і протоколів львівської ради під 29 травня 1536 р. зафіксовано заяву жебрака Климка з дітьми Остапком та Орісею про продаж будиночка на Шпитальній вулиці³⁸.

Такі “офіційні” жебраки часто мали сім’ю і дітей, як наприклад львівські жебраки Климко (Остапа і Орісю)³⁹ та Макар (Івашка та Хведю)⁴⁰. Дехто з них крім милостині, мав інші джерела доходів, як от руський жебрак Климак з львівського передмістя, який брав товар для торгу

³³ Там само. Спр. 342. Арк. 471.

³⁴ Цит. за: Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639). Львів, 2011. С. 164 (додаток 10).

³⁵ Там само. С. 163, 164.

³⁶ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 9. Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради (1507–1530). Арк. 264; Крип’якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. Львів, 1994. С. 147.

³⁷ Охріменко Ю. Перші львівські жебраки. Львів, 2009; https://uk.wikipedia.org/wiki/Перші_львівські_жебраки.

³⁸ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 10. Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради (1531–1542). Арк. 512. Див. також: Крип’якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст. С. 226.

³⁹ Див. вище.

⁴⁰ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 801–802; Крип’якевич І. Львівська Русь... С. 243.

і заборгував за нього Вольфові Шольцу 30 флоринів, про що свідчить у своїй заяві від 16 грудня 1542 р.⁴¹.

Також жебраки часом давали міщанам в борг готівку. Наприклад, львів'янка Катерина Фістерова в 1656 р. заборгувала 3 флорини бабі Софії, що проживала у шпиталі св. Станіслава⁴². Анджей Карпінський наводить чимало таких прикладів, які мали місце у Познані, Варшаві та інших містах⁴³. Хоч більшість дослідників відкидають думку про певну заможність жебраків (І. Крип'якевич⁴⁴, А. Карпінський⁴⁵ та ін.), але сеймові конституції, якими на жебраків було накладено доволі великі податки, опосередковано підтверджують цю тезу.

Щоправда, серед волоцюг і жебраків була доволі високою злочинність, і тут важко відділити жебраків, яких контролювала міська влада, від тих, яких вона не контролювала, як і власне жебраків від інших категорій лузних людей. Але варто пам'ятати, що ці люди належали до категорії так званої мовчазної більшості, тобто вони, якщо і залишали про себе дані у писемних джерелах, то найчастіше у судових актах. Можливо саме це і спричинило певне стереотипне ставлення до даної суспільної групи. Броніслав Геремек і Анджей Карпінський власне підкресливали, що не можна однозначно ставити знак рівності між злочинцями і лузними людьми, хоча останні, маючи постійно справу з порушенням певних суспільних норм, частіше за інших порушували закон⁴⁶.

Оскільки не так багато є джерел, які б свідчили про людей маргінесу, то дані сеймових конституцій про них є особливо цінними. На сеймах Корони Польської питання про лузних людей піднімалися, починаючи з кінця XV ст. Зокрема, на сеймі 1496 р. було прийнято з цього приводу розлогу постанову, яка зокрема передбачала, що лузних людей у містах, містечках і селах не можна переховувати під загрозою кари у чотирнадцять марок⁴⁷. Зокрема зазначалося: "*Про жебраків*. Позаяк у цьому славному Королівстві видно таку кількість жебраків, яку

⁴¹ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1461; Крип'якевич І. Львівська Русь... С. 280.

⁴² ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 342. Арк. 429.

⁴³ Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 1996. S. 318.

⁴⁴ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Його ж. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. С. 30.

⁴⁵ Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. S. 318.

⁴⁶ Karpiński A. Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. S. 195.

⁴⁷ Volumina Constitutionum. T. I: 1493–1549. Vol. 1: 1493–1526 / Do dr. prz. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa, 1996. S. 70–71.

годі знайти в іншому Королівстві, отож ми вирішили, щоб у містах і селах нашого Королівства не більше було жебраків, аніж ті, яким міська влада або плебанія, або землевласники дадуть відповідні ознаки. А кого б було знайдено без ознак, тих належить схопити і віддати зводити фортифікацію проти турків і татар⁴⁸. Крім фортифікаційних робіт, жебраків використовували на сільськогосподарських роботах. Пйотрковські статuti 1496 року забороняли пускати лузних людей під час жнив з польських теренів до Сілезії і Пруссії, що пояснювалося нестачою робочої сили: “Позаяк багато чоловіків і жінок із земель мазовецьких і інших земель Королівства Польського під час жнив звикли працювати у Сілезії та Пруссії, внаслідок чого на землях польських важко знайти робітників і слуг, тому наказуємо, аби всі такі владою були затримувані й передавалися для роботи зем’янам⁴⁹. Цю постанову було повторено в 1503 р⁵⁰., а з 1538 р. вона стала стосуватися і переходу лузних людей до Угорщини⁵¹.

В тому ж таки 1538 р. було прийнято Статут Сигізмунда Августа, який Бартоломей Гроїцький опублікував як додаток до свого трактату⁵². Лузних людей зобов’язували протягом трьох днів після приходу до міста найматися на службу, за невиконання цих приписів загрожувало покарання: їх мали затримати, закувати і примусово відправити на насипання валів чи гребель. Саме таке рішення було прийняте ще на коронному вальному Пйотрковському сеймі в 1519 р⁵³.. Певною мірою його повторили на вальному пйотрковському сеймі 1523 р., підкреслюючи розповсюдження злочинності і необхідність боротьби з нею⁵⁴. Дотримання статутів і контроль за волоцюгами і жебраками, як і за

⁴⁸ Цит. за: *Wiek V–XV w źródłach: Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów / Opracowali M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 195; Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упор. Т. Гошко. Львів, 2011. С. 67. Детальніше див: *Volumina Legum. T. I. Petersburg, 1859. S. 122–123.**

⁴⁹ *Volumina Legum. T. I. S. 122; Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. — С. 67.*

⁵⁰ *Volumina Constitutionum. T. I. Vol. 1. S. 121.*

⁵¹ *Volumina Legum. T. I. S. 261.*

⁵² Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przelożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629 // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów. Warszawa, 1954. S. 96.*

⁵³ *Volumina Constitutionum. T. I. Vol. 1. S. 311.*

⁵⁴ *Volumina Legum. T. I. S. 201; Volumina Constitutionum. T. I. Vol. 1. S. 390.*

іншими лузними людьми, покладався на старост, що ще раз було підкреслено на сеймі в 1532 р⁵⁵. У березні 1563 р. сеймуюча шляхта знову прийняла відповідну конституцію і поклала відповідальність за гультяїв та лузних людей на міський уряд⁵⁶. Вочевидь, прийняті раніше конституції в цьому питанні були малоефективними, бо час до часу виникала необхідність їх повторення.

Незважаючи на той факт, що так звані лузні люди вели специфічний спосіб життя, їхню кількість у містах намагалися контролювати і обклали їх податками. В податковому універсалі 1565 р., як і в наступні роки (1569, 1573, 1577 та ін.), зазначалося: “Лузні люди, тобто гультяї, чоловіки і жінки, які на хатню службу не наймаються, кожен має дати від своєї особи по дванадцять грошів. Війт і присяжники під присягою мають це пильнувати, аби ті не ухилялися від такого податку...”⁵⁷. У містах “гультяї”, як чоловіки, так і жінки, які наймалися на роботу менше як на рік або взагалі не працювали, мали також сплачувати до скарбу по 12 грошів, а представники місцевої влади мали контролювати виконання даних приписів. Цей обов’язок покладався у містах і містечках на райців, які мали складати списки цих людей, стягувати з них податки, не долучати їх до платників шосу, ба більше, не допускати гультяїв до міст, якщо вони не мають відповідних квитів, що вже сплатили такий податок або ж можуть його сплатити. Райці мали щоквартально чинити інквізицію з цього приводу, віддавати без будь-яких хитрощів зібрані кошти збирачам податків під загрозою кари, як за розтрату (“sub poena reculatus”). Подібні приписи знаходимо не лише в конституції 1565 р., їх повторювали практично в кожному прийнятому на сеймі поборовому універсалі, причому майже дослівно⁵⁸. Щоправда, у поборовому універсалі 1578 р. покарання за невиконання райцями вищезазначених приписів було уточнене і з того часу становило 14 марок⁵⁹. При цьому перекупки і перекупні в сільській місцевості мали сплачувати меншу суму — лише 6 грошів, у малих містах — по 7 грошів, а от у містах більших — як і гультяї, по 12 грошів⁶⁰.

Податок, який накладали на лузних людей, не був сталим і з часом зростав. Зокрема, поборовий універсал, прийнятий на вальному вар-

⁵⁵ Volumina Legum. T. I. S. 248.

⁵⁶ Ibid. S. 20.

⁵⁷ Ibid. S. 61, 72, 103, 127, 177.

⁵⁸ Ibid. S. 62, 73, 104, 128.

⁵⁹ Ibid. S. 178.

⁶⁰ Ibid. S. 62.

шавському сеймі в 1578 р., передбачає для цієї категорії людей оплату в 24 гроші⁶¹. Привертає увагу факт, що до лузних людей прирівняні також дударі та скоморохи. Те саме було практично дослівно повторено на сеймах в 1580⁶² та 1581 роках⁶³. На тому ж таки сеймі 1578 р., а потім на сеймі 1581 р. було прийнято рішення, що гультяї у більших містах незалежно від статі мають сплачувати по 30 грошів з особи, а у менших — по 15 грошів⁶⁴. На надзвичайному коронному варшавському сеймі в 1624 р. цей податок було збільшено до чотирьох злотих⁶⁵. Більше того, в поборовому універсалі 1588 р. відобразилися зміни у політиці влади щодо жебраків — з'являється гендерна диференціація щодо оплат: «Лузні в містах, тобто гультяї, чоловіки і жінки, які на річну службу не наймаються, мають платити, чоловіки по дванадцять грошів, а жінки лузні по чотири гроші»⁶⁶.

Окрім того, на сеймі 1588 р. підтвердили приписи, прийняті в 1496 р.: «93. Статут Яна Ольбрахта *de validis mendicantibus*⁶⁷; також статут *pro захоплення гультяїв* до виконання приводимо *poena centum marcarum*⁶⁸, де б урядом гродським або міським не був би виконаний, *interposita*⁶⁹»⁷⁰.

Подібні постанови були не випадковими. У XVI ст. відбувається зміна середньовічної доктрини милосердя і погляду на бідних. Зо-

⁶¹ Volumina Legum. Т. II. Petersburg, 1859. S. 192.

⁶² Ibid. S. 199. Цей поборовий універсал в перекладі на руську мову 29 лютого 1580 р. було вписано до луцьких гродських книг. Запис супроводжувався преамбулою: «Року тисеча п'ятсот шм'дєс'ятого мсца оєвралья КӨ [29] дня. Принєсєнь и поданъ мнѣ єсть Анѣдрѣю Киверецкомѣ, подѣстаростемѣ луцькомѣ, ѡт єго млсти пна Алексанѣдра Жоравницького, старосты, ключника и городничого луцького, листъ зневерсалъ єго королевское млсти поборовый, тепєрь недавно на соимє Варьшавскомѣ звалєнийб черезъ коморъника єго королевское млсти пна Якуба Пруского. Ино ѣа тотъ универсалъ, с польского письма на руское преложити велѣвши, до книгъ для вѣписованья принѣлъ, который такъ сѣа в собѣ маєть...» (Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. / Упор. В. Безпалько, М. Висотін, І. Ворончук, М. Кучерук, Ю. Чубик. К., 2014. С. 312–327).

⁶³ Volumina Legum. Т. II. S. 213.

⁶⁴ Ibid. S. 193, 214.

⁶⁵ Volumina Constitutionum. Т. III. Vol. 1. S. 342.

⁶⁶ Volumina Legum. Т. II. S. 271.

⁶⁷ *De validis mendicantibus* — про здорових жебраків.

⁶⁸ *Poena centum marcarum* — кара у розмірі ста марок.

⁶⁹ *Interposita* — впроваджена.

⁷⁰ Volumina Legum. Т. II. S. 269.

крема, проти толерування жебраків виступав Мартін Лютер, який, однак, вважав, що місцева влада повинна організувати систему опіки над людьми неповносправними. До речі, саме неповносправні, каліки, хворі та старі зазвичай знаходили легальний статус у містах, а здорових жебраків переслідували і висилали з поселення. В той самий час Жан Кальвін, виступаючи проти жебраків, заперечував необхідність і можливість будь-якої допомоги їм, навіть незважаючи на те, чи можуть вони самі собі порадити, чи ні⁷¹. Разом з тим, саме у XVI — XVII ст. починають з'являтися спеціальні органи примусової праці для здорових жебраків і волоцюг. Насамперед вони з'являються у Західній Європі: в 1557 р. такий заклад засновано в Лондоні, наприкінці XVI ст. — в Амстердамі, на початку XVII ст. — в Бремені, Любеку, Гамбурзі, в 1611 р. в Парижі було зроблено спробу поселити жебраків у трьох подібних спеціальних закладах (вже на 1616 р. там проживало 2,2 тис жебраків). В Польщі перші такі заклади виникли в Гданську (в 1629 р.) та в Ельблонзі (в 1631 р.)⁷². Однак, не все було так однозначно. В той самий час, в 1606–1610 рр., у лютеранському Гданську створили спеціальний орган з опіки над жебраками і коморниками — Уряд Доброчинності. Складався він із чотирьох відділів: відділ харчування (відповідав за закупку харчів для шпиталів та бідноти); фінансовий відділ (відповідав за збирання коштів на громадську опіку та організацію системи допомоги); відділ здоров'я (відповідав за організацію шпиталів та позашпитальної лікарської допомоги); відділ будівництва (відповідав за ремонт будинків)⁷³.

Проникнення протестанської моралі в міщанське середовище, а відтак зміна ставлення до бідності і жебраків, почасти прослідковується і по тогочасних міщанських тестаментах. До прикладу, в 1649 р. у актові книги було внесено тестамент львівського передміщанина Бартоломея Краковчика, який заповів на своє поховання потратити 120 злотих, щоб все було так як належить достойному християнинові; на костел св. Анни його дружина мала передати 200 злотих, на бернардинів, Кармелітів, Домініканів, Августиніан — по 100 злотих. При цьому він заповів, щоб до Братства Божого Тіла було передано 100 злотих, але

⁷¹ Karpiński A. Opieka społeczna nad dziećmi i młodzieżą w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku // *Kwartalnik Historyczny*. r. CIX. 2002. Nr 3. S. 23.

⁷² Żebracy // <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zebracy;4002833.html>

⁷³ Karpiński A. Opieka społeczna nad dziećmi i młodzieżą w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku. S. 24–25; Kropidłowski Z. Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku. Gdańsk, 1999. S. 38–42, 45–55.

так, щоб братчики при костелі створили касу, з якої можна було б без процентів позичати кошти бідним людям пристойного походження⁷⁴.

Відтак, у XVII ст. на жебраків все частіше стали дивитися як на потенційних злочинців. В цей час питання про волоцюг і жебраків залишалося далеко не останнім для міст Речі Посполитої. Знову його обговорювали на Варшавському вальному сеймі 1611 р., пропонуючи використовувати жебраків на громадських роботах⁷⁵. Маємо підтвердження виконання цих постанов. Зокрема, у 1617 р. їхню працю використовували для перебудови львівської ратуші: “Райця Мартин Кампіан (Sampranus) зайнявся підвищенням ратушної вежі. Досі вона була чотиригранна. З дозволу ради він розібрав її частину, натомість почав мурувати восьмигранну у тому пропорційному вигляді, як її бачили сучасники перед зруйнуванням 1826 року. Крім звичайних робітників, він використовував нероб, волоцюг та інших людей без заробітку, які шукали в місті притулку”⁷⁶.

Вочевидь, і конституція 1611 р. не вирішила проблеми. Кількість втікачів, волоцюг і жебраків зростала. Тому на черговому звичайному варшавському сеймі, що тривав з 23 серпня по 14 вересня 1621 р., знову була про них мова, і за невивгання “неофіційних” жебраків з міста передбачалась кара в 200 марок⁷⁷. Така посилена увага до збереження порядку і закону у державі, посилення відповідальності за його порушення, не в останню чергу була викликана складною зовнішньополітичною ситуацією, адже сейм тривав під час протистояння з турками під Хотиним.

Питання про жебраків і волоцюг було надзвичайно актуальне для багатьох міст, особливо для великих і багатих, і міська влада чимало робила для регламентації стосунків міщан з цими людьми. Винесення цього питання на розгляд сеймів підкреслює його вагу і актуальність протягом багатьох років. Воно було актуальним не тільки тому, що жебраків іншували і табували у міському соціумі, а ще й тому, що через посередництво жебраків міщани намагались очиститися від гріхів і вимолити прощення у Бога, що, зрештою, вписувалося у християнську доктрину. Середовище жебраків було далеко не однорідним, та

⁷⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 342. Арк. 22–23.

⁷⁵ Volumina Legum. Т. III. S. 13–14; Volumina Constitutionum. Т. III. Vol. 1. S. 30.

⁷⁶ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / пер. з польськ. І. Сварника. Львів, 2002. С. 226–227.

⁷⁷ Volumina Legum. Т. III. S. 201–202; Volumina Constitutionum. Т. III. Vol. 1. S. 295, 301.

й ставлення до цього прошарку було амбівалентне: одних переслідували, а інших не лише толерували, а й підтримували, бо вони були важливим елементом організації християнського соціального простору. Ставлення до жебраків і лузних людей змінювалося з часом. Воно залежало від моралі, яка побутувала у тогочасному суспільстві, зокрема і від змін у християнській доктрині. Меншою мірою воно залежало від політичної та економічної ситуації в державі.

Віталь Галубовіч (Гародня),
кандыдат гістарычных навук

На парозе смерці: мяшчанскія тастаменты з кнігі вайтоўска-лаўніцкага суда гарадзенскага магістрата 1659–1676 гг.

Цікавасць да такой унікальнай гістарычнай крыніцы, як тастаменты, у беларускай навуцы з’явілася не так ужо даўно і ў значнай ступені пад уплывам польскай гістарыяграфіі. На жаль, нейкая сістэмная праца ў гэтым кірунку не назіраецца, але пэўныя дасягненні ўсё ж ёсць¹. Найлепшым прыкладам гэтага можа быць мажны том дакументаў, выдзеныя Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі ў 2012 г.² Як сведчыць гэты вопыт, перспектывы даследавання дадзенай крыніцы праглядаюцца, бо мала толькі выдаць дакумент, трэба яго зразумець і ўключыць у кантэкст характарыстыкі жыцця чалавека пэўнай эпохі і беларускай культуры ўвогуле.

Тастаменты маюць асаблівую каштоўнасць для ілюстрацыі розных бакоў штодзённага жыцця беларускіх гараджан, але ў дадзеным артыкуле мы паспрабуем вылучыць толькі тры аспекты, якія непасрэдна датычацца пахавальнай працэдуры, якая звычайна распісвалася ў акце апошняй волі: *вызначэнне месца пахавання, месца складання і выканаўцы тастаментна, прычыны складання тастаментна, выдаткі на пахаванне.*

Дакументы, адабраныя для аналізу, паходзяць з актавай кнігі гарадзенскага магістрата за 1659–1676 гг.³ Структура і склад гэтага рукапісу дастаткова добра вядомыя, таму няма сэнсу асобна спыняцца на іх ха-

¹ Да іх ліку можна аднесці нават нядаўна падрыхтаваны беларускай даследчыцай Наталляй Сліж каталог тастаментнаў берасцейскіх і гарадзенскіх мяшчан да пачатку XVIII ст.: *Katalog testamentów mieszkańców Brześcia i Grodna od XVI do początku XVIII wieku / Opracowała Natallia Sliż. Warszawa, 2017.*

² Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі). Мінск, 2012.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей — НГАБ.). Ф. 1800, воп. 1, спр. 1.

рактарыстыцы⁴. Агульна ў кнізе зафіксаваны 31 тастамент. На падставе аналізу ўласна гэтых актаў грунтуюцца ніжэйпададзеныя назіранні.

Месца пахавання мяшчан

У пераважнай большасці тастаментаў гарадзенскіх мяшчан акрэсліваецца месца, дзе належала пакласці труну з целам. У магістрацкай кнізе сустракаюцца наступныя варыянты такіх распараджэнняў: *a) касцёл; b) царква; c) цвінтар; d) альтэрнатыўныя варыянты; e) без вызначэння месца.*

a) касцёл. Сярод гарадзенскіх мяшчан, якія актыкавалі свае тастаменты ў магістрацкую кнігу 1659–1676 гг., пераважная большасць жадала быць пахаванай менавіта ў касцёле. Фактычна гэтыя распараджэнні датычацца фарнага, дамініканскага, францысканскага, бернардзінскага касцёлаў і касцёла бернардзінак. У некалькіх выпадках тастатар не мог вызначыцца і даручаў абраць касцёл арганізатарам мерапрыемства. Напрыклад, Пётр Цібароўскі, “абывацель места ЯKM Гарадзенскага”, які жыў у вёсцы Адамавічы, дазваляў сваёй жонцы пахаваць яго, дзе сама захоча: “у Касцёле, у якім пажадае”, а гарадзенская мяшчанка Марына Іванішавічаўна прасіла пахаваць яе “дзе-небудзь у касцёле”⁵. Статыстычна найбольш папулярны ў тых, хто фіксаваў свае тастаменты ў магістрацкай кнізе, быў бернардзінскі касцёл і літаральна крыху менш — фарны. Рабіць з гэтага нейкія далёкія высновы — справа няўдзячная, але пэўнай тэндэнцыяй гэта было. Па меншай меры, напрошваецца выснова пра своеасаблівую “канкурэнцыю” паміж найбольш старажытным касцёлам, Фарай Вітаўта, і храмам, якім апекаваліся айцы бернардзінцы. Канкурэнцыя гэтая, несумненна, мела і сваё грашовае вымярэнне. Справа ў тым, што галоўнымі крыніцамі ўтрымання таго ж кляштара бернардзінцаў былі так званыя легаты, ці тастаментавыя маёмасныя запісы, якія закладаліся пад працэнты, а таксама грошы за выкананне імшы ды спавядання⁶.

Дарэчы, фінансавы бок “касцельнай прапіскі” цела быў асабліва істотны, бо далёка не кожны мог сабе яе дазволіць. Некаторыя з гарадзенцаў адзначалі гэта прама, як Павел Верабей, пісар гарадзенскага вайтоўска-лаўніцкага суда, які пісаў, што ў яго няма пэўнасці ў фінансавых магчымасцях жонкі, якая павінна была паклапаціцца пра яго

⁴ Яцкевіч З., Урублеўскі В. Гарадзенскі магістрат у XVII ст. // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. Гародня, 2009. С. 79–81.

⁵ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 189.

⁶ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. Гародня–Wrocław, 2008. С. 94.

пахаванне ў касцёле айцоў бернардзінцаў, “з-за беднасці сваёй”. Таму выкананне тастамента даручалася больш заможнай асобе — лантвойту Ганусу Паўльсэну⁷.

б) царква. Некаторыя жыхары Гародні запісвалі ў сваіх тастаментах распараджэнні аб пахаванні ва ўніяцкіх храмах, а дакладней, Саборнай Прачысценскай царкве, якая значна пацярпела падчас маскоўскай акупацыі, але была адноўлена і працягвала функцыянаваць. Тут варта нагадаць, што маскоўцы знішчылі ў Гародні ўсе ўніяцкія храмы, а святароў пазабівалі⁸. Праўда, колькасць такіх тастаментаў у магістрацкай кнізе за 1659–1676 гг. была мінімальнай. Так, гарадзенскі мешчанін Ян Хацкевіч Воўк, паміраючы, прапаноўваў у якасці варыянта пахавання акурат гэты храм і адмыслова прасіў, каб працэдура адпавядала звычаю, г. зн., была выканана з адпаведным “царкоўным абрадам”⁹. Падобны загад, прадчуваючы смерць, зрабіў 20 сакавіка 1676 г. іншы славэтны гарадзенец — Тэадор Карны, падкрэсліваючы, што правесці ўсё належала паводле хрысціянскага звычаю¹⁰.

с) цвінтар. У некалькіх тастаментах сустракаюцца загады пахавання не ў саміх храмах, а на прылеглых да іх і кляштару могілках, якіх у Гародні было мноства¹¹. Так, у складзеным у сакавіку 1673 г. тастаменце Крыстыны Пацінкоўны (па першым мужы — Вайцеховая Пурнікавая, па другім мужы — Пятрова Марцінкевічова) зафіксавана распараджэнне аб пахаванні “на цвінтары айцоў францішканцаў гарадзенскага канвента”¹².

Найбольш верагодна, што пахаваць сябе на прыцаркоўным цвінтары загадаў у 1666 г. гарадзенскі лаўнік Аляксандр Карлоўскі, калі адзначаў, што цела яго мела быць пакладзена “пры саборнай царкве” ў Гародні¹³.

Былі і такія мяшчане, якія спыніліся на больш простых варыянтах арганізацыі пахавання. Так, у складзеным 20 сакавіка 1663 г. даку-

⁷ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 6–7.

⁸ Borowik P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas “potopu moskiewskiego” (1655–1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskale // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. Гародня, 2009. С. 38–39.

⁹ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 13–14.

¹⁰ Тамсама, арк. 302–303.

¹¹ Гардзеў, Ю. Магдэбургская Гародня... С. 74, 78, 83, 101–104.

¹² НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 254–255.

¹³ Тамсама, арк. 130.

менце, гарадзенскі мешчанін Фёдар Барсукевіч, які жыў у Мёлах, пажадаў быць пахаваным пры месцы свайго сталага жыхарства — “на могілках у Мёлах”¹⁴.

д) альтэрнатыўныя варыянты. Да іншых варыянтаў арганізацыі пахавання трэба аднесці запіс у тастаменце гарадзенскага лаўніка Яна Фондэберка, які пажадаў “каб цела маё грэшнае як-небудзь закапанае было”¹⁵. Крыху больш дакладнасці было ў запісе Лявона Зыскевіча, гарадзенскага мешчаніна, які прасіў пахаваць яго ў якім-небудзь “асвечаным месцы”¹⁶.

е) без вызначэння месца. Апрача тастаментаў, дзе дакладна або ў агульных рысах тастатар апісваў, як і дзе яго належала пахаваць, былі і такія заповіты, дзе падобныя распараджэнні адсутнічалі ў прынцыпе. Прыкладамі з’яўляюцца заповіты гарадзенскіх мяшчан: Ядвігі Януцікавай (1667 г.), Ганны Сямёнавай Мікыцінай (1669 г.), Войцаха Барысавіча Рэзьніка (1664 г.), Ханса Хансбаха (1673 г.)¹⁷. Але адсутнасць згадкі пра месца пахавання, па ўсёй верагоднасці, тлумачыцца ўпэўненасцю тастатара ў тым, што і без пісьмовай фіксацыі абрад будзе выкананы належным чынам, па меншай меры, гэта датычыцца часткі з названых асобаў, напрыклад, аптэкара Ханса Хансбаха, дарэчы, ці не першага вядомага па імені прадстаўніка гэтай прафесіі ў Гародні¹⁸.

Касцельныя пахаванні мяшчан

Жаданне быць пахаваным у каталіцкай святыні было не спантаным, а прадуманым ці, нават, сімвалічным і адначасова традыцыйным для XVII–XVIII стст. крокам¹⁹. Смерць падзяляе жывых і мёртвых, але адначасова яднае апошніх. Між тым, не кожны, хто збіраўся ў “лепшы свет”, жадаў, каб яго цела было пакладзена ў касцёле ў адвольным месцы. Даволі распаўсюджаным удакладненнем было распараджэнне аб пахаванні пры раней памерлых членах сям’і. Жанчыны прасілі прыхаваць іх ля мужоў і наадварот²⁰. Але можна сустрэць і такія загады, як

¹⁴ Тамсама, арк. 76.

¹⁵ Тамсама, арк. 52.

¹⁶ Тамсама, арк. 219–220.

¹⁷ Тамсама, арк. 140–141, арк. 182–182, арк. 218–219.

¹⁸ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 313.

¹⁹ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 103.

²⁰ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 116.

у выпадку Соф’і Сікорскай Адамавай Цвіклічовай, якая пажадала, каб яе цела паклалі ў фарным касцёле: “там, дзе першы яе муж ляжыць”. Больш таго і сам “rogzzeb” меў арганізаваць яе актуальны муж — Адам Цвікліч²¹. Цалкам натуральна, што бацькі прасілі пахаваць іх пры дзецях, калі тыя памерлі раней. Пра гэта прасіў сваю жонку гарадзенскі бурмістр Пётр Ляўковіч у тастаменце, складзеным 19 снежня 1661 г.²²

Лічыцца, што пахаванне ў храме — задавальненне не з танных, і датычылася заможнай часткі мяшчанства²³. Аднак, калі зыходзіць з мяшчанскіх тастаменаў гарадзенцаў, нават тыя з іх, хто не меў сродкаў, мог прасіць аб пахаванні ў храме. Так, Ганна Цвіклічоўна Федарова Бабрыковічова не мела гатовых грошай, але прасіла, каб яе цела пахавалі ў касцёле айцоў бернардзінцаў²⁴.

Вядома, што ў Гародні існавалі могілкі, якія, прынамсі так можна меркаваць па іх назве, з’яўляліся месцам пахавання прадстаўнікоў асобных рамесных спецыяльнасцей: напрыклад, “*могілкі гарбарскага брацтва*”²⁵. Падобным чынам і касцёлы служылі не толькі сямейнымі, але і карпаратыўнымі месцамі пахавання. Так, у фарным касцёле быў адмысловы мулярскі склеп²⁶.

Вельмі папулярным у мяшчан, як вынікае з дакументаў, быў фарскі “брацкі склеп найсвяцейшай Троіцы”²⁷.

Прычыны складання тастамента мяшчанамі

У актах апошняй волі звычайна адзначаюцца прычыны, якія прымушалі жыхароў Гародні складаць тастаменты. У пераважнай большасці такія распараджэнні былі выкліканы прадчуваннем хуткай смерці ад хваробы, што даволі яскрава сведчыць пра малыя спадзяванні гарадзенцаў на тагачасную медыцыну. Звычайна прысутны пры складанні тастамента пісар выкарыстоўваў шаблонную форму, якая не дазваляе нейкім чынам адказаць на пытанне, што гэта была за хвароба. Найбольш распаўсюджанай з’яўлялася наступная формула: памёр “ад хваробы на

²¹ Тамсама, арк. 195–196 адв.

²² Тамсама, арк. 58–60 .

²³ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 103.

²⁴ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 278–279.

²⁵ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 98.

²⁶ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 58–60.

²⁷ Тамсама, арк. 100, арк. 125, арк. 260–261.

цела наведзенай”, але сустракаліся і наступныя варыянты: “будучы змо- раны хваробай ад моравага паветрыя”, “пры слабасці здароўя і ў так цяжкай хваробе”. Сам па сабе цікавы ў гэтым сэнсе, бадай, толькі адзін выпадак: тастаментавы запіс, зроблены на пасяджэнні 2 снежня 1661 г. з датай пачатковай актыкасці 22.11.1657 г. Тастатар, Ян Фондэбэрк, гарадзенскі лаўнік, сведчыў, што памірае ад моравага паветрыя, г. зн., ад эпідэмічнай хваробы (чума, халера і г.д.). Можа акурат з гэтай прычыны ён загадваў пахаваць сябе ў зямлі²⁸. Але тут трэба ўлічваць яшчэ адну акалічнасць: Фандэбэрк на момант складання тастамента быў ва ўцёках, паколькі Гародня была пад маскоўскай акупацыяй і, такім чынам, рабіў запіс адпаведны той сітуацыі, у якой знаходзіўся²⁹.

Толькі некалькі запісаў было зроблена людзьмі, якія прадчувалі сыход не толькі з прычыны хваробы, але і ад старасці. Так, гарадзенскі райца Мікалай Гудаеўскі напісаў тастамент 4 траўня 1665 г. ужо будучы вельмі старым чалавекам, “слабы здароўе м і ў такой цяжкай хваробе”³⁰. Такая ж рэмарка “ў старасці гадоў” была зафіксавана ў тастаменце Ганны Сямёнаўны Мікыцінай, напісаным 16 красавіка 1669 г.³¹

Сумарная статыстыка дазваляе выказаць думку, што пераважная большасць складальнікаў тастаментаў, хоць і не складалася з “моладзі”, але, па меншай меры, не адносила сябе да старых і ў прыцыпе была здольнай да далейшага жыцця, калі б не стан здароўя і вялікая рызыка смерці.

Акрамя таго, маем некалькі тастаментаў, дзе ніяк не агаворваецца, чым было выклікана складанне тастамента³².

Месца складання тастамента

Улічваючы тую акалічнасць, што тастаменты звычайна складаліся жыхарамі горада ў стане хваробы, нічога дзіўнага няма ў тым, што большасць актаў была зафіксавана ў Гародні ў дамах мяшчан. Напрыклад, тастамент сындыковай мейскай Ганны Казлаўшчанка Геранімавай Млечкавай быў напісаны ў яе ўласным доме, які размяшчаўся

²⁸ Тамсама, арк. 52.

²⁹ Borowik P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas “potopu moskiewskiego” (1655–1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali... С. 34.

³⁰ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 116.

³¹ Тамсама, арк. 182.

³² Тамсама, арк. 30–31, арк. 150, 189 і інш.

за Фараі (фарным касцёлам)³³, мешчаніна Войцаха Барысавіча Рэзніка — у яго доме на вуліцы Рэзніцкай на Рынку³⁴, мяшчанкі Крыстыны Пацінкоўны — на прадмесці за Нёманам³⁵.

Мяшчане былі спецыфічным чынам прывязанымі да свайго горада, а дакладней, да яго сэрца — рынку, месца, дзе яны зараблялі і пазбаўляліся ад заробленага³⁶. Але гарадзенскія мяшчане не абавязкова мусілі жыць у самой Гародні. Некаторыя стала пражывалі ў падмесцкіх вёсках, дзе і складалі свае тастаменты ды, як адзначалася, жадалі быць пахаванымі. Так, тастамент Юрыя Стрэчана, гарадзенскага мешчаніна, быў напісаны 5 красавіка 1664 г. у яго доме ў Адамовічах³⁷, тастамент гарадзенскай мяшчанкі Марыны Іванішавічаўны Саноскавай Крацэняцінай — у доме Сымона Гурыновіча ў Грандзічах 30 чэрвеня 1664 г.,³⁸ тастамент гарадзенскай мяшчанкі Ядзвігі Януціковай — у месцай вёсцы Цвіклічах³⁹.

Выканаўцы тастамента

Яшчэ адной вартай увагі часткай тастаментаў былі згадкі пра яго выканаўцаў, хаця сярод актаў сустракаюцца і такія, дзе няма пазначэння таго ці тых, хто мусіў заняцца арганізацыяй мерапрыемства. Так, лаўнік Аляксандр Карлоўскі ў 1666 г., мяшчанка Ядзвіга Януцікава і заблудаўскі мешчанін Ваўжынец Шварц у 1667 г. ні прама, ні ўскосна не акрэслілі тых, хто меў бы іх пахаваць⁴⁰. Але гэтакія тастаменты хутчэй выключэнне з правілаў.

Згодна з пераважнай большасцю распараджэнняў, пахаваннем належала займацца сям’і нябожчыка, але найчасцей гэта былі канкрэтныя асобы, якія, што праўда, па імёнах называліся рэдка. Так, сустракаюцца наступныя варыянты: асобна — *жонка, муж, сын* ці некалькі чалавек — *дзеці, сыны, жонка і дзеці, муж і зяці, зяці і дачка, бацька і брат*. Цікава, што сярод тастаментаў з магістрацкай кнігі не выяўлена

³³ Тамсама, арк. 100.

³⁴ Тамсама, арк. 218–219.

³⁵ Тамсама, арк. 254–255.

³⁶ Rossiaud J. Mieszczanin i życie w mieście // Człowiek średniowiecza / pod. red. Jacquesa Le Goffa. Warszawa–Gdańsk, 1996. S. 185.

³⁷ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 91–92.

³⁸ Тамсама, арк. 99–100.

³⁹ Тамсама, арк. 140–141.

⁴⁰ Тамсама, арк. 130, арк. 140–141, арк. 142.

ніводнага, дзе б абавязкі па пахаванні выконвалі толькі дочки. Апошнія былі ў цені: перад смерцю ў 1674 г. Ганна Цвіклічоўна Федарова Бабрыковічова, былая лаўніковая гарадзенская, прасіла яе пахаваць у касцёле айцоў бернардынцаў і першым выканаўцам назвала зяця, а ўжо потым дачку⁴¹. Да адзінкавых адносіцца распараджэнне ад 1676 г. Тэадора Карнага аб пахаванні ў саборнай царкве ў Гародні, што мелі зрабіць “дабрадзеі бацька мой разам з братам маім Міхалам”⁴².

Калі ж узяць статыстычны аспект, на колькі гэта дапушчальна, то амаль у траціне тастаментаў арганізатарам прызначалася акурат жонка. Магчыма, гэта было звязана з той акалічнасцю, што большасць тастаментаў складалі мужчыны, але не выключана і тое, што мужчыны паміралі раней па прычыне больш сталага ўзросту. Тут справа палягала на тым, што звычайна ў гарадскім асяроддзі мужчыны бралі шлюб пазней, паколькі ўтрыманне сям’і патрабавала пэўнага сталага прыбытку, а дзяўчат, наадварот, аддавалі замуж вельмі рана. Вынікам узроставай розніцы было тое, што ўдоў у гарадах не бракавала⁴³.

Акрамя сям’і арганізатарамі пахавання маглі, па розных прычынах, прызначацца і іншыя асобы, так званыя **выканаўцы тастамента, апекуны, калегі**. Згаданыя вышэй Павел Верабей і Мікалай Гудзеўскі прызначылі выканаўцам тастамента гарадзенскага лантвойта Гануса Паульсэна⁴⁴. Гарадзенскі аптэкар Ханс Хансбах у стане цяжкай хваробы 5 верасня 1673 г. вызначыў адмысловых апекуноў, якія мелі заняцца яго пахаваннем⁴⁵. У сваю чаргу, гарадзенец Войцах Барысавіч Рэзьнік у складзеным у сакавіку 1664 г. запавеце загадаў сябе пахаваць сваім калегам: “маюць браты мае старэйшыя рамяства рэзніцкага пахаванне ўчыніць”⁴⁶.

Выдаткі на пахаванне

Смерць звычайна спыняе належныя і неналежныя выдаткі чалавека, але адказны грамадзянін ды добры хрысціянін і пасля смерці працягваў плаціць за сябе, дакладней, за сваё цела і душу.

⁴¹ Тамсама, арк. 278–279.

⁴² Тамсама, арк. 302–303.

⁴³ Rossiaud J. Mieszczanin i życie w mieście... S. 189–190.

⁴⁴ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 116.

⁴⁵ Тамсама, арк. 266–267.

⁴⁶ Тамсама, арк. 218–219.

Грашовыя сумы на арганізацыю пахавання былі розныя і залежалі ад заможнасці мешчаніна. Сустрэкаюцца выпадкі, калі адзначаецца, што наяўных грошай у тастатара няма — тастамент Ганны Цвіклічоўны Федаровай Бабрыковічовай (1674 г.)⁴⁷. Часам тастатар апраўдваецца за тое, што не ў стане выдаткаваць на касцёл шмат, як Крыстына Пацінкоўна, якая сведчыла, што ў выніку стратаў праз маскоўскую акупацыю “не можа зараз за душу маю канвенту таму вялебных айцоў францысканцаў гарадзенскіх больш ахвяраваць як за пахаванне, так і за суфрагію, чым дзесяць залатых наяўнымі грашыма, бочку жыта гарадзенскай меры, кавалак сала”⁴⁸.

Некаторая частка мяшчанаў не мела неабходных наяўных сродкаў на арганізацыю пахавання і разлічвала на дапамогу сям’і ці калег. Так, выканаўца тастамента Мікалая Гудаеўскага, Ганус Паўльсен, атрымаў адмысловае даручэнне сабраць на задушныя справы (імшы ў бернардынскім касцёле) грошы з даўжбітоў нябожчыка⁴⁹.

У некаторых выпадках тастараты адмыслова адзначалі, што пахаванне павінна было быць арганізавана “według przemorzenia”, г. зн., у залежнасці ад сваіх рэальных фінансавых магчымасцей ці магчымасцей выканаўцаў тастамента. Гэткая фармулёўка зафіксавана ў заповятах Ганны Іарданаўны Дажбахавай (1668 г.) і Марыяны Жыскевічавай (1672 г.), якія прасілі пахаваць іх у гарадзенскіх айцоў дамініканцаў⁵⁰.

У іншых выпадках, як у тастаменце Ханса Хансбаха, з нямецкай акуратнасцю акрэслівалася сума, якую належала аддаць на пахаванне цела: “*maix ułasnych добрай манеты талераў дзевяць, тынф адзін, шастак адзін*”⁵¹. Не менш дакладным быў Юры Стрэчань, які прызначыў на пахаванне 50 залатых на сваёй маёмасці⁵², а вось у тастаменце Тэадора Карнага адзначалася, што выдаткі на пахаванне выкладзеныя ў асобным рэстры⁵³.

Увогуле, выдаткі мяшчанаў на пахаванні не былі асабліва маштабныя, калі іх параўноўваць з шляхтай ці магнатэрыяй. Уплывала на гэта і актуальная сітуацыя, бо многія страцілі маёмасць у час маскоўскай

⁴⁷ Тамсама, арк. 278–279.

⁴⁸ Тамсама, арк. 254–255.

⁴⁹ Тамсама, арк. 116.

⁵⁰ Тамсама, арк. 166, 237–238.

⁵¹ Тамсама, арк. 266–267.

⁵² Тамсама, арк. 91–92.

⁵³ Тамсама, арк. 302–303.

акупацыі (якая з перапынкамі працягвалася са жніўня 1655 г. па сакавік 1661 г. ды прывяла да татальнага разбурэння горада і страты амаль паловы (!) насельніцтва) і не былі ў стане аднавіць былое⁵⁴. Магчыма, сваю ролю адыгрывала і звычайная мяшчанская разважлівасць. Разам з тым сярод гарадзенскага мяшчанства ў той дастаткова складанай сітуацыі былі асобы, гатовыя на несумненна вялікія выдаткі. Да такіх гараджанаў можна аднесці памерлую на момант актыкацыі Сесілію Карлоўскую, якая ў дакуменце, датаваным лістападам 1670 г., загадала пахаваць сябе ў касцёле гарадзенскіх дамініканцаў, а неабходныя сумы яе муж меў сабраць за рухомую маёмасць: у прыватнасці, на алтар “Бласлаўёнай Ружы” у дамініканскім касцёле належала аддаць 200 залатых, на святыя задушныя імшы ў фарны касцёл прызначаліся 30 залатых, у бернардзінскі касцёл — 30, у царкву Прачыстай Багародзіцы — 10. Акрамя таго шэсць залатых належала аддаць на шпіталь для бедных⁵⁵. Фактычна гэта найбольш дэталёвы і самы значны па памерах выдаткаў мяшчанскі тастамент з магістрацкай кнігі за 1659–1676 г.

Згадваюцца ў тастаментах і неграшовыя ахвяраванні на касцёлы. Так гарадзенскі лантвойт Казімір Цвікліч у сувязі з рашэннем пахаваць сябе ў “айцоў бернардзінцаў” запісаў ім на алтар “Жарсці Хрыста” срэбны келіх⁵⁶.

Высновы

Мяшчанская культура, якая аб’ектыўна не была эталоннай у XVII ст., капіявала шаблоны, зададзеныя прадстаўнікамі вышэйшага стану тагачаснага грамадства. У вялікай ступені гэта датычылася і мяшчанскіх тастаментаў, якія па сваёй структуры адпавядалі шляхецкім першаўзорам. Разам з тым, як асобны від дакумента, мяшчанскі тастамент характарызуецца большай лаканічнасцю, што вельмі выразна прасочваецца на адпаведных актах, складзеных гарадзенцамі.

Пераважная большасць тых, хто зафіксаваў свае заповеты ў вайтоўска-лаўніцкай кнізе за 1659–1676 гг., былі каталікамі, якія прытрымліваліся ў пытаннях арганізацыі пахавання прынятых на той час стандартаў: цела нябожчыка належала хаваць у храме ці па магчымасці

⁵⁴ Borowik P. Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas “potopu moskiewskiego” (1655–1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali... С. 29–39.

⁵⁵ НГАБ. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 202–203.

⁵⁶ Тамсама, арк. 210–215.

бліжэй да яго. Датычылася гэта як заможных, так і бедных. Пры гэтым ніяк не ўлічваліся пытанні санітарнай бяспекі, і гэта нягледзячы на тое, што амаль усе паміралі ад пэўных хвароб. Як і ва ўсе часы, смерць была справай і клопамам сям'і нябожчыка, але далёка не ва ўсіх атрымлівалася стварыць сям'ю. Таму частка мяшчан была вымушана карыстацца паслугамі блізкіх людзей ці мабілізоўваць свае сацыяльныя сувязі.

Выдаткі гарадзенскіх мяшчан на арганізацыю пахаванняў назваць вялікімі, за адзінкавымі выключэннямі, нельга. Магчыма, тут сваю ролю адыгрывала ашчаднасць мяшчан у грашовых пытаннях, але, хіба, яшчэ больш істотным фактарам былі жыццёвыя акалічнасці: маскоўская акупацыя і вайна прывяла да фактычнага вынішчэння часткі гарадзенскага мяшчанства і збыднення рэшты.

Między przestępstwem i wybaczeniem: niektóre aspekty życia rodzinnego mieszkańców miast Wielkiego Księstwa Litewskiego ulokowanych na prawie magdeburskim w drugiej połowie XVI — pierwszej połowie XVII w.

W omawianym okresie najbardziej cenione były dwie formy życia — życie zakonne (służba Bogu) i małżeństwo. Życie małżeńskie i rodzinę traktowano jako wartość. Miało ono zapewnić obustronną pomoc, wsparcie i co najważniejsze — przedłużenie rodu. Uważano, że życie w samotności w większym stopniu wiąże się z pokusami i grzechem. Jednak sakrament małżeństwa nie zapewniał ochrony przed pokusami życiowymi. To, co Kościół chrześcijański w stosunkach między małżonkami oceniał jako grzech — niewierność małżeńską, dwużeństwo — w prawie świeckim uznawano za przestępstwa kryminalne. Dla socjologów, analizujących koncepcję i rozwój rodziny, ten temat wydał się zbyt wąski i nie doczekał się uwagi¹. w historiografii ukształtowała się tradycja, że życie rodzinne i stosunki między małżonkami przesunięto do sfery kobiecej, tj. najczęściej omawiano w badaniach, poświęconych sytuacji kobiety². w niektórych pracach obok funkcji gospodarczej, religijnej, opieki ogniska domowego, matki poruszono też kwestię roli

¹ Tyszka Z. Socjologia rodziny. Warszawa, 1976; Adamski F. Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie. Warszawa, 1982; Adamski F. Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy. Kraków, 2002.

² Kaczkowski Z. Kobieta w Polsce — studium historyczno-obyczajowe. T. 1–2. Petersburg, 1895; Charewiczowa Ł. Kobieta w dawnej Polsce do rozbiorów. Lwów, 1938; Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym. Warszawa, 1998; Bogucka M. Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od Antyku po wiek XXI. Warszawa, 2005.

kobiety w kryminalnym życiu miasta³. Kolejny obszar, przy badaniu którego niekiedy omawiane są nieformalne stosunki między małżonkami, stanowi prawo rodzinne⁴. Bodajże najszerszy problem przestępstw wobec moralności jest analizowany w ogólnym kontekście przestępstw kryminalnych⁵. Jednak w tym przypadku uwaga praktycznie nie jest zwracana na wzajemne stosunki między małżonkami. w porównaniu z polską historiografią, życie rodzinne mieszkańców miast Wielkiego Księstwa Litewskiego prawie nie doczekało się uwagi badaczy. w historiografii białoruskiej stosunki rodzinne omawiane są zasadniczo w odniesieniu do szlachty⁶. w historiografii litewskiej uwagę poświęcono szlachciankom i w części rodzinie chłopskiej⁷. Życie i ewolucję sytuacji kobiety mieszczańskiej zanalizowano jedynie w monografii

³ Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę // *Przegląd Historyczny*. T. 74. 1983. Z. 3. S. 501; Głowacka A. Mieszkańki Wojnicza. Sytuacja kobiety w małym mieście w XVI–XVIII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. T. 50. 2002. Nr 2. S. 183–189; Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 1995. S. 351–356; Sowina U. Kobieta w przestrzeni miejskiej w Polsce późnego średniowiecza i początków nowożytności. Niektóre problemy badawcze // *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich*. Wrocław, 15–18 września 1999 roku. Pamiętnik. T. 3. Toruń, 2001. Cz. 4. S. 263–276; Malinowska M. Sytuacja kobiety w siedemnastowiecznej Francji i Polsce. Warszawa, 2008; Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 2010. S. 36–37, 132–137.

⁴ Riabinin J. Prawo małżeńskie według praktyki miejskiej lubelskiej. Lublin, 1933. S. 15–16.

⁵ Sierocka-Pośpiech M. Podrzutki i dzieci nieślubne w Starej Warszawie w XVII w. // *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*. Warszawa, 1992. S. 75–84; Kamler M. Świat przestępczy w Polsce XVI i XVII stulecia. Warszawa, 1991; Mikołajczyk M. Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku. Katowice, 1998; Зуене Г. Смертная казнь в Могилевской магдебургии (конец XVI в. — первая половина XVII в.) // *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зборнік навуковых артыкулаў*. У 2 ч. Мінск, 2017. Ч. 2. С. 335–348.

⁶ Дзёрбіна Г. Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу. Мінск, 1997; Сліж Н. Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. Смаленск, 2015.

⁷ Sarcevičienė J. Lietuvos didikės XVI a. II p. — XVII a. I p. proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai. Vilnius, 2005; Sarcevičienė J. Vyro ir žmonos santykių modelis XVI a. II p. — XVII a. I p. proginėje literatūroje LDK — patriarchatas ar partnerystė? // *Kultūrų sankirtos*. Vilnius, 2000. P. 189–215; Sarcevičienė J. Valstiečių šeimos struktūra Europos istoriografijoje: tendencijos, tyrimai, perspektyvos // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*. Vilnius, 2012. P. 685–717; Sarcevičienė J. Понятие и реализация любви и дружбы в семье первой половины XVII века // *Factorul feminin în istorie. Женский фактор в истории. Women's factor in history*, Chişinău, 2011. P. 169–175.

Jolity Karpavičienė⁸. Jednak interesujące nas stosunki między małżonkami w przypadkach, gdy dochodziło do popełnienia przestępstw wobec moralności nie zostały tu omówione.

Zgodnie z prawem magdeburskim zarówno za niewierność małżeńską, jak i dwużeństwo groziła kara śmierci. Jedno ze źródeł tego prawa, Zwierciadło saskie, głosiło, że temu, kto złamie wierność małżeńską powinna być ścięta głowa⁹. *Ius Municipale* również przewidywało za to karę śmierci poprzez ścięcie¹⁰. Niewierność małżeńska została wymieniona wśród pięciu najcięższych przestępstw. Tych, którzy jej dopuścili się, nie chroniła święta przestrzeń kościoła czy cmentarza¹¹. Szczególnie surowo karano w przypadku *adulterium duplex*, tj. gdy wierności nie dochowywali żonaty mężczyzna z zamężną kobietą. Bartłomiej Groicki pisał: “Cudzołostwa jawne, te mają być zawsze karane, tak mężczyzna, jako białogłowy: nie ma tego urząd nigdzie dopuścić, i owszem, gardłem o to wedle prawa zawsze karano”¹². *Constitutio Criminalis Carolina* za to przestępstwo przewidywała kary zróżnicowane — utopienie niewiernej żony oraz ścięcie jej kochanka. Natomiast niewierny mąż mógł być ukarany wyłącznie karą cielesną — chłostą przy pręgierzu i tymczasowym wygnaniem z miasta¹³. Chociaż w orzecznictwie sądowym częścię korzystano nie z *Caroliny*, a z przeróbki Bartłomieja Groickiego¹⁴, kary zróżnicowane stosowano. Sąd w orzecznictwie często odwoływał się nie tylko do źródeł prawa magdeburskiego, ale też do Starego Testamentu, który głosił — “I rzekł Pan do Mojżesza mówiąc: To powiesz synom Izraelowym: Jeśliby kto cudzołożył z żoną drugiego i cudzołostwa się dopuścił z żoną bliźniego swe-

⁸ Karpavičienė J. *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a pirmoje pusėje: gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*. Vilnius, 2005.

⁹ *Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования* / редактор В. М. Корецкий. Москва, 1985. Кн. 2. Арт. 13. С. 55.

¹⁰ Szczerbic P. *Ius municipale*, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone / wydał G. Kowalski. Kraków, 2011. Art. IX. S. 57.

¹¹ Szczerbic P. *Ius municipale*... Art. IX. S. 62. Przestępcy mogli szukać schronienia w miejscach świętych, tj. przy krzyżach, na cmentarzach, w kościołach. Zgodnie z prawem miejskim tam nie można ich było zatrzymywać, jednak nie w przypadku niewierności małżeńskiej.

¹² Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego; Postępek sądów około karania na gardle; Ustawa płacej u sądów* / wydał K. Koranyi. Warszawa, 1954. S. 47.

¹³ *Каролина — уголовно-судебное уложение Карла V* / пер. С. Я. Булатого. Алма-Ата, 1967. С. 88.

¹⁴ Pierwsze wydanie — Groicki B. *Postępek sądów około karania na gardle*. Kraków, 1559.

go, śmiercią niechaj umrą i cudzołożnik i cudzołożnica”¹⁵. Dwużeństwo było zagrożone karą śmierci zarówno w przypadku młodego, jak i drugiej żony, jeżeli wychodziła za mąż wiedząc, że ten już ma jedną żonę¹⁶. To samo spotykało kobiety, wychodzącą po raz drugi za mąż. Co prawda przewidziane były wyjątki. Na przykład, jeżeli mąż z żoną nie mieszkali razem, żona nie miała przez kilka lat żadnych wiadomości o mężu, uznawała go za zmarłego. w takim przypadku karano wyłącznie chłostą i wygnaniem z miasta¹⁷.

Jednak gdy w orzecznictwie sądowym zderzały się litera prawa i życie ludzkie często wszystko wyglądało inaczej. Wspomniany już Bartłomiej Groicki w połowie XVI w. pisał, że niewierność małżeńska zdarza się tak często, że sądy traktują ją jak zwykle przestępstwo i nie orzekają kary śmierci¹⁸. Analizując wyniki badań, dotyczących polskich miast, można zauważyć, że sytuacja w dużym stopniu zależała od konkretnego miasta. Na przykład, w Poznaniu w drugiej połowie XVI w. wszystkie mężatki za niewierność małżeńską zostały skazane na karę śmierci. To samo spotkało większość żonatych mężczyzn¹⁹. Tak samo poważnie traktowano rozwiązłe życie osób niebędących w związkach małżeńskich.

Na to, jak sytuacja wyglądała w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, spojrzemy odwołując się do ksiąg sądowych miast magdeburskich z drugiej połowy XVI — pierwszej połowy XVII w. Omawiając ten okres wspomnieć można księgi sądów magdeburskich Mohylewa, Merezca, Wilna, Kowna, Grodna i Brześcia. Niewielka część ksiąg została opublikowana już pod koniec XIX — na początku XX w. w serii, wydawanej przez Wileńską Komisję Archeograficzną. Wydano jedną księgę z Mohylewa, obejmującą lata 1578–1579²⁰ oraz dwie księgi magistratu Wilna²¹. Jednak w księgach magistratu Wilna nie znaleziono orzeczeń, wydanych w sprawach karnych. Przed kilkoma laty w serii “Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai” opublikowano jedną księgę sądową magistratu Merezca, obejmującą lata

¹⁵ Stary Testament. Księga Kapłańska, wers 10, dostęp przez Internet <http://www.biblija.net/biblija.cgi?Bible=Bible&m=Kun+20&id60=1&pos=1&set=3&l=en> Dostęp 20. 10. 2017.

¹⁶ Каролина... Art. CXXI, CXX; Groicki B. Postępek... Art. LXXIV; Groicki B. Artykuły... S. 154.

¹⁷ Karpiński A. Kobieta... S. 43.

¹⁸ Groicki B. Artykuły... Art. XII.

¹⁹ Karpiński A., Kobieta... S. 355.

²⁰ Акты, издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов (dalej — АВАК). Т. 39. Вильна, 1915.

²¹ АВАК. Т. 10. Вильна, 1879; Т. 20. Вильна, 1893.

1598–1627²², kilka lat wcześniej — przywileje i poszczególne sprawy Mercza, zawarte w dwóch księgach akt archiwalnych dotyczących tego miasta²³. Pojedyncze sprawy z XVI — pierwszej połowy XVII w. ogłaszano w różnych zbiorach źródeł²⁴. Jednak podstawę badania stanowią źródła archiwalne — rękopiśmienne księgi sądowe. Najliczniejszą grupę źródeł stanowią księgi sądowe ulokowanego na prawie magdeburskim Mohylewa²⁵. Drugie pod względem wielkości jest archiwum Kowna. z tego dwie księgi, datowane na lata 1612–1621 i 1622–1640, dotyczą sądu ławniczego²⁶. w niezłym stanie zachowały się dokumenty sądowe Mercza. Znane są dwie księgi, w których zsyte są dokumenty poczynając od 1598 r. Księgi od 1610 do 1629 r. zawierają wpisy wójta i sądu ławniczego²⁷. z omawianego okresu do naszych dni zachowała się jedna księga wójta wileńskiego i sądu ławniczego, w której zsyto poszczególne dokumenty, datowane od 1491 r.²⁸. Zachowała się też jedna księga sądu magdeburskiego Grodna z lat 1638–1644, w której trzecia część wpisów należy do sądu rady, zaś dwie trzecie — wójta i sądu ławniczego²⁹. w przypadku Brześcia z omawianego okresu zachowały się jedynie trzy księgi sądu rady miejskiej³⁰. Szkoda, że wśród dokumentów niewiele jest pełnych spraw, od złożenia skargi do wydania wyroku i wykonania kary. Jednak nawet w oparciu o zachowane można mówić o stosowanych przepisach prawa, stosunku społeczeństwa do przestępstw, widoczne są również uczucia.

Na przykład, 10 marca 1619 r. do sądu magdeburskiego w Mohylewie zwrócił się mieszczanin Naum Radkowicz z córką Marią Naumowną (sama kobieta zgodnie z prawem magdeburskim nie miała prawa zwrócić się do

²² Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai (dalej — LMMPA). Merkinės miesto aktai (1598–1627). T. 7. Vilnius, 2010.

²³ LMMPA. Merkinė / sudarė A. Baliulis. T. 5. Vilnius, 2007.

²⁴ Беларускі аpxiў. Т. 1. Менск, 1927; Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas / sudarė A. Baliulis ir E. Meilus. Vilnius, 2001; Raganų teismai Lietuvoje / parengė K. Jablonskis ir r. Jasas. Vilnius, 1987.

²⁵ Magistrat Mohylewa. Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi (dalej — NAHB). Z. 1817, op. 1., p. 1–22.

²⁶ Akty Miasta Kowna, 1612–1621. Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego Dział Rękopisów (dalej — BUW DzS). Z. 7, p. 13861; Akty Miasta Kowna, 1622–1640. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej — LPAH). SA, p. 13863.

²⁷ Księgi Mercza. LPAH. SA, p. 5845, 5847. Pierwsza księga została wydana.

²⁸ Księga sądowa ławników wileńskich. LPAH. SA, p. 5333. A. Ragauskas, 1650 kovo 30 d. Vilniaus suolininkų teismo įrašų knygu aprašas // Lietuvos miestų istorijos šaltiniai. T. 3. Vilnius, 2001. P. 260–266.

²⁹ Magistrat Grodna. NAHB. Z. 1761, op. 1. p. 1.

³⁰ Magistrat Brześcia. NAHB. Z. 1786, op. 1, p. 1–3.

sądu, dlatego reprezentował ją ojciec) ze skargą na swojego męża Iliję Onoprejewicza, że zdradza ją z Odarją Kozlewną³¹. Jak wynika z akt sprawy, Odarja była mężatką. Mamy tu przypadek *adulterium duplex*. z materiałów sprawy wynika, że ta skarga nie była pierwsza, jednak wcześniej strony przed sądem zawierały ugodę. Pomagali w tym pośrednicy, przyjaciele, “ludzie dobrzy”. Sytuacja jednak nie ulegała poprawie. Dopiero po nieudanych próbach powrotu niewiernych do rodzin, małżonkowie oskarżonych oddali ich pod sąd. Ten wydając wyrok stwierdził, że kara śmierci zostaje wymierzona za to, że skazani złośliwie nie chcieli zrezygnować ze swojego złego nawyku. Zostali skazani na karę śmierci, którą wykonano.

W 1645 r. również w Mohylewie Maria Michnowa za pośrednictwem pełnomocnika oskarżyła swojego małżonka Piotra Sozonowicza nie tylko o niewierność, ale też o dwużeństwo³². Początkowo zdradzona żona wnioskuje o karę śmierci. Oskarżony przyrzekł, że druga żona nic nie wiedziała o jego wcześniejszym ślubie. Została uniewinniona. Wskutek tego zmieniło się też zachowanie pierwszej żony. Nie wiadomo, czy minął gniew po doznanej zdradzie, czy wpływ miało to, że konkurentka została uniewinniona, nie odważyła się dalej żądać kary śmierci dla męża. Sądowi przedstawiła dość delikatny argument, twierdząc, że nie może w podobny sposób postąpić z ojcem swoich dzieci. Kwestię kary pozostawiła sądowi. Magistrat również nie odważył się skazać niewiernego męża na karę śmierci, sprawę przekazano sądowi kościelnemu. Zgodnie zaś z prawem kanonicznym nie był zagrożony karą śmierci.

Niekiedy w wyniku zawarcia ugody oskarżeni składali przyrzeczenie poprawy. Mężczyźni najczęściej przyrzekali, że przestaną pić. Takie przyrzeczenia związane były nie tyle z niewiernością małżeńską, ile z jakością życia rodzinnego w ogóle. Tekst takich przyrzeczeń, zarejestrowanych w księgach sądów magdeburskich, zazwyczaj był szablonowy — obietnica niepicia, nieodwiedzania karczmy, gdyby zaś ktoś zauważył mężczyznę pijanego, miał prawo zaprowadzić go do magistratu i tam przy pęgierzu publicznie wychłostać. Przyrzeczenia składane przez kobiety są ciekawsze, dotyczą różnych obszarów życia w mieście. Na ich podstawie możemy wnioskować, jaka miała być wówczas dobra żona mieszcanka. Pod tym względem szczególnie ciekawa jest sprawa, wpisana w księgach rady Brześcia pod datą 11 czerwca 1640 r.³³. Członek rady miasta, burmistrz i aptekarz miejski Łukasz Pomazański oskar-

³¹ Magistrat Mohylewa. NAHB. Z. 1817, op. 1, p. 8, ark. 449–451.

³² Magistrat Mohylewa. NAHB. Z. 1817, op. 1, p. 16, ark. 73.

³³ Magistrat Brześcia. NAHB. Z. 1786, op. 1, p. 2, ark. 641.

zył swoją żonę Elżbietę o to, że pije i prowadzi rozwiałe życie. Długo to zno-
sił, cierpiał, jednak ostatnią kroplą, która przelała czarę goryczy stała się nie-
wierność żony. Co więcej — niemoralnie zachowała się podczas pogrzebu
ze sługą zmarłego, mąż zastał ich *in fragranti*. Bojąc się konsekwencji, żona
uciekła. Mąż zobowiązał się, że jak ją znajdzie, odda pod sąd, by została uka-
rana z całą surowością prawa. Skarga jest niezwykle emocjonalna, ujawnia
przeżycia i ból z powodu zachowania żony. Jednak po upływie dwóch mie-
sięcy zamiast dokumentów sprawy karnej w tej samej księdze rady pojawiły
się przeprosiny Elżbiety i przyrzeczenie bycia dobrą żoną³⁴. Przyrzeczenie li-
czy osiem punktów. Jako adresat został wskazany nie tylko mąż, ale też wszy-
scy mieszkańcy miasta, duchowieństwo, krewni. Przede wszystkim Elżbieta
przyznała się, że oskarżenia męża przeciwko niej były sprawiedliwe i że ona
„miłosierdzia onego do nog upadłszy prosiła obiecując wszelaką poprawę”.
A za wstawiennictwem dobrych ludzi mąż „wszystko mnie opuściwszy do
łaski swej małżenskiej przyjął i mnie miłosciwie przygarmał”. Obiecała pójść
do spowiedzi i odbyć pokutę. w przyszłości, w dni świąteczne miała stale
spowiadać się i przyjmować Komunię św. Do końca życia miała nie zakładać
drogich, wyzywających ubrań, ubierać się skromnie, nosić ciemne ubrania.
Dochować wierności i nie pić. Przez pierwszy rok miała w ogóle nie pić al-
koholu, po roku zaś do obiadu i kolacji będzie mogła sobie pozwolić wypić
trochę piwa. Cofnęła wszystkie oskarżenia, które wcześniej z nienawiści i po-
wodowana chęcią zemsty wypowiedziała przeciwko mężowi. Zrezygnowała
z roszczeń do majątku męża i przychodów z apteki. Na końcu przyrzeczenia
przewidziano też karę — jeżeli złamie przynajmniej jedno postanowienie,
mąż będzie mógł zwrócić się do sądu kościelnego i żądać rozvodu, z kolei
sąd świecki będzie mógł ją ukarać za nierząd. Mąż uzyskał prawo wyrzucenia
jej z domu i nieuznawania za żonę. Chociaż obietnicę złożono w konkretnej
sytuacji, ujawnia ona ogólne oczekiwania wobec kobiety i żony. Miała być
skromna, posłuszna, pobożna, bogobojna i wierna.

Kolejnym sposobem na uniknięcie kary za złamanie przysięgi małżeń-
skiej było oskarżenie o czary. Na przykład, w czerwcu 1588 r. grupa miesz-
czan Mohylewa oskarżyła Marię Judinę, że ta, stosując czary, uwiodła ich³⁵.
Mężczyźni wyjaśnili i poświadczyli, że rzekomo „czarownica” pozbawiła ich
mocy męskich w stosunkach z prawowitymi małżonkami i przyciągnęła ich
do siebie. Możliwe, że w taki sposób oskarżono miejską prostytutkę. Szkoda
jednak, że nie zachowały się w całości akta sprawy (przy przepisywaniu po-
zostawiono puste kartki). Ciekawe byłoby dowiedzieć się, jak w tamtym cza-

³⁴ Magistrat Brześćcia. NAHB. Z. 1786, op. 1, p. 2, ark. 667.

³⁵ Magistrat Mohylewa. NAHB. Z. 1817, op. 1, p. 3, ark. 208v.

się sąd i zdradzone żony oceniły podobną, niejako przymusową niewierność, gdy męzczyzna został pozbawiany woli i nawet mocy fizycznej.

Do tego, by sąd mógł ukarać przestępcę, konieczna była nie tylko skarga osoby pokrzywdzonej, ale też oskarżenie i wniosek o ukaranie. Na przykład, w Mereczu w latach 1611–1613 miał miejsce konflikt między przedstawicielami władz miasta i mieszczaninem Łukiem Szurpą³⁶. Kilkakrotnie został skazany, wtrącony do więzienia, jednak wyroków nie wykonano. Dopiero, gdy zagroził, że podpali ratusz i miasto, zareagowano poważnie. Został zatrzymany, przedstawiono mu długą listę oskarżeń. Dopiero wtedy ktoś przypomniał, że od ponad dziesięć lat mieszka z cudzą żoną³⁷. To przestępstwo wpisano na listę pozostałych przestępstw. Łukasz Szurpa został skazany na karę śmierci, wyrok wykonano. Co prawda, karę wymierzono nie za rozwiązłe życie, a za wywoływanie zamieszek i pogroźki kierowane do władz miasta. Możliwy był też wariant odwrotny, gdy w razie niemożności udowodnienia popełnienia jednego przestępstwa, karano za cudzołóstwo. Na przykład, jesienią 1641 r. w Mohylewie w pobliżu własnego domu został zamordowany Maksym Zamorski. Jego brat Józef Zamorski o morderstwo oskarżył Romana Rowczurowicza. Wszystkie dowody wskazywały na niego, jednak podejrzany nie przyznał się. w toku śledztwa okazało się, że podejrzany i żona zmarłego byli kochankami. Sądowi ułatwiło to pracę, gdyż nie trzeba było udowadniać winy podejrzanego w sprawie o morderstwo. Do cudzołóstwa sam się przyznał, został skazany na karę śmierci. Interesujące jest to, że ani w tym przypadku, ani w wyżej wspomnianej sprawie nie zostały oskarżone i ukarane kobiety cudzołożnice.

Jeszcze bardziej pobłażliwie w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego traktowano rozwiązłe życie osób, niebędących w związkach małżeńskich. 10 stycznia 1620 r. w Mereczu rozpoznawano skargę przeciwko Bałtromiejowi Koźmiakowi, że był zaręczony z panną, która urodziła mu dziecko, jednak ją zostawił i ożenił się z inną. Pozwany usprawiedliwił się, że zaręczyny zerwał na wniosek panny, dlatego jest niewinny³⁸. Dość często same kobiety, żyjące w grzechu, zwracały się do sądu prosząc o obronę ich praw. Na przykład, 8 listopada 1642 r. do magistratu Mohylewa zwróciła się Agafia Chodorowna ze skargą na Stefana Kuzminicza, że ten obiecał ożenić się z nią, jednak obietnicy nie dotrzymał. Tymczasem od wielu lat żyli bez ślubu, mieli kilkoro dzieci. Sąd zobowiązał pozwanego ożenić się z powódką lub zapłacić

³⁶ LMMPA. Merkinė / sudarė A. Baliulis. T. 5. Vilnius, 2007. P. 138–142; LMMPA. Merkinės miesto aktai (1598–1627). T. 7. Vilnius, 2010. P. 413–417, 510–515.

³⁷ LMMPA. Merkinė / sudarė A. Baliulis. T. 5. Vilnius, 2007. P. 139.

³⁸ LMMPA. Merkinės miesto aktai (1598–1627). T. 7. Vilnius, 2010. P. 679.

odszkodowanie za „wianek“, na utrzymanie zaś dzieci płacić 100 złotych³⁹. w tym przypadku orzeczenie sądu było szczególnie korzystne, gdyż w rzeczywistości nieslubne dzieci nie miały żadnych praw do świadczeń ze strony ojca. Mężczyzna jednak odmówił wykonania wyroku, dalsze zaś działania sądu nie są znane. Często kobieta była poszkodowana również finansowo wskutek życia w związku niesakramentalnym. w tym samym Mohylewie Maria Iwanowna oskarżyła swojego konkubenta Afanasija Skłowlanina, z którym mieszkała po zgonie jego żony i wniosła do jego domu wiano, że ten doprowadził inną kobietę, ją wygonił, wiana zaś nie zwrócił⁴⁰.

Jak widzimy, w praktyce, niezależnie od surowości prawa, często oskarżeni o niewierność małżeńską mieli możliwość poprawy. Niewierność małżeńska lub dwużeństwo nie dotyczyło wyłącznie dwóch osób — męża i żony. Gdy dochodziło do takich sytuacji, włączali się przyjaciele, znajomi, tak zwani „dobrzy ludzie“, którzy starali się pogodzić strony. Kara, a zwłaszcza kara śmierci, była orzekana wyłącznie w najcięższych przypadkach, gdy sami oskarżeni nie wykazywali chęci poprawy, lub popełnili inne ciężkie przestępstwo. Wydaje się, że życie bez ślubu w orzecznictwie sądowym nie było oceniane jako przestępstwo ciężkie. Konflikty zaś wynikłe między konkubentami sądy starały się rozwiązywać z uwzględnieniem interesów obu stron. Trudno stwierdzić, z czego wynikała różnica między orzecznictwem sądów miast magdeburskich Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w tych kwestiach. Czy na Litwie sądy i samo społeczeństwo bardziej pobłażliwie (liberalnie) traktowało przestępstwa przeciwko moralności? Czy taki obraz jest wynikiem fragmentaryczności zachowanych źródeł? w udzieleniu odpowiedzi na postawione pytania pomocne będą bardziej szczegółowe badania.

³⁹ Magistrat Mohylewa. NAHB. Z. 1817, op. 1, p. 13, ark. 1006.

⁴⁰ Magistrat Mohylewa. NAHB. z 1817, op. 1, p. 11, ark. 238v.

Новыя грамадзяне старога горада: кар’еры імігрантаў у Гародні XVIII ст.

Гарадскі соцыум, у тым ліку гарадзенскі, уяўляе складаны феномен, характэрнай рысай якога з’яўляецца зменлівасць і дынамічнасць сацыяльнай структуры. Насельніцтва горада заўсёды было дыферэнцыявана ў розных плоскасцях: этнічнай, канфесійнай, сацыяльнай, маёмаснай ці прафесійнай. Жыхарамі і ўладальнікамі нерухомай маёмасці ў горадзе былі не толькі мяшчане, але і прадстаўнікі іншых саслоўяў ці этнаканфесійных групаў. Горад выконваў функцыю асяродка прыцягнення і акумулявання новых жыхароў, якія дапаўнялі стракатую панараму гарадской супольнасці. У ім пасяляліся не толькі жыхары Рэчы Паспалітай, але і іншых еўрапейскіх краін.

Вывучыць міграцыйныя працэсы, якія закранулі горад ва ўсіх яго праявах, не ўяўляецца магчымым з розных прычын. Таму дадзены тэкст мае характар пастаноўкі праблемы, якая патрабуе як распрацоўкі метадалагічнага інструментарыя падобных даследаванняў, так і ўсебаковага, грунтоўнага асветлення пытання. З узгаданай прычыны ўвага галоўным чынам будзе засяроджана на шляхах кар’ер толькі мігрантаў-іншаземцаў. Імкненне высветліць пытанне іх адаптацыі і ўладкавання на новым месцы, г. зн. кірункаў дзейнасці, дасягнення акрэсленай мэты спарадзіла спробы замалёўкі іх супольнага партрэта, прынамсі, у яго агульных рысах.

Іншаземец і прычыны міграцыі

Першае пытанне, якое мае прынцыповае значэнне, датычыцца высвятлення паняцця *іншаземец*. Можна згадзіцца з думкай, што гэта асоба, якая нарадзілася па-за межамі Рэчы Паспалітай і, такім чынам, належала да першага пакалення перасяленцаў¹.

¹ Zieliński M. Cudzoziemcy w życiu codziennym Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej XVIII w. Bydgoszcz, 2004. S. 11.

Мы не ў стане выветліць усе дэтэрмінанты міграцый, матывы перасяленняў і ажыццяўленняў канкрэтных жыццёвых планаў з прычыны іх індывідуальнасці. Што праўда, можна прасачыць адну заканамернасць: такое рашэнне давалася больш лёгка асобам, якія валодалі адукацыйна-культурным і матэрыяльным капіталам: ведамі і высокай ступенню адукаванасці, прадпрымальнасцю, прафесіяналізмам і капіталам. Менавіта згаданыя фактары ў сукупнасці з неспрыяльнымі ўмовамі ці нават адсутнасцю перспектывы на бацькаўшчыне спрычыніліся да іміграцыі, дасягнення поспеху і кар’ернага росту, узбірання на вышэйшыя прыступкі іерархічнай структуры гарадскога соцыуму, акрэсліваючы тым самым мадэль паводзін імігранта.

У захаваных кнігах гарадзенскага магістрата XVIII ст. са зразумелых прычын не фіксуецца ўсе нюансы перасялення таго ці іншага чужаземца. У іх не змяшчаюцца звесткі аб тым, якімі матывамі тыя кіраваліся, пакідаючы родныя мясціны, нічога не гаворыцца пра светапогляд імігрантаў. Як правіла, магістрацкі пісар уносіў дадзеныя пра рэгіён (краіну) паходжання новага грамадзяніна горада і яго прафесійны статус. *Просьбіта* ж — новага грамадзяніна — цікавіла будучыня: як мага лепшае ўладкаванне ў выбраным месцы жыхарства. Напэўна, з гэтага моманту і на падставе звестак, занатаваных у крыніцах наступных гадоў, можна пачаць крэсліць гісторыка-псіхалагічны партрэт асобы, спосабы яе адаптацыі да ўмоў у новым соцыякультурным асяроддзі.

Інакш кажучы, істотным з’яўляецца высвятленне пытання, якім чынам і калі прышлы становіўся не проста жыхаром горада ці суб’ектам падаткаабкладання, а паўнапраўным членам гарадской супольнасці, яе грамадзянінам. Няма падстаў сцвярджаць тое, што кожны іншаземец дасягнуў пастаўленай мэты і зрабіў ашаламляльную кар’еру ці ў значнай ступені палепшыў сваё матэрыяльнае становішча. Такія высновы дазваляюць рабіць урыўкавыя сведчанні пра тых ці іншых рамеснікаў, якія застаюцца незаўважанымі ці паступова знікаюць са старонак рукапісных крыніц. Куды больш звестак захавалася пра тых, каму ўдалося агнездавацца ў горадзе і разгарнуць у ім разгалінаваную дзейнасць.

Рамеснікі і купцы

У гісторыі міграцыйных працэсаў у Рэчы Паспалітай асабліва вылучаецца эпоха Асветніцтва. Як вядома, імкнучыся стымуляваць рост сельніцтва краіны і спрыяць развіццю рамяства і гандлю, улады ў другой палове XVIII ст. праводзілі палітыку заахвочвання замежных спецыя-

лістаў да пераезду ў краіну². Да неабходнасці прыцягнення замежных спецыялістаў схіляліся тагачасныя грамадская думка, што мела спрычыніцца да ўзбагачэння краіны³.

Разам з тым нельга не заўважыць адну цікавую, калі не кур'ёзную акалічнасць, якая абумоўлівала з'яўленне ў горадзе майстра-рамесніка ці купца. У аналізаваны час існавала перакананне ў тым, што замежныя рамеснікі валодаюць таямніцамі прафесійных тэхналогій⁴.

Мабыць таму ў “*Protokole dispartimen[tu] Miasta [Jego] K[rólewskiej] M[o]łści Grodna*” 1778 г. пасля купцоў і тракціршчыкаў згадваюцца *kunsttarze*⁵. Слова *kunsttarze* — тагачасны неалагізм, які азначаў майстроў высокага класу. Аднак, якіх рамеснікаў, што валодаюць высокім узроўнем майстэрства ў акрэсленай галіне, меў на ўвазе пісар? Да іх ліку ён аднёс модныя як на тых часы прафесіі кандытара⁶, ювеліра, гадзіншчыка, а таксама прадстаўнікоў творчых рамёстваў (мастака ды кнігара), на якіх, як можна меркаваць, існавала запатрабаванасць на рынку.

70-мі гадамі XVIII ст. датуюцца згадкі пра майстра-гадзіншчыка Франсуа (“*Francois zegarmistrz*”)⁷. На думку Аляксандра Мілінкевіча, гаворка ідзе пра Людвіка Франсуа, які мог даглядаць за гарадскім гадзіннікам, што знаходзіўся на вежы езуіцкага касцёла⁸. Станіслаў Касцялкоўскі ў сваёй манаграфіі, прысвечанай дзейнасці Антонія Тызенгаўза, пакінуў згадку пра “*mechanicus Francois*”, што ў 1772 г. быў уладкаваны ў фабрычнай афіцыне на Гарадніцы, якая займалася мантажом і абслугоўваннем мануфактур⁹.

У другой палове XVIII ст. шэрагі мясцовых злотнікаў папоўніліся замежнымі рамеснікамі. З 1774 г. паходзіць першая адшуканая згадка пра ювеліра Ёгана Тэадора Кёса (“*Johan Teodor Köess*”)¹⁰, які, паводле

² Volumina legum (далей — VL), T. VII. Petersburg, 1860. S. 351; T. IX. S. 138; Zahorski A. Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów. Warszawa, 1959. S. 26–27.

³ Lipiński E. Studia nad historią polskiej myśli ekonomicznej. Warszawa, 1956. S. 475–478.

⁴ Zieliński M. Cudzoziemcy ... S. 68.

⁵ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей — ЛДГА). СА 3862, арк. 53адв-54.

⁶ Kuchowicz Z. Obyczaje staropolskie. Łódź, 1975. S. 16.

⁷ ЛДГА. СА 3862, арк. 18, 25, 53адв.

⁸ Мілінкевіч А. Гарадзенскі ратушны гадзіннік // Гарадзенскі гадавік. № 5. Гародня–Кракаў, 2017. С. 126.

⁹ Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. T. 1. Londyn, 1970. S. 262, 282, 308.

¹⁰ ЛДГА. СА 3862, арк. 18, 25.

звестак 1781 г., быў названы грамадзянінам Гародні¹¹. Па ўсёй верагоднасці, з'яўленне ў горадзе майстроў-ювеліраў мела непасрэдную сувязь з ростам попыту на іх вырабы, а таксама адсутнасцю канкурэнцыі, г. зн. заняпадам цэха ювеліраў, збыдненнем насельніцтва і спадам попыту на ювелірную прадукцыю пасля ваенных падзей сярэдзіны XVII ст.

Паводле звестак 1772–1778 гг. у Гародню прыбылі “нямецкія рамеснікі”-сталяры Юзаф Шлезлінгер (“*Józef Szlezlingier*”), Крысціян Бронікер (“*Krystyan Bronikier*”) і Крысціян Бон (“*Krystyan Bon*”)¹². Да таго ж у актавых кнігах магістрата ў 1784 г. згадваецца Ганна Штразбургерава, удава сталярскага майстра¹³. З прычыны адсутнасці дакладных дадзеных цяжка сказаць, ці згаданыя вышэй майстры атрымалі гарадское грамадзянства. З большай доляй упэўненасці можна сцвярджаць, што запатрабаванне на сталярскія вырабы магло быць выклікана не толькі адсутнасцю на рынку мясцовых сталяроў ці сталярскага цэха. Як можна меркаваць, разгадка была ў іншым. Згодна з запісам, адшуканым у актавых кнігах магістрата, у 1781–1782 гг. адбываўся рамонт гарадзенскага палаца Пшэздзецкага, у рахунках якога пералічваюцца выдаткі на муляроў, цесляроў і бондараў. Што цікава, іх імёны і прозвішчы не падаюцца. Адзіным выключэннем быў запіс пра сталяра Хрысціяна, з якім, як пазначаецца, быў падпісаны адмысловы кантракт¹⁴.

Гарадзенскі цэх мяснікоў, які яшчэ называўся “*зарубацкі*”, быў малалікім. Згодна з крыніцамі ў 1776 г. у яго ўваходзіў шэраг мясцовых рамеснікаў, у тым ліку “*Lieben Niemes*”. Імя і прозвішча мясніка невядомыя. Далей пісар лаканічна занатаваў: “*Niemies drugi*”¹⁵. Трэба заўважыць, што Лібэн не абмяжоўваўся рэзніцкай справай, арандуочы, паводле дадзеных 1781 г., адну з мясных ятак¹⁶.

У другой палове XVIII ст. у Гародні з’явілася невялікая група іншаземных купцоў, адной з прычын фармавання якой быў попыт на маладаступныя, але модныя тавары. Ускосным пацверджаннем значэння гэтай групы можна палічыць заснаванне купецкай карпарацыі (“*konfraterni kupieckiej*”) у канцы XVIII ст.

¹¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ). Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 49–50, 79.

¹² ЛДГА. СА 3862, арк. 5адв., 18, 53адв.

¹³ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 408.

¹⁴ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 127.

¹⁵ ЛДГА. СА 3862, арк. 23адв.

¹⁶ ЛДГА. СА 3862, арк. 65адв.

Са швейцарскага Мюльханзена (Мюлузы) паходзіў вядомы гарадзенскі купец і карчмар Якуб Гаўсман, першая згадка пра якога датуецца 1783 г.¹⁷ З Парыжа ў Гародню прыбыў купец і карчмар Кароль Вільгельм Вераль¹⁸. З пункту гледжання праблемы, якую мы разглядаем, цікавай з’яўляецца згадка, якая датуецца 1775 г.: “*JP Rafanowicz przyjeznu winiarz za Trybunalską kadencją*”¹⁹. Яна выразна паказвае на факт перасоўвання купца, які, як відаць, з’явіўся ў горадзе менавіта ў час пасяджэнняў адной з найважнейшых дзяржаўных устаноў, што павялічвала магчымасць атрымання прыбыткаў.

У даўнім горадзе дзейнічаў не адзін дзясятка корчмаў ды шинкоў. Разам з тым у другой палове XVIII ст. у Гародні з’яўляюцца новыя месцы харчавання, баўлення вольнага часу і адпачынку, да якіх належалі **тракціры, кавярні ці кандытарскія**²⁰. Згодна звесткам 1776–1778 гг., уладальнікамі мясцовых тракціраў былі Крыстыян Шорнаў (“*Krystyan Schornau*”), Хунцкэ (“*Huncke*”) ці кандытар Фогель (“*Fogiel cukiernik Niemiec*”)²¹. Адзін з гарадзенскіх кафенхаўзаў заснаваў вышэйзгаданы Кароль Вільгельм Вераль²². Цікавым падаецца і тое, што ў крыніцах 1778 г. упамінаюцца сталяр Хрысцяін Брэнік, які да таго ж быў уладальнікам тракціра²³.

Можна дапускаць, што на тагачасным гарадскім рынку існавала запатрабаванне не проста на кваліфікаваных майстроў справы, але і новую якасць тых ці іншых вырабаў. Мабыць гэтым тлумачыцца з’яўленне ў горадзе пекараў. Паводле захаваных крыніц 1775–1776 гг. імі былі Рыдэль (“*Riedel*”), Шульц, Мюллер (“*Müller*”), які прыбыў з Беластока²⁴. У выпадку апошняга даводзіцца толькі дапускаць, што Беласток не быў месцам яго нараджэння.

Важным элементам гарадской культуры часоў Асветніцтва былі **тэатралізаваныя відовішчы**²⁵. Гаворка ідзе пра рэдуты, ці публічныя

¹⁷ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 14, арк. 1104; спр. 15, арк. 597; спр. 16, арк. 927.

¹⁸ НГАБ, Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 183; 364–365; спр. 14, арк. 1105–1106; спр. 15, арк. 8.

¹⁹ ЛДГА. СА 3862, арк. 18.

²⁰ Zieliński M. Cudzoziemcy ... S. 71, 145–153.

²¹ ЛДГА. СА 3862, арк. 18, 25, 53.

²² НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 14, арк. 542.

²³ ЛДГА. СА 3862, арк. 53адв.

²⁴ ЛДГА. СА 3862, арк. 18, 25, 3адв.

²⁵ Kuchowicz Z. Obyczaj... S. 344–345, 348.

балы-маскарады, якія таксама адбываліся ў горадзе над Нёманам²⁶. Як сведчаць крыніцы, каралеўскі камердынер Францішак Рыкс, родам з Фландрыі²⁷, адзін з заснавальнікаў клуба азартных гульняў, арандатар варшаўскіх тэатраў, у 1784 і 1786 г. заключыў дамову з мясцовым райцам Юзафам Жылінскім на “*prawo na wolność trzymania redut publicznych w mieście Grodnie*”, матывуючы іх правядзенне соймавымі пасяджэннямі, якія праходзілі ў Гародні²⁸.

Не меншае запатрабаванне ў даўнім горадзе назіралася на паслугі, звязаныя з аховай здароўя. У пэўнай ступені недахоп медыкаў мела кампенсаваць каралеўская Медычная акадэмія на Гарадніцы, якая з часам пераехала ў Вільню. Разам з тым у часы Чатырохгадовага сойма ў горадзе пасляецца Ёган Крысціян Нэен (“*Johann Krystian Neyen*”), які выконвае сваю прафесію ў 1791 г.²⁹

Гарадніца і Гародня?

У выпадку Гародні даволі часта вобраз замежнага спецыяліста атажамляецца пераважна з каралеўскім дваром Гарадніцай і дзейнасцю падскарбія надворнага літоўскага Антонія Тызенгаўза. Адсюль, у адпаведнасці з распаўсюджаным у гістарыяграфіі шаблонам, горад не дзе губляецца, застаючыся захіленым маштабным праектам вялікага рэфарматара.

Хаця, як падаецца, на дадзеную праблему можна паглядзець праз іншую прызму. Належыць удакладніць, што прадмесце Гарадніца ў судова-адміністрацыйным плане не падпарадкоўвалася гарадзенскаму магістрату, бо было дваром Гарадзенскай каралеўскай эканоміі. Аднак сувязь паміж Гарадніцай і горадам — відавочная. Прадмесце дэ факта прымыкала да горада з поўначы. Акрамя прасторавай узаемазалежнасці функцыянавалі іншыя формы перапляцення. Блізкія супрацоўнікі Тызенгаўза, майстры яго мануфактур і нават прадстаўнікі гарадніцкай капэлы набывалі сядзібы ў горадзе, праводзілі ў Гародні актыўную гаспадарчую дзейнасць. Не выклікае сумнення, што гэты працэс быў абумоўлены фактам паступовага заняпаду гарадніцкіх прадпрыемстваў.

²⁶ Тамсама. S. 375–376.

²⁷ Zieliński M. Cudzoziemcy... S. 80, 189.

²⁸ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 326, 327, 1206–1209.

²⁹ Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве. Архіў Польскага каралеўства, 152, арк. 479; ЛДГА. Ф. 1282, воп. 1, спр. 5373; НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 16, арк. 27, 32; Zieliński M. Cudzoziemcy... S. 163.

Для прыкладу варта згадаць прозвішчы архітэктара Юзафа Сака³⁰ ці блізкіх супрацоўнікаў Антонія Тызенгаўза, братаў Бэкію, Яна Людвіка і Якуба, французаў паходжаннем, якія перасяліліся на тэрыторыю Рэчы Паспалітаў з нямецкіх земляў.

Не менш паказальным з’яўляецца жыццядзейнасць гарадзенскага цесляра швейцарскага паходжання Ёгана Якуба Прайсіга, які ў крыніцах 1784 г. быў названы “*Szwajcar cieśla*”³¹. Станіслаў Касцялкоўскі, спасылаючыся на дакументы 1777 г., сцвярджаў, што “*Preussig*” займаўся на Гарадніцы выбельваннем палатна і вынаходніцтвам, і, што істотна, адзначаў, што той быў сынам цесляра³². У крыніцах 1785–1786 гг. “*Johan Jakob Prayzyc*” / “*Jakub Preysich*” / “*Jakub Preysich*” акрэсліваўся як “*baumayster*” (“*baumayster*”)³³. Вядома, што ў 1789 г. ён збудаваў побач з ратушай на галоўным Рынку новы гарадскі калодзеж³⁴.

Кар’ера

Распавед пра працэс адаптацыі імігрантаў у Гародні можна было б палічыць няпоўным без высвятлення пытання змены статусу асобы ў сацыяльнай прасторы новага горада. Па ўсёй верагоднасці сацыяльная кар’ера прадугледжвала атрыманне новымі жыхарамі **грамадзянства**, што нельга разглядаць у якасці простага юрыдычнага акту ці прававой прыналежнасці асобы. Не выклікае сумнення, што набыццё грамадзянства горада — гэта сведчанне не толькі ўрастання асобы ў соцыум, але і яе перасоўвання на сацыяльных ліфтах. Існуе заканамернасць, калі дзякуючы назапашаным матэрыяльным, сацыяльным і культурным капіталам мігранты не толькі прыстасоўваліся да новых сацыякультурных умоў, але і здолелі заняць высокія пазіцыі ў структурах магістрата³⁵. Што істотна, працэс рэкрутацыі ўладных элітаў адбывалася за параўнальна кароткі тэрмін.

³⁰ НГАБ. Ф. 1761 воп. 1, спр. 9, арк. 1289–1293; спр. 16, арк. 233; Łoza S. Architektki i budowniczość w Polsce. Warszawa, 1954. S. 266; Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz... S. 429–431; Postołowicz L. Józef de Sacco — architekt JKMci na Grodzieńszczyźnie // Białostoczczyzna, 1995. Nr 1. S. 201–205; Polanowska J. Sacco Józef // Polski Słownik Biograficzny, T. XXXIV. Wrocław, 1992–1993. S. 251–253.

³¹ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 307.

³² Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz ... T. 1. S. 240.

³³ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 452, 668, 890.

³⁴ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 14, арк. 719; спр. 15, арк. 63–65, 318, 392, 458; спр. 16, арк. 332–334, 377–378.

³⁵ Sztumski J. Elity, ich miejsce i rola w społeczeństwie. Katowice, 1997. S. 15–19, 45.

Як прыклад разгледзім дзейнасць Яна Далькоўскага, лёс якога ў пэўнай ступені можа лічыцца паказальным. Першая адшуканая згадка пра гэтага купца паходзіць з 1781 г. Праз два гады ён атрымоўвае гарадзенскае грамадзянства³⁶. Вызначэнне, хаця бы прыблізнае, часу прыбыцця ў горад з'яўляецца каштоўнай падказкай ступені інтэнсіўнасці прасоўвання па сацыяльнай лесвіцы за акрэслены прамежак часу. Да таго ж варта дадаць, што ў 1786 г. Далькоўскі займае пасаду лаўніка, а ў 1791 г.— гарадскога райцы³⁷.

Адным з найбольш іскравых прыкладаў з'яўляецца кар'ера італьянца Юзафа Бадаракі, які прайшоў традыцыйны шлях урадніка ў структурах гарадскога самакіравання ад лаўніка да прэзідэнта рады горада (1756–1774)³⁸. Падобным чынам прасоўваўся па іерархічнай лесвіцы магістрата купец Якуб Рафановіч, які ўпершыню згадваецца ў 1775 г. як “*przyjezny winiarz*”³⁹. У 1782 г. Рафановіч быў лаўнікам, у 1783–1789 гг. райцам, урэшце ў 1791 г. быў абраны на пасаду віцэ-прэзідэнта горада⁴⁰.

Паходжанне мігрантаў і правапіс прозвішчаў

Значную цікавасць выклікае пытанне *этнічнага паходжання* чужаземцаў. Прыступаючы да высвятлення гэтага пытання, трэба падкрэсліць адну істотную акалічнасць. Тагачасныя звесткі, з прычыны сваёй некарэктнасці, не столькі дапамагаюць, колькі ўскладняюць і нават блытаюць даследчыкаў.

Напрыклад, у другой палове XVIII ст. у горадзе з'явілася невялікая група рамеснікаў. Узнікае пытанне, адкуль. У 1772 г. у дыспартыменце, г. зн. дакуменце, у якім змяшчаліся звесткі пра падаткі горада, фіксуецца акрэсленне: “*Niemcy rzemieślnicy*”. Да іх пісар аднёс рамеснікаў, прозвішча якіх гучалі: “*Slezlingier*”, “*Bronikier*”, “*Steglich*”⁴¹. Разам з тым акрамя прозвішч, якія можна аднесці да прасторы германскай моўнай

³⁶ ЛДГА. СА 3862, арк. 66; НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 177.

³⁷ Тамсама, спр. 13, арк. 177.

³⁸ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, спр. 858, 859, 866, 1006, 1007; спр. 11, арк. 489–490; спр. 12, арк. 691–693.

³⁹ ЛДГА. СА 3862, арк. 18.

⁴⁰ ЛДГА. СА 3862, арк. 15адв.

⁴¹ ЛДГА. СА 3862, арк. 5адв.

групы, у спіс трапілі прозвішчы, які гучалі зусім не па-нямецку: Франсуа (“*François*”), Бараноўскі ці Раманоўскі⁴².

Купцы, якія традыцыйна называліся грэкамі, былі сталымі гасцямі ў гарадах Рэчы Паспалітай. У літаратуры на этнічнае паходжанне “грэкаў” увага звярталася неаднакроць⁴³. Гарадзенскія дакументы з’яўляюцца дадатковым пацвярджэннем тагачаснага разумення тэрміна “*Grek*”. У іх натуюцца згадкі пра “*грэка Леона Бэндоўскага*” (1772, 1775)⁴⁴ ці “грэкаў” з выразна славянскімі прозвішчамі: “*Piltowski*”, “*Ziembowski*” (1781)⁴⁵. Аднак, як сведчаць крыніцы, “грэк” Канстанты Пілтоўскі (“*Konstanty Piltowski*”) паходзіў з Мышкава, што пад Кракавам⁴⁶.

Прыведзеныя прыклады нельга лічыць недарэчнымі. Магістрацкі пісар не атаясамляў паняцце “*Niemiec*” ці “*Grek*” з прадстаўнікамі канкрэтнага этнасу. Хутчэй за ўсё ён імкнуўся паказаваць геаграфічныя кірункі, з якіх прыбываў той ці іншы рамеснік ці купец.

Аналізаваныя згадкі спараджаюць больш пытанняў, чым змяшчаюць адказаў. Напрыклад, кім быў паводле паходжання і з якой краіны прыбыў Людвік Бенедыкт Лафаж (“*Ludwik Benedykt Laffage*”), які ў 1783 г. атрымаў грамадзянства Гародні? У актавых кнігах магістрата пісар пазначыў, што той паходзіць з Варшавы (“*rodem z miasta Warszawy*”)⁴⁷. Узнікае цалкам лагічнае пытанне, ці Варшава была горадам, у якім ён нарадзіўся, ці з’яўлялася апошнім месца пражывання і дзейнасці? Ці Лафаж належаў да першай хвалі іміграцыі, ці быў нашчадкам імігрантаў, якія раней перасяліліся ў Рэч Паспалітую? Як сведчаць крыніцы, Лафаж паходзіў з французскага горада Амлен (Hamlin)⁴⁸.

Аналагічныя сумненні з’яўляюцца ў сувязі з наступнымі запісамі: “*Müller piekarz z Białegostoku*”⁴⁹ і “*Szwaler norymberczyk wileń[ski]*”⁵⁰. Другі прыклад дазваляе зрабіць дапушчэнне аб тым, што Ян Швалер быў родам з Нюрнберга, асеў у Вільні, дзе займаўся гандлем, пасля чаго пераехаў у Гародню.

⁴² ЛДГА. СА 3862, арк. 34.

⁴³ Zieliński M. Cudzoziemcy ... S. 12.

⁴⁴ ЛДГА. СА 3862, арк. 6, 18, 25.

⁴⁵ ЛДГА. СА 3862, арк. 66.

⁴⁶ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 630.

⁴⁷ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 175–176.

⁴⁸ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 14, арк. 312.

⁴⁹ ЛДГА. СА 3862, арк. 53адв.

⁵⁰ ЛДГА. СА 3862, арк. 18, 53.

Дадатковага вывучэння патрабуе правапіс імён і прозвішчаў іншаземцаў. У кнігах магістрата тых часоў натууюцца антрапанімічныя пары: “*Szwaler norymberczyk wileń[ski]*” (1775) і “*Jan Schwaller*” (1778)⁵¹, “*Francois zegarmistrz*” (1775) і “*Franciszek zegarmistrz*” (1776)⁵², “*Józef Slezlingier*” (1772, 1775)⁵³ і “*Józef Schlesinger*” (1778)⁵⁴. У адным з дакументаў сустракаюцца ажно тры версіі імені дырэктара гарадзенскай тытунёвай фабрыкі: “*Piotr Guitardt*”, “*Peter Guitardt*”, “*Pierre Guitard*” (1786)⁵⁵.

Аб’ектыўна цяжка адназначна сцвярджаць, у якіх катэгорыях трэба разглядаць дадзеную з’яву нестабільнасці правапісу. Зыходзячы з кароткіх тэрмінаў знаходжання ў горадзе ці краіне, культурна-моўная адаптацыя чужаземцаў падаецца малаверагоднай. Пісары, у сваю чаргу, прытрымліваліся моўных рэалій канцылярскага справаводства, г. зн. імкнуліся фіксаваць імёны згодна з польскамоўнай традыцыяй. Таму пытанне правапісу патрабуе дадатковага аналізу.

З большай верагоднасцю можна выказаць здагадку аб тым, што ва ўмовах этнічнага шматмоўя жыхары-імігранты ў побыце карысталіся роднай мовай, у афіцыйнай сітуацыі пераходзячы на афіцыйную мову зносін. У заключэнні хацелася б адзначыць, што памянёная праблема вымагае больш грунтоўнага асэнсавання.

⁵¹ ЛДГА. СА 3862, арк. 18, 53.

⁵² ЛДГА. СА 3862, арк. 18, 25.

⁵³ ЛДГА. СА 3862, арк. 5адв, 18.

⁵⁴ ЛДГА. СА 3862, арк. 53адв.

⁵⁵ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 748, 751.

Гародня ў полымі, або Апісанні горада ў момант катастрофы

Уладзімір Тапароў у працы па семіётыцы горада, прысвечанай Пецяяр-бургу¹, выводзіць канцэпт горада, які баіцца вады, і горада, што баіцца агню. Першым быў Пецяярбург, другім — Масква. Супрацьстаянне Пецяяр-бург–Масква з’яўляецца класічным для расейскай літаратуры і культуры. Яно становіцца тым больш выразным, калі робіцца звязаным з рознымі стыхіямі, якія, у пэўным сэнсе, валодаюць гэтымі гарадамі: “Если Петербург страдал от воды, то Москва — от огня, тоже от почти ежегодных пожаров, и москвичи тоже в ожидании пожаров не очень-то заботились о восстановлении жилья, которое вот-вот еще раз будет спалено новым пожаром. Но если катаклизм стал навязчивой идеей в Петербурге и лег в основу петербургского эсхатологического мифа, то москвичи проявляли больший фатализм и большую беззаботность — пожаров ждали, но экспирисис не сделали объектом-темой своей мифологии.”²

Аўтар падкрэслівае не толькі ўздзеянне стыхій, але і рэакцыю на яго жыхароў гарадоў. Пажару баяліся, але і чакалі. Стаўленне да яго Тапароў акрэслівае як “фаталістычнае”.

Пажары былі асноўнай пагрозай таксама для жыхароў Гародні³. Найбольшымі пажарамі, якія знішчылі горад амаль цалкам, былі пажары

¹ Топоров В. Петербург и «Петербургский текст русской литературы» (введение в тему) // Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. Избранное. Москва, 1995. С. 259–367.

² Тамсама. С. 270.

³ Пра гісторыю пажараў і пажарнай справы ў Гародні гл.: Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. Гародня–Wrocław, 2008. С. 54–55; Качан И. Огнеборцы Гродненщины. История и традиции мужества. Гродно, 2013; Кітурка І. Письмовыя крыніцы пра пажары і пажарную справу ў гарадах ВКЛ у другой палове XVIII ст. // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база. Гродна, 2011. С. 183–191; Супрон М. Я. Супрацьпажарная абарона Гародні ў XVI–XVIII стст. [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <http://supron-licvin.livejournal.com/27839.html>. Дата доступу: 02.04.2017; Śliwiński J. z dziejów pożarów i pogorzalców w Wielkim Księstwie Litewskim // Śliwiński J. Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkoksiążące puszcze i włości, eksploatacja, pożary). Olsztyn, 2010. S. 227–265.

другой паловы XVIII ст. (1753, 1755, 1782) і XIX ст. (1885 г.). Захаваліся вершы, прысвечаныя першым з іх, адныя з нямногіх, што апісваюць Гародню гэтага перыяду⁴. Пажары апісваюцца таксама ў заканадаўчых актах, дакументах Скарбовай камісіі ВКЛ, выпісах з судовых кніг, інвентарах і ілюстрацыях пагарэлых дамоў, супліках мяшчан, перыядычным друку⁵. Іншымі тэкстамі, у якіх рэгулярна згадваюцца пажары ў Гародні канца XVII — XVIII стст., з’яўляюцца хронікі гарадзенскіх кляштару: бернардынцаў⁶, кармелітаў босых⁷ і езуітаў⁸. У дадзенай працы мы спынімся на характарыстыцы апісанняў пажараў Гародні новага часу на падставе тэкстаў кляштарных хронік, паспрабуем асэнсаваць, як самі жыхары горада ўспрымалі пагрозу.

Гародня заставалася пераважна драўляным горадам яшчэ ў XIX ст. Мураванымі былі толькі цэрквы і касцёлы, каралеўскія палацы (або “замкі”, як іх называюць у Гародні), палацы некаторых магнатаў і шляхты. Эва Дубас-Урвановіч на падставе інвентара 1680 г.,⁹ налічыла ў Гародні 475 драўляных будынкаў і толькі 20 мураваных, а таксама 166 будынкаў, матэрыял якіх немагчыма акрэсліць¹⁰ Той жа інвентар паказвае, што калі некаторыя пляцы былі “паўзабудаванымі” ці “пусты-

Пра пажары на Гарадзеншчыне гл.: Maroszek J. Pożary w miastach podlaskich do końca XVIII wieku // *Ars historiae — historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi, pod red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Maroszeka*. Białystok, 2012. S. 187–202; Naruszewicz T. Pożary miast pogranicza powiatów grodzieńskiego i kowieńskiego w końcu XVIII w. // *Studia podlaskie*. T. XXI. 2013. S. 89–111.

⁴ Opisanie pożaru grodzieńskiego w roku 1753 miesiąca maja wierszem polskim wyrażone // *Dział rękopisów*. Biblioteka Jagiellońska. Sygn. 6357. S. 25–26.

⁵ Тыпам дакументаў, якія могуць з’яўляцца крыніцамі для даследавання пажараў, прысвечаны артыкул Ірыны Кітурка: Кітурка І. Письмовыя крыніцы... С. 183–191.

⁶ *Historia domowa klasztoru grodzieńskiego księży bernardynów ... od roku 1763 d. 2 lipca zaczęta*, Księga I: 1763–1775 // *Dział rękopisów*, Biblioteka Narodowa. BOZ. Sygn. 1798 (Mf. 83258); *Historia domowa klasztoru grodzieńskiego księży bernardynów ... od roku 1776 d. 1 stycznia zaczęta*. Księga II: 1776–1792 // *Rankraščiu skyrius rinkiniai*, Vilniaus universiteto biblioteka. F. 4. A–391.

⁷ Хроніка кляштара кармелітаў босых у Гародні // *Rankraščiu skyrius rinkiniai*, Vilniaus universiteto biblioteka. F. 3. N. 2337.

⁸ *Litterae annuae et historiae residentiae et collegii grodnensis Societatis Iesu* // *Archivum Romanum Societatis Iesu, Lithuanica*.

⁹ Коммиссарская ревизия документов, плацов и доходов города Гродна // Писцовая книга Гродненской экономии. Ч. 2. Вильно, 1882. С. 179–202.

¹⁰ Dubas-Urwanowicz E., Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność // *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski, J. Urwanowicz. Białystok, 1997. S. 23–24.

мі”, то колькасць дамоў на “забудаваных” пляцах вельмі рознілася. Большасць забудаваных пляцаў пазначаецца без акрэслення колькасці будоўляў. Некаторыя з іх маюць 2, 3, 4, 5 будынкаў. Іншыя — 10, 16, 19, 32, 38 і нават 60¹¹. Дамы на такіх пляцах звычайна акрэсліваюцца як “халупы”: “Uliczka w rynku mimo kościoł farski. Prawa strona: Place podproboszczowskie, na których chałup szesnaście. [...] Lewa strona: Place biskupie, na których chałup № 9 [...]”¹².

Шчыльная драўляная забудова была натуральным асяроддзем для з’яўлення пажараў. Драўляны характар Гародні амаль не змяніўся і праз паўстагоддзя. За год да буйных пажараў 1753 г., горад з нагоды сойма наведаў Вільгельм Шлемюлер. Падарожнік так апісвае колькасць мураваных будынкаў у горадзе: “Za wyjątkiem tego [zamkowego] dziedzińca, ulicy Zamkowej i rynku, całe Grodno li tylko drewniane, i chociaż przeważnie pałace drewniane, jednak ładne, pomieszane atoli z nędznymi chałupami”¹³.

Паводле даследавання Юрыя Гардзева, яшчэ ў 1789–1790 гг. колькасць драўлянай забудовы ў Гародні сягала 80%¹⁴. У канцы стагоддзя камяніцы апрача старых вуліц (Рынка, Замкавай, Маставой) з’явіліся на новаадбудаваным прадмесці Гарадніца¹⁵.

Падобная сітуацыя была ўласцівая для ўсёй Рэчы Паспалітай. Нават у Варшаве, у якой загады будаваць выключна мураваныя дамы з’явіліся ўжо ў XV ст. (пакуль толькі ў рынку Старога Горада), а ў 1648 г. магістрат патрабуе перабудаваць драўляныя дамы на мураваныя¹⁶, “барацьба” з драўлянай забудовай працягвалася і ў XIX ст.¹⁷. Пастанова аб пераносе драўляных дамоў з цэнтра Вільні датуецца толькі 1766 г.¹⁸

Згаданыя вышэй загады з’яўляюцца часткай распараджэнняў адносна мераў супрацьпажарнай бяспекі, якія звычайна называліся “porządkami ogniowymi” і выдаваліся органамі ўлады розных узроўняў:

¹¹ Коммиссарская ревизия... С. 185–197.

¹² Тамсама. С. 194–195.

¹³ Schlemüller W. Dyaryusz podróży polskiej na seym grodzieński roku Pańskiego 1752 odbytej, wyd. przez. Gizberta-Studnickiego, tłum. J. Rosołowski // Litwa i Ruś. Miesięcznik ilustrowany, poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu. T. 2. Z. 2. Kwiecień. 1912. S. 8–9.

¹⁴ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. С. 65–69.

¹⁵ Тамсама. С. 67.

¹⁶ Giedroyć Fr. Porządek ogniowy w Warszawie. Warszawa, 1915. S. 5.

¹⁷ Тамсама. С. 3–7.

¹⁸ Кітурка І. Письмовыя крыніцы... С. 184; Volumina legum. T. VII. Petersburg, 1860. S. 242.

ад мясцовага (магістрат) да агульнадзяржаўнага (распараджэнні караля ці сойма). Супрацьпажарныя загады былі часткай віліцка-пётркаўскіх статутаў ужо ў 1347 г.,¹⁹ аднак у ВКЛ адпаведныя пастановы вядомыя толькі з XVI ст. — імі былі распараджэнні каралевы Боны²⁰. У гарадзенскіх дакументах такая пастанова знаходзіцца ў прывілеях, нададзеных Бонай гораду ў 1540–1541 гг.²¹ Потым пастановы паўтараюцца і ўдакладняюцца ў пазнейшых прывілеях і іншых актах. Часткай інвентара Гародні 1680 г. таксама з’яўляецца “porządek około ognia”²². Праблемы пажараў датычыцца прывілей Аўгуста III 1744 г.²³ Пры правядзенні рэвізіі горада прадстаўнікамі магістрата ў 1787 і 1791 гг. выявілася, што правілы бяспекі не выконваліся²⁴.

Агульна можна сказаць, што распараджэнні датычацца правілаў бяспекі пры будаўніцтве дамоў, змяшчаюць патрабаванні да супрацьпажарнага інвентару, акрэсліваюць дзеянні падчас пажару і заклікаюць да ўзаемнай дапамогі, а таксама вызначаюць узровень адказнасці пры невыкананні пастаноў.

У гарадзенскіх кляштарных хроніках кармелітаў босых, езуітаў і бернардынцаў з 1669 па 1791 гг. знаходзяцца 22 згадкі аб 28 пажарах у Гародні²⁵. Некаторыя з пажараў апісваюцца ў некалькіх хроніках. У сувязі з тым, што дадзеныя тэксты ахопліваюць не ўсё акрэслены перыяд і прысвечаны перад усім гісторыі кляштараў, а не горада, на іх падставе нельга вызначыць дакладную лічбу пажараў у Гародні. Аднак можна сцвярджаць, што пераважная большасць буйных пажараў гэтага перыяду знайшла адлюстраванне ў хроніках.

Структура апісанняў пажараў дастаткова аднастайная. У тэксце заўсёды адзначаецца, ці пажар закрануў кляштар адпаведнага ордэ-

¹⁹ Popis J. Historia pożarnictwa w Polsce // Kultura bezpieczeństwa. Nauka — praktyka — refleksje. Nr 14. 2013. S. 155 [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <http://kultura-bezpieczenstwa.pl/wp-content/uploads/2015/07/9popis153-172.pdf>. Дата доступу: 02.04.2017.

²⁰ Śliwiński J. Grodzieńszczyzna... S. 256.

²¹ Привилегия королевы Боны городу Гродне относительно городского благоустройства // Акты издаваемые Виленскою Археологическою Коммиссиею. Т. VII: Акты городненского гродского суда. Вильна, 1874. С. 77.

²² Комиссарская ревизия... С. 181.

²³ Привилегия короля Августа III городу Гродне, подтверждающая все прежние привилегии и рескрипты // АВАК. Т. VII. С. 135–136.

²⁴ Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 54–55.

²⁵ Гл.: Дадатак.

ну. Занатоўваецца, якія страты ён прынёс, якія будынкі або часткі горада знішчыў. Часта пазначаецца час і месца пачатку пажару, часамі яго прычына.

Большасць паведамленняў эмацыйна нейтральная, яны каротка апісваюць падзеі, напрыклад: “1769: Februarius, 16: Hodie circa horam nonam pomeridianam in platea inter claustrum monialium nostrarum et d. Braun conflagratae sunt aliquot domus”²⁶. [1769: Люты, 16: Сёння каля дзвятай гадзіны вечара спалілася некалькі дамоў на вуліцы паміж кляштарам нашых сёстраў [бернардзінак] і [домам] пана Браўна]²⁷.

Прыкладам апісання пажару ў дзвюх хроніках могуць быць звесткі пра здарэнне, якое адбылося з 5 на 6 лістапада 1787 г на Замкавай вуліцы: “November: die 6 hujus exortum est incendium Grodnae, sed non adeo nocivum; quia una tantum domus Iudaei nomine Rubinowicz combusta est”²⁸. [Лістапад: 6 дня гэтага месяца ўзняўся пажар у Гародні, але не вельмі шкодны: згарэў толькі адзін дом яўрэя па прозвішчы Рубіновіч].

“1787, November 5: Ipsa media nocte exortum fuit incendium in platea civitatis, quae ducit ad arcem regiam, sed opitulante D[omi]no brevi suppressum fuit et unica dumtaxat Iudaei cujusdam domus conflagravit”²⁹. [1787, Лістапад 5: А самай поўначы ўзняўся пажар на вуліцы горада, што вядзе да каралеўскага замка, але з Божай дапамогай хутка быў падаўлены, і спалены быў толькі дом нейкага яўрэя].

Як бачна, апісанні вельмі падобныя адзін да аднаго. Аўтары лічаць важным прывесці розныя падрабязнасці, але агульнае апісанне і нават яго структура супадаюць. Цікава, што кармеліты босыя не падаюць звесткі пра геаграфію здарэння, затое адзначаюць імя пацярпелага, чаго няма ў другой хроніцы. Магчыма, гэта быў Юзаф Рубіновіч з Замкавай вуліцы, які панёс найбольшую шкоду падчас вялікага пажару пяць гадоў раней³⁰.

У хроніцы бернардзінцаў згадваецца дапамога Бога, што вельмі ўласціва для манаскіх тэкстаў. Прыкладам можа быць наступны езуіцкі тэкст, што апісвае пажар 1690 г: “Nescio quo casu, per alta aedificii serpens ignis infausta signa et initia edidit flammae, et certe non levem domus post se traheret ruinam, divexantibus praecipue undique tecta domus

²⁶ Historia domowa... Кс. 1. К. 38.

²⁷ Тут і далей пераклад з лацінскай мовы [Г. П.].

²⁸ Хроніка кляштара кармелітаў босых ... Арк. 113в.

²⁹ Historia domowa... Кс. 2. К. 29.

³⁰ Кітурка І. Письмовыя крыніцы... С. 189.

furibundis Euris, ni non tenere jam gliscens flamma, concurrente undique familia comportatis aquis suffocaretur. Sic dum servi Christi divinis vacant servitiis, ipse Dominus pro servis, et sollicita Matris ejus gratia vigiles agunt excubias³¹. [Не ведаю, з якої причыны, увышыні будынка вуж агню ўчыніў нешчаслівыя знакі і даў пачатак агню, і, напэўна, пакінуў бы пасля сябе вялікае знішчэнне царквы ад раз'юшаных эўраў, што нішчылі з усіх бакоў дах, калі б агонь, што рос, не быў стрыманы дзякуючы сям'і, што збеглася адусюль, прыносячы ваду. Так пакуль слугі Хрыста не займаліся боскай службай, сам Бог за сваіх слугаў і клапатлівая ласка Яго Маці былі руплівымі вартавымі].

Тэксты таксама могуць апісваць цуды, калі была выратавана нейкая частка будынка або прадмет, што павінны быў быць спаленым. Прыкладам можа служыць апісанне пажару ў кляштары кармелітаў у 1774 г.: “Eodem anno prima die Paschalis, circa horam duodecim noctis, Grodnae in domo Iudaei dicti [...]³² ingens exortum est incendium, qui conflagravit etiam pervetusta ecclesia nostra grodnensis, claustrum etiam totum, iam vero in novo conventu refectorium, culinaria officina, tectum parieti ecclesiae contiguum, idem flammis absumptum est. Ipsique ecclesiae novae³³, adeo fuit nocivum incendium, ut ex destructione altarium, Moschorum irruptione, qui violenter fores effregerant, causa praeservandi a periculo, plurima emerterint damna.

D[omi]nus dedit, D[omi]nus abstulit, sit nomen D[omi]ni benedictum, mirum hoc posteritas leget.

Imo quod in caemeterio ecclesiae veteris crux procera lignea per crucifixum populo exhibens Salvatorem initu flammas, quibus circum in contigua platea domus ac palatia usque ad fluvium dictum Niemen conflagravunt, intacta remanserit.

2do cadavera mortuorum in sepulchris conflagratae ecclesiae non laesa ab igne, licet pavementum exustum.

Libet hic commemoratam beneficentiam inter alios benefactores monialium d. Brigittae, quae per aliquot dies victui communitatis necessaria

³¹ Litterae annuae... Ф. 43. Арк. 37. Іншыя тэксты, у якіх пазначаецца дапамога Бога: Litterae annuae... Ф. 41. Арк. 83–83v; Ф. 43. Арк. 252v; Ф. 44. Арк. 121; Ф. 50. Арк. 190–190v; Хроніка кляштару кармелітаў... Арк. 47–47v; Historia domowa... Ks. 2. K. 29.

³² Прозвішча не чыгтаецца [Г. II].

³³ Урачыстае адкрыццё новага касцёла і кляштару кармелітаў босых у Гародні адбылося 27 кастрычніка 1765 г. (гл.: Historia domowa... Ks. 1. K. 10v).

suppeditabant”³⁴. [У той жа год у першы дзень Вялікадня каля дванацца-
тай гадзіны ночы ў Гародні ў доме яўрэя па прозвішчы [...] распачаў-
ся вялікі пажар, які спаліў таксама наш старадаўні гарадзенскі касцёл
і ўвесь кляштар. Акрамя таго, ужо ў новым кляштары рэфектарый,
будынак кухні, дах, які дакранаўся сцяны касцёла, таксама быў ахо-
плены полымем. Для новага ж касцёла пажар быў настолькі шкодны,
як знішчэнне алтара: калі ўварваліся маскавіты, якія гвалтам выламалі
дзверы для выратавання ад небяспекі, было шмат шкодаў.

Бог даў, Бог забраў, няхай імя Госпада будзе бласлаўёным.

Нашчадкі няхай чытаюць пра гэты цуд:

1. на могілках старога касцёла высокі драўляны крыж з выявай
Збаўцы пры надыходзе пажару, які на ўсім пляцы спаліў дамы
і палацы аж да ракі Нёман, застаўся некранутым;
2. целы мёртвых у магілах спаленай царквы не былі пашкоджаны
агнём, хоць падлога і была спаленая.

Хацелася б тут, сярод іншых дабрачынцаў, згадаць дабрачыннасць
манашкаў св. Брыгіты, якія праз колькі дзён забяспечвалі супольнасць
неабходным харчаваннем].

Як бачна, гэтыя тэксты дастаткова разбудаваныя. Пазначаюцца
страты, апісваюцца цуды, выказваецца ўдзячнасць тым, хто дапама-
гаў падчас пажару ці пасля. Найбольш вобразныя апісанні ўласцівы
езуіцкім гісторыям, у якіх аўтары часамі выкарыстоўваюць метафары
для прадстаўлення агню (“вуж агню”³⁵, “пражэрлівае полымя ліжа
дах”³⁶) ці спосабаў яго пагашэння (“галубка”, якую нібы бачылі над да-
хам касцёла ў час пажару³⁷).

Некаторыя тэксты прыводзяць дакладныя пазначэнні стратаў, ча-
самі нават у грашовым эквіваленце. Дамавая гісторыя бернардзінцаў
пазначае, што падчас пажару ў 1782 г. былі спаленыя 5 коней і карэта
князя Ксаверыя Масальскага “ангельскай работы”³⁸:

“Majus 8: Dies nominalium serenissimi regis Stanislai Augusti debito
honore et magnificentia celebrata est, tam a civibus quam ab equestris ordinis
et aliis magnatibus ac nobilebus. Eadem die hora 11ma noctis conflagravit

³⁴ Хроніка кляштара кармелітаў... Арк. 47–47v.

³⁵ Litterae annuae... Ф. 43, арк. 37; ф. 50, арк. 101v-102.

³⁶ Litterae annuae... Ф. 43, арк. 190.

³⁷ Litterae annuae... Ф. 41, арк. 83v.

³⁸ Historia domowa... Ks. 2. K. 15v.

stabulum perillustris a.r.d. officialis Podlachiae³⁹, in quo 5 equi et carpentum anglici artificii incinerati celsissimi principis cheff [Xaverii] Massalski⁴⁰. [Май 8: День імянінаў найяснейшага караля Станіслава Аўгуста святкаваўся з належнай пашанай і пышнасцю так мяшчанами, як і шляхтай, і іншымі — магнатамі і знаццю. У той жа дзень а адзінаццатай гадзіне ночы запалілася стайня найяснейшага вяльможнага пана афіцыяла Падляшша, у якой ушчэнт згарэлі пяць коней і карэта ангельскай работы найяснейшага князя [Ксаверыя] Масальскага, шэф [рэгімента пяхоты]].

Хроніка ж кляштара кармелітаў босых паведамляе, што пажар на бровары на Гарадніцы ў 1789 г. прынёс стратаў на 100 000 польскіх злотых: “Iunius: Mens[e] praesen[te] diebus 1mis Grodnae in Horodnia praxatorium (magnis cum expensis quondam a thesaur[ario] provin[ciae] Litt[uaniae] [Antonio] Tyzenhauz⁴¹ constructum) comburit, ac adfert damnum ad 100 000 floren[orum] Polon[orum]”⁴². [Чэрвень: У першых днях гэтага месяца ў Гародні на Гарадніцы згарэў бровар, некалі збудаваны за вялікія грошы падскарбім правінцыі літоўскай [Антоніем] Тызенгаўзам, што прынесла шкоды амаль на 100 000 польскіх злотых].

Паводле супрацьпажарных пастановаў бровары павінны былі знаходзіцца па-за межамі горада з прычыны вялікай небяспекі пажараў⁴³. Аднак у Гародні XVI–XVIII стст. бровары знаходзіліся ў яўрэйскім квартале на Замкавай вуліцы і нават ля Рынку⁴⁴. Адна з хронік згадвае пажар ад узгарання гарэлки ў падобным месцы ў 1782 г.: “October: 3: Praesenti nocte non procul a synagoga Iudaeorum undecim domus conflagrarunt, incendii huius initum coepit a Iudaeo vinum adustum cremanto⁴⁵”. [Гэтай ноччу недалёка ад яўрэйскай сінагогі было спалена адзінаццаць дамоў. Пачатак гэтага пажару ўзняўся ад яўрэя, які паліў гарэлку].

Некаторыя з апісанняў захоўваюць сведчанні пра сам працэс тушэння пажару. Пра дапамогу з боку айцоў-езуітаў адзначалася вышэй⁴⁶. У апісанні пажару 1753 г. езуіты выказваюць удзячнасць войску ВКЛ,

³⁹ Асоба пакуль не вызначана.

⁴⁰ Ксаверы Масальскі (1745–1787) — шэф палка пехацінцаў Масальскіх, грамадскі дзеяч.

⁴¹ Антоні Тызенгаўз (1733–1785) — падскарбі надворны літоўскі (з 1765), гарадзенскі староста.

⁴² Хроніка кляштара кармелітаў... Арк. 119.

⁴³ Комиссарская ревизия... С. 181; Naruszewicz T. Pożary miast pogranicza powiatów... S. 99; Giedroyć Fr. Porządek ogniowy... S. 19–20.

⁴⁴ Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 46.

⁴⁵ Historia domowa... Ks. 2. K.14v.

⁴⁶ Litterae annuae... Ф. 43, арк. 37.

якое “disiectis minoribus aedificiis, a templo et collegio nostro periculum propulsarunt⁴⁷” [разбурыўшы меншыя будынкi, адкінула небяспеку ад касцёла і нашай калегіі]. Пра важнасць званоў для склікання дапамогі, асабліва ноччу, сведчыць “Дамавая гісторыя бернардзінцаў” пры апісанні пажару, які адбыўся ўначы на 11 жніўня 1765 г.: “Z dziesiątego na jedenasty dzień tego miesiąca w północ wszczął się ogień w kamienicy p. [Tadeusza] Kława burmistrza miejskiego wielką grożąc temu miastu klęską gdyby i dzwony, które w sam sen gwałtem wzbudzili i ludzie na ratunek zbiegłszy się przestrożą i pomocą temu namiającemu złemu nie zalegli. Interim [=аднак] szkodę znaczną temu j.m.p. uczynił prócz kradzieży⁴⁸”.

У той жа хроніцы падрабязна апісваецца гашэнне пажару 6 мая 1791 г.: “Tempore nocturno circa horam 11 ortum est in civitate ingens incendium a quodam Iudaeo penes scholam Iudaeorum, hac deflagratio delevit funditus domunculas materiatis Iudaeorum 26 et caementitias nonnullas, usque ad palatium p.m. dni Jundził⁴⁹, succamerarii districtus Grodnensis, situm in platea civitatis publica, cuius tectum iam arderet, post deflagrationem prius stabuli equorum, sane quidem si omnes vires ad defendendum hunc palatium, milites gregarii et alii homines non contulissent; tota vel maxima pars Urbis, propter arctam et contingam coniunctionem, caementitarum et palatiorum ignibus ac ruinis misceretur⁵⁰”. [Уначы каля 11 гадзіны ўсчаўся ў горадзе вялікі пажар ад нейкага яўрэя недалёка ад школы яўрэйскай. Гэты пажар знішчыў дарэшты 26 яўрэйскіх драўляных дамкоў і некалькі мураваных, аж да палаца вяльможнага пана Юндзіла, падкаморыя гарадзенскага павета, размешчанага на публічнай вуліцы горада, дах якога ўжо палаў, пасля спалення спачатку конскай стайні. Сапраўды, напэўна, калі б сабраныя жаўнеры і іншыя людзе не кінулі ўсе сілы на абарону гэтага палаца, увесь горад або яго большая частка, дзеля цеснага і няспыннага спалучэння камяніц і палацаў, пераўтварыўся бы ў агонь і руіны].

У абодвух выпадках падкрэсліваецца агульная дапамога пры гашэнні пажараў. Чарговы раз згадваецца войска, як важная сіла, якая дапамагла стрымаць полымя.

Хацелася б прывесці яшчэ апісанні пажараў, якія знішчылі значную частку горада і былі найбольш шкоднымі. Перш за ўсё гэта былі пажары

⁴⁷ Litterae annuae... Ф. 50, арк. 190.

⁴⁸ Historia domowa... Кs. 1. К. 6–6v.

⁴⁹ Францішак Юндзіл (пам. 1818 г.) — гарадзенскі падкаморы з 1784 г.

⁵⁰ Historia domowa..., Кs. 2, К. 62v.

1753 г. Іх апісанні змяшчаюцца толькі ў гісторыях езуітаў: “Civitati vero Grodnensi luctuosissimus hic annus fuit, propter geminatum horrendum incendium, quod collegium nostrum praeter evidens periculum etiam damnis non levibus involvit. Primum incendium fortuito exortum XIII Kalendas Iunii magnam partem civitatis in favillam rededit; feliciter evenit, quod praesentes tunc Grodnae aderant ambo duces exercitus MDLituaniae⁵¹, qui per custodias suas, disiectis minoribus aedificiis, a templo et collegio nostro periculum propulsarunt.

Secundum longe horribilis incendium incidit in XI diem Kalendas Octobris, initium sumpsit a claustrum monialium S. Brigittae et vento urgente ad nostras ligneas domos ferebatur, ita ut vorax flamma lambere collegii tecta videretur. Adhibita humana media, disiecta sunt aliqua tecta, arcebat ingens ardor gelida, verum haec non videbantur efficaciter. Recursus factus ad Divina. Circumlatum venerab[i]l[em] Sacramentum, ac demum imago Beatissimae Virginis singularibus gratiis in altari Congregationis Studiosorum clarissimae. Sic (quae Dei bonitas est) collegium mansit illaesum, licet ex tribus in circuitu locis rapidissimo igne erat oppugnatum. Spectantibus ac mirantibus etiam ipsis magnatibus, nostram domum in tam praesenti periculo intactam permansisse. Duravit autem incendium hoc a 3 quadrante ad 11mam, ad horam 5tam vespertinam. Damnum tamen notabile evitari non potuit, tum propter duarum domorum nostrarum in civitate conflagrationem, tum propter deiectionem tectorum, et praecipue propter diminutum censum a Iudaeis pendit solitum, quorum domum igne absumptae sunt. Post utrumque hoc incendium celebratum fuit sacrum votivum ad altare praefatae congregationis, cui successit hymnus Ambrosianus, gratiarum actioni pro evidenti beneficio consonus⁵². [Для места гарадзенскага гэты год быў надзвычай сумным праз падвойны жahlівы пажар, які для нашай калегіі акрамя выразнай небяспекі прынёс таксама немалыя шкоды.

Першы пажар, што нечакана ўзняўся 13 чэрвеня, пераўтварыў большую частку горада ў попел. Шчасліва здарылася, што ў той час у Гародні былі абодва гетманы войска Вялікага Княства Літоўскага, якія, разбурыўшы меншыя будынкі, адкінулі небяспеку ад касцёла і нашай калегіі.

Другі, значна больш жудасны, пажар пачаўся 11 кастрычніка, узняўшыся ў кляштары сёстраў св. Брыгіты. Прынесенае ветрам хутка да нашых драўляных дамоў, здавалася, што пражэрлівае полымя ліжа

⁵¹ Міхал Юзаф Масальскі (1700–1768) і Міхал Казімір Радзівіл “Рыбанька” (1702–1762), які таксама пакінуў у сваім Дыярышы звесткі пра пажар (гл. ніжэй).

⁵² Litterae annuae... Ф. 50, арк. 190–190v.

дах калегіі. Прыклаўшы чалавечыя намаганні, былі знятыя некаторыя дахі, велізарнае полымя было стрымана халоднай вадой, але здавалася, што ўсё гэта безвынікова. Тады быў зроблены зварот да Бога. Быў абнесены найсвяцейшы сакрамант і таксама вобраз найсвяцейшай Панны, знакамітай цудоўнымі ласкамі ў алтары студэнцкай кангрэгацыі. Так (бо добры ёсць Бог) калегія засталася некранутай, хоць з трох бакоў па акружыне на яе нападаў вельмі хуткі агонь. Пры назіранні і здзіўленні саміх магнатаў наш дом таксама застаўся некранутым у гэтай небяспецы. Пажар доўжыўся ад без трох чвэрцяў 11 да 5 гадзіны вечара. Аднак немагчыма было пазбегнуць і вялікіх шкодаў: праз тое, што два нашыя дамы былі спаленыя ў горадзе; праз тое, што былі знятыя дахі; з-за таго, што быў паменшаны цэнз, які звычайна здымаўся ад яўрэйў, дамы якіх былі знішчаны агнём. Пасля гэтых абодвух пажараў былі ўрачыста складзеныя святыя ваты на алтары згаданай кангрэгацыі, услед за чым выконваўся гімн св. Амвросія ў знак удзячнасці за яўную дабрачыннасць].

Езуіты акрэсліваюць дату першага пажару на палову чэрвеня — паводле іншых звестак вялікі пажар, у якім быў знішчаны амаль увесь горад, адбыўся 20 мая 1753 г. Сумнёўна, што езуіты маглі не заўважыць такое здарэнне. Хутчэй, чэрвеньскую дату трэба разглядаць як памылку храніста. У 1753 г. Вялікдзень быў 22 красавіка, Ушэсце — 31 мая, Пяцідзясятніца — 10 чэрвеня, свята Божага цела — 21 чэрвеня. Такім чынам, ні адна з пазначаных датаў не выпадае блізка святаў, што дазваляе дапусціць вялікую верагоднасць памылкі. Згадка пра гетманаў пацвярджае, што аўтар апісвае майскі пажар, у спыненні якога ўдзельнічалі Міхал Юзаф Масальскі і Міхал Казімір Радзівіл “Рыбанька”.

Веліч пажараў і разбурэнняў акрэсліваецца ў прасторы (“пераўтварыў большую частку горада ў попел”) і часе (“ад без трох чвэрцяў 11 да 5 гадзіны вечара”). Езуіцкі аўтар цешыцца, што нядаўна збудаваны касцёл застаўся непарушаным і выказвае ўдзячнасць за гэта Госпаду. Апісанне цалкам пабудавана на пасіўных канструкцыях. Такі прыём дазваляў не вызначаць суб’ектаў дзеяння, што, напэўна, было выкарыстана для таго, каб узвялічыць хвалу Богу: амаль адзінымі дзейнікамі ў сказах ёсць агонь і Бог. Цікава, з якой падрабязнасцю апісваюцца малітоўныя дзеянні — нібыта аўтар стварае свой “porząddek ogniewy” для служыцеляў Хрыста.

Майскі пажар 1753 г. згадваецца ў многіх крыніцах. “Ondyna druskiennickich źródeł” амаль праз стагоддзе пасля надрукавала спіс

дамоў, якія пацярпелі ад пажару⁵³. Пажар апісвае ў сваім “Дыярышы” Міхал Казімір Радзівіл “Рыбанька”, пералічваючы сярод пашкоджаных будынкаў, акрамя палацаў і дамоў знакамітых шляхціцаў, царкву базыліянак з кляштарам, кляштар бернардзінак, кляштар і касцёл бернардзінцаў, кляштар кармелітаў босых⁵⁴. Гэты пажар апісаны таксама ў вершах, згаданых на пачатку артыкула, поўных экспрэсіі, жалю і жаху ад перажытай катастрофы⁵⁵. У сувязі з тым, што ў пажары было знішчана больш за тры чвэрці горада, апісанне езуітаў выглядае надзвычай пазітыўным і лагодным, хоць яно і пачынаецца са слоў аб ператварэнні ў попел большай часткі горада.

Пажар, што адбыўся 1 мая 1782 г., апісаны ў дзвюх хроніках: кармелітаў босых і бернардзінцаў. Параўнаем гэтыя апісанні: “Eodem die post horam duodecimam noctis in domo cuiusdam Iudaei ingens exortum e[st] incendium, quo praeter plateam, qua itur ad arcem, ac multas alias domus et lapideas conflagravit tectum ecclesiae parochialis et monasterii p[atr]um praedicator[um]”⁵⁶. [У той жа дзень пасля дванацатай гадзіны ночы ў доме нейкага яўрэя ўсчаўся пажар, які, акрамя вуліцы, што ідзе да замка, і многіх іншых дамоў і камяніц, спаліў дах фарнага касцёла і кляштар айцоў дамініканцаў].

Post fauste inchoatum a Sacris (nimirum in ecclesia p[atr]um exiesuitarum missa solemni et concione auditis) tribunal, hora undecima noctis, infaustum coepit incendium, quo magna civitatis pars, sicuti et parochialis ecclesia ac claustrum p[atr]um praedicatorum conflagrarunt per partem utpote ex lateribus coctis constructa⁵⁷. [Пасля таго як трыбунал шчасліва пачаўся з набажэнства (а менавіта, у касцёле былых айцоў езуітаў былі выслуханыя святая імша і пропаведзь), а адзінацатай гадзіне ночы пачаўся нешчаслівы пажар, у якім была спаленая вялікая частка горада, у тым ліку і парафіяльны касцёл, і кляштар айцоў дамініканцаў [спаліліся] часткова, бо былі збудаваныя з цэглы].

Як і ў папярэднім апісанні манахаў найбольш цікаваць сакральныя пабудовы. Аўтараў хронік хвалюе знішчэнне горада ў цэлым, але яны

⁵³ Wiadomość o pożarze zdarzonym 1753 roku w Grodnie // Ondyna Druskienickich źródeł. 1846. Zeszyt 7. S. 35.

⁵⁴ Дыярышы князя Міхала Казімера Радзівіла Ваяводы Віленскага Гетмана Вялікага ВКЛ // Спадчына. 1996, № 4. С. 288.

⁵⁵ Opisanie pożaru grodzieńskiego w roku 1753.

⁵⁶ Хроніка кляштара кармелітаў... Арк. 108v.

⁵⁷ Historia domowa... Ks. 2. K. 13.

не ставяць мэты пералічыць усе страты. Больш падрабязныя дадзеныя прыводзяцца ў люстрацы Гародні, праведзенай у 1782 г.⁵⁸ Мечыслаў Ян Супрон на падставе гэтай крыніцы сцвярджае, што ў дадзеным пажары “згарэла 114 дамоў, 118 было часткова пашкоджана”⁵⁹, пра што няма згадак ні ў адной з хронік.

Апошняе апісанне пажару ў хроніках (5 чэрвеня 1791 г.) змяшчае падзэрэнне на падпал — пажар адначасова ўсцаўся з двух бакоў Нёмана: “Mane circa horam 9nam flamma ignis exorta est trans fluvium Niemen cum ventu vehementiore, et momento temporis incendio delevit aliqua domicilia materiata, hic casus admirationem movit omnibus, quia ex taberna prope pontem novum in valle depressa et ex domo in monte longe disiuncta promiscue ardor inchoatus est; facti huius non habemus exploratam rationem: quis hoc fecit, nisi animo agitando: hominem talem pravis moribus et protervis, et perditis fuisse”⁶⁰. [Зранку, каля дзвянтай гадзіны, полымя агню ўзнікла за ракой Нёман. Праз хуткі вецер ужо праз момант пажарам было знішчана некалькі драўляных дамоў. Гэтая справа выклікала здзіўленне ўсіх, бо пажар пачаўся з карчмы, размешчанай у нізіне каля новага моста, і з дома на гары, далёка аддаленага. Мы не можам прыдумаць верагодную прычыну дзеянняў таго, хто гэта зрабіў, калі не прыняць, што гэта быў чалавек крывадушны, бессаромны, прапашчы].

Гэтае апісанне вельмі эмацыйнае, абурэнне аўтара скіравана на асобу-падпальшчыка.

Падсумоўваючы, адзначым наступнае. У прадстаўленых апісаннях выразна бачны адрозненні паміж пашыранымі версіямі з езуіцкіх гісторый і іншымі хронікамі. Тэксты кармелітаў босых і бернардынцаў кароткія, эмацыйна нейтральныя, змяшчаюць толькі асноўныя звесткі, чаго і можна чакаць ад хронікі. Езуіцкія тэксты, акрамя перадачы інфармацыі, імкнуцца да ўслаўлення Бога і пераканання чытача ў важнасці апісаных падзей. Істотна, што ўсе тэксты не выказваюць роспачы ці страху перад стыхіяй, нават калі пажар адбываўся непасрэдна ля кляштару, у якім жыву аўтар хронікі.

Калі тэксты супрацьпажарных загадаў часта ўжываюць устаўкі “беражы Бог”, “няхай не станецца”, што выражае страх перад мажлівасцю пажару, кляштарныя хронікі дэманструюць, што сіла Божая мацнейшая

⁵⁸ LVIA. Ф. 11, воп. 1, спр. 1220, арк. 1025–1052.

⁵⁹ Супрон М. Я. Супрацьпажарная абарона Гародні... паводле: Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 11, воп. 1, спр. 1220, арк. 1025–1052.

⁶⁰ Historia domowa... Ks. 2. K. 64.

за моц пажару. Нават калі моц пажару вельмі падкрэслена, гэта служыць яшчэ большаму ўзвышэнню славы Бога. Найбольш выразным прыкладам з'яўляецца маленне з Найсвяцейшым Сакрамантам у час пажару ў 1753 г., прадстаўленае як спосаб барацьбы з агнём.

Найбольшыя негатыўныя эмоцыі выяўляюцца ў фрагменце аб верагодным падпальванні ў 1791 г. Прычым тут уласна чалавечыя парокі, а не стыхія выклікаюць асуджэнне аўтара.

Нягледзячы на тое, што згадкі аб пажарах у хроніках дастаткова частыя, манаскія тэксты не могуць быць верагоднай крыніцай для даследавання шкодаў у горадзе. З іншага боку, у сувязі з вялікай колькасцю згадак, хронікі выяўляюць частату пажараў, іх час, звычайна акрэсліваюць месца, з якога пачаўся пажар, і шкоды, прычыненыя кляштарам. Такім чынам, тэксты хронік з'яўляюцца важнай крыніцай па гісторыі гарадзенскіх пажараў.

Дадатак.

Апісанне пажараў у гарадзенскіх кляштарных хроніках

Скарачэнні, выкарыстаныя ў табліцы:

SJ — Лісты і гісторыі езуітаў;

HD1 — Дамавая гісторыя бернардынцаў, ч. 1;

HD2 — Дамавая гісторыя бернардынцаў, ч. 2;

Сарт — Хроніка кармелітаў босых.

Дата	Хроніка	Час / колькасць пажараў	Месца пачатку пажару	Шкоды для горада	Шкоды для кляштара	Заўвагі
1669	SJ, 42: 83–83v	4 пажары за месяц		У цэнтры горада руіна, знішчаныя розныя часткі горада	Будынак калегіі пашкоджаны	
1669	SJ, 42: 83v	7 пажараў			Стайня 7 разоў запальвалася – няшкодна; калегія і касцёл – чатыры разы запальваліся дахі, аднак не знішчаныя	Хвала Богу
1690	SJ, 43: 37				Пачаўся пажар у даху касцёла, загрыманы	Хвала Богу

1694	SJ, 43: 252v	Поўнач		Значная частка горада знішчана	Агонь некалькі разоў каля калегіі, але не паднялі	Дапамагі малітвы
1698	SJ, 44: 121	Ноч	Палац падскарбія		Побач з драўлянымі забудовамі калегіі	Хвала Богу
1748, перад Пяцідзясятніцай	SJ, 50: 101v-102	Поўдзень		Вялікая частка горада	Пажар быў побач з калегіяй, але не крануў	Хвала Богу; пажар праз засуху, будзе голад
1753, 13.06 або 20.05	SJ, 50: 190			Вялікая частка горада ўшчэнт знішчана	Войска ВКЛ адагнала пажар ад касцёла і калегіі	
1753, 11.10	SJ, 50: 190-190v	Ад 10.15 да 17	Кляштар брыгітак		Знішчаны драўляныя дамы калегіі, пажар на даху – спынены	Хвала Богу
1765, 11.08	HD1: 6	Поўнач	Камяніца Т. Клява, пісара			Званы склікалі горад, пажар стрыманы, крадзяжы
1769, 16.02	HD1: 38	Каля 21	Вуліца паміж бернардынкамі і Браўнам	Спалена некалькі дамоў		

1774, 03.04 (Вялікдзень)	Сарг: 47-47v	Поўнач	Дом яўрэя		Спаліў стары касцёл кармелітаў і кляштар, часткова пашкоджаны новыя будынкі	Цуды; дапамога брыгатак
1782, 01.05	Сарг: 108v	Пасля поўначы	Дом нейкага яўрэя, Замкавая вул.	Шмат дамоў і камяніц, дах фарнага касцёла і кляштара дамініканцаў		
1782, 01.05 (пачатак Трыбунала ў ВКЛ)	HD2: 13	23		Значная частка горада, фара, кляштар дамініканцаў часткова знішчаны		
1782, 03.10	HD2: 14v	Ноччу	Недалёка сінагогі, дом яўрэя, дзе выраблялася гарэлка	11 дамоў спаленыя каля сінагогі яўрэяў		
1783, 08.05 (імяніны караля)	HD2: 15v	23	Стайня афіцыйла Падляшша	5 коней і карэта кн. Кс. Масальскага		

1787, 05.11	HD2: 15v	Поўнач	Замкавая вул.	Хутка стрыманы, адзін дом яўрэя знішчаны		Хвала Богу
1787, 06.11	Сартп: 113v		Дом яўрэя Рубіновіча	Няшкодны, толькі 1 дом знішчаны		
1788, 18.01	HD2: 30v	Каля 15	Стары замак	Спынены		Шум барабанаў выклікаў дапамогу
1788, люты	Сартп: 113v		Стары замак	Малыя шкоды, адразу стрыманы		
1789, пачатак чэрвеня	Сартп: 119		Бровар на Гарадніцы	100 000 польскіх злотых		
1791, 06.05	HD2: 62v	Каля 23	Дом яўрэя каля синагогі	Дашчэнту знішчыў 26 драўляных яўрэйскіх дамоў і некалькі камяніц, да палаца Юндзіла		Дапамога гаражанаў
1791, 05.06	HD2: 64	Каля 9	За Нёманам, у 2 месяцах адначасова: карчма і дом	Некалькі дамоў адразу былі спаленыя		Падпал

Działalność Trybunału Litewskiego w Grodnie (w latach 1775–1791)

W 1774 r. tak zwana ruska kadencja Trybunału Litewskiego z Mińska i Nowogrodka została przeniesiona do Grodna. Stało się tak z woli podskarbiego litewskiego Antoniego Tyzenhauza, który chciał w ten sposób lepiej kontrolować działalność tego sądu. Jak pokazały badania Stanisława Kościalkowskiego, na początku projekt przeniesienia kadencji wydawał się trudny do zrealizowania nawet dla króla Stanisława Augusta¹. Udało mu się jednak go pomyślnie urzeczywistnić, a nawet zmienić kolejność kadencji, odtąd bowiem właśnie kadencja ruska stała się pierwsza, podczas której odbywała się procedura weryfikacji legalności obioru sędziów trybunalskich. w ten sposób w latach 1775–1791 w Grodnie odbyło się 17 kadencji, każda z nich trwała przez pięć miesięcy. Kadencje rozpoczynały się pierwszego maja, a kończyły się 29 lub 30 września².

Obecność sądu najwyższego w Grodnie oddziaływała na różne sfery życia miasta, przy czym były tu aspekty zarówno pozytywne jak i negatywne. Zależność była obustronna, a od 1775 r. na forum trybunalskim zaczynają pojawiać się osoby związane z Grodnem. Poniższy artykuł ma na celu przedstawienie niektórych sytuacji, ukazujących obecność Trybunału Litewskiego w tym mieście.

W Mińsku i Nowogrodku Trybunał nie posiadał komfortowych warunków (chodzi zarówno o miejsce posiedzenia, jak i zamieszkania sędziów, osób związanych z sądem oraz stron procesowych)³. To samo dotyczyło i Wilna,

¹ Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz. Londyn, 1970. T. 1. S. 136–137.

² Wierchowicka I. Organizacja Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1581–1764). Miejsce, czas, skład sądu // *Dzieje wymiaru sprawiedliwości* / red. T. Maciejewski. Koszalin, 1999. S. 203–218; Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1796. Spis. Opracowali A. Rachuba i P. Romaniuk, przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczuki. Warszawa, 2004; *Volumina Legum* (dalej — VL). Petersburg, 1860. T. 8. S. 390.

³ Historiografia na temat miejsc posiedzeń Trybunału: Wierchowicka I. z dziejów Trybunału Litewskiego (1581–1795). Gdzie sąd sądził i sędziowie mieszkali // *Księga*

gdzie budynek, w którym obradował Trybunał popadał w coraz to większą ruinę⁴. Tym czasem w prężnie rozwijającym się Grodnie w tym czasie powstawało dużo nowych budynków, w tym Nowy Zamek, który stał się odtąd zarówno miejscem posiedzeń, jak i zamieszkania części deputatów⁵. Księgi trybunalskie są bardzo skąpe, jeśli chodzi o informacje dotyczące miejsca posiedzeń. z gazet jednak wiemy, że na przykład w 1777 r. posiedzenia odbywały się na Nowym zamku w Sali senatorskiej⁶. w Grodnie warunki rzeczywiście były dobre. Już podczas pierwszej kadencji delegowani z grona sędziowskiego Antoni Romer i Piotr Mackiewicz mieli wyrazić wdzięczność królowi, “za opatrne około narodu sobie poddanego myślenie, którego jest skutkiem w wyznaczeniu miejsca dla Trybunałów w Grodnie, ochrona obywatelów od przeciągłych podróży, oswobodzenie ich od niedostatków potrzeb i dogodzenie onym wygodnych i ozdobnych domów pomnożeniem”⁷.

Prace sądu miały zabezpieczać normy prawne, które pozwalały mu sądzić wszystkie osoby je naruszające w obrębie miasta, w którym pracował⁸.

jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału prawa i administracji Uniwersytetu Szczecińskiego / pod redakcją Z. Ofiarskiego. Szczecin, 2004. S. 639–659; Дзярновіч А. Трыбунальскія сталіцы Вялікага Княства Літоўскага: праблемы лакалізацыі месцаў пасяджэння // Гарадзенскі соцыум 2013: Гісторыя і памяць XV–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 9–10 лістапада 2013 г.). Гародня, 2014. С. 76–90.

⁴ W dziewiątym dziesięcioleciu XVIII wieku w Wilnie z powodu złego stanu budynku, w którym tradycyjnie obradował Trybunał, posiedzenia sądu nierzadko przenoszono do innych pomieszczeń, Uziębło L. Dom po Trybunalski w Wilnie (z placu Ratuszowego) // Ziemia. 1912. Nr 21. S. 312–314; Ragauskas A. Viešasis gyvenimas Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje XVIII a. // Vilniaus žemutinė pilis XIV a.—XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai. Vilnius, 2007. P. 105.

⁵ O miejscach zamieszkania sędziów i palestrantów w Grodnie informowały współczesne druki: Wiadomość stancyi jj. ww. deputatów na Trybunał Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego kadencji grodzieńskiej 1789 roku obranych; Wiadomość stancyi jj. ww. deputatów na Trybunał Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego kadencji grodzieńskiej roku 1790 obranych.

⁶ Informacja ta została umieszczona z powodu przybycia w połowie września do Grodna króla Stanisława Augusta, który 16 września spotkał się z sędziami trybunalskimi, a potem z dala obserwował ich pracę, Gazety wileńskie: Adytament do nr 29.

⁷ Instrukcja Trybunału Litewskiego dana posłom do króla (1775 VIII 19), Lietuvos valstybės istorijos archyvas / Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej — LVIA), F. Seniejų Aktai (dalej — SA), sygn. 152, k. 578–579v.

⁸ Lityński A. Prawokarna ochrona Trybunału Koronnego // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza. 1979. T. XIII. Zesz. 1. S. 101–113; Lityński A. Zabezpieczenie Trybunału Koronnego w polskim prawie karnym (na tle prawokarnej ochrony innych

Abstrakcyjny charakter norm⁹ powodował, że faktycznie każde wykroczenie przeciw prawu mogło zostać potraktowane, jako naruszające bezpieczeństwo sądu. Było to wygodne dla stron, które uzyskiwały możliwość prędkiego rozpatrzenia sprawy, obciążało jednak niepotrzebnie pracę sądu poprzez udzielanie czasu sprawom drobnym¹⁰. Często wyjaśnienie okoliczności takich przestępstw Trybunał Litewski powierzał delegowanym ze swego grona sędziom (zazwyczaj dwom). z powodu takiej praktyki wkrótce przed forum trybunalskie trafiły konflikty zaistniałe w Grodnie, a stronami konfliktów były osoby należące do różnych stanów¹¹.

Jeden z pierwszych większych konfliktów, którymi zajął się Trybunał Litewski, miał miejsce 14 czerwca 1776 r. Tego dnia, wieczorem o godzinie 9, Żydzi grodzieńscy, których było “do sześciudziesiąt z górą osób”, “gwałtem wdarli się” do klasztoru bernardynów, gdzie “księżę dusili za gardło, piaskiem oczy zasypywali, cegłami rzucali”. w Trybunale Żydzi opowiadali, że zakonnicy “dziecko żydowskie imieniem Icka Boruchowicza nie wiadomo jakim sposobem do klasztoru swego grodzieńskiego zaprowadziwszy i one zatrzymawszy, poniewolnie ochrzcić okazują się”. Wspomnianego wieczoru matka uprowadzonego dziecka spostrzegła go w oknie klasztornym “z płaczem wołać nań zaczęła i usłyszawszy w podobnymże dziecka płaczu do siebie o ratunek proszącą odpowiedź, prawie bez pamięci taż matka na cmentarz kościelny

sądów prawa polskiego) // 400–lecie utworzenia Trybunału Koronnego w Lublinie. Materiały z sesji naukowej z dnia 20 XI 1978 r. Lublin, 1982. S. 7–24.

⁹ Ordynacja trybunalska z 1581 r. pozwoliła sędzić każdego, “*kto na drodze albo w mieście na ulicy gdziekolwiek potkawszy i przejąwszy, bądź na gospodę i na jakie stanowisko gwałtem naszedłszy, samego abo sług jego, i kogokolwiek z takowych zabił abo ranił, bądź też tylko szkodę jaką uczynił*”, Trybunał obywatelom Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie warszawskim dany r. 1581. (korzystano z przedruku umieszczonego w: Janulaitis A. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž. Kaunas, 1927*).

¹⁰ Takich spraw kierowano do Trybunału dużo, przykładowo można przytoczyć skargę, przedstawioną 29 lipca 1783 roku przez Marcjanę Żebrowską na Annę z Szczęsnowiczow Kulbackich, która 26 lipca “*trunkami zalawszy głowę na ulicy pod kościołem ks. Dominikanów publicznie gwałtownie zastąpiwszy [...] wprzód zelżywemi i bezwstydnemi słowy lajać i weksować zaczęła na ostatek do bicia się porwała [...] po ulicy ciągała, odzienie na żalującej będące, jako to kwef salopę szarpała*”, a następnie od uciekającej odebrała wachlarz o wartości 8 złotych, LVIA, F. SA, sygn. 704, k. 31–31v.

¹¹ Zjawisko to potęgował również ten fakt, że miejscowy sąd grodzki w ciągu dłuższego czasu w ogóle nie pracował. Świadczy o tym przedstawiona w 1782 r. w Trybunale Litewskim przez Michała i Ludwika Pocijów rewizja protokołów potocznych sądu grodzkiego grodzieńskiego, z której wynikało, że “*iz roczki powiatu grodzieńskiego od roku 1773 regularnie nie dochodzą*”, LVIA, F. SA, sygn. 165, k. 981–982v (wyrok Trybunału z 22 lutego 1782 r.).

weszła”, a za nią mieli podążyć pozostali uczestnicy “tumultu”¹². w następnych latach bernardyni również zwracali się do Trybunału, np. w 1783 roku wnieśli oni skargę na burmistrza miasta Grodna Daniela Lenkiewicza, który miał “Kazimierza Wickowskiego furmana klasztornego bernardyńskiego posłanego z wozem do miasta dla zabrania kupionych u Józefa Podolanina kamieni z niemalą ludzi gromadą napaść”, pobił go również kijem, oraz “od wozu i konia odpędził”¹³. Ten sam Daniel Lenkiewicz rok wcześniej w dokumentach trybunalskich występuje jako uczestnik innego konfliktu. 13 czerwca 1782 r., będąc pisarzem magdeburskim, miał on wraz z ławnikiem grodzieńskim Jakubem Rafanowiczem wpaść do stacji urzędnika Komisji Skarbu Litewskiego Józefa Kozierowskiego oraz pobić znajdującego się tam kadeta pułku drugiego pieszego buławy wielkiej WKSŁ Marcina Kotwicza Gilewskiego. Okazało się jednak, że Kozierowski odważył się bez pozwolenia “Inwentarz praw, przywilejów miastu Grodnowi służących in archivo w ratuszu złożony [...] zabrać i u siebie przez kilka tygodni trzymać” oraz sporządzać odpisy. Miało to służyć Żydom, których magistrat oskarżał “o handle miastu Grodnowi i obywatelom chrześcijanom szkodliwe, przeciwko prawom nadaniom, przywilejom, konstytucyjom”¹⁴. Trzeba zaznaczyć, że prawie we wszystkich przypadkach magistrat protestował przeciwko rozpatrzeniu jego spraw przez Trybunał, nie był również zadowolony z pociągania do tego sądu mieszczan. Charakterystyczna sytuacja złożyła się 24 czerwca

¹² Trybunał nakazał przeprowadzenie w ciągu tygodnia inkwizycji ze świadków (w tym wyegzaminowanie “*aspiranta ad religionem*”), LVIA, F. SA, sygn. 154, k. 204–205v (wyrok Trybunału z 21 czerwca 1776 r.), jednak strony zdołały się domówić w porządku pozasądowym. 28 sierpnia tegoż roku została podpisana ugoda. Franciszek Truchnowski jako namiestnik jurydyki starosty grodzieńskiego obiecał, że Żydzi dadzą bernardynom “*woska kamieni trzy*”, opłacą “*zaległy procent raty świętojańskiej od sumy na kahale będącej*”, a sześciu Żydów zostanie ukaranych chłostą, wymierzając każdemu “*dla przykładu*” “*po 100 plag*” (kara dla trzech miała zostać wymierzona na rynku, a inni trzej mieli zostać ukarani “*pod cmentarzem księży bernardynów*”). Tekst ugody został wpisany do ksiąg trybunalskich (LVIA, F. SA, sygn. 154, k. 813–816), jego odpisy znajdujemy również w innych zbiorach (LVIA, F. 1135, opis 2, sygn. 155, k. 61–62).

¹³ w tle zajścia istniał konflikt z magistratem, który miał nie przestrzegać wydanego w 1760 r. “*opisu*”, którym zobowiązał się “*góry pod furtką będącej dla ruiny i upadku muru kościoła opasującego [...] psuć, podkopywać nie dysponował i onej Żydami nie osadzał*”, wyrok Trybunału z 9 sierpnia 1783 r. nakazujący przesłuchanie świadków, LVIA, F. SA, sygn. 168, k. 250–251v. O podpisanym w 1760 r. dokumencie zob. szerzej: Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości. Supraśl, 2005. S. 117–118.

¹⁴ LVIA, F. SA, sygn. 166, k. 129–132v (wyrok Trybunału z 24 czerwca 1782 r. nakazujący przesłuchanie świadków). Daniel Lenkiewicz był w latach 1776–1791 pisarzem radzieckim w Grodnie, Яцкевич З., Урублеўскі В. Гарадзенскі магiстрат у XVIII ст. // Гарадзенскі палiмэст 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры XVI–XX ст. Мiнск, 2011. С. 99.

1788 r. w Grodnie, kiedy to czeladnik Antoni Płowski, spotkawszy na ulicy neofitę Mikołaja Szawelskiego, domagał się zwrotu pożyczonych dwóch złotych, a potem, przy pomocy Jana Taraszkiewicza, Żyda pobił. Brat poszkodowanego, Michał Szawelski, poradził zwrócić się do Trybunału, gdzie uzyskano pozwolenie mieszczanina uwięzić. w czasie procesu przełożony czeladnika, mistrz Stanisław Sztelmach, poprosił ukarać Szawelskich, aby inni “w sprawach podobnych z mieszczanami przez wójta lub magistrat grodzieński rozsądzić się mogących na Trybunał odtąd udawać się nie mieli śmiałości”¹⁵. Sąd jednak taką prośbę pominął milczeniem, potwierdzając tym samym ukształtowaną praktykę pozywania przed Trybunał osoby z niższego stanu, przede wszystkim mieszczan i Żydów, choć i naruszało to konstytucję z 1601 r., która nakazywała “ludzi miejskich, szotów, rzemieślników, przekupniów i innych, którzy między sobą sprawy mają, do swych sądów nie wciągać, zostawując każdego przy jego jurysdykcji”¹⁶. Wyjątkowo w 1781 r. magistrat grodzieński chciał się procesować w Trybunale z podkomorzym nowogrodzkim Janem Niezabitowskim o przywłaszczenie placu miejskiego na ulicy mostowej, jednak sąd uznał, że dla tej sprawy właściwym jest sąd asesorski¹⁷.

Obecność Trybunału w Grodnie miała również ujemny wpływ na finanse władz miejskich: w tym mieście miały się odtąd odbywać egzekucje osób skazanych na karę śmierci, najczęściej właśnie kosztem magistratu grodzieńskiego¹⁸.

Skargi w sprawie naruszenia bezpieczeństwa sądu do Trybunału kierowały strony, przewidziany był w prawie jednak urząd instygatora, który miał “*zabiegać niespokojności i hałasom*”. w tym miejscu należy wspomnieć

¹⁵ LVIA, F. SA, sygn. 180, k. 270–272 (wyrok Trybunału Litewskiego z 6 lipca 1789 r.).

¹⁶ VL. T. 2. Petersburg, 1859. S. 402.

¹⁷ LVIA, F. SA, sygn. 698, k. 32v, 33v–34v. (skargi stron i wyrok sądu wpisane do protokołu potocznego).

¹⁸ W 1786 r. Trybunał nakazał egzekucję Antoniego Domańskiego i Piotra Teplera, obwinionych o zamordowanie żydowskiego kupca i dwóch jego sług. Miała się ona odbyć w Grodnie dnia 29 sierpnia. Wkrótce sąd skonstatował: “*dla nieporządku miasta Grodna według obowiązku prawa mistrz zdatny nie znajduje się do egzekucyi*”, więc wykonanie kary odłożono do 1 września, a od następnego dnia magistrat miał swoim kosztem żywić więźniów oraz sprowadzić kata, LVIA, F. SA, sygn. 1825, k. 27–28v. (wyroki Trybunału, wpisane do rejestru spraw osób uwięzionych, z 26 i 28 sierpnia 1786 r.). Na rynku grodzieńskim 1 lipca 1791 r. mieli również zostać ścięci Magdalena Babiczowa i jej “*amant*” Stefan Mruczek za zabicie Błażeja Babicza, LVIA, F. SA, sygn. 184, k. 131–132v. (wyrok Trybunału z 24 czerwca 1791 r.). Cztery następne przypadki wykonania kary śmierci naznaczonej Trybunałem w latach 1776 i 1790 w Grodnie przytacza Ганна Паўлоўская, “*Danse macabre*” у тэкстах манастырскіх хронік // Гарадзенскі палімпсест 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры XVI–XX ст. С. 128–129.

o ogłoszonym w 1785 r. przez Trybunał Litewski „*obwieszczeniu*”, w którym sąd przedstawił szczegółowe wytyczne zachowania się „*w mieście Grodnie*”¹⁹. w historiografii są dobrze znane tak zwane ordynacje trybunalskie, w których sąd wyszczególniał porządek rozpatrywania spraw, ustalał pracę palestrantów i kancelarii. Tym czasem wspomniane obwieszczenie (składało się ono z 7 punktów) było jedynym dokumentem, który odnosił się wyłącznie do zachowania porządku w mieście. Nakazywał on zamykać o dziesiątej godzinie wieczorem wszystkie kafenhauzy²⁰, bilardy, winiarnie i szynki. Zabraniał „schadzki prywatne, pod tytułem redut małych, czyli balików antre opłacających”, które „z różnego pospolitego gminu składając się, jako do zbierania się ludzi płci obojga podejrzanych i czynienia nieprzyzwoitości dobremu porządkowi przeciwnych, wzruszenia oraz bezpieczeństwa publicznego najwięcej [były] sposobiące”. Instygatorowi nakazano „łapać, prześladować, wyganiać i do magistratu na karę oddawać” „podejrzane kobiety, nierządem bawiące się, bez żadnego innego życia sposobu, po domach i miejscach szynkowych tułające się” oraz utrzymać stosowny porządek w mieście zapobiegający powstawaniu pożarów. Trybunał zabronił również organizowanie gier „*pod tytułem faryn, czyli loterii*”, które zdaniem sądu wzniecały „kłótnie, zamieszanie i niespokojność, tak we grze samej, jako i w zajęciu przez zebrane pospólstwo na ulicy miejsca publicznego przechodu”. Już po roku, 30 maja 1786 r. instygator trybunalski wystosował do sądu prośbę wyjaśnienia „jakiej kondycji ludzi ścigać pod wartę trybunalską i w jakim czasie ma mieć moc i jeżeli rygor praw na ten przypadek postanowionych ściśle egzekwowanym być ma”²¹. Odpowiedź Trybunału brzmiała: „wszelkiej kondycji ludzi, bez względu na ubiór i tytuł, w mieście sądzącego się Trybunału czas na oszukaniu ludzi nieostrożnych trawiących, a potym, pozbywszy się sposobu do życia, niebezpieczeństwem ludziom spokojnym grożących, niemniej tych, którzy pod tytułem służby w mieście bawiąc, pretekstem nocnych przechadzek ludzi spokojnych napastują, nocne hałasy i niepokoje czynią, ufając protekcji panów, którym pod jakimkolwiek tytułem należą, jako też tych wszystkich, którzy z bytności swojej tu pod Trybunałem sprawić się nie mogąc, w podej-

¹⁹ Obwieszczenie zostało wpisane do ksiąg trybunalskich (LVIA, F. SA, sygn. 172, k. 34–35v), tekst opublikowany w Stankevič A. Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškosios teisės raida. Daktaro disertacija. Vilnius, 2013. P. 360–361 (dostępne również w internecie: <http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:1946723/datastreams/MAIN/content>).

²⁰ Zob. również: Sliž N. Pierwszy kaffenhauz w Grodnie // XVIII amžiaus studijos. T. 1: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje. Tarp tradicijų ir naujovių. Vilnius, 2014. S. 215–223.

²¹ LVIA, F. SA, sygn. 713, k. 10-v.

rzenie słuszne wpadają, żeby jp. instygator z dodaną sobie wartą trybunalską na sprawowanie się ich miał bacność po szynkach, kafenhauzach, na bilardach i wszelkich miejscach skrytych nad czas zakazany, to jest nad godzinę dziesiątą wieczorną, grą lub pijaństwem bawiących się ściagał i pod wartę trybunalską osadzał, tudzież na redutach publicznych spokojności i bezpieczeństwa postrzegał”²². 13 maja 1788 roku Trybunał znowu nakazał instygatorowi, aby ten “po wybitej dziesiątej godzinie po bilardach, kafehauzach i szynkowniach ichmościow i liberyją, pijaństwem, kłótniami i szulerstwem bawiących się, bez różnicy, pod wartę trybunalską zabierał i bezpieczeństwa publicznego, zniósłszy się z policją szlchetnego magistratu grodzieńskiego, jak najpilniej postrzegać starał się”²³.

Instygator trybunalski wypełniał swe funkcje gorliwie, formułując corocznie oskarżenia w przeróżnych okolicznościach. Można przytoczyć kilka najbardziej interesujących przypadków. 20 maja 1780 r. instygator czynił zarzut rotmistrzowi wojsk koronnych Rochowi Popławskiemu, że ten “sprowadziwszy na dniu wczorajszym [czyli 19 maja] do Nowego Zamku cztery amantki z onemi całą noc samotnie bawiąc się, dniem one z własnej stancyi wypuścił», a gdy kobiety spróbowano aresztować, Popławski, “sam one przeprowadzając warcie brać dozwolić nie chciał”, instygatora “słowy uszczypliwemi lajał, na koniec porwawszy pistolet zmierzył do żalowanego delatora grożąc utratą życia”²⁴. 15 maja 1783 roku instygator sformułował oskarżenie wobec kupców grodzieńskich Lejby Josielowicza i Szmujły Lejbowicza, kiedy się dowiedział, że posiadają oni naczynie liturgiczne (kielich srebrny, we środku pozłacany)²⁵. 5 września 1787 r. instygator oskarżył czterech kupców grodzieńskich (Lejbę Wolfowicza, Mortela Ickowicza, Szepszela Wigdorowicza, Szymona Ickowicza) “o napędzenie bydła zarazonego do miasta

²² Tamże.

²³ LVIA, F. SA, sygn. 719, k. 5.

²⁴ LVIA, F. SA, sygn. 695, k. 4v. (skarga instygatora Jakuba Błażejewskiego wpisana do protokołu potocznego). Sąd nakazał instygatorowi, aby ten “*in officio suo, postrzegając spokojności i bezpieczeństwa Trybunału, ludzi niewinnych nie infestował i onych wartą trybunalską bez wyraźnego i jawnego excessu nie agrawował*”. Już po sześciu dniach Trybunał musiał znowu napomnieć instygatora, aby ten urzędu swego nie używał “*dla prywatnych swoich zysków*”, tamże, k. 5-v.

²⁵ LVIA, F. SA, sygn. 704, k. 6-v. (skarga instygatora wpisana do protokołu potocznego). Wkrótce Antoni Tyzenhauz, jako starosta grodzieński, wstawił się za Żydami. Opowiadał on, że przez sześciu laty “*dysydenci, na Horodnicę do manufaktur sprowadzeni, dla obrzdku religii swojej, sprowadziwszy kapelana, dysponowali kielichy w mieście JKM Grodnie dla siebie odlewać, z których jeden, gdy złotnik zepsuł, tychże dysydentów bractwo dało do sprzedania ony*”. Nabyty przez Żydów był przez nich używany “*na zastawy*”, tamże, k. 7.

tutejszego Grodna i, po upadku sześciu sztuk wołów, o sprzedanie jednego zdechłego wołu w karczmie, zowiącej się Nietupie, a reszty przywiezienia dla wyprzedania do tegoż miasta Grodna²⁶. 19 września 1791 r. przez instygatora zostali oskarżeni czterej młodzieńcy (Józef Kopaciewicz, Jan Steckiewicz, Zamoyski i Gajęski) aplikujący się w kancelariach sądów grodzieńskich “za rozrzucone i przy drzwiach kościelnych oraz po rogach domów poprzybi[ane] pod tytułem Litanii skromność obrażające pismo”²⁷.

Tak zwane “zjazdy publiczne” ściągały do miasta nie tylko osoby związane z procesami sądowymi, ale również ze świata przestępczego. Skargi na ludzi “swawolnych”, “bawiących się rozpustą” są w księgach Trybunału notoryczne. Każdego roku zdarzało się kilkanaście przypadków zwrócenia się w takich sprawach do Trybunału. Najczęściej dotyczyły one dwóch aspektów: kradzieży i pobicia. Można w tym miejscu przytoczyć kilka bardziej interesujących przypadków, w których zostały wspomniane osoby związane z Grodnem. w 1776 r. w sprawie okradzenia rotmistrza starodubowskiego Piotra Jackowskiego, obok dwóch Żydów, był również oskarżony, zamieszkały od sześciu lat w Grodnie, znany zegarmistrz Francuz Ludwik Franksen (Franxen)²⁸. Czasami jako oskarżeni byli wymieniani szlachcice. w 1790 r. łowczyowi oszmiańskiemu Ignacemu Dominikowi Hutrowiczowi przepadł zegarek “dyamentami kameryzowany, dosyć szacowny, z amelią, wyrażającą starca w więzieniu siedzącego i niewiastę, karmiącego onego swojemu piersiami”. Wkrótce się wyjaśniło, że z takim właśnie zegarkiem do miejscowego jubilera Jana Kosa, pytając o jego cenę, chodził starosta zegaryski Urban Nornicki, który się zatrzymał w tym samym domu, co i poszkodowany²⁹.

²⁶ LVIA, F. SA, sygn. 716, k. 46-v. (skarga instygatora wpisana do protokołu potocznego).

²⁷ Trybunał uznał, że “za takowy postępek bez względu rygor wedle prawa ściągnać by należało”, jednak z powodu młodego wieku oskarżonych “od ostrego prawnego ukarania” uwolnił, odsyłając po karę do ich przełożonych, LVIA, F. SA, sygn. 727, k. 41–42 (wyrok Trybunału wpisany do protokołu potocznego).

²⁸ Zob. wyrok Trybunału nakazujący przeprowadzenia inkwizycji ze świadków (LVIA, F. SA, sygn. 727, k. 41–42), oraz interesująca suplikę L. Franksena, skierowaną do marszałka trybunalskiego, w której opisał on swą działalność zawodową oraz sposób, w jaki uzyskał zegarek, o kradzież którego został obwiniony, tamże, sygn. 154, k. 798–802v. Osoba ta znana w historiografii pod innymi formami nazwiska, zob. Яцкевич З., Урублеўскі В. Гарадзенскі магістрат... С. 98.

²⁹ W tej sprawie interesujące jest to, że przyjaciele U. Nornickiego chodzili do Kosa, namawiając, żeby zmienił on swe świadectwo, a później grożąc mu, że szlachcic ma pierwszeństwo do przysięgi, na co ten miał odpowiedzieć: “że to osobliwszy jest dla szlachty przywilej, kiedy oni i kraść i odprzysięgać się mogą”, LVIA, F. SA, sygn. 182, k. 510–513v. (wyrok Trybunału z 10 września 1790 r.).

Bardzo rozpowszechnioną rozrywką, a jednocześnie występkiem, była „gra w karty”. Wspomniane „obwieszczenie trybunalskie” z 1785 r. wspominało „zbiór ludzi różnego stanu, grą w karty jedynie zastępujący życia sposób i bez inne(go), nie podejrzanego, celu w mieście Grodnie, najwyższą Trybunału juryzdykcyjną obejmującym, pomnażający się”. I rzeczywiście, w skierowanych do Trybunału skargach niejednokrotnie spotykamy się z takimi osobami. Na przykład, w 1779 r. w Grodnie rozgrywał się konflikt między majorem wojsk koronnych Karolem Kastelli i generałem adjutantem wojsk koronnych Franciszkiem Bogusławskim. Powód skarżył się na prześladowania, próbę jego zabójstwa oraz pobicie w kościele bernardyńskim. F. Bogusławski twierdził, że wyzywano go na pojedynek, oraz targnięto się na niego „z zasadzki zamachem laski”. Opowiadając o przyczynach odmówienia pojedynku („mając wzgląd na rangę i charakter swój obywatelski z infamisé obcowania niedozwalające”) opisał on styl życia Kastellego: „pierwéj w Koronie samą grą bawiący się po różnych miastach, a pryncypalnie w Warszawie, gdzie przeświadczona policie o czynnościach niegodziwych i występkach kryminalnych wtrąciła go z wyroku sądu swego do prochowni na pół roku; po przebyciu półrocznym w prochowni był bez[z]włocznie wypędzonym, a tak nie mogący znajdować się w Koronie przeniósł swój występny proceder życia do Litwy; tu szulerstwem bawiący się, po różnych publicznych zjazdach w Wilnie, Mińsku Grodnie etc., bankami faraona, a tym samym oszukaniem obywatelstwa zatrudniający³⁰. w 1788 r. Michał Pacewicz złożył skargę na kapitana wojsk rosyjskich Suchatyna, za napastowanie jego w domu wójta grodzieńskiego Józefa Zielińskiego, do którego przybył „na kawę”. Suchatyn miał się domagać pożyczania pieniędzy, a gdy usłyszał odmowę „najprzód groził bizunami, następnie uderzył w policzek, od czego gdy żałujący unikał poczał, jeszcze pędząc się nożem rzucił i losem się stało, że nóż mimo poleciał”. Pacewicz scharakteryzował Suchatyna, jako człowieka, który „niczym więcej nie bawiąc się, jak tylko kostyrstwem i stąd alternatą po miastach, gdzie się publiczność zgromadza przebywający, powszechnie w mieście JKM Grodnie pomieszkiwa³¹”.

³⁰ LVIA, F. SA, sygn. 692, k. 11v-12 (skarga Franciszka Bogusławskiego z 15 czerwca 1779 r. wpisana do protokołu potocznego); tamże, sygn. 160, k. 393–396 (wyrok Trybunału z 18 czerwca 1779 r. nakazujący przesłuchanie świadków).

³¹ LVIA, F. SA, sygn. 719, k. 5v (skarga Michała Pacewicza z 13 maja 1788 r. wpisana do protokołu potocznego). Częste również były skargi związane z grą w karty, przykładowo: w 1777 roku «manualista» Litewskiej Komisji Skarbowej, lokowane w kancelarii i należące do skarbu pieniądze (1095 złote polskie), przegrał w karty „na miejscu nieprzystojnym, gdyż w szynkowni”; tamże, sygn. 686, k. 10 (skarga regenta Komisji Skarbowej WKsL Tadeusza Andrzejkowicza wpisana tegoż roku dnia 31 maja do protokołu potocznego).

Przeniesienie Trybunału do Grodna było znaczącym zjawiskiem w życiu miasta, dodawało mu świetności, bogatsze stało się życie kulturalne. Sędziowie swoją obecnością uświetniali wszystkie ważniejsze uroczystości, przede wszystkim związane z osobą monarchy: corocznie 8 maja obchodzono jego imieniny, a 7 września — rocznicę elekcji. Informowała o tym prasa (np. *Gazety Wileńskie*), z której dowiadujemy się również, że uroczyste Mszy Święte, w tym także związane z reasumpcją oraz zakończeniem kadencji trybunalskiej, odbywały się tradycyjnie w kościele pojezuickim³². Częste były również organizowane w cześć deputatów bale i rozrywki, w tym miejscu przytoczę tylko opis podróży z dnia 17 czerwca 1791 r. sędziów trybunalskich zaproszonych “na kawę” do kasztelana wileńskiego Macieja Radziwiłła: “cała kompania” płynęła łodzią “Niemnem do miasta, uprzedzały go też dwa baty, na jednym umieszczona była janczarska muzyka, na drugim żołnierze z ręcznej broni rzęsisto dawali ognia, a na bacie iluminowanym [na którym znajdowali się sędziowie], wybornymi głosami na pochwałę Trybunału kant śpiewano; przez cały czas rozkosznej i wspaniałej żeglugi z armat po nad brzegiem ciągniętych, dawano ognia, a gdy się cała kompania do brzegu przybiła, znalazła kilka tysięcy obywatelów, którzy z okrzykiem Vivat sprawiedliwość witali”³³.

Uogólniając można stwierdzić, że przeniesienie Trybunału do Grodna miało wpływ na niektóre aspekty funkcjonowania sądu najwyższego. Miał on odtąd wygodniejsze warunki pracy, a sam pozytywnie wpływał na utrzymanie porządku w mieście, rozwiązując niemało konfliktów między miejscowymi społecznościami. Negatywnym zjawiskiem było ingerowanie sądu w zakres władz lokalnych, oraz nakazywanie pokrywania przez magistrat wydatków związanych z egzekucją wyroków.

³² Przykładowo: *Gazety Wileńskie*. 1776. Nr. 19.

³³ Z Grodna doniesienie kilkutygodniowe (druk współczesny, bez miejsca i daty, korzystano z egzemplarza znajdującego się w LVIA, F. 599, opis 1, sygn. 294, k. 86–86v).

Działalność kongregacji sióstr Mariawitek w miastach na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w 2. poł. w. XVIII– poł. w. XIX.

Artykuł poświęcony jest przedstawieniu działalności dobroczynnej mało znanej kongregacji Sióstr Życia Maryi zwanych Mariawitkami działającej przez około 120 lat (od końca lat 30-tych w. XVIII do kasaty po powstaniu styczniowym) — kongregacja nie została później reaktywowana. Objęła ona swoim zasięgiem głównie tereny Białorusi i Litwy (oraz częściowo Wołynia, jeden dom zakonny znajdował się w Częstochowie¹). Mariawitki były zgromadzeniem poza klauzurowym, działającym w miastach, zajmujących się działalnością dobroczynną — opieką nad biednymi i sierotami, szczególną wagę przywiązującym do pomocy żydowskim konwertytom.

Podstawowym źródłem do dziejów tej kongregacji są częściowo zachowane materiały archiwalne — zachowało się pełne archiwum domu wileńskiego² i szczątkowe informacje o innych placówkach — oraz publikacje w wydawanym w Wilnie w latach 1820–1824 czasopiśmie “Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu iey służącemi” zawierające zarówno liczne informacje z epoki jak i publikujące niezachowane dokumenty wcześniejsze³.

¹ O częstochowskim domu mariawitek zob. Stefaniak P. Skarb wiary: dzieje kościoła Najświętszego Imienia Maryi i klasztoru panien mariawitek w Częstochowie. Częstochowa, 2013.

² Archiwum mariawitek wileńskich znajduje się obecnie w klasztorze sióstr Benedyktynek w Żarnowcu, w zespole Archiwum Benedyktynek Wileńskich. Sygn. D. 48–58, 60–63; Borkowska M. Dzieje zgromadzenia Mariae Vitae, czyli Mariawitek // Nasza Przeszość. T. 93, 2000. S. 107.

³ Krótka historia zgromadzenia sióstr Mariae Vitae napisana przez jedną Maryawitkę // Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu iey służącemi”. № 1, 1820. S. 17–37; Dodatek do historii sióstr mariawitek, tamże. S. 391–402 (tam zbiór dokumentów dotyczących powstania zakonu);

Zgromadzenie zostało utworzone w 1737 r. przy kościele Św. Stefana w Wilnie przez kS. Stefana (Szczepana) Turczynowicza, proboszcza kościołów w Zdzięciole a następnie św. Stefana w Wilnie. w 1746 r. zatwierdził je na prawie diecezjalnym biskup wileński Michał Jan Zienkowicz, zaś 5 kwietnia 1752 r. uzyskało nadanie odpustów przez papieża Benedykta XIV. w tymże roku wydano drukiem regułę zgromadzenia⁴. w 1770 r. nastąpiło oficjalne zatwierdzenie kongregacji przez papieża Klemensa XIV, później również biskupów: łuckiego, żmudzkiego i inflanckiego⁵.

Pierwszą przełożoną i wizytatorką została faktyczna współtwórczyni zgromadzenia Aniela z Czyżów Potemkinowa, która wraz z kS. Turczynowiczem wychowywała i formowała duchowo pierwsze członkinie zgromadzenia, miała również wpływ na regułę zakonną. Zakon działał głównie na Litwie i Białorusi, celem jego istnienia była praca wychowawcza, kształcenie ubogich dziewcząt, opieka nad chorymi i sierotami. Głównym jednak celem powstania zgromadzenia była wedle zamysłu założyciela i zgodnie z jego zaleceniami misja wśród bardzo licznych litewskich Żydów oraz opieka nad konwertytkami z judaizmu, które wykluczone ze społeczności pozostawały w dramatycznej sytuacji. Mariawitki były kongregacją bezklauzurową, przeznaczoną do pracy wśród najniższych warstw społeczności miejskich, wzorowanym na prowadzącym podobną działalność zgromadzeniu Szarytek, w przeciwieństwie do nich Mariawitki miały z zamiarze swoich założycieli składać śluby zakonne. Jak pisano w regule: "klauzura w sercu, klasztor: świat cały, cel pracy: nawrócenie, nauka i miłosierdzie, plac zabawy: każda

Nekrolog wielebney Panny Marcyanny Norwidówny wizytatorki przełożoney Sióstr Mariawitek // *Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu jey służącemi*. № 2, 1821. S. 480–492; Punkta umowy proboszcza słuckiego z siostrami maryawitkami tamecznego klasztoru względem funduszowych dwóch sierot, mających się w ich żeńskiej szkole edukować, tamże. S. 699–703; Dalsza historia sióstr Mariawitek // *Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu jey służącemi*. № 4, 1823. S. 211–250. O zgromadzeniu Mariawitek najobszerniej pisała Małgorzata Borkowska, *Dzieje zgromadzenia Mariae Vitae...* S. 107–152; Borkowska M. Reguła druga Mariawitek wileńskich // *Nasza Przeszłość*. T. 94, 2000. S. 333–353.

⁴ Borkowska M. Reguła druga Mariawitek... S. 333–335.

⁵ *Krótką historia zgromadzenia...* S. 20; Szymański B. *Rys historyczny zgromadzeń zakonnych obojej płci wraz z rycerskimi zakonami i orderiami państw wydany w języku niemieckim przez J. K. Wietz i Piotra Bohmn, przełożony na język polski i pomnożony opisami nowopowstałych zakonów*. T. II. Zakony żeńskie. Warszawa, 1848. S. 209–211; Jeske-Choiński T. *Neofici polscy. Materiały historyczne*. Warszawa, 1904. S. 19–21; Kurczewski J. *Biskupstwo wileńskie*. Wilno, 1912. S. 266; Borkowska M. *Dzieje zgromadzenia Mariae Vitae...* S. 108–109.

żydowska karczma, reguła: kochać Boga i bliźniego, koniec: jeden pasterz i jedna owczarnia, fundusz: w niebie, hasło: imię Panny Maryi⁶. Tak więc zakładała ona istnienie zgromadzenia powstałego bez jakichkolwiek funduszy, utrzymującego się z własnej pracy i uzyskanej jałmużny. Po utworzeniu zakonu kS. Turczynowicz wzywał do wspierania mariawitek opisując trudną sytuację żydowskich konwertytów w liście, znanym z późniejszej publikacji w „Dziejach dobroczynności”⁷. Wspominał o szczególnie skomplikowanej sytuacji w jakiej znajdują się wykluczeni ze swoich wspólnot konwertycy z judaizmu, szczególnie kobiety, pozbawione często dachu nad głową i środków do życia⁸. Zadaniem Mariawitek było nie tylko zapewnienie im podstawowych środków do życia ale również umożliwienie samodzielnej egzystencji przez przyuczenie do zawodu lub np. znalezienie męża, część konwertytek zasilała szeregi zgromadzenia. Sytuacja ta była szczególnie skomplikowana gdyż zmiana religii w przypadku żydowskich neofitów tożsama była z nową narodowościową przynależnością, zmianą obyczajów i koniecznością poznania polskiej kultury, zwykle słabo znanej społeczeństwu żydowskiemu. w w. XVIII mimo, iż ilość konwersji Żydów na katolicyzm wzrasta, nadal nie były one liczne, więc motywacją założyciela zakonu była bardziej chęć skłaniania Żydów do konwersji niż realny problem społeczny⁹.

Mimo usilnych starań siostry dysponowały bardzo skromnymi środkami. Zakładanie kolejnych placówek sprowadzało się do wysłania zwykle dwóch mariawitek, do często bardzo odległego miejsca docelowego (siostry z Wilna zakładały m. in. placówki w Połocku, Witebsku czy Orszy), gdzie zwykle dostawały jedynie plac ewentualnie z niewielkim drewnianym budynkiem i były zmuszone pozyskać we własnym zakresie resztę funduszy. Wyjątkami był dom w Hołowczynie uposażony z fundacji Paców z rocznie wypłacanym funduszem oraz Mozyrz i Słonim posiadające niewielkie fundusze przynoszące skromny roczny procent. Mimo tych przeciwności po około trzydziestu latach działalności zgromadzenie miało 17 placówek (Wilno, Mścisław, Mińsk, Kowno, Słonim, Połock, Orsza, Kroże, Hołowczyn, Witebsk, Grodno, Nowogródek, Wołkowysk, Mozyrz, Pińsk, Chołó-

⁶ Krótka historia zgromadzenia... S. 20; Szymański B. Rys historyczny... S. 210.

⁷ Krótka historia zgromadzenia... S. 391–402: List okólny fundatora sióstr Maryawitek ś.p. X. Kanonika Tarczynowicza.

⁸ Markowski A. Konwersje Żydów w północno-wschodniej rejonach Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku // Studia Judaica, 2009. № 1. S. 25–26.

⁹ Goldberg J. Żydowskie konwertycy w społeczeństwie staropolskim, [w:] Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice. T. IV. Warszawa, 1986. S. 195–197 i 211–212 (o działalności mariawitek).

pienicze, Bobrujsk), w których mieszkało ponad 60 siostr opiekujących się około 400 kobietami¹⁰.

Prowadzenie działalności misyjnej wśród Żydów prowadziło do oczywistych konfliktów z liczną i silną gminą żydowską w Wilnie. Mariawitki koncentrowały się na nawracaniu dziewcząt w mniejszym stopniu zorientowanych w sprawach wyznawanej przez siebie religii¹¹, początkowo wśród podopiecznych kS. Turczynowicza znajdowały się dziewczynki, które później zasili szeregi nowego zgromadzenia. Podnoszone były nawet, przekazane we wspomnieniach jednej z siostr przypadki chrztu żydowskich sierot zabranych przez kS. Turczynowicza z ulicy — z tego powodu jego działalność spotykała się z niechęcią części duchowieństwa z biskupem wileńskim Zienkowiczem. Płynęły również skargi ze strony zakonów mendykanckich, dla których nie posiadające żadnych funduszy ani dochodów siostry stanowiły poważną konkurencję. Skargi te spowodowały czasowe rozwiązanie zakonu przez konsystorz wileński w r. 1773¹². Część domów położona poza obszarem diecezji wileńskiej działała, nie mogąc jednak przyjmować nowicjuszek borykały się z poważnymi problemami. Siostry z zamykanych domów przenosiły się do istniejących. Przetrwały placówki w Pińsku¹³, Mozyrzu, Mińsku, Hłusku i Słonimiu.

Jedynym rozwiązaniem tej trudnej sytuacji była bezpośrednia interwencja w Rzymie. w związku z tym przełożona Aniela Potemkinowa wraz z czterema towarzyszkami udała się do Rzymu, pieszo, bez żadnych środków, znajomości języków i kontaktów. Podróż w obie strony zajęła im dwa lata — podczas niej zmarły z wyczerpania trzy z siostr, czwarta tuż po powrocie do Słonimia. Wbrew wszystkim przeciwnościom udało im się w 1774 r. uzyskać kilkakrotnie audiencje u papieża Klemensa XIV, zdobyć jego poparcie dla sprawy kongregacji wyrażone w breve do biskupa Masalskiego. Uzyskały w ten sposób powtórne zatwierdzenie zgromadzenia¹⁴. Działo ono odtąd głównie na Białorusi, gdzie utworzono kilkanaście no-

¹⁰ Krótka historia zgromadzenia... S. 34–35.

¹¹ Goldberg J. Żydowscy konwertyci... S. 213.

¹² Krótka historia zgromadzenia... S. 21–23; Borkowska M. Dzieje zgromadzenia... S. 125–130.

¹³ Kolendo-Korczak K. Kaplica i klasztor Kongregacji *Mariae Vitae* (Mariawitek) w Pińsku, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. V. Kościoły i klasztory dawnego województwa brzeskoliteńskiego. T. 3. S. 177.

¹⁴ Krótka historia zgromadzenia... S. 23–25; Borkowska M. Dzieje zgromadzenia... S. 125–130.

wych domów zakonnych (jeden z Częstochowie, założony przez Potemkinową). Mariawitki nosiły popielate habity oraz czarne welony z białą podszewką, podczas nabożeństw oraz wychodząc z klasztoru nosiły popielate płaszcze z wyszytym na

boku czerwoną nicią hierogramem Maria oraz popielate welony¹⁵. (il. 1)

Habity Mariawitek, ilustracja z B. Szymański, *Rys historyczny zgrupowań zakonnych...*, t. II Zakony żeńskie, Warszawa 1848

opłacały mieszkanie. Przykładem, choć nietypowym, może być fundowany przez Teofilę z Rzewuskich Lubomirską Platerową klasztor w Zdołbicy na Wołyniu w 1819 r., w funduszu którego (opublikowanym w “Dziejach Dobroczynności...”) ¹⁶ przewidziano bezpłatne “szkołę dla panienek”, do której sprowadzono nawet nauczycielką francuskiego i “oddział dla edukacji dziewczek” — gdzie przyuczano dziewczęta z ludu różnych umiejętności niezbędnych do pracy służącej.

W 1820 r. odnotowano około 90 sióstr mieszkających w 17 domach (Wilno, Połock, Mińsk, Mścisław, Romanowo, Orsza, Czaszniki, Słonim, Ołyka,

¹⁵ Szymański B. *Rys historyczny...* S. 211.

¹⁶ *Krótką historia zgrupowania...* S. 31–32.

Mohylew, Pińsk, Mozyrz, Białynicze, Słuck, Hłusk, Zdołbnica i Witebsk). Sióstr jednak dalej było bardzo mało, oprócz domów w Wilnie (10) i Połocku (13) w większości domów było po trzy, cztery zakonnice — mimo, że reguła określała, minimalną ilość w klasztorze jako sześć¹⁷.

Pozbawione zwykle zapisów funduszowych Mariawitki i ich podopieczne żyły w bardzo skromnych warunkach. w świetle zachowanych materiałów archiwalnych klasztory były zwykle niewielkimi drewnianymi domami, zdecydowana większość kaplic również drewniana, często jako wydzielona część klasztoru. Wyjątkiem był klasztor wileński posiadający murowany kościół św. Stefana, nadany fundatorowi zgromadzenia¹⁸ oraz jedyny położony poza granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego w Częstochowie gdzie w latach 1859–1862 wybudowano murowany klasztor ze szkołą oraz kościół (zachowane do dziś). Charakterystycznymi przykładami mogą być lepiej rozpoznane placówki w Pińsku¹⁹ i Słonimiu²⁰.

Klasztor piński założony przez fundatora zgromadzenia kS. Stefana Turczynowicza aktem z 24 listopada 1746 r., nie był on, podobnie jak wiele innych placówek Mariawitek opatrzone żadnym zapisem funduszowym. Nie zachowały się żadne informacje dotyczące losów i wyglądu placówki w w. XVIII. Zapewne skierowane przez kS. Turczynowicza do pracy w Pińsku Mariawitki pozyskały skromny, drewniany budynek. Wiadomo jedynie, że placówka istniała nieprzerwanie, w pd.-zach. części miasta obok kościoła Karmelitów²¹. Jedyne zachowane opisy inwentarzowe z lat 1818 i 1826 mówią o skromnym, drewnianym budynku klasztoru oraz miejscu po istniejącej wcześniej niewielkiej, drewnianej kaplicy (o nieustalonej dacie budowy), której ostateczny kres przyniosły przemarsze armii w czasie wojny w 1812 r²². z uży-

¹⁷ Krótka historia zgromadzenia... S. 34–35 — tam imienny spis sióstr z r. 1820.

¹⁸ Keidošiūtė E. *Mariae Vitae kongregacijos misionieriška veikla* // Lietuvos Istorijos Studijo S. T. 24, 2009. S. 38–49.

¹⁹ Kolendo-Korczak K. *Kaplica i klasztor ...* S. 177–183, tamże jako aneksy zachowane archiwalia.

²⁰ Kałamajska-Saeed M. *Klasztor i kaplica zgromadzenia Sióstr Życia Marii (Mariawitek)*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. II. Kościoły i klasztory dawnego województwa brzeskolitewskiego. T. 3. Miasto Słonim. S. 154–156, tamże wzmiankowane zachowane archiwalia.*

²¹ Kolendo-Korczak K. *Kaplica i klasztor ...* Il. 407, 408.

²² *Narodowe Państwowe Archiwum Białorusi, Mińsk. F. 1781, t. 27, op. 401: Wizyta kościoła i domu sióstr Mariawitek pińskich edukacji sierot i neofitek nawracających się na wiarę rzymsko-katolicką przeze mninie Wincentę Łyskową wizytatorkę odbyta roku 1826 miesiąca semptembra stosownie do uprzednich wizyt, passim; Narodowe Państwowe Archiwum Białorusi, Mińsk. F. 1781, t. 27, op. 361, Akt wizyty generalnej klasztoru Panien*

skanych datków, między rokiem 1818 a 1826 siostrom udało się rozbudować składający się z czterech cel budynek klasztorny o część mieszczącą kaplicę oraz pomieszczenie dla podopiecznych. Wyposażenie skromnej kaplicy stanowiły trzy obrazy, snycerski krucyfiks, srebrny krzyż, puszka, kielich i dwie pateny oraz tylko jeden ornat — czyli minimum niezbędne do sprawowania kultu. Nawet jeśli większość wyposażenia przypadła podczas kampanii 1812 r. to i tak świadczy to ogromnym ubóstwie klasztoru. Budynek otoczony był ogrodzeniem z furtką (wymaganą przez władze diecezjalne), w jego obrębie znajdował się budynek gospodarczy, studnia i ogród warzywny. w latach 1818 i 1826 wzmiankowanych było jedynie pięć sióstr, mimo że reguła zgromadzenia określała ich minimalną liczbę jako sześć, miały one grupę 16 uczennic, z których osiem było sierotami, a opłat wnoszone przez rodziny pozostałych nie starczyły nawet na podstawowe potrzeby²³.

W nieco lepszej sytuacji znajdowała się placówka w Słonimiu, założona w 1743 r. (czyli również jedna z najstarszych) z fundacji Wojciecha Domańskiego, pisarza wojsk lit. który opatrzył ją skromnym funduszem. Siedziba sióstr znajdowała się na Zamościu, w pobliżu kościoła św. Andrzeja²⁴. Nie wielki drewniany klasztor, określany w 1804 r. jako stary i zniszczony, zastąpiono ok. 1818 nowym, również drewnianym, większym z wyodrębnioną kaplicą i częścią klasztorną (pięć cel i refektarz) oraz częścią dla wychowanek. Również skromne wyposażenie kaplicy było nieco bardziej okazałe niż w Pińsku. w pierwszej połowie w. XIX liczba zamieszkujących w nim sióstr wahała się między cztery w 1818 r. a siedem, których liczba mogła wzrosnąć dzięki otrzymanemu przez klasztor legatowi, opiekujących się dziesięcioma wychowankami²⁵.

Trudne warunki finansowe i ciężka praca nie sprzyjały licznym powołaniom do zakonu Mariawitek, który borykał się z poważnymi problemami kadrowymi. Od lat 40-tych w. XIX zgromadzenie zaczyna chylić się ku upadkowi, głównie z braku powołań oraz bardzo trudnej sytuacji finansowej. Klasztory w Pińsku i Słonimiu zostają skasowane przez władze zabor-

Mariawitek Pińskich w gubernii mińskiej, powiecie pińskim, sytuowanych przez Jaśnie Wielmożnego Księdza Jerzego Reubelta dziekana pińskiego, proboszcza kuroliwskiego roku 1818 grudnia 27 dnia odbytej, passim.

²³ Kolendo-Korczak K. Kaplica i klasztor Kongregacji *Mariae Vitae* (Mariawitek) w Pińsku. S. 178.

²⁴ Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. II. Kościoły i klasztory dawnego województwa brzeskoliteńskiego. T. 3. Miasto Słonim. Plan Słonimia na S. 23.

²⁵ Kałamajska-Saeed M. Klasztor i kaplica zgromadzenia Sióstr Życia Marii (Mariawitek). S. 154–155.

cze w 1850 r. a ich skromne budynki przechodzą na skarb państwa, siostry zmuszone są wstąpić do innych zgromadzeń, siostry ze Słonimia przenoszą się do istniejącej jeszcze placówki w Wilnie.

Całkowita kasata Mariawitek nastąpiła w 1864 r. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. z inicjatywy działającego w Wilnie Instytutu Maryjnego podjęto nieudaną próbę reaktywacji zgromadzenia w Wilnie celem opieki nad neofitkami w Stanach Zjednoczonych²⁶.

W pierwszej połowie XVIII w. przypadki konwersji Żydów na religię rzymsko-katolicką były bardzo nieliczne, faktycznym celem założyciela zakonu kS. Stefana Turczynowicza, było więc raczej nawracanie Żydów niż rozwiązanie rzeczywistego problemu społecznego jakim było trudne położenie żydowskich neofitów. Powstałe zgromadzenie sprawdziło się doskonale prowadząc nieodpłatną naukę jako instytucja zapewniająca podstawowe wykształcenie ubogim dziewczętom. Na podziw zasługuje niezwykle hart ducha pracujących w bardzo trudnych warunkach sióstr, a także ich niezwykła walka o utrzymanie swojego zgromadzenia.

²⁶ Stefaniak P. Skarb wiary... S. 71–72.

Szkoła dominikanów w Grodnie, rok 1793¹

Wprowadzenie. Historia szkoły Dominikanów w Grodnie do początków XX w. jest znana głównie dzięki pracy Józefa Jodkowskiego oraz wcześniejszej autorstwa E. Orłowskiego².

Swymi początkami szkoła sięga czasów Stefana Batorego, który uczynił zapis testamentowy na rzecz utworzenia w Grodnie szkoły i kolegium. Powstałe z początkiem XVII wieku kolegium jezuickie, po kasacie zakonu przejęte zostało przez Komisję Edukacji Narodowej i powierzone dominikanom. w 1833 roku gimnazjum, szkołę powiatową łącznie z klasztorem dominikanów zlikwidowano.

Niniejszy tekst stanowi uzupełnienie wiedzy o historii szkoły o bardzo wąski jej wycinek, a odnoszący się do wyposażenia gabinetu fizycznego szkoły z okresu połowy lat 90 XVIII w.

Źródłem informacji jest artykuł zatytułowany *“Doświadczenia fizyczne Nayiaśnieyszemu PANU i wielu przytomnym pierwszym osobom okazywane roku 1793. w Grodnie przez JXX Dominikanów Konwentu tamecznego”*. Jest to rodzaj komunikatu czy raportu, w którym nieznanemu autorowi opisuje wizytę króla Stanisława Augusta w szkole dominikańskiej jesienią 1793 r.³. Artykuł — komunikat zamieszczony został w numerze 2 (1794) czasopisma

¹ Niniejszy tekst stanowi nieco inne ujęcie zagadnienia, które zostało omówione w artykule: Wyka E. Doświadczenia fizyczne Nayiaśnieyszemu PANU... okazywane roku 1793. w Grodnie przez

JXX Dominikanów Konwentu tamecznego. Analiza tekstu. *Studia Historiae Scientiarum* 15. 111–156.

DOI: 10.4467/23921749SHS.16.006.6149 Dostęp online: <http://pau.krakow.pl/SHS/shs-15-2016-6.pdf>.

² Jodłowski J., *Gimnazjum po-dominikańskie w Grodnie*. Grodno, 1924; Орловский Е. Исторический очерк Гродненской гимназии, составленный преподавателем Е. Ф. Орловским. Гродно, 1901. Opracowania dotyczące szkolnictwa w guberni grodzieńskiej, w tym szkoły w Grodnie, podaje Agnieszka Szarkowska, *Szkolnictwo w guberni grodzieńskiej i w obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831–1905) // Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej — 1918–1939*. Białystok, 2004.

³ Czasopismo redagowane przez Karola Malinowskiego (1741– po 1796) drukowane w Warszawie w Drukarni Korespondenta Krajowego i Zagranicznego.

“Pismo Peryodyczne Korespondenta” z dnia 9 stycznia 1794 r. Jego autor drobiazgowo omawia wizytę króla w szkolnym gabinecie pomocy naukowych oraz serię eksperymentów fizycznych przygotowanych przez dominikanów na Zamku Nowym i w gabinecie fizycznym. Opis eksperymentów, analizowany z punktu widzenia użytych przyrządów, pozwolił choćby częściowo zilustrować stan wyposażenia gabinetu fizycznego szkoły Dominikanów. Wobec ograniczonej liczby źródeł ilustrujących wyposażenie ówczesnych szkół w pomoce naukowe, tekst komunikatu stanowi cenny materiał informacyjny⁴.

Wspomniany cykl eksperymentów fizycznych miał miejsce w roku 1793 okresie od 22 lipca do 26 listopada. Stanisław August przebywał wówczas w Grodnie dokąd przybył, by uczestniczyć w obradach ostatniego sejmiku I Rzeczypospolitej. Przygotowany przez dominikanów cykl pokazów fizycznych składał się z osiemnastu spotkań, których tematykę przedstawia omawiany artykuł. Śledząc jego treść i opisy eksperymentów wnioskować możemy o wykorzystanych przyrządach, a zarazem, przynajmniej częściowo, o wyposażeniu gabinetu. Pokazy i wykłady miały na celu przybliżenie znanych wówczas zjawisk chemicznych i fizycznych, także najnowszej teorii francuskiego chemika Antoine’a — **Laurenta de Lavoisiera** (1793–1794) dotyczącej przebiegu reakcji chemicznych⁵. Stanowiły również rodzaj rozrywki. Wpisywały się one w modny wówczas w Europie trend publicznych demonstracji nowinek naukowych, często prowadzonych przez objazdowych demonstratorów. Wędrując do miasta do miasta, prezentowali oni różne przyrządy — przyzmaty, lunety, mikroskopy, pompy próżniowe, urządzenia do elektrostatyki, pokazywali ich działanie, oferowali do sprzedaży zarabiając w ten sposób na utrzymanie.

Warto podkreślić fakt, że te spektakularne pokazy miały miejsce w stosunkowo niewielkim mieście Grodnie, z daleka od kwitnącej nowożytną na-

⁴ Dr Aleksander Radziuk udzielił mi informacji, iż w zbiorach Archiwum w Grodnie znajduje się dyrektywa Ministra Spraw Wewnętrznych (rok 1834) o przekazaniu gabinetów fizycznych, mechanicznych i mineralogicznych szkoły dominikanów w zarząd szkoły gubernialnej (Fond I, opis 27, sprawa 295, list 429). Nie korzystałam z tego dokumentu, ani z inwentarza gabinetu fizycznego szkoły dominikańskiej, głównie z tego powodu, że nie miałam do nich dostępu na etapie pisania niniejszego tekstu. Inwentarz gabinetu fizycznego szkoły dominikanów z lat 1830. (jeśli się zachował), choć stanowi bez wątpienia bardzo ważny wkład do dziejów oświaty i rozwoju instrumentarium naukowego w Polsce, ilustrować będzie zasoby przyrządów i innych pomocy naukowych z okresu około 40 lat później niż omawiany.

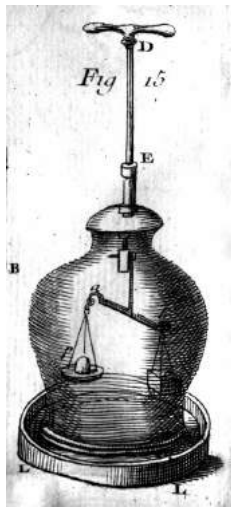
⁵ Jeden z najwybitniejszych chemików nauki nowożytnej, stracony podczas Rewolucji Francuskiej, wyśmienity eksperymentator, wyjaśnił rolę tlenu w procesach oddychania, zajmował się procesem spalania, obalił teorię flogistonu, sformułował prawo zachowania masy.

uką Europy Zachodniej. Co więcej, najprawdopodobniej główny organizator i autor pokazów — ks. Alojzy Korzeniewski (1766–1833) — nie odbywał podróży zagranicznych, które skutkowałyby kontaktami z naukowym środowiskiem zachodu i doświadczeniem w praktyce laboratoryjnej.

Personalnie nie wiemy, kim byli uczestnicy pokazów, oprócz Stanisława Augusta. Jak wnosić możemy z treści analizowanego artykułu, były to osoby z otoczenia króla, także deputowani na sejm, posłowie. Król, jak wynika z tekstu artykułu, również wskazywał na zagadnienia, które chciałby, aby były pokazane⁶.

Wysoki poziom opisanych eksperymentów odzwierciedlał umiejętności praktyczne demonstratora (demonstratorów), wyposażenie gabinetu oraz znajomość najnowszych osiągnięć z dziedziny chemii i fizyki.

Pierwsza, w ramach tego cyklu, wizyta Stanisława Augusta w szkole Konwentu Ojców Dominikanów miała miejsce dnia 22 lipca 1793 r. Król przybył około godziny 11.00 i zwiedzał Gabinet Fizyczny. Oglądał między innymi „Machinę Pneumatyczną o dwóch embolach, exekwowaną w Wilnie na model Angielski”⁷ — czyli pompę próżniową dwutłokową. Był to jeden z najważniejszych przyrządów ówczesnych gabinetów i oczywiście, że co najmniej

jedna pompa musiała znajdować się na wyposażeniu szkoły. Wykonywano wówczas liczne doświadczenia ukazujące przebieg zjawisk fizycznych pod obniżonym ciśnieniem, jak np. rozchodzenie się dźwięku, spalanie, czy „ważenie powietrza w próżni”. Ten ostatni eksperyment pokazano królowi podczas pierwszej wizyty (fot. 1).

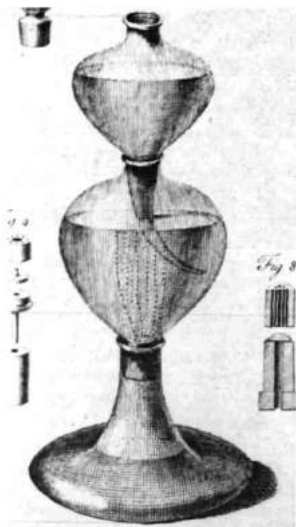
Fot. 1. Rycina przedstawiająca eksperyment „ważenia w próżni”, John Theophilus Desaguliers, Cours de physique experimentale Paris, T. II, pl. 20, fig. 15.

W gabinecie znajdował się również zestaw do otrzymywania wody gazowanej, zwany przez autora artykułu aparatem Nootha, od nazwiska jednego z pierwszych jego pomysłodawców⁸. Badanie natu-

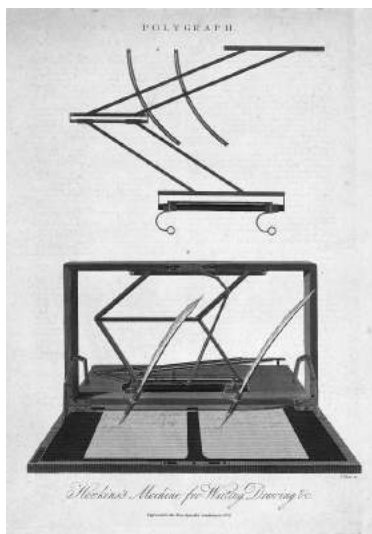
⁶ Świadczą o tym fragmenty artykułu: „Dnia 26 sierpnia chciał Król JMĆ zatrudnić się wybraniem podanych materyi doświadczeń o elektryczności i o Gazach” („Doświadczenia ...” S. 36).

⁷ „Doświadczenia ...” S. 36.

⁸ Sposób otrzymywania wody gazowanej niewiele różnił się od dzisiejszego. Dwutlenek węgla, otrzymywany wówczas przez działanie kwasu siarkowego na kawałki rozdrobnionego kredy

Fot.2. Aparat J. M. Nootha do nasycania wody dwutlenkiem węgla, Nooth John Mervin, The description of an apparatus for impregnating water with fixed air; and of the manner of conducting that process, Phil. Trans. 1775, vol. 65, 59–66; doi:10.1098/rstl.1775.0005

Fot. 3. Przykład konstrukcji przyrządu do pisania, rysowania w dwóch egzemplarzach, wg Hawkinsa, tzw. poligraf, the Encyclopædia Londinensis, 1825 <https://www.loc.gov/item/2013651023/>

ralnych wód mineralnych, komponowanie sztucznych, gazowanie wód było wówczas szeroko podejmowanym tematem przez badaczy. Wiedzano już, że nasycanie wody dwutlenkiem węgla zapobiegało jej psuciu i działało odkażająco (fot. 2).

czy marmuru (chem. węglanu wapnia), przepuszczano przez warstwę wody. John Mervin Nooth (1737–1828) — angielski fizyk, oficer armii, opracował ulepszoną wersję aparatu Josepha Priestleya (1733–1804) do nasycania wody dwutlenkiem węgla (J.M. Nooth, “The Description of an Apparatus for Impregnating Water with Fixed Air; and of the Manner of Conducting That Process”, *Philosophical Transactions* (1683–1775). Vol. 65 (1775). S. 59–66. Charles G. Roland, “NOOTH, JOHN MERVIN,” in *Dictionary of Canadian Biography*, vol. 6, University of Toronto / Université Laval, 2003–, accessed January 9, 2018, http://www.biographi.ca/en/bio/nooth_john_mervin_6E.html; Zuck D., Dr Nooth and his Apparatus. The role of carbon dioxide in medicine in the late eighteenth century, *British Journal of Anaesthesia* (1978), 50, 393–405, bjpa.oxfordjournals.org/content/50/4/393.full.pdf, dostęp 10 stycznia 2018.

Były też w gabinecie urządzenia bardziej techniczne. Jednym z nich, rzadko jeszcze wówczas spotykanym, był przyrząd do pisania równocześnie w trzech egzemplarzach, a więc rodzaj poligrafu⁹ (fot. 3).

Demonstrowano też królowi “łóżko dla ulgi obrotów chorego”¹⁰, zaprojektowane prawdopodobnie przez ks. Dominika Siwickiego (zm. po 1793)¹¹. Model łóżka został królowi podarowany przez dominikanów. Był w gabinecie “Blajer maszyny Hydraulicznej” — jak można z opisu wnioskować był to model

Fot. 4. Zegar słoneczny równikowy, Taborski, XIX w. Kraków, własność Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, fot. J. Kozina

silnika parowego Newcome-na, czyli jednej z pierwszych maszyn zastosowanej w górnictwie do odprowadzania wód z kopalń.

Król oglądał podczas tej wizyty również znajdujące się w gabinecie przyrządy do wyznaczania czasu: zegar słoneczny, nokturnał i zegar księżycowy do wyznaczania czasu z cienia księżyca. Ten ostatni, sądząc po opisie, wykonany został przez Ignacego Manuvira, komornika mińskiego¹². Kilka dni

⁹ Konstrukcja przyrządu opiera się na zasadzie układu dźwigni przenoszących ruch piszącego na odrębne strony papieru, <https://www.loc.gov/resource/ds.05101/>

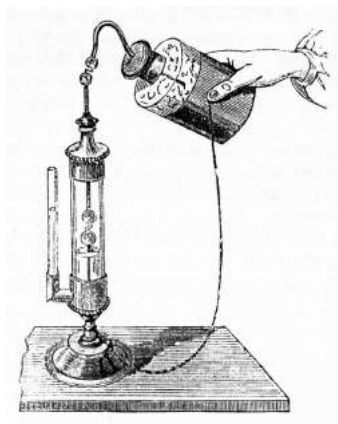
¹⁰ „Doświadczenia...”. S. 36.

¹¹ Pietrkiewicz I., Rękopiśmienna spuścizna Faustyna Ciecierskiego jako źródło do dziejów kultury intelektualnej dominikanów prowincji litewskiej początku XIX wieku // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*. 2013, 11. S. 119–120. Datę śmierci po 1803 r. podaje: Vaitkevičiūtė V., *The Incunabula and Their Owners at the Lithuanian Libraries*. Wrocław, 2016: https://ossolineum.pl/wp-content/uploads/2017/03/14.-Vaitkevičiute_Incunabula_Wroclaw.pdf

¹² Kilka podobnych z opisu zegarów sygnowanych przez Ignacego Manuvira zachowało się w zbiorach polskich, litewskich oraz z Muzeum Historycznym w Grodnie; czyt. Klimka L. *Saules laikrodziai Lietuvoje*. Vilnius, 2007. S. 74–82., Kałamajska-Saeed M., *Zegary słoneczne Ignacego Manuvira // Roczniki Humanistyczne*. Tom 47. № 4. Zeszyt Specjalny (1999). S. 275–289; strona WWW: <https://hrodna.life/articles/prasonechnyi-chas-i-sonechnuyu-sistemu-raskazha-300-gadovyi-sonechnyi-gadzinnik-sa-staroga-zamka/>; Wyka E. „...Ciekawym wiedzieć i widzieć skutki czyli dzieje i znaczenie kolekcji przyrządów naukowych Stanisława Augusta, Kraków, 2016. S. 117.; *Zaczekowski r. Katalog zegarów słonecznych*, Muzeum im. Przytkowskich w Jędrzejowie, Jędrzejów, 2013.

Fot. 5. Maszyna elektrostatyczna cylindryczna wg. Nairne'a, w konstrukcji zbliżona do znajdującej się w gabinecie fizycznym szkoły dominikanów, k. XVIII w., własność Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, fot. Janusz Kozina

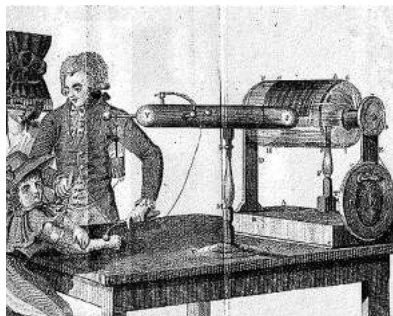

Fot. 6. Eksperyment ilustrujący wyładowania elektryczne w gazach pod wpływem ładunku elektrycznego, Wykład początków fizyki doświadczalnej i stosowanej oraz meteorologii, A. Ganot, Warszawa, 1865, S. 678

później “około godz: 10 wieczornej podług rozkazu J. K. Mci okazywano doświadczeniem użytek dwóch kompasów nocnych w zgadnieniu godziny z położeniem gwiazd i z światła Xsieżyca”¹³. Prawdopodobne jest, że te wieczorne obserwacje miały miejsce na Zamku Nowym, a nie w szkole, ze względu na dogodniejsze dla obserwacji położenie siedziby królewskiej (fot. 4).

Dobrze wyposażony był gabinet w przyrządy do nauki elektryczności. Wnioskujemy to z wielu różnorodnych i spektakularnych eksperymentów, które demonstrowano królowi, by pokazać zjawiska elektryczne. Odbyło się 7 pokazów, a więc ponad jedna trzecia całego cyklu poświęcona była elektryczności. Prowadzone były one we wrześniu 1793 r. Nie wiadomo dokładnie, gdzie miały miejsce. Jedynym warunkiem ich powodzenia był wybór dnia “suchego”, tzn. o niskiej wilgotności powietrza. Podstawowym narzędziem była maszyna elektrostatyczna, czyli przyrząd do wytwarzania ładunku elektrycznego. Wiemy, że był to typ maszyny cylindrycznej typu E. Nairne'a i że była ona wyposażona w liczne akcesoria. Były to zestawy mniejszych aparatu-

¹³ „Doświadczenia ...”. S. 36.

Fot. 7. Przykład leczenia elektrycznością z użyciem maszyny elektrostatycznej typu E. Nairne a, rycina z dzieła: "An essay on electricity: explaining the theory and practice of that useful science; and the mode of applying it to medical purposes; with An essay on magnetism"; Georg Adams, London, 1785 <http://knarf.english.upenn.edu/Gifs/adams3.gif>

tów, które, podłączone do maszyny, pozwalały na obserwację zjawisk wywołanych przepływem ładunku elektrycznego (fot. 5).

I tak demonstrowano królowi rozświetlenie cyfry królewskiej za pomocą biegnącej iskry elektrycznej, wyładowania elektryczne w powietrzu (lub innych gazach?) pod próżnią otrzymywaną pompą próżniową, wyjaśniano czym jest butelka lejdejska i jak ona działa jako kondensator elektryczności, pokazywano "siłę" iskry elektrycznej, która przebijała warstwę papieru, stapała listki złota (fot. 6).

Demonstrowano również model piorunochronu i liczne z nim eksperymenty, i "starano się jeszcze naśladować iedne Fenomenon widziane na Parafonerze zamkowym Warszawskim, któren pod czas iedney wielkiej burzy, cały okazał się napełniony być ciągłym światłem"¹⁴.

To co również było interesujące w gabinecie to zestaw przyrządów do "elektryzowania" różnych części ciała. Stosowano już wówczas pobudzenie różnych organów elektrycznością. Wykonywano odpowiednio ukształtowane urządzenia do elektryzowania różnych części ciała ludzkiego, np. uszu, dłoni. Przyrządy takie posiadali Dominikanie w gabinecie, aczkolwiek nie dysponujemy bliższym ich opisem (fot. 7).

Drugi, znaczący blok eksperymentów stanowił omówienie zjawisk związanych z fizyką gazów. Interesujący jest fakt, że tę grupę pokazów rozpoczęto teoretycznym wykładem dla króla o własnościach gazów i ich budowie. Gabinet był wystarczająco wyposażony, aby teorię poprzeć eksperymentami. Dominikanie posiadali umiejętności oraz aparaturę chemiczną, odpowiednią do

¹⁴ Chodzi o działanie piorunochronu. w XVIII w. toczono dyskusję, czy piorunochron winien być zakończony ostrzem, czy płaską powierzchnią. Tenże na zamku królewskim w Warszawie, jak i innych budynkach w kraju były już zakończone ostrzami.

otrzymywania takich gazów jak m. in. dwutlenek węgla, wodór, tlen, chlor, podtlenek azotu. Pokazywali własności gazów poprzez demonstracje procesu spalania w tlenie, oddychania zwierząt, utleniania rud metali itp. Były to doświadczenia znane chemikom i fizykom, ilustrujące ówczesną wiedzę na temat gazów i zapewne wykorzystywane przez dominikanów w procesie nauczania. 13 października pokazy musiały się odbywać się wieczorem, bowiem:

“Król Jmć oglądał wpływ Gazu zdrowego [tlenu — EW] na utrzymanie ognia w następujących doświadczeniach: Świeca wstawiona w Recypiens [pod klosz — EW] napełniony Gazem zdrowym, 4. prawie razy prędkiej się paliła, aniżeli świeca równego Dyametry w powietrzu Atmosferycznym, względem jasności płomienia tej świecy, Król Jmć najpierwszy z przytomnych dostrzeżenie powziął na Motylach nocnych, które koło samego tylko Recypiensu, w którym się ta świeca paliła krążyły, chociaż wiele innych świec zapalonych było w pobliżu”¹⁵.

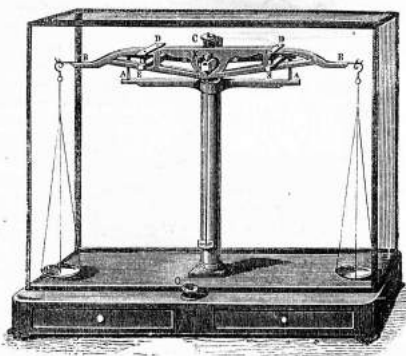
W kolejnych dniach października 1793 r. udowodniano, że tlen potrzebny jest do oddychania. To również klasyczny eksperyment XVIII-wieczny, na potrzeby którego umieszczano trzy ptaszki pod kloszami wypełnionymi kolejno tlenem, powietrzem, wodorem. z czasem zakazano takiego pokazu.

O wysokich umiejętnościach pracy laboratoryjnej i dobrym wyposażeniu gabinetu świadczą dwa inne eksperymenty, w których demonstratorzy posłużyli się wagą laboratoryjną dla ważenia substratów i produktów reakcji. Takie podejście było z końcem XVIII wieku bardzo nowoczesne. Świadczyło, iż dominikanom znane były nowatorskie prace wybitnego chemika epoki A.-L. Lavoisiera i jego teoria, iż w każdym doświadczeniu ilość ciał przed i po doświadczeniu jest taka sama, że jakość pierwiastków jest jednakowa i że zachodzą jedynie zmiany i modyfikacje¹⁶.

Jedno z tych doświadczeń, stosunkowo proste w realizacji, to utlenianie (spalanie) kłębka cienkiego drutu żelaznego w tlenie i sprawdzanie przyrostu masy poprzez ważenie drutu przed i po utlenianiu. Drugi zaś eksperyment, opisany szczegółowo, miał miejsce 19 listopada 1793, i “robiono wodę z dwóch Gazów zdrowego i palnego” [tlenu i wodoru — EW], dokładnie mierzono objętości gazów, ilość otrzymanej wody i pozostałych po reakcji gazów. Eksperyment trwał 8 godzin, do siódmej wieczór. Było to bardzo nowoczesnie przeprowadzone badanie potwierdzające słuszność teorii A.-L. Lavoisiera. Zważywszy na fakt, miał on charakter pokazu publicznego, nie sposób przecenić jego wartości popularyzatorskie i poznawcze. Jak czytamy w omawianym artykule — komunikacie:

¹⁵ „Doświadczenia ...”. S. 39.

¹⁶ Fierz-David H. E., Historia rozwoju chemii. Warszawa, 1958. S. 242.

Fot. 8. Rycina wagi analitycznej, przyrządu wprowadzonego do badań chemicznych i praktyki laboratoryjnej z końcem XVIII w. Wykład początków fizyki doświadczalnej i stosowanej oraz meteorologii, A. Ganot, Warszawa, 1865, S. 34

“Zaczęto doświadczenie o iedenastej ranney w przytomności Kommissarzów łaskawie od J. K. Mci na te doświadczenie wyznaczonych”¹⁷, a król dwukrotnie przybył, by obserwować przebieg doświadczenia.

Eksperyment ten, jak i cały cykl pokazów był ważnym wydarzeniem podczas trwania sejmu.

Wydaje się, że głównym autorem wykładów i pokazów był dominikaniain Alojzy Korzeniowski¹⁸. w pośmiertnym wspomnieniu o nim, te właśnie doświadczenia przykuwają szczególną uwagę:

“Nie trzeba rozumieć, iżby doświadczenia w tem względzie czynione dążyły do złudzenia oka nieoswojonego jeszcze z nowym przedmiotem. Uczone jego [A. Korzeniowskiego] rozprawy w rekopiśmie, jako drogi zażytek zostawione Zakonowi, dowodzą, iż one dążyły do nowych odkryciów i do rozprzeźrzenia mało dotąd znajomey fizycznej nauki. Dosyć będzie w tem miejscu wspomnieć o nowym procesie wody. Płyn ten, uważany dotąd za elementarny pierwiastek, nic o nim pewnego uczone Akademie Europy pisać nie śmiały. Domysł tylko p. Lavoisiera wzięwszy X. Korzeniowski za posadę, z niemalą trudnością utworzył Machinę i w obecności króla i uczonych znawców złożył i rozłożył na swe pierwiastki wodę. Odkrycie tak ważne i pierwsze w Europie stwierdzone doświadczeniami, ogłosiły publiczne pisma, a Król oceniając geniusz i pracę znakomitego męża ozdobił go złotym medalem, równie jak założyciela Biblioteki X. Siwickiego”¹⁹.

¹⁷ „Doświadczenia ...”. S.40.

¹⁸ Pisany również Korzeniowski (np. Dziennik Wileński. T. 4. № 12–12/12. 1805–1806. S. 267) czy Korzeniecki (Jodkowski. S. 18).

¹⁹ Kuryer Litewski. № 83 z dnia 17 lipca 1833 r. S. 1.

Alojzy Korzeniewski urodzony w 1766 r., zmarł w Wilnie 3 lipca 1833 r.²⁰, jak czytamy w nekrologu: “Znany kaznodzieja niegdyś w Warszawie, a później w różnych miastach Polski i Litwy, przez wiele lat Profesor Fizyki w Grodnie, Autor uczonych rozpraw, gorliwy obrońca Kościoła, Ojciec ubogich, Poczyciel nieszczęśliwych”²¹.

Pochodził on z ubogiej szlacheckiej rodziny w Powiecie Wileńskim. Wstąpił do zakonu Dominikanów w wieku 15 lat. Początkowo kształcił się z zakresu teologii i filozofii. Gdy szkoły dominikańskie zaczęły wprowadzać naukę fizyki i matematyki, Alojzy Korzeniewski został wysłany do Siemiatycz do książy Jabłonowskich, gdzie powierzono mu opiekę nad gabinetem i biblioteką. Tam też poznał Adama Naruszewicza, z którym pozostał w przyjaźni. Po powrocie do klasztoru w Grodnie wykładał fizykę i matematykę, organizując jednocześnie gabinet fizyczny. Znajdujemy we wspomnieniu bliższy opis jego starań o wyposażenie gabinetu:

“Powróciwszy do Grodna, dla młodzi zakonnej świeckiej publiczną Fizyki i Matematyki otworzył szkołę, sam w onej przyjmując obowiązki nauczyciela. w wykładzie przedmiotu pierwszego, nieprzesłał on na suchej i rachunkowej teorii, wszystko owszem chciał mieć sprawdzonem na oko i naysubtelniejsze materyje podciągnąć pod doświadczenia fizyczne. Wysokim pomysłem nie odpowiadał fundusz, ani gabinet, którego w Grodnie niebyło. Jakże tym zaradza trudnościom?, uchwała składkę, zachęca do niej zakonnych współbraci, prosi, żebrze, sam w końcu z dobranym zakonnikiem, nito prosty kowal, pracuje we dnie i w nocy nad utworzeniem machin, które z mniejszym nakładem mogły być zrobione w domu, i w tym samym prawie czasie, kiedy Nauczyciel jego Filozofii, X. Dominik Siwicki olbrzymim krokiem, wznosił Bibliotekę, z piętnastu tysięcy dzieł składającą się w Grodnie, Korzeniewski, Gabinet Fizyczny i Mechaniczny doprowadził do tego stopnia, iż ten co do liczby i doskonałości machin, nie ustępował Gabinetowi uczoney Akademii Wileńskiej, jak go publiczność bliżej znać i oglądać mogła przed rokiem 1829”²².

Zapewne właśnie Dominik Siwicki (? — po 1793) był drugą osobą zaangażowaną w wykonywanie eksperymentów. Informację na ten temat znaj-

²⁰ Kurjer Litewski podaje datę dzienną śmierci Korzeniewskiego — 4 lipca, rok 1833, pochowany w Wilnie w Kościele św. Jakuba na Łukiszkach. Błędna datę roczną śmierci 1826 podaje... . . . Jodkowski S. 18 podaje nazwisko Alojzy Korzeniecki, ponadto z informacji „W r. 1797 liczył lat 33”, co wskazywałoby wg Jodkowskiego na rok urodzenia 1764. Wydaje się, że poprawne są daty ur. 1766 i data śmierci 4 (lub 3) lipiec 1833 r. podane w tekście pośmiertnym (Kurjer Litewski. № 83, z dnia 17 lipca 1833)

²¹ Kurier Warszawski. № 210 z dnia 7 sierpnia 1833 r. S. 1.

²² Kurjer Litewski. № 83 z dnia 17 lipca 1833 r. S. 1.

dujemy w artykule dr Iwony Pietrzekiewicz, w którym Autorka cytuje opinię Faustyna Ciecierskiego (...) o Dominiku Siwickim. Wedle Ciecierskiego Siwicki prowadził eksperymenty fizyczne dla króla, posiadał również „talent inżynierski i konstruował różne użyteczne maszyny”. Według jego pomysłu skonstruowano „lectum pro comoditate inifirmorum”, które ułatwiała poruszanie niesprawnych, leżących chorych²³. Model takiego właśnie łóżka został podarowany Stanisławowi Augustowi podczas jego pierwszej wizyty w gabinecie fizycznym szkoły. Dominik Siwicki, podobnie jak Alojzy Korzeniewski, został nagrodzony przez króla medalem Merentibus²⁴.

Wizyta króla i wielu „dostojnych gości” była wyśmienitą okazją do popularyzowania najnowszych nowinek naukowych, odkryć i wynalazków. Grodzieński sejm nie był pod tym względem wyjątkiem. Podobne doświadczenia pokazywano w Wilnie, w Warszawie pokazywano loty balonowe, w Poznaniu ksiądz Józef Rogaliński demonstrował zjawiska elektryczne w gabinecie kolegium jezuickiego. Zwraca jednak uwagę aktywność Stanisława Augusta, jeśli wierzyć zachowanemu opisowi grodzieńskich eksperymentów:

“Wzbogaciwszy się tu Alojzy w maszyny Fizyczne i Mechaniczne, w całej okazałości powtarzać zaczął przy teorii doświadczenia. Przenikliwa biegłość jego w pojęciu działń natury, zręczność w wydaniu i okazywaniu onych na jaw w piękney i oko bawiącej postaci, ściągnęły uwagę publiczności. Osoby pierwsze Sejmu w Grodnie, za przyjemną roskosz znajdowały dla siebie bydź na uczonych rozprawach i doświadczeniach nowego Fizyka. Stanisław August, Król Polski, znawca nauk, sam nieraz osobą własną one zaszczycał, kiedy interesa kraju niedozwoliły mu bydź na doświadczeniach fizycznych w gabinecie, obowiązany był Korzeniewski w czasie wskazanym na pokojach królewskich powtarzać też doświadczenia, oraz w każdy czwartek znajdować się u Króla na posiedzeniach uczonych między uczonymi”.

Ostatnie eksperymenty przygotowane przez dominikanów dla Stanisława Augusta miały miejsce 26 listopada 1793 r. Królowi, znanemu z praktycznego podejścia do nowinek naukowych, demonstrowano zastosowanie chloru i jego związków w bieleniu płótna, odnawianiu zaśniedziałych druków i kopersztychów [grafik]. Pokazywano również bliżej nie opisane doświadczenia “z Magnesem”. Ten ostatni dzień pokazów, potwierdza dobre rozpoznanie Korzeniewskiego w zagadnieniach ówczesnej chemii i fizyki, jego znajomość problemów praktycznych, techniki i umiejętności manualne tak w prowadzeniu eksperymentu, a także w wykonywaniu przyrządów

²³ Pietrzekiewicz. S. 120.

²⁴ Pietrzekiewicz. S. 121.

edukacyjnych. Wielką stratą jest, że żaden z tych przedmiotów prawdopodobnie nie zachował się do dnia dzisiejszego.

Zakończenie. Dla uzupełnienia wiedzy na temat XVIII-wiecznego szkolnictwa ważne byłoby przebadanie i przeprowadzenie analizy stanu wyposażenia szkół w pomoce naukowe, czyli gabinetów, określanych wówczas jako „muzea”. w ich skład wchodziły przyrządy fizyczne, miernicze czy kreślarskie, mapy i globusy, proste aparaty chemiczne, zbiory mineralogiczne, przyrodnicze. Badania tych zasobów objąć winny m. in. takie zagadnienia jak ocenę ilościową, jakościową i tematyczną gabinetu, sposób wykorzystania zbiorów, ich proveniencja, wytwórczość i wykorzystanie dla celów edukacyjnych. Wyniki tak ujętego projektu stanowiłyby znaczący wkład do dziejów nauczania XVIII i XIX wieku.

Zespół kościelno-klasztorny grodzieńskich bernardynek w przestrzeni miasta: historia i zagadnienia artystyczne

Grodzieński zespół pańien Bernardynek wzniesiony na prawym brzegu Niemna przez prawie trzysta lat stanowił istotny element panoramy miasta¹. Jego założenie przypada na r. 1617 lub początek r. 1618, kiedy siostry,

¹ Dzieje i architektura zespołu omówione zostały były w kilku opracowaniach (m. in. *Архітэктурна Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*. Мінск, 1993. С. 174; Габрусь Т. Мураваны харалы. Сакральная архітэктурна беларускага барока. Мінск, 2001, С. 221–222; Слюнкова И. Монастыри восточной и западной традиций. Наследие архитектуры Беларуси. Москва, 2002. С. 221–222; Чантурия Ю. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI–первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 85–93), także związanych z *zakonem* (Kantak K. *Bernardyni polscy*. T. II. 1573–1795–1932. Lwów, 1933, S. 336, 370, 372, 376, 540; *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. Wyczawski H. *Kalwaria Zebrzydowska*, 1985. S. 509–510), w publikacjach o historycznej urbanistyce Grodna (Borowik P. *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku*. Supraśl, 2005. S. 120–126; Гардзеяў Ю. *Гродзенскія бернардынкі* // *Биржа информации*, 1998; Гардзеяў Ю. *Топографія posiadłości klasztornych nowożytnego Grodna* // *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz. Wrocław-Opole, 2000. S. 245–246; Gordziejew J., *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*. Toruń, 2002. S. 169; Гардзеяў Ю., *Мадэбуржская Гародня*. Гародня-Вrocław, 2008, С. 229; Трусов И. *Православные храмы Гродно* (Краткий очерк истории). Минск-Гродно, 2008. С. 31–32; Квитницкая Е. *Планировка Гродно в XVI–XVIII вв.* // *Архитектурное наследие*. № 17, 1964, С. 11–38; Кулагін А. *Праваслаўныя храмы Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*. Мінск, 2007. С. 240; Паўлоўская Г. *Гарадзенскія кляштар сёстраў Св. Клары ў „Храналогіі” Томага Дыгана* // *Беларускі Археаграфічны Штогоднік* № 11, 2010. С. 228–229; Паўлоўская Г. *Гродзіенскія кронікі класzторне XVII і XVIII вiекi. Формы гатункове і аспекты камунікацыйне*. Rozprawa doktorska pisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Axera i prof. dr. hab. Zbigniewa Klocha. Warszawa, 2013) czy w opracowaniach o fundacjach Kazimierza Leona Sapiehy (Piramidowicz D. *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy* (1609–1656). Warszawa, 2012. S. 67–70; Piramidowicz D. *Fundacje zakonne Kazimierza Leona Sapiehy* // *Menotyra. Studies in Art*. 2014. T. 21, Nr. 4. S. 275–276). Ostatnio opublikowana monografia zespołu: Piramidowicz D. *Kościół p.w. Narodzenia Matki Boskiej, śś. Antoniego Kazimierza oraz klasztor Bernardynek* // *Materiały do dziejów*

z inicjatywy prowincjała zakonu Krzysztofa Scipio del Campo, przyjechały do Grodna. Do najstarszych dokumentów przechowywanych w archiwum zakonnym należał przywilej Zygmunta III na cegielnię i ogród (1618) oraz zapis Janusza Skumina Tyszkiewicza (1619) na place i domy w mieście². Pierwsza księni grodzieńskiej placówki, przybyła z Wilna Urszula Mielecka, za sumę 2 000 florenów kupiła od wojskiego grodzieńskiego Jerzego Scipio del Campo plac z budynkami, ogrodami i sadami, gdzie wybudowany został drewniany klasztor³ (środku na ten zakup miały pochodzić od książąt Czartoryskich⁴). W r. 1618 starosta żmudzki Hieronim Wołowicz legował bernardynkom majątek w swej dziedzicznej wsi Zalesie, wspominając w dokumencie funduszowym, że klasztor jest już erygowany⁵. Pierwsze akty fundacyjne i związane z nimi uposażenia były w późniejszych latach rozszerzane legatami i darowiznami kolejnych ofiarodawców, jednak przez cały czas istnienia klasztoru w głównej mierze oparte były o lokowane na kahale grodzieńskim sumy posagowe zakonnic.

Jurydyka panien bernardynek zajmowała ponad 6 hektarów, a jej zarys, praktycznie niezmienny od czasów fundacji, widoczny jest na planach miasta od końca XVII- po połowę XX wieku. Była zwarta terytorialnie — ograniczona od wschodu fragmentem ul. Mostowej, od północy niewielką uliczką Klasztorną biegnącą w kierunku Nowego Zamku, od zachodu Rowem Zamkowym i od południa ciągnąca się między pałacami Ogińskiego i Radziwiłłów aż do Niemna. Wszystkie należące do jurydyki place przylegały do budowli klasztornych od zachodu i północy. W r. 1780 Bernardynki były właścicielkami 26 placów czynszowych; w momencie kasaty placówki w r. 1853 miały ich 39⁶.

Pierwszy klasztor grodzieńskich bernardynek był drewniany, podobnie jak niewielki kościół (lub jedynie kaplica) pod wezwaniem Matki Boskiej

sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. IV. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego. T. 3, Kościoły Grodna (3), opr. Kałamajska-Saeed M., Piramidowicz D. Kraków, 2016. S. 133–160, il. 323–364.

² Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas w Wilnie (LVIA). F. 694, ap. 1, b. 4020, l. 272 v.; LVIA. F. 694, ap. 1, b. 4008, l. 99 r.; LVIA. F. 604, ap. 1, b. 294, l. 7.; Vilniaus Universiteto Biblioteka (VUB). F. 5, ap. 115, b. 30957, l. 1; Российский Государственный Исторический Архив (РГИА). Ф. 822, оп. 12, д. 2945, л. 574.

³ Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie (APB), M-26, S. 55–56; APB, M-25, S. 337; LVIA. F. 604, ap. 1, b. 294, l. 7; Klasztory bernardyńskie... S. 509.

⁴ LVIA. F. 1135, ap. 20, b. 21, l. 44.

⁵ APB, M-26, S. 55–56; APB, M-25, S. 337; APB, RGP-j-2, k. 275 r.v.; Klasztory bernardyńskie... S. 509.

⁶ APB, L-13, k. 9–13; Borowik P. Jurydyki miasta Grodna ... S. 120–121, 125;

z Ara Caeli. W r. 1621 wzniesiono murowany budynek klasztoru⁷, a ponad ćwierć wieku później, w r. 1648 zbudowano murowaną świątynię⁸. Przywilej na cegielnię zakonnicze otrzymały od Władysława IV już na początku r. 1645, ponadto do budowy wykorzystywały także z cegły wypalane w cegielni bernardynów⁹. Drugą księżną klasztoru obrana została Teofila Sapieżanka i zapewne był to jeden z powodów zaangażowania w dzieło budowy nowego kościoła podkanclerzego litewskiego Kazimierza Leona Sapiehy. 21 XI 1651 biskup wileński Jerzy Tyszkiewicz konsekrował kościół p.w. Narodzenia Matki Boskiej, Św. Antoniego i Św. Kazimierza¹⁰. Nie udało się odnaleźć żadnych przekazów o pierwotnym wyposażeniu świątyni, które musiało być bogate — jako jego fundatorka i dobrodziejka wspominana jest żona Kazimierza Leona Sapiehy, Teodora Krystyna z Tarnowskich (potwierdza to również fragment inskrypcji na jej wileńskim nagrobku). Grodzkie bernardynki były jedynym klaszturem żeńskim fundowanym przez podkanclerzego, więc zapewne i jego małżonka była szczególnie zaangażowana przy jego wyposażaniu¹¹.

Według relacji o Dygonia spisanej w r. 1656 kościół fundacji Sapiehy miał odznaczać się wspaniałą architekturą a jego wewnątrz zdobiły malowidła¹². Nad północnym wejściem widniał wycięty w kamieniu (alabastrze?), położony herb fundatora oraz kilka inskrypcji, w tym jedna z wezwaniem i datą powstania budowli¹³. Niestety, są to jedyne informacje o świątyni, któ-

⁷ VUB. F. 5, ap. 115, b. 30957, l. 1; Klasztory bernardyńskie ... S. 509. Niektóre źródła błędnie podają ten rok jako moment wystawienia murowanego kościoła, m. in. РГИА. Ф. 822, оп. 12, д. 3020. л. 9.

⁸ LVIA. F. 694, ap. 1, b. 4020, l. 258; LVIA. F. 1135, ab. 20, b. 21, l. 44. Niektóre źródła jako rok budowy kościoła podają błędną datę: 1651; m. in. VUB. F. 4, ap. 34285 (A. 1695), l. 1.; LVIA. F. 94, ap. 1, b. 642, l. 91.

⁹ VUB. F. 5, ap. F115, b. 30957, l. 1; LVIA. F. 694, ap. 1, b. 4020, l. 272.

¹⁰ РГИА. Ф. 822, оп. 12, д. 2945, л. 574; VUB. F. 4, op. 34285 (A. 1695), l. 1; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ) 6325 IV, k. 5 r.; VUB. F. 4, op. 35581 (A. 2211), l. 1; Jodkowski J. w sprawie kościoła PP. Bernardynek w Grodnie // Dziennik Kresowy. № 143. 10 września 1930. S. 1; VUB. F. 4, op. 35581 (A. 2211), l. 1–2; РГИА. Ф. 822, оп. 12, д. 3020, л. 9.

¹¹ Piramidowicz D. Feniks świata litewskiego ... S. 70, 316–317; Piramidowicz D. Fundacje zakonne ... S. 276; Piramidowicz D. Artyści włoscy w Wilnie — jeszcze raz o sapieżyńskich nagrobkach z kościoła pw. św. Michała // Artyści znad jezior lombardzkich w nowożytnej Europie. Prace dedykowane pamięci Profesora Mariusza Karpowicza / Artisti dei laghi lombardi nell'Europa moderna. Studi dedicati alla memoria del Prof. Mariusz Karpowicz, red. r. Sulewska, M. Smoliński. Warszawa, 2015. S. 309–310.

¹² APB, M-26, S. 56, tłum. z jęz. łacińskiego „kościół ceglany, o wspaniałej architekturze, okazałe się prezentujący, wraz z pięknym malowidłem wewnątrz, wzniesiony sumptem Jaśnie Oświeconego pana Kazimierza Leona Sapiehy”; APB, M-25, S. 337.

¹³ APB, M-25, S. 237.

ra w r. 1656 ucierpiała w pożarze wzniesionym przez wojska moskiewskie¹⁴. Nie jest dokładnie znana skala ówczesnych zniszczeń, można jednak założyć, że zespół przetrwał wszystkie wojenne zawieruchy w formie z czasów fundacji podkanclerzego Sapięhy, a kościół, z masywną kwadratową wieżą na osi fasady i zamkniętym półkoliście wysokim, smukłym prezbiterium, do końca swojego istnienia prezentował zachowawcze formy wczesnego baroku.

Skąpe przekazy źródłowe nie pozwalają na odtworzenie wyglądu zespołu w wieku XVIII, jednak braki te rekompensują liczne późniejsze archiwalia. Według zachowanych dokumentów wizytacyjnych z początku wieku XIX, kościół był budowlą mierzącą 40 łokci długości (ponad 23 m) i 15 łokci szerokości (prawie 9 m), z wieżą w fasadzie, niewielką kruchtą przy północnej nawie od strony zachodniej i dwiema zakrystiami (kapłańską i zakonną) przy prezbiterium, przepartym dwoma rzędami okien. Cały teren klasztorny otoczony był murem, w którym znajdowała się dwukondygnacyjna brama, usytuowana na zamknięciu ulicy Mostowej biegnącej w kierunku Rynku. w jednoprzestrzennym wnętrzu stało siedem snycerskich, ciemno malowanych, częściowo poźłoconych ołtarzy. Przy ścianie wisiała ambona „snycerskiej roboty”, a na chórze, wspartym na dwóch murowanych filarach, stał niewielki, 10-głosowy prospekt organowy¹⁵. Chór zakonny znajdował się za ołtarzem gł. w prezbiterium, które wydzielala belka tęczowa z krzyżem i grupą *Deesis*¹⁶. Wśród wyposażenia zakrystii znajdowała się połączana monstrancja, puszka i trzy kielichy oraz okazały zespół szat liturgicznych- ornaty, dalmatyki i kapy — w liczbie 75 sztuk¹⁷.

W r. 1819 ściany i dachy zarówno kościoła jak i klasztoru zostały poddane remontowi i według słów delegowanego wizytatora były w dobrym stanie¹⁸, jednak już po dziesięciu latach budynki wymagały „reparacji dachu i gzymsów po części opadłych”¹⁹. Podobny był stan zabudowań gospodarczych i muru otaczającego plac klasztorny, których remontowanie nie było możliwe ze względu na szczupły fundusz klasztornej szkatuły²⁰. Siostry poważnie potraktowały uwagę wizytatora, który sugerował potrzebę renowacji oł-

¹⁴ APB, M-25, S. 337; APB, M-26, S. 56.

¹⁵ VUB. F. 4, ap. 34285 (A. 1695), l. 1.-2; РГИА. Ф. 822, оп. 12, д. 3020, л. 9.

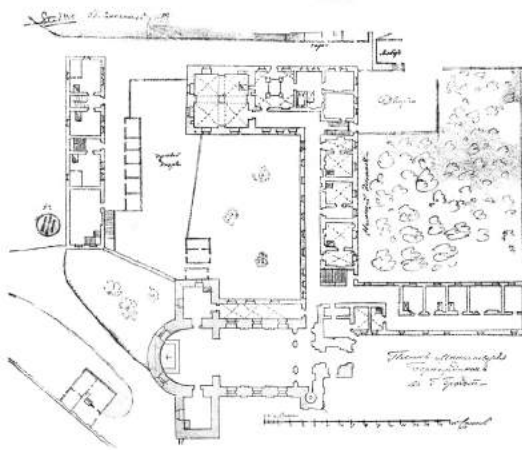
¹⁶ Archiwum Akt Nowych (AAN). F. 14, op. 823. S. 307.

¹⁷ VUB. F. 4. ap. 34285 (A. 1695), l. 1.-2; BJ 6325 IV, k. 8.

¹⁸ LVIA. F. 694, ap. 1, b. 4020, l. 273-274.

¹⁹ LVIA. F. 694, ap. 1, b. 642, l. 91; LVIA. F. 694, ap. 1, b. 3673, l. 84.

²⁰ LVIA. F. 694, ap. 1, b. 3673, l. 84.

Il. 1 Kościół i klasztor Bernardynek. Rzut około 1853 r.

tarzy²¹. w r. 1828 stanął nowy ołtarz Opatrzności Bożej²², w r. 1841 w kościele pojawiły się trzy kolejne, murowane, „na miejscu drewnianych zbutwiałych i niebezpieczeństwem grożących” w tym samym czasie świątynia została pobielony z zewnątrz i wewnątrz, a dachówki wymienione²³.

Klasztor, przynależny do bernardyńskiej prowincji polskiej, od 1637 w małopolskiej, od 1731 w litewskiej, pozostawał pod jurysdykcją prowincjała bernardynów od początku fundacji do r. 1843, kiedy został podporządkowany kurii biskupiej. Do 2-iej połowy wieku XVIII mieszkało w nim ok. 20 siostr, następnie ich liczba sukcesywnie się zmniejszała. Kapelanami i spowiednikami siostr były od początku ojcowie pobliskiego klasztoru bernardynów²⁴.

Do połowy XVIII wieku klasztor złożony był z dwóch piętrowych skrzydeł zestawionych ze sobą pod kątem prostym (w kształcie litery L), usytuowanych po południowej stronie kościoła, z których główne przylegało do południowo-zachodniego narożnika świątyni (taki układ został przedstawiony na schematycznym rzucie zespołu na planie Grodna z połowy wieku XVIII). Jednak już w r. 1753 siedziba Bernardynek była budowlą trójskrzydłową, rozbudowaną o kolejne skrzydło w osi wschód-zachód; w tym czasie zespół zyskał także korytarz wiodący z klasztoru do zakonnej zakrystii

²¹ LVIA. F. 694, ap. 1, b. 4020, l. 273–274.

²² LVIA. F. 694, ap. 1, b. 642, l. 91.

²³ РГИА. Ф. 822, оп. 12, д. 3020, л. 9; РГИА. Ф. 822, оп. 12, д. 3036, л. 134.

²⁴ LVIA. F. 694, ap. 1, b. 4014, l. 676; LVIA. F. 694, ap. 1, b. 642, l. 9; РГИА. Ф. 822, оп. 12, д. 3020, л. 12.

wzdłuż południowej elewacji kościoła²⁵. (II. 1)

Wzajemne rozmieszczenie budynków zespołu nie zmieniło się aż do momentu ich ostatecznego wyburzenia po połowie wieku XX, co potwierdzają archiwalne rysunki (1812, 1853, 1930) oraz XIX- i XX-wieczne fotografie. Wyposażenie klasztorne przedstawiało się więcej niż skromnie, wśród przedmiotów codziennego użytku inwentarze wyliczają zegar ścienny, moździerz, cynową cukiernicę i dwie misy, cztery chińskie tace²⁶. Jedno ze źródeł wspomina o bibliotece, w której miało znajdować się zaledwie trzydzieści „ksiąg bogobojnych”²⁷; wydaje się, że poza księgami niezbędnymi w liturgii większego zespołu druków w klasztorze nie było.

Od końca wieku XVIII następował powolny regres placówki, spowodowany m. in. utratą wpływów z majątków położonych na północ od Grodna, które w r. 1797 zostały za kordonem pruskim, jak również brakiem powołań. W r. 1804 wizytator nazwał klasztor szpitalem, gdyż mieszało w nim tylko kilka starych i niedołączonych zakonnic²⁸. Siostry borykały się z problemami finansowym i nie radziły sobie z należyтым utrzymaniem placówki; ten niepewny dla zgromadzenia stan trwał do r. 1853, kiedy klasztor został zamknięty²⁹. Po jego kasacie zakonnice wyjechały do wciąż działających klasztorów Bernardynek; z raportów przesłanych do konsystorza wileńskiego w kwietniu 1854 r. wynika, że pięć siostr dotarło do Wilna, natomiast dwie trafiły do Słonimia³⁰.

Wyposażenie zamkniętego kościoła bernardynek zostało rozparcelowane do innych świątyń³¹. Według spisu sporządzonego w r. 1854 duża jego część miała być przekazana do placówek w pobliskich wsiach: Mostach, Hożej, Kamionce, Dziembrowie, Wielkich Ejsmontach, Nowym Dworze, Lacku oraz do kościoła gimnazjalnego, czyli poddominikańskiego

²⁵ VUB, 4–34285 (A. 1695), k. 2 v; Sächsischen Staatsarchiv. Hauptstaatsarchiv w Dreźnie. RSchr. VII, Fach 90. Nr 6 (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, neg. 51093), publ. m. in. Kowalczyk J. Pałace i dwory w późnobarokowym Grodnie // Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w., red. Lileyko J. Lublin, 2000. S. 485.

²⁶ BJ 6325 IV, k. 8.

²⁷ VUB, 4–34285 (A. 1695), k. 3.

²⁸ Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych. Wilno, 1912. S. 527.

²⁹ Нацыянальны гістрычны архіў Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне). Ф. 1, воп. 28, спр. 577; LVIA. 78–61 BS1853–1848, odpis tego dokumentu z r. 1929: Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka w Wilnie (MAB). F. 44, b. 286.

³⁰ LVIA, 604–5–50, k. 26 r.—32 r.

³¹ НГАБ у Гродне. Ф. 886, воп. 1, спр. 107, арк. 15.

Il. 2 Kościół Bernardynek i Karmelitów. Widok od pd.-wsch., 1861 r.

w Grodnie. Warto odnotować, że do Wielkich Ejsmontów przeznaczono m. in. trzy ołtarze: główny, Pana Jezusa i Św. Klary wraz z obrazami, a także rzeźba Matki Boskiej Loretańskiej. Niestety, wśród dokumentów nie trafiono na oświadczenie proboszcza ejsmonckiego poświadczającego odbiór wspomnianych obiektów — być może ostatecznie nie dostarczono ich do tej świątyni. Zachowała się natomiast notatka ks. Tadeusza Godlewskiego, administratora kościoła w Hożej, którą potwierdza, że przyjął z Grodna m. in. dwa obrazy, Najśw. Marii Panny i Pana Jezusa³². Do dzisiaj w hożskiej świątyni znajdują się przedstawienia Matki Boskiej z Dzieciątkiem i Chrystusa u słupa (to ostatnie powstałe według ryciny wykonanej w augsburskiej pracowni braci Johanna Baptista i Josepha Sebastiana Klauberów), zapewne tożsame ze wspomnianymi w oświadczeniu. Niestety, nie udało się zidentyfikować miejsca przechowywania innych elementów wyposażenia z kościoła panien Bernardynek, choć tuż przed kasatą placówki w zakrystii przechowywano ponad siedemdziesiąt ornatów, dalmatyk i kap, których spora część — sądząc z opisów inwentarzowych — prezentowała wysoki poziom rzemiosła artystycznego.

Oficjalną decyzję kasaty grodzieńskiej placówki Bernardynek podjął Minister Spraw Wewnętrznych, który listem z dn. 14 X 1853 powiadomił wileńskiego Generał Gubernatora o zamknięcia kościoła i klasztoru oraz o przekazaniu całego zespołu duchowieństwu prawosławnemu, wraz z 39 placami czynszowymi³³. Dawny kościół stał się siedzibą cerkwi Św. Borysa i Gleba,

³² LVIA. F. 604, ap. 5, b. 50, l. 46–48.

³³ MAB, 44–286, k. 8. w niektórych źródłach podkreślano, że kościół został zabrany przez cerkiew prawosławną bez ukazu carskiego, jedynie na podstawie rozporządzenia wileńskiego Generał Gubernatora, AAN. F. 14, op. 823. S. 274, 279.

Il. 3 Kościół i klasztor Bernardynek. Mal. Napoleon Orda, 1864 r.

Il. 4 Kościół Bernardynek po przebudowie na cerkiew. Widok od północy z perspektywy ul. Mostowej, około 1910 r.

niedługo po tym, kiedy południowa część cerkwi na Kołozy runęła do Niemna³⁴. Część klasztoru została zajęta przez prawosławnych mnichów (choć początkowo rozważano umieszczenie ich w siedzibie Bernardynów)³⁵.

Od momentu przejścia świątyni planowano dostosowanie jej bryły do wymogów i stylu architektury prawosławnej. Jednak nie nastąpiło to szybko — na zdjęciu wykonanym w r. 1861, przedstawiającym zarówno bryłę kościoła Karmelitów, jak i świątynię bernardynek, widoczny jest niewielki hełm zdobiący jej wieżę. (Il. 2)

Podobny widok zarejestrował w 1864 r. Napoleon Orda — na jego akwa-relach³⁶ bryła dawnego kościoła nie uległa właściwie żadnym przekształceniom a jedyną widoczną zmianą było zainstalowanie prawosławnego krzyża na zgrabnym hełmie wieży. (Il. 3). Nieco zmian dokonano w klasztorze — w dawnej rozmównicy urządzono wewnętrzną cerkiewkę zimową, tzw. ciepłą (poświęconą 27 XI 1854 pw. Matki Boskiej Kazańskiej a następnie, od r. 1858

³⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 28, спр. 577; LVIA, 78–61 BS1853–1848; НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 28, спр. 578, арк. 5; МАВ, 44–286; МАВ, 44–286; ААН F. 14, op. 823. S. 385–386; Jodkowski J., Świątynia warowna na Kołozy w Grodnie w świetle badań archiwalnych i archeologicznych dokonanych w 1935 r. Grodno, 1936. S. 32.

³⁵ F. 14, op. 823. S. 279, 280; Jodkowski J. w sprawie kościoła... S. 1; Орловский Е., Гродненская старина. Гродно, 1910. С. 274; Трусов И. Православные храмы Гродно... С. 31.

³⁶ Muzeum Narodowe w Krakowie (MN Kraków), III-r. a. 4339, III-r. a. 4337.

na Św. Mitrofana), nadbudowując nowe ściany od wysokości okien. Były re-fektarz przerobiono na drugą cerkiew, nie zmieniając konstrukcji budynku, a dobudowując jedynie półokrągłą apsydę o wysokości parteru³⁷.

Plany przebudowy dawnego kościoła Bernardynek zostały urzeczywist-nione dopiero po ponad czterdziestu latach — z r. 1896 pochodzą kopie po-miarów (rzut i widok elewacji północnej) z r. 1878³⁸, będące rodzajem inwen-taryzacji przeprowadzonej tuż przed architektonicznymi zmianami. Pośrodku dachu wystawiono wówczas drewnianą, pozorną, kopułę na wysokim tam-burze, przekrytą płaską banią nawiązującą do stylu bizantyńsko-ruskiego a nad prezbiterium znalazł się niewielki, cebulasty hełm. Ponadto, nadbudo-wano elewacje boczne, dekorując je kokosznikowymi szczytami, zamknię-tymi łukiem „w ośli grzbiec”. Zmieniono również hełm wieży — wzniesiono wysoki, namiotowy, okryty blachą dach, który wieńczyła kula z prawosław-nym krzyżem³⁹ (II. 4).

Nieznany jest zakres zmian wprowadzonych we wnętrzu, którego frag-ment przedstawia jedyne znane archiwalne zdjęcie — widoczny jest na nim jedyne wysoki ikonostas oddzielający prezbiterium od nawy (II. 5). Fotogra-fia rejestruje także ornamentalne dekoracje ścian, będące z pewnością relikta-mi fresków powstałych w czasach, kiedy świątynia należała do bernardynek.

Budynek klasztoru częściowo służył za mieszkanie mnichom, ale działa-

II. 5 Kościół Bernardynek po przebudowie na cerkiew. Wnętrze z widokiem na ikonostas, początek XX w.

ły w nim także urzędy duchowne i świeckie; m. in. od r. 1907 była tam siedziba grodzieńskiego ko-mitetu cerkiewno-archeologicz-nego wraz z muzeum. W r. 1900 na gruncie poklasztornym koszt-em monasteru Borysa i Gleba wystawiono trzy murowane bu-dynki, które przez kolejnych 20 lat zajmowała fabryka Towarzy-stwa Akcyjnego I. L. Szereszew-ski pod składy wyrobów tytonio-wych⁴⁰.

³⁷ Jodkowski J. Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju 1920–1922. Grodno, 1923. S. 12; Трусов И. Православные храмы Гродно ... С. 31.

³⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 11, воп. 15, спр. 1.

³⁹ F. 14, op. 823. S. 322; Jodkowski J. Muzeum w Grodnie ... S. 12.

⁴⁰ F. 14, op. 823. S. 364.

W r. 1915 monaster borysoglebski wraz muzeum komitetu opuścił mury dawnego kościoła i klasztoru Bernardynek. Zespół zajęły wówczas mniszki prawosławne, które prowadziły ochronkę dla białoruskich dzieci⁴¹. Swoje siedziby miało tam kilka białoruskich urzędów i organizacji, m. in. sekretariat białoruskiego klubu poselskiego, komitet pomocy wojennej, redakcja gazety grodzieńskiej czy magazyn książek⁴².

W kolejnych latach rozegrał się żmudny proces odzyskiwania dawnego zespołu Bernardynek od prawosławnych. Bezsukteczne prośby o przekazanie kościoła i klasztoru słały do Kurii Wileńskiej przełożone Bernardynek w Wieluniu⁴³, kapucynek w Przasnyszu⁴⁴ oraz franciszkanki grodzieńskie⁴⁵. w tym czasie duchowieństwo prawosławne złożyło protest, w którym zaznaczono, że monaster jest znacznie przerobiony — wybudowano przy nim dwie nowe cerkwie⁴⁶, a ponadto, na terenie przyklasztornym wystawiono dwa nowe budynki, użytkowane jako składy fabryki tytoniu⁴⁷. 26 IV 1920 Komisja Opieki nad Zabytkami sztuki i kultury ziemi grodzieńskiej stwierdziła, że budynek dawnego kościoła zachował swe pierwotne formy. „Nadbudowano jedynie szczyty nad gzymsami ścian bocznych i kopuły drewniane: jedna na środku dachu, bez dostępu z wewnątrz, druga zaś na wieży dla nadania kościołowi wyglądu cerkwi rosyjskiej”; ponadto, zmiany dokonane w klasztorze również nie naruszyły konstrukcji budynku⁴⁸ i będą łatwe do usunięcia.

W warszawskim Archiwum Akt Nowych⁴⁹ zachował się obszerny, prawie pięćsetstronicowy poszyt dokumentów z lat 1920–1929, głównie korespondencji pomiędzy władzami świeckimi i duchownymi, dotyczących przejęcia budynków, a także propozycji zagospodarowania terenu dawnego klasztornego gospodarstwa. w jednym z nich opisano stan założenia, w r. 1920 wciąż nazywanego monastylem, który „zachował w głównym zarysie pierwotne cechy kościoła odrodzeniowego i herb Lis Sapiehów na drzwiach bocznych

⁴¹ F. 14, op. 823. S. 274, 364.

⁴² Трусов И. Православные храмы Гродно ... С. 32.

⁴³ F. 14, op. 823. S. 265, 290–291.

⁴⁴ Klasztory bernardyńskie ... S. 510.

⁴⁵ F. 14, op. 823. S. 328.

⁴⁶ Jodkowski J. Muzeum w Grodnie ... S. 11.

⁴⁷ F. 14, op. 823. S. 399–436.

⁴⁸ Jodkowski J. Muzeum w Grodnie ... S. 11–12.

⁴⁹ Archiwum Akt Nowych (początkowo Archiwum Wojskowe), powołane w 1919 roku na mocy dekretu Józefa Piłsudskiego, podlegało Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; jego zadaniem było gromadzenie i przechowywanie archiwaliów powstałych w wyniku działalności centralnych polskich urzędów i instytucji.

kościół. Kościół jednonawowy z chórem i babińcem, o jednej wieży w stylu barokowym z drewnianą kopułą prawosławną późniejszą i małą kopułą też prawosławną nad ołtarzem wielkim. Brama wjazdowa w postaci wieży z kapliczką w drugiej kondygnacji też zachowała się w pierwotnym stanie z wyjątkiem dachu i krzyża prawosławnego. Zabudowania po klasztorze ze sklepieniem na parterze i śladami takowych na piętrze⁵⁰.

Kościół i klasztor pozostawały własnością prawosławnych do r. 1923, kiedy ostatecznie zostały rewindykowane⁵¹; jednak władze rządowe nigdy nie zwróciły ich duchowieństwu rzymsko-katolickiemu⁵². W r. 1925 za zgodą władz Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w budynkach poklasztornych ulokowano Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie⁵³. z inicjatywy Józefa Biegańskiego, dyrektora seminarium, powołano komisję artystyczno-techniczną, która zdecydowała o usunięciu rosyjskich przeróbek na kościele i stwierdziła konieczność naprawy dachu. Na prośbę wojewody białostockiego Mariana Zyndram-Kościałkowskiego dn. 11 VII 1932 ówczesny prezydent Grodna Maurycy O'Brien de Lacy powołał Tymczasowy Komitet Ratunkowy konserwacji i odbudowy dawnego kościoła Bernardynek; sekcja złożona z miejscowych inżynierów zajęła się naprawą przeciekającego dachu i usunięciem „bizantyńskiego wyglądu wieży”⁵⁴.

Seminarium nauczycielskie zajmowało jeden z gmachów poklasztornych, w drugim mieścił się internat i mieszkanie dyrektora placówki. Staraniem Biegańskiego wyremontowano pomieszczenia klasztorne, m. in. odnowiono dawny refektarz, gdzie „z pietyzmem zostały zachowane w architekturze dawne fragmenty wnętrza”⁵⁵. Dyrektor miał w planach, by kościół uczynić kaplicą seminaryjną. Ponadto, chciał przed wejściem do świątyni, w miejscu dawnego cmentarza wybudować pływalnię, a w przyległych do kruchty prewetach ulokować natryski. Wcieleniu w życie tego kuriozalnego pomysłu miała przeszkodzić interwencja grodzieńskiego dziekana⁵⁶.

⁵⁰ F. 14, op. 823. S. 322.

⁵¹ MAB, 44–286, k. 12.

⁵² LVIA, F. 694. ap. 5, b. 868, l. 1; AAN, F. 14, op. 823. S. 322. W r. 1929 pisano, że kościół wciąż pozostaje bez właściwej opieki i ulega zniszczeniu, MAB, 44–286, k. 12.

⁵³ F. 14, op. 823. S. 435–439.

⁵⁴ MAB, 44–286, k. 12, 15.

⁵⁵ Jodkowski J. w sprawie kościoła ... S. 3.

⁵⁶ MAB, 44–286, k. 13. z listu dziekana grodzieńskiego do Kurii Metropolitalnej w Wilnie, dn. 7 IV 1934: “Niezmiernie przykre wrażenie wywiera opuszczony kościół przy zakładzie naukowym. Styl wewnętrzny jest bardzo ładny. Jeden z dyrektorów tuż przy wejściu

II. 6 Kościół i klasztor Bernardynek od południowego-wschodu, ok. 1935 r.

jących do architektury prawosławnej, w postaci pozornej kopuły, kokosznikowych szczytów nad elewacjami bocznymi i wysokiego, namiotowego hełmu nad wieżą (II. 4). Hełm ten jako jedyny nie został zniesiony przy likwidacji cerkiewnych elementów w r. 1934. Niestety, nie zdecydowano się, by powrócić do dawnego, pierwotnego kształtu zadaszenia bernardyńskiej dzwonnicy, pomimo, że wystawiony w samym końcu XIX wieku wysoki hełm nadawał jej zupełnie innego charakteru (II. 6).

21 IV 1928 pismem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dawny kościół grodzieńskich Bernardynek został uznany za zabytek⁵⁷, jednak do końca lat trzydziestych wciąż nie był czynny⁵⁸. Duże zasługi w otoczeniu należytą opieką zespołu położył Józef Jodkowski, kustosz grodzieńskiego Muzeum Państwowego. Był zaangażowany zarówno przy organizacji komitetu odzyskania i odbudowy świątyni⁵⁹, jak również w prace porządkowe jej najbliższego otoczenia⁶⁰; zainicjował społeczną zbiórkę pieniędzy

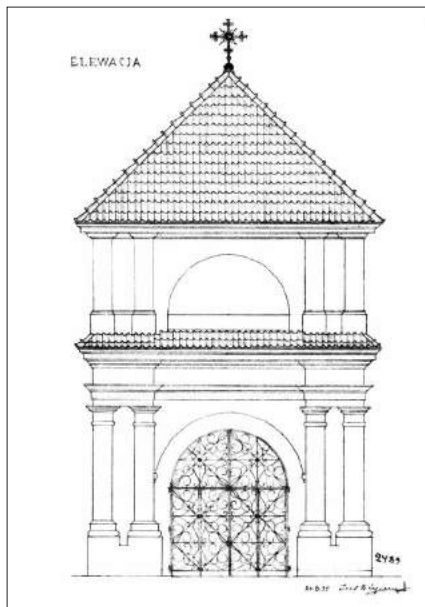
do kościoła chciał urządzić pływalnię, a w ubikacjach przyległych do babińca ustawić natryski. Trzeba byłoby [się] z kościołem i gmachem stanowczo załatwić. Posesja ta posiada dosyć duży ogród i sad owocowy”.

⁵⁷ VUB, 255, k. 4 r.

⁵⁸ Grodno. Dzieje w zarysie. Grodno, 1936. S. 32; Jodkowski J. Świątynia warowna na Kołozy... S. 63.

⁵⁹ Jodkowski J. Muzeum w Grodnie ... S. 12; Maroszek J. Józef Jodkowski i jego wizja i realizacja Muzeum Narodowego Kresów Polskich // Przegląd Wschodni № 7. 2000/2001. Z. 4 (28). S. 1360–1370.

⁶⁰ Гродзенскі дзяржаўны музей гісторыі рэлігіі (ГДМГР). Інв. 14659.

**Brama przy kościele Bernardynek.
Projekt przebudowy, rys. Bronisław
Żywno, 1935 r.**

miejsowego inżyniera Bronisława Żywnę⁶⁴, reprezentującego zapewne wciąż nierozpoznane środowisko międzywojennych grodzieńskich budowniczych, które z pewnością zasługuje na bliższą uwagę badaczy. Pierwotna, dwukondygnacyjna brama, znana także z archiwalnej fotografii z początku wieku XX, ujęta była w obydwu kondygnacjach parami pilastrów i zwieńczona niskim, trójkątnym szczytem. w projekcie nowej bramy wprowadzono kilka zmian — przede wszystkim niższą górną kondygnację z półkolistym oknem, a także wyższy namiotowy dach. Ostatecznie, w r. 1935 lub nieco później zrealizowano wariant bliski znanemu z projektu, rezygnując z par pilastrów na rzecz boniowanych naroży w dolnej kondygnacji i podobnie ujętego otworu wjazdowego oraz gładkiej ściany górnej.

na ten cel⁶¹. W r. 1936 pisał: „Kościół ten [...] jest rewindykowany, lecz pomimo wyraźnego dążenia miejscowego społeczeństwa, by został oddany do użytku młodzieży szkolnej, dotychczas pozostaje bez użytku. Powstał komitet odnowienia dawnego kościoła PP. Bernardynek, lecz bez udziału w nim duchowieństwa. Przewlekła ta sprawa winna wejść na inną tory, mając na względzie przede wszystkim chwałę Bożą”⁶². Jodkowski zwrócił też uwagę na stan starej bramy wjazdowej, położonej od strony elewacji północnej, z kaplicą na piętrze „w rodzaju Ostrej bramy”, która w r. 1930 wymagała remontu i zabezpieczenia⁶³. Być może, to właśnie dzięki niemu w r. 1935 została wykonana jej rysunkowa inwentaryzacja wraz z projektem przebudowy (II. 7), sygnowane przez zapewne

⁶¹ MAB, 44–286, k. 12 r.; VUB, 255, k. 1 r.-5 r.; Jodkowski J. w sprawie kościoła... S. 3.

⁶² Jodkowski J. Świątynia warowna na Kołozy ... S. 63.

⁶³ VUB, 255, k. 1; Jodkowski J. w sprawie kościoła... S. 2.

⁶⁴ ГДМГР. ІНВ. 14664004.

II. 8 Kościół Bernardynek z bramą od pn. Fot. ok 1950 w. XX.

Świątynia i klasztor z zabudowaniami mocno ucierpiały w walkach o Grodno podczas drugiej wojny światowej (II. 8). 22 VI 1941 w wyniku bombardowania miasta przez Luftwaffe została zniszczona zabudowa Rynku Siennego i Placu Batorego, spłonęły m. in. pałace Radziwiłłów i Ogińskich, „Dwór Zamkowy” na rogu ulic Mostowej i Zamkowej, a także poddany silnemu ostrzałowi dawny zespół Bernardynek. Jego wypalone ruiny trwały w panoramie miasta do połowy lat sześćdziesiątych wieku XX, kiedy zostały rozebrane podczas poszerzania ul. Nowozamkowej (ob. Dawida Haradzieńskaha). Na terenie należącym niegdyś do Bernardynek znajduje się budynek miejskiego teatru dramatycznego, którego budowę ukończono w r. 1984.

**Вячаслаў Швед (Гародня),
доктар гістарычных навук**

Гродзенскія друкары (канец XVIII — першая палова XIX ст.)

У дадзеным артыкуле мы б хацелі звярнуцца да асобаў друкароў, якія дзейнічалі ў Гродне ў канцы XVIII — першай палове XIX ст. Згодна з азначэннем энцыклапедыі, тэрмін “друкар” мае два значэнні. У больш шырокім сэнсе гэтага слова — гэта кожны працаўнік паліграфічнай вытворчасці, у вузкім — працаўнік, які абслугоўвае друкарскую машыну ў друкарні, у афсетным друку і ў ротаграфіі¹. Выкарыстоўваючы першае азначэнне (і нават пашыраючы яго сэнс), мы б хацелі спыніцца на прадстаўніках дадзенай прафесіі ў горадзе над Нёманам у вызначаны перыяд.

“Хросным бацькам” выдавецка-друкарскай справы ў Гродне ў дадзены адрэзак часу можа лічыцца **Антоні Тызенгаўз** (1733–1785), староста гродзенскі і падскарбі надворны літоўскі. Менавіта ён выступіў ініцыятарам стварэння каралеўскай друкарні ў Гродне (1775–1795). Нягледзячы на тое, што афіцыйна ён з’яўляўся яе арандатарам, сам лічыў яе сваёй прыватнай уласнасцю. Нават у тастаменце, складзеным 23 жніўня 1782 г., ён завяшчаў друкарню ксяндзу Мучынскаму, рэктару гродзенскай паезуіцкай калегіі.

У час стварэння гродзенскай друкарні А. Тызенгаўз вёў барацьбу з Марцінам Пачобутам-Адлянцікам і з яўрэйскімі друкарамі. У лісце да караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага ў ліпені 1775 г. Тызенгаўз пісаў: “...Дзякую, што вырашыў з выданнем прывілея патрэбнага для прасімых яўрэяў аб дазволу залажэння друкарні стрымацца і не перашкодзіў народжанаму тут праекту, якому рыхтуем акт адкрыцця друкарні і ўжо на першыя патрэбы панеслі нават выдаткі... Няхай мне гэтыя яўрэі не перашкаджаюць у Літве, дзе і без іх гэтая друкарня будзе, і можа яны самыя майстраваць у ёй захочуць. Я людзей і без іх знайду, і ўжо маю на прыкмеце”².

¹ Encyklopedia wiedzy o książce. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971. S. 607.

² Łojek J. Gazeta Grodzieńska 1776–1783 // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. 1966. T. 5, z. 2. S. 16; Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 5. Wielkie Księstwo Litewskie / Oprac. A. Kawecka-Grzyczowa, K. Korotajowa, W. Kraewski. Wrocław, Kraków, 1959. S. 31, 102.

Сярод тых яўрэяў, з кім вёў барацьбу гродзенскі староста, пэўна, быў **Менахем Нахум бен Ехезкель** (Jechezkel), Зымель Нахімовіч (памёр у 1808 г.), шрыфтыст (гісер) з м. Сокала (Галіцыя). Некаторыя даследчыкі пішуць, што ён на запрашэнне А. Тызенгаўза разам з сям’ёй прыехаў у Гродна 25 кастрычніка 1785 г. Але беларуская даследчыца С. Куль-Сяльверстава прыводзіць дакладную дату са слоў самога Зымеля Нахімовіча — 22 лютага 1785 г.³ Менахем Нахум на створанай гісерні (адліўні) вырабляў шрыфты лацінскія, польскія, расійскія, грэцкія і яўрэйскія. Паводле слоў Іахіма Леявеля, яны былі роўныя найлепшым еўрапейскім, а “з часам навучаныя адліўшчыкі разбегліся”, гэта значыць разышліся па новых месцах працы. Пры дапамозе сына Сімхі Зымеля і Ехезкеля бен Ар’ега Лейбы рыхтавалі да друку ў гэтай жа друкарні яўрэйскія кнігі. Першай з іх, верагодна, была *Lechem seriom*, выдадзеная ў 1788 г.⁴

Таксама з Галіцыі паходзіў яшчэ адзін друкар, які месцам сваёй працы абраў Гродна. **Барух бен Юзэф Ромм** (1750–1803) з 1788 г. па 1792 г. кіраваў каралеўскай друкарняй у Гродне. Але разам з тым не выключана, што ён па-просту быў яе арандатарам. Б. Ромм быў першым з яўрэяў, хто атрымаў дазвол на кіраванне дзяржаўнай друкарняй⁵. Акрамя таго, ён адчыніў яўрэйскую друкарню ў м. Азёры каля Гродна. Лічыцца, што першай кнігай, надрукаванай у ёй у 1791 г., была “Цваат га-хасід га-мефурсам” (“Тастамент вядомага праведніка”) гродзенскага рабіна Аляксандра (Зіскінда) бен Мойшэ. У 1799 г. з Азёр друкарня была пераведзена ў Гродна. На выдадзеных тут яўрэйскіх кнігах ёсць імя друкара Барух бен Юзэф Мас (Мас — акронім ад слоў *mocher sfarim* = прадавец кніг).

У 1803 г. пасля смерці Баруха Ромма выдавецкую справу працягнуў яго сын Менахем Ман Ромм (у публікаваных друках проста Манес) (?–1841), які у 1806 г. аб’яднаў сваю справу з іншым друкаром Вільні і Гродна Зымелем Нахімовічам. Так была створана “Друкарня Зымеля Нахімовіча і К”, ці “Манес і Зымель”⁶. У 1835 г. выдаўцы пачалі друк Вавілонскага Талмуда (30 тамоў), які быў скончаны толькі ў 1854.

³ Куль-Сяльверстава С. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фарміраванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст.— 1820-я гады). Мінск: БДУ, 2000. С. 41.

⁴ Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje. T. 1. Wilno, 1927. S. 223, 226; Łojek J. Gazeta Grodzieńska 1776–1783... T. 5, z. 2. S. 38.

⁵ Estreicher K. Bibliografia Polska. T. 19. Kraków, 1899. S. 21–22.

⁶ Łojek J. Gazeta Grodzieńska 1776–1783... S. 16; Drukarze dawnej Polski... S. 6, 94, 102.

Нашчадкі Менахема Мана Р., яго сын Іосіф Рэувен (Рубен) Р. (?–1858 ці 1857) і ўнукі — Давід (?–1860), Манкель і Манес Р., паспяхова працягнулі сямейную справу. Пасля смерці Давіда фірму “Друкарня ўдавы і братаў Р” узначаліла ягоная ўдава Двойра (у дзявоцтве Гаркаві) (?–1903). Акрамя Талмуда тут выпускаліся творы равіністычнай літаратуры, літургічныя кнігі, малітоўнікі, літаратура Гаскалы, свецкія літаратурныя творы, а таксама друкаваўся часопіс на іўрыще “Га-Кармел”. З 1836 г. калі Камітэт міністраў абмежаваў выданне яўрэйскай літаратуры ў Кіеве і Вільні, друкарня Манеса Ромма атрымала манаполію на выданне яўрэйскай літаратуры ў Літве і Беларусі. Вядома, што дадзеная фірма працягвала сваё існаванне яшчэ ў 20-я гг. XX ст⁷.

Прадстаўленымі вышэй імёнамі і прозвішчамі яўрэйскі складнік у друкарскай справе Гродна ў гэты час не абмяжоўваўся. Знайшоў сваю нішу ў выдавецкай дзейнасці **Зымель Нахімовіч** (Нахумовіч) (памёр каля 1841 г.) — шрыфтыст (гісер) і друкар, ён удасканаліў адліўню шрыфтоў, атрыманую ў спадчыну ад бацькі, і вырабляў расійскія, лацінскія і яўрэйскія шрыфты. Гісторык Іахім Леявель лічыў, што прадпрыемства Зымеля было на ўзроўні найлепшых еўрапейскіх. Яго паслугамі ў стварэнні шрыфтоў карысталіся друкарні айцоў піяраў і Юзэфа Завадскага ў Вільні, урадавая друкарня Княства Варшаўскага ў Варшаве, друкарня кармелітаў у Бярдычаве і іншыя. У 1808 г. Зымель разам з Ануфрыем Ланткевічам адкрыў друкарню, якая спецыялізавалася на выданні судовых і афіцыйных дакументаў, панегірыкаў у адрас мясцовых магнатаў і чыноўнікаў, мастацкай літаратуры, а таксама разнастайных календароў (напрыклад, “Калян-дар Віленскага ўніверсітэту”).

Каля 1810 г. Н. Зымель апублікаваў сваю працу “Узоры розных шрыфтоў, знаходзячыхся ў друкарні, уласнай працы Зымеля Нахімовіча, друкара і шрыфтгісера гродзенскага”. Пасля яго смерці друкарняй да 1864 г. кіраваў ягоны сын М. Зымеловіч. Цікавы факт: Зымель Нахімовіч з’яўляўся ганаровым грамадзянінам Гродна⁸.

⁷ Российская еврейская энциклопедия. Т. 2. М.: Рос. Акад. Естеств. Наук, 1995. С. 495; Pilarczyk K. Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce (XVI–XVIII wiek). Kraków, 2004. S. 35, 66; Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. 1525–1925. Wilno, 1925. S. 115–116.

⁸ Tomaszewski A. Gisery czcionak w Polsce. Warszawa, 2009. S. 84; Куль-Сяльверстава С. Гарадзенскі друкар Зымель Нахімовіч // Форум. 1996. С. 38–40; Sowinski J. Polskie drukarstwo. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1988. S. 147; Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa... S. 106–107.

У канцы XVIII ст. досыць моцныя пазіцыі ў друкарскай справе мелі як некаторыя каталіцкія ордэны, так і асобныя манахі, якія працавалі пад уплывам ідэй Асветніцтва. Сярод апошніх быў ксёндз, былы езуіт, прафесар красамоўя **Караль Маліноўскі**. Менавіта Маліноўскі быў першым дырэктарам гродзенскай каралеўскай друкарні з 1776 г., верагодна, па канец 1784 г. Аб ім таксама вядома, што ён у 1774 г. спрабаваў адкрыць у Гродне сваю друкарню, але, на думку некаторых гісторыкаў, не здолеў гэтага зрабіць праз тое, што не атрымаў адпаведнага прывілея ад караля Станіслава Панятоўскага. На сённяшні дзень дакладна вядома, што такі прывілей каралём быў яму ўсё ж такі нададзены, аб чым сведчыць дакумент “Privilegium pro nova thypographia Grodna origenda venerabili Carolo Malinowski confertur”⁹, які захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве.

У 1792–1795 гг. К. Маліноўскі зарэкамендаваў сабе ў якасці таленавітага аўтара, а таксама выдаўца “Карэспандэнта Варшаўскага”. У Гродне менавіта ён складаў “Календары гродзенскія”¹⁰: “Kalendarz gospodarski Grodzieński” (“Каляндар гаспадарскі Гродзенскі”, 1776–1781, 1784, 1786–1788) і “Kalendarz polityczny Grodzieński” (“Каляндар палітычны Гродзенскі”, 1782 і 1783 гг.)¹¹.

Сярод іншых духоўных асобаў, якія былі звязаныя з друкарска-выдавецкай справай у Гродне ў гэты час, неабходна ўзгадаць прозвішча Тадэвуша Юрэвіча. Як і К. Маліноўскі, Юрэвіч таксама належаў да езуіцкага ордэну да яго ліквідацыі. Таксама ён некаторы час (1792–1794) узначальваў каралеўскую друкарню ў Гродне. Хаця гэты факт не бясспрэчны. Але асноўным довадам на яго карысць з’яўляецца спіс жыхароў Гродна за 1794 г., дзе ў фрагменце “Рынак з вуліцай Замкавай”) пад № 11 пазначаны з друкарні паезуіцкай (на той час яна ўжо належала Камісіі Народнай Адукацыі (КНА)) Юрэвіч, рэктар гродзенскай ваяводскай (пазней акруговай) выдзяловай школы КНА, уладальнік маёнтка. Гродзенскі даследчык С. Казуля, відаць, памыляецца, калі лічыць К. Юрэвіча кіраўніком каралеўскай друкарні пасля 1794 г.¹²

⁹ Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2003. S. 66; Pilarczyk K. Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce (XVI–XVIII wiek). Kraków, 2004. S. 48; Tomaszewski A. Gisery czcionak w Polsce. Warszawa, 2009. S. 84.

¹⁰ Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyrylickie... S. 140.

¹¹ Łojek J. Gazeta Grodzieńska. 1776–1783... S. 13–14.

¹² Казуля С. Гродзенская друкарня // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск, 1996. С. 126; Grodno w XVIII w. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od

Акрамя духоўных асоб і іўдзеяў у справу выдання кніг і іншай друкаванай прадукцыі былі ўцягнуты прадстаўнікі іншых саслоўяў і канфесій Гродна. Для некаторых з іх гэта была справа жыцця, для некаторых толькі часовае месца працы. З асобаў першай катэгорыі вылучаецца шляхціц **Ян Ясеньскі** (Jasieński). Аб ім вядома, што ён падтрымаў паўстанне 1794 г. (падпісаў далучэнне да паўстання 1794 г. як “абывацель Гродзенскага павета”). З’яўляўся сябрам крымінальнага суда ў парадкавай камісіі Гродзенскага павета. Жыў на вуліцы Маставой, № 686¹³. “Друкарня ўпрывілеяваная Яго Каралеўскай Вялікасці Яна Ясеньскага” была заснавана ў Гродне ў 1794 г., хаця Ясеньскі, былы шэф зэчэраў (шрыфтыстаў) і кіраўнік (прэфект) каралеўскай друкарні (1780–1794?), разам з Ігнаціем Урублеўскім яшчэ ў 1792 г. атрымаў ад віленскага магістрата прывілей на адкрыццё друкарні ў Вільні за гадавую аплату ў суме 50 злот. у першыя шэсць гадоў. Дамова гэтая не была рэалізавана, а Ясеньскі адкрыў друкарню з дапамогай Баруха бен Цві Гірша ў Гродне. Апошні дапамог набыць яму друкарскае абсталяванне ад друкара новадворскага Яна Антонія Крюгера. Пазней Ясеньскі атрымаў ад Станіслава Аўгуста Панятоўскага прывілей на друк кніг рэлігійнага зместу і па адукацыі моладзі. Дакладна вядома, што з гэтай друкарні выйшлі кнігі: “*Podróż podjeta dla miłości dziewcząt — powieść indyjska*”, а таксама “*Experiment roczny pod zaszczytem Przesw. Sądu Głównego WXLit. za laski JWIPana Jana Sieszrencewicza dany przez JPPP akademików edukujących sie w szkodach powiatowych grodzieńskich zgromadzenia XX Dominikanów dnia 28/9 lipca 1799 r.*”. Друкарня публікавала кнігі на польскай і рускай мовах, а таксама выдавала газету “Кур’ер Літоўскі” і афіцыйныя матэрыялы. Каля 1797 г. Ясеньскі перанёс друкарню ў Вільню, дзе працягаў друкаваць газету і прыгаворы Літоўскага Трыбунала. У 1802 г. друкарня была ліквідавана, а яе абсталяванне набыў Віленскі ўніверсітэт (за 1037 руб. прэсы і шрыфты)¹⁴.

У адрозненне ад іншых імёнаў і прозвішч амаль не захавалася матэрыялаў пра жыццё і дзейнасць яшчэ аднаго гродзенца, звязанага

średniowiecza do 1939 roku). Białystok, 1997. S. 67; Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski. T. 1. London, 1970. S. 459.

¹³ Grodno w XVIII w... S. 73, 102.

¹⁴ Encyklopedia wiedzy o książce, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971. S. 1066; Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyryliczne... C. 141; Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa... S. 67; Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz.. S. 493; Pilarczyk K. Leksykon drukarzy... S. 84; Пяткевіч А. Маршруты кніжнага слова: з гісторыі кнігі, друку на Гродзеншчыне. Warszawa: Fundacja „Idee”, 2002. С. 37.

з выдавецкай справай, а менавіта **Ігната Урублеўскага**. Вядома, што Ігнат пэўны час займаў пасаду старшыні гарадавога магістрата (прэзідэнта Гродна), а з 1804 г. узначальваў былую каралеўскую гродзенскую друкарню¹⁵.

Пэўна, найбольш каларытнай асобай у сярод гродзенскіх друкароў вызначанага перыяду з’яўляецца постаць **Яна Антоніевіча Штарка** (1822 г., Камянец Літоўскі —?). Аб ім вядома, што ён навучаўся ў Свіслацкай гімназіі, а пасля абраў чыноўніцкую кар’еру: быў чыноўнікам губернскага праўлення, калежскім асэсарам. Каля 12 гадоў Я. Штарк быў рэдактарам “Гродненских губернских ведомостей” і кіраваў губернскай урадавай друкарняй, створанай у 1820 г.

Асоба Я. Штарка прыцягвае ўвагу і таму, што нягледзячы на тое, што ён займаў досыць значныя чыноўніцкія пасады ў губернскім апарате, разам з тым ён неаднаразова быў заўважаны ва “антыўрадавай дзейнасці”. Так, 2 (14) кастрычніка 1861 г. ён прыняў удзел у “проводах” былога гродзенскага губернатара Івана Абрамавіча Шпеера. Тады гарадзенцы сабраліся на выездзе з гораду, каб прадэманстраваць і выказаць сваю непавагу першай асобе ў губерні. У 1862 г. Ян Штарк быў звольнены са службы. Улады падазравалі яго “ў друкаванні ўзбуджаючых брашур”. Згодна сведчанням удзельніка паўстання Адама Баяроўскага, сярод апошніх была “Мужыцкая праўда”.

Першы раз Я. Штарк быў арыштаваны ў жніўні ці ў пачатку верасня 1863 г. за пражыванне без адпаведнага пашпарту ў Бельскім павеце. Быў адпушчаны, часова знаходзіўся ў Нараве Бельскага павета, але 27 ліпеня (8 жніўня) 1864 г. ізноў быў кінуты за краты, на гэты раз у гродзенскі астрог. На следстве супраць яго даў паказанні Адольф Талочка: “Ён адыгрываў нейкую ролю ў арганізацыі...”, а Ігнаці Геніўш удакладніў, што той выкарыстоўваўся для “раз’ездаў і перадачы даручэнняў”¹⁶. На думку Эразма Заблоцкага, Ян Штарк быў звязаны з першым камісарам па Літве Нестарам Дзюлёранам, і потым у Брэсце знаходзіўся пры ваяводзе Апалоне Гофмайстры. Гэтых сведчанняў хапіла, каб прысудзіць Яна да высылкі ў Томскую губ. пад строгі нагляд паліцыі¹⁷, дзе яго сляды губляюцца.

¹⁵ Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. T.1... S. 459, 493.

¹⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне). Ф. 3, воп. 3, спр. 2, арк. 85; спр. 1, арк. 103адв.

¹⁷ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 1248, воп. 2, спр. 917, т. 1, арк. 34; спр. 1240, арк. 2, 7, 30а-36, 72, 89 адв.; НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 34, спр. 2887, арк. 65; Ф. 3, воп. 3, спр. 1, арк. 414, 564адв.; воп. 1, спр. 40, арк. 38адв., 46; Ф. 1, воп. 13, спр.

Такім чынам, у канцы XVIII — першай палове XIX ст. Гродна ўяўляў сабой значны друкарскі цэнтр. Яго пачатак быў закладзены старо-стам-рэфарматарам Антоніем Тызенгаўзам, які арганізаваў тут кара-леўскую друкарню. Частка названых друкароў была арандатарамі ці кі-раўнікамі гэтай друкарні. Значную ролю ў гродзенскім друку адыгралі ў вызначаны час друкары-яўрэі. Асабліва моцныя пазіцыі ў гэтай спра-ве былі ў сям’і Баруха бен Юзэфа Ромма, які заклаў падставы сямейнага бізнесу не на адно стагоддзе. Гродзенскія друкары публікавалі судовыя і афіцыйныя дакументы, перыёдыку, панегірыкі ў адрас мясцовых маг-натаў, чыноўнікаў, рэлігійную і мастацкую літаратуру, розныя кален-дары. Друк адбываўся на розных мовах — рускай, польскай, ідыш і інш. Выкарыстоўваліся розныя шрыфты, у тым ліку вырабленыя ў Гродне.

1399, арк. 158адв.; Кісялёў Г. З думаму пра Беларусь. Мінск, 1966. С. 34; Jodkowski J. Rok 1863 w powiece Grodzieskim // Echo Grodzieńskie, 1921. № 175. S. 3.

Андрэй Вашкевіч (Гародня)
Алесь Радзюк (Гародня),
кандыдат гістарычных навук

Ад карчомнай гарэлкі да казённай водкі: моцны алкаголь на Гродзеншчыне ў XIX — пачатку XX ст.

У 1795 г. Гродзеншчына больш чым на сто гадоў увайшла ў склад Расійскай імперыі. На беларускіх землях паступова ўводзіліся расійскія законы, аднак у некаторых сферах гэты працэс зацягнуўся больш чым на палову стагоддзя. Напрыклад, у шаснаццаці заходніх губернях Расійскай імперыі, тэрыторыі якіх раней былі часткай Рэчы Паспалітай, за прывіляваным саслоўем (шляхтай, дваранамі) было захавана права на вытворчасць і рэалізацыю алкагольных напояў, у тым ліку і гарэлкі (права прапінацыі). Уласна расійскія дваране такой прывілеі не мелі, а на нашых землях царскі ўрад хацеў выклікаць сімпатыі мясцовай шляхты і таму захаваў для яе такую важную крыніцу даходаў.

Згодна з маніфестам Аляксандра I ад 29 верасня 1810 г. у “прывіляваных губернях” была захавана свабода вінакурэння і продаж гарэлкі па той жа сістэме, што і ў часы Рэчы Паспалітай. З 1811 па 1851 г. акцыз на спіртное браўся толькі ў гарадах. У вёсцы і ў мястэчках дазваляўся вольны продаж, прычым памешчыкі выплачвалі адмысловую вінакурную мыту за кожнага прыгоннага селяніна. Памешчык выплачваў збор з разліку адно вядро гарэлкі на кожнага селяніна. Тэарэтычна атрымлівалася, што памешчык, які не меў сялян, мог выганяць колькі заўгодна “гарэлага віна”, не выплачваючы наогул ніякага падатку¹. Пытанне для яго стаяла толькі ў месцы рэалізацыі свайго алкаголю.

У гарадах усталёўваліся сярэднія цэны на звычайную гарэлку (віно), ардынарныя гарэлкі, гарэлкі вышэйшых гатункаў, мёд, піва. Акцыз складаў звычайна 1 рубель за адно вядро². Аж да пачатку 1850-х гг. ак-

¹ Віно (гарачае віно, гарэлае віно, паленае віно) — распаўсюджаная назва гарэлкі ў XVI–XIX стст. Адсюль вінакурня, вінны склад і інш.

² Вядро — мера вымярэння аб’ёму, складала прыкладна 12,3 літра.

цыз збіраўся або гараджанамі, або казной. Старыя падаткі з вінаробаў — прапінацыйны і кансумпцыйны — праіснавалі даўжэй за ўсё ў Беластоцкай вобласці, якая была скасавана ў 1843 г.

Гарадзенцы традыцыйна пілі шмат. Да прыкладу, у 1814 г. шэсць тысяч жыхароў Гродна выпілі мільён бутэлек гарэлкі. Калі палічыць, што адна чвэрць складае прыкладна 2,8–3 літры, а гарэлка мела мацунак 35–38%, то атрымаецца, што за год кожны жыхар Гродна ўжыў прыкладна 15 літраў чыстага спірту! І гэта без уліку піва і мёду! Да 1816 г. у Гродзенскай губерні спажывалася больш за 10 млн. гарнцаў гарэлкі³. Агулам выходзіла да 7 вёдзер алкаголю на чалавека з улікам піва і мёду⁴. Некалькі тысяч вінакурных заводаў, каля сямі тысяч корчмаў у вёсках і столькі ж шынкоў у гарадах давалі магчымасць любому, хто жадаў, проста і хутка задаволіць сваю смагу.

Уся Беларусь пакрылася густой сеткай вінакурняў. На вінакурнях у памешчыкаў працавалі прыгонныя сяляне. Праца гэтая залічвалася ім у паншчыну. Галоўным матэрыялам для вырабу гарэлкі на змену жыту і пшаніцы ў першай палове XIX ст. прыходзіць бульба. Выкарыстанне апошняй было заканадаўча замацавана адмысловым імператарскім распараджэннем ад 3-га снежня 1841 г., якім дазвалялася “з будучага 1843 г. свабодная выкурка віна з бульбы на ўсіх броварах <...>, а таксама вытворчасць з бульбы гарэлкі ды спірту...”⁵. Таксама дзеля гэтых патрэб выкарыстоўваліся буракі. Што тычыцца бульбы, то да канца XVIII ст. на Гродзеншчыне гэта была культура досыць малапашыраная. З інвентароў таго часу вядома, што на гарадах яна займала менш месца, чым амаль невядомы цяпер нашым агароднікам пастарнак або “бацвінне” (нашы продкі любілі ўжываць у ежу лісце буракоў больш, чым караняплоды). На пачатку XX ст. для вінакурэння ў неўраджайныя гады таксама пачынае выкарыстоўвацца кукуруза, якая дзеля гэтых мэт закупалася ва Украіне⁶.

У XIX ст. сітуацыя змянілася. Бульбу было проста вырошчваць, яна давала добры выхад гарэлкі, таму памешчыкі пачалі засаджваць ёю палі. Аб той ролі, якую адыгрывала дадзеная культура на Гродзеншчыне ў гэты час сведчыць хаця б прашэнне габрэйскіх старшынь да губерн-

³ Гарнец — мера вымярэння аб’ёму (XIX ст.) складала 3,77–4 літры.

⁴ Lachnicki J. Statystyka gubernii Litewsko-Grodzieńskiej. Wilno, 1817. S. 61–62.

⁵ Нацыянальны гістарычны архіў у Гродне (НГАБ у Гродне). Ф. 2, воп. 3, спр. 1720, арк. 56.

⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 145, арк. 155.

скіх улад, якое датуецца 1845 г. У гэтым звароце старшыні многіх гарадскіх іўдзейскіх грамад (Индурскай, Азёрскай, Мастоўскай, Крынскай, Бераставіцкай і інш.) скардзіліся на мясцовых памешчыкаў, якія, на іх думку, у сітуацыі небяспекі голаду праз неўраджай збожжа, забаранілі продаж бульбы. Фактычна, як вынікае з гэтага дакумента, гэта была змова манапалістаў з мэтай забеспячэння прыбытковасці сваіх гаспадарак за кошт высокіх цэн на гарэлку, на выраб якой памешчыкі планавалі ўжыць усю бульбу. Апошняя, з слоў старшынь, была іх адзіным сродкам харчавання і надзеяй на выжыванне ўсіх габрэйскіх жыхароў у гэтай сітуацыі. У сваю чаргу землеўладальнікі ў асобе мясцовага маршалка дваранства апраўдваліся, што бульба сапраўды імі была прыхавана для вырабу гарэлкі, але не дзеля ўласнай нажывы, а выключна для паратунку свойскага быдла: “паўстрымаць бадай ад падзязу быдла, якое перажыла мінулую зіму, больш з вінакурэння няма ніякіх прыбыткаў”⁷.

Прааналізаваны вышэй дакумент цікавы нам яшчэ і тым, што акрамя важнасці бульбы ў вінакурэнні, ён падкрэслівае значэнне адходаў віннай вытворчасці. Барда⁸ была важным элементам у функцыянаванні ці не любой панскай гаспадаркі. На гарадскіх гарэлачных прадпрыемствах яна захоўвалася ў адмысловых ямах, а пасля прадавалася жывёлагадоўцам⁹.

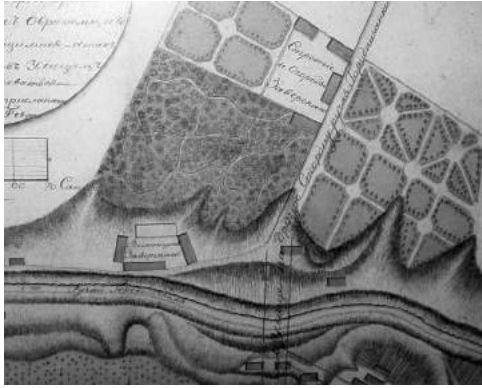
Вінакурні былі даволі сур’ёзнымі прамысловымі прадпрыемствамі. Напрыклад, у 1840-х гадах у вёсцы Верцялішкі ў вялікім каменным будынку вінакурні ўжо стаяў паравы рухавік, магчыма, першы ў ваколіцах Гродна. Вінакурня працавала шэсць месяцаў на год і за гэты час давала больш за дзевяноста тысяч літраў спірту. Вінакур атрымліваў за працу 150 рублёў срэбрам. Выручка прадпрыемства складала 1400 рублёў на год. У верцялішскім маёнтку быў яшчэ адзін бровар (фальварак Сколубава), а таксама 12 (!) корчмаў. У сярэднім адзін шынок на 18 сялянскіх хатаў¹⁰. Пры гэтым сяляне мелі права купляць спіртныя напоі толькі ў свайго пана. Вінакурні існавалі не толькі ў памешчыцкіх маёнтках, але і ў самім Гродна. На правым беразе Гараднічанкі пад абрывам, зусім недалёка ад цяперашняй лесвіцы на Завяршчызнах, у 1830-х гг. стаялі вінакурні Заверскіх. Гэта зусім побач з сучасным лікёра-гарэлачным заводам.

⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 12, воп. 1, спр. 490, арк. 1, 5.

⁸ Барда — адход вытворчасці этылавага спірту. Вадкасць светла-карычневага колеру з прыемным пахам збожжа.

⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 9, воп. 2, спр. 598, арк. 31.

¹⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 96, воп. 1, спр. 579, арк. 42.

Месцазнаходжанне бровара Заверскіх. 1830-я гады

караблёў-віцін грузападымальнасцю ў некалькі дзясяткаў тон загрузаліся ў Шчорсах, Стоўбцах, Мастах, Гродне і перавозілі тавар у прускі горад Кёнігсберг, або, як яго называлі на нашых землях, Каралявец. Наш мясцовы спірт быў там адным з найбольш запатрабаваных тавараў і разыходзіўся па ўсёй Еўропе. З дакументаў вынікае, што ў 1840–60-х гг. на прыстанях па Шчары і Нёману (ад Слоніма) на караблі грузілася прыкладна 15–25 тысяч вёдраў спірту і “гарачага віна”. Выходзіць ад 180 да 300 тысяч літраў. Такім чынам, спіртное адназначна ўваходзіла ў дзясятку найбольш важных экспартных тавараў Гродзеншчыны, хоць львіная яго доля ўсё ж такі спажывалася на тэрыторыі губерні¹¹.

Вольны продаж і выраб віна на Гродзеншчыне праіснавала не доўга. Фармальна сцвярджалася, што ён спрыяў распаўсюджванню п’янства, але фактычна ўрад быў заклапочаны тым, што ў канчатковым выніку міма казны праходзіць значная частка сродкаў. У рэшце рэшт было прапанавана два варыянты змены сістэмы вытворчасці алкаголю на захадзе Расійскай і: увядзенне акцызу ці “вінныя водкупы”.

Сістэма вінных водкупаў актыўна ўжывалася ў Расіі пачынаючы з 1820-х гадоў. Гэта значыць, што ўрад перадаваў якой-небудзь канкрэтнай асобе права манопольнага продажу алкаголю на канкрэтнай тэрыторыі і браў з яго вызначаную суму грошай. Людзі, якія былі ў ста-

Цікава звярнуцца да экспартнага патэнцыялу Гродзеншчыны як вытворцы спіртных напояў. У першай палове XIX ст. па Нёмане праходзіў адзін з найважнейшых гандлёвых шляхоў Расійскай імперыі. З беларускіх зямель у бок Балтыкі вывозілі дрэва, пнянку для вытворчасці канатаў, лён, зерне, паташ, канапляны алей, сала і... спірт. Сотні велізарных пласкадонных

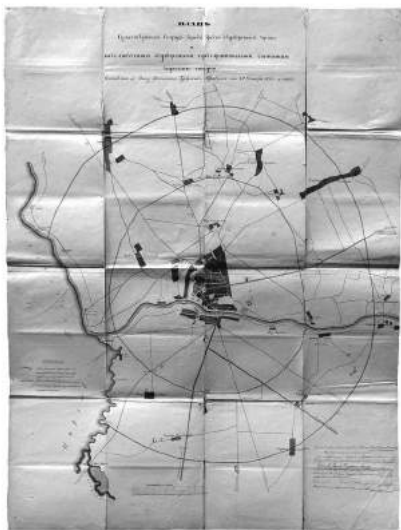
¹¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Составил П. Бобровский. Часть вторая. СПб., 1863. С. 117–126.

не выкупіць дазвол на продаж алкаголю на якой-небудзь тэрыторыі, прадавалі там гарэлку ўтрая даражэй, ствараючы буйныя капіталы, якія праз некалькі дзесяцігоддзяў пачалі ўкладвацца ў развіццё расійскай прамысловасці.

Аднак водкупы на нашых землях былі адмененыя, і з 23 лістапада 1849 г. на Гродзеншчыне была ўведзеная акцызная сістэма. Цяпер акцызныя чыноўнікі павінны былі дакладна кантраляваць вытворчасць алкаголю на памешчыцкіх і гарадскіх вінакурнях і браць падатак (акцыз) з кожнага вядра. Рабілася гэта так: на вінакурні на выхадзе з бочак усталёўваліся спецыяльныя лічыльнікі такім чынам, што памешчык не мог выгнаць больш спірту, не заплаціўшы падатак.

На гарады, напрыклад Гродна, Беласток, Бельск, Ваўкавыск было ўсё-такі распаўсюджана права чарачнага водкупу. Адкупшчык выкупляў права манапольнага продажу алкаголю ў той ці іншай частцы го-

рада, выплачваючы дзяржаве пэўную суму грошай. Вакол гарадоў усталёўвалася двухвярстовая зона, дзе дзейнічаў чарачны водкуп. Рабілася гэта для таго, каб гараджане, масава наведваючы піцейныя ўстановы за межамі горада, не пазбавілі прыбытку гарадскіх адкупшчыкаў. Напрыклад, у 1851 г. вёскі Пярэселка, Солы, Каўбасіна, Гнойніца (сучасны Вішнявец) былі ў межах “чарачнага водкупу”, але ж адразу за мяжой знаходзілася вёска Жыдоўшчына на беразе Нёмана. Можна смела выказаць здагадку, што яе жыхары якраз і забяспечвалі гродзенцаў і гандляроў, што плылі міма, больш танным, чым у Гродне, спіртным. Акрамя таго нельга

Абрыс двухвярстовай зоны чарачнага водкупу вакол Гародні 1851 г.

забывацца на блізкасць мяжы з Царствам Польскім (граніца праходзіла па рэчцы Ласяянка), дзе кошты спіртных напояў у той час былі яшчэ больш прыцягальнымі. “У сувязі з продажам у Царстве Польскім га-

рачых напояў па больш нізкіх цэнах ... жыхары, што жывуць уздоўж і каля мяжы, асабліва ж рабочы люд накіроўваюцца з гарадоў і мястэчак штодня ў вялікай колькасці нават па некалькі сот (!) чалавек на суткі ў межы Царства Польскага, дзе не толькі спажываюць на месцы ..., але і прыносяць і прывозяць значныя партыі”¹².

Чарачныя водкупы ў гарадах аказаліся няўдалай задумай, паколькі адкупшчыкі адразу ў два-тры разы паднялі цэны, выклікаўшы незадаволенасць ранейшых вінакураў і гандляроў (галоўным чынам габрэяў). Віно часта было няякаснае. У яго, па некаторых звестках, дамешваліся сурьк, сандал і куркума. На шматлікія скаргі адносна якасці алкагольнай прадукцыі была вымушана рэагаваць мясцовая ўлада. У 1825 г. у Гродне чыноўнікі ўрачэбнай палаты сумесна з правізарам вольнай аптэкі Румелем у прысутнасці павераных піцейных кантор і квартальнага наглядачыка падверглі хімічнаму аналізу “гарачыя” напоі, якія рэалізаваліся мясцовай піцейнай канторай. Аналіз выявіў, што 5 падсалоджаных гатункаў гарэлкі ніякіх дамешкаў не мелі, але ў шасці з васьмі гатункаў звычайнага хлебнага ўтрымлівалася вялікая канцэнтрацыя медзі¹³.

Гродзенская гарадская супольнасць знайшла досыць дзейсны спосаб супрацьстаяння манаполіі адкупшчыкоў. На пачатку 50-х гадоў XIX ст. месцічы (у першую чаргу габрэі) арганізавалі сапраўдную змову (“херым” па-габрэйску, што азначае праклён, адлучэнне), каб не купляць і не піць “ніякіх піцей у зоне водкупа”¹⁴. Калі было прынята тайнае рашэнне не купляць спіртное ў горадзе, то гэта зусім не азначала, што гэтага нельга было рабіць па-за яго межамі (і адначасова межамі чарачнага водкупу). Таму гараджане “цэлымі натоўпамі” накіроўваліся ў праславетую карчму “Сакрэт” і іншыя суседнія вёскі, што месцілася па-за межамі двухвёрстнай мяжы. У выніку яны дабіліся свайго. 30 снежня 1853 г. улады адмянілі чарачны водкуп у гарадах Гродзенскай губерні, увёўшы там акцызную сістэму.

У апошній трэці XIX ст. традыцыйныя вінакурні сталі замяняцца “вінакурнымі заводамі”, якія мелі пэўныя тэхнічныя ўдасканаленні. Большасць такіх заводаў намінальна эксплуатавалася іх гаспадарамі, але ў рэчаіснасці фактычнымі іх гаспадарамі былі габрэі-прадпрымальнікі¹⁵. Напрыклад, на гродзенскіх вінакурнях з’явіліся механічныя

¹² НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 34, спр. 798, арк. 39.

¹³ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 38, спр. 164, арк. 457.

¹⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 34, спр. 1806.

¹⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 145, арк. 155.

ачышчальнікі бульбяной сыравіны ў выглядзе валаў з нахіленымі крыламі, дзе бульба абмывалася ад бруду і чысцілася. Устанаўліваліся апараты Галефрэйнда, у якіх караняплоды запарваліся да 135 °С пад ціскам ад 2 да 3 атмасфер. Усё гэта прыводзіла да праблем, звязаных з няўмелым карыстаннем тэхнічнымі навінкамі. Так, у красавіку 1880 г. на гродзенскім вінакурным заводзе Льва Велера адбыўся выбух. Вінакур завода Восіп Велер заснуў на працы і забыўся пусціць ваду ў ахаладжальную сістэму, таму перагрэты спирт загарэўся, цынкавая канструкцыя апарата распаялася. Больш сур’ёзных наступстваў удалося пазбегнуць. Вінакурнямі ў Гродне ў гэты перыяд таксама валодалі Хая Яфе і Малка Каўфман, Лейба Шэрэшэўскі. Як мінімум палова з уласнікаў займалася яшчэ і піваварэннем, а Л. Шэрэшэўскі — тытунёвым бізнесам.

Выраб гарэлкі — досыць складаны тэхналагічны працэс, які вымагаў як адметнага абсталявання, так і грубай фізічнай сілы. Нягледзячы на выкарыстанне заводчыкамі рознай сыравіны, яго асноўныя этапы мала чым адрозніваліся. У тым выпадку, калі гэта былі зерневыя (жытні ці пшанічны солад), іх драбілі на найменшыя фракцыі. Гэтая маса дадалася ў заторныя чаны з вадой нагрэтай да 50–60 °С і вельмі старанна вымешвалася. Пасля паўгадзіннай паўзы ў чаны ўліваўся кіпень дзеля ўзняцця агульнай тэмпературы да 65 °С. На гэтым этапе крухмалы пасродкам хімічнай рэакцыі пераўтвараліся ў цукры. Праз некалькі гадзін ахаладжанае да 24 °С сусла па жалабах пераганялася ў брадзільныя чаны, дзе змешвалася з піўнымі дражджамі і падвяргалася хуткаму верхавому брадженню. Па завяршэнні гэтага працэсу атрымлівалася брага (бражка). Далей з дапамогай перагоннага куба, дэфлегматара і халадзільні адбывалася яе ачыстка. Для рэктыфікацыі атрыманага прадукту выкарыстоўвалася паўторная перагонка з выкарыстаннем вугальных фільтраў. Пры гэтым да апошняга звычайна мацаваўся так званы “кантрольны снарад” пры дапамозе якога вызначаўся мацунак і колькасць спірту, які ўжо прайшоў ачыстку¹⁶.

Завод Хаі-Леі Фішэлеўны Яфе знаходзіўся на Занёманскім фарштаце. Заснаваны ў 1863 г., ён першапачаткова належаў Саламону Ляпіну, але недзе ў 70-я гады змяніў свайго ўласніка¹⁷. Будынак быў драўляны, аднапавярховы, з каменным аддзяленнем для паравіка. Вінны склеп знаходзіўся ў асобным земляным склепе. Завод працаваў на пары. Для вытворчасці пастаянна была патрэбна вада. Для гэтых мэтаў трымалі назапашвальныя

¹⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 9, воп. 2, спр. 598, арк. 31.

¹⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 46, арк. 1, 38; Ф. 14, воп. 3, спр. 36, арк. 176.

чаны, напаўненне якіх ажыццяўлялася з дапамогай вадзянога насоса — з калодзежа ў двары. Пры заводзе меўся пакой для акцызнага наглядачыка. У канцы XIX ст. прадпрыемства працавала толькі некалькі месяцаў на год (люты—красавік), як можна меркаваць напярэдадні габрэйскага свята Пасхі. У той час гэта была адзіная падобная вытворчасць на ўсю губерню. Чыноўнікі адзначалі, што, калі ў 1888 г. яна часова спыніла сваю дзейнасць, быў зафіксаваны ўсплёск нелегальнага вырабу разынкавага віна¹⁸. На пачатку XX ст. (1907 г.) выпускам і продажам гэтага спецыфічнага віду алкагольнай прадукцыі на Гродзеншчыне ўжо займалася 5 асоб, якія разам выраблялі 6553 вёдзер дадзенага віду гарэлки¹⁹.

Відавочна, што жанчына, якая ўзначальвала завод, мела добрае ўяўленне пра вытворчы працэс. На заводзе ўкараняліся навінкі. Тое, што завод быў справай сямейнай, відаць з дакументаў: павераным завода быў Бецалель (Цалько) Бярковіч Яфе, сын Хаі Яфе. З 1899 г. Бецалель Яфе стаў кіраўнікам завода. У дакуменце 1914 г. заводчыкам названы Леў Бярковіч Яфе, другі сын Хаі-Леі²⁰.

Да пачатку XX ст. вытворчасць спірту стала адной з галоўных галін прамысловасці Гродзеншчыны, спалучаючы, як мы ўжо казалі вышэй, тэхнічныя навінкі з саматужнымі паўпрамысловымі спосабамі вытворчасці. У 1900 г. у Гродзенскай губерні было 78 вінакурных заводаў, на якіх працавала ў сярэднім да 10 чалавек (у залежнасці ад сезону колькасць працоўных змянялася або павялічвалася). Абарот фінансавых сродкаў адной вінакурні складаў да 10 тысяч рублёў. Часам вінакурні па сумяшчальніцтве выраблялі дрожджы, пітны мёд, солад (для бровараў). Каштоўным таварам былі адходы вытворчасці, якія прадаваліся на корм скаціне. Некаторыя заводы ўжо ў перыяд вайны манополі абзавяліся рэктыфікацыйнымі калонамі і перапрацоўвалі казённы спирт. Асноўнай сыравінай былі бульба (прыкладна 2/3 сыравіны) і жыта. Уладальнікамі заводаў былі галоўным чынам прадстаўнікі багатых дваранскіх сем'яў — Бохвіцы (Падароск), Чацвярцінскія (Скідзель), Красінская (Свіслач каля Гародні), Біспінгі (Верцялішкі, Масаліяны, Сколубава) і іншыя. Адзіным прыватным вытворцам спірту ў самім Гродне на 1900 г. застаўся заснаваны ў 1863 г. вінакурны завод спадкаемцаў Яфе. На ім працавала 15 чалавек, выраблялі спирт і пейса-

¹⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 87, арк. 14.

¹⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 145, арк. 158.

²⁰ Юлія Ермак. Между бродильными чанами и губернскими властями: гродненские винозаводчицы [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <https://lechaim.ru/academy/mezhdu-brodilnymi-chanami-i-gubernskimi-vlastyami-grodnenskie-vinozavodchitsy>

ховую гарэлку на суму 11800 рублёў. Спінт рабіўся з буракова-цукровай патакі (8000 пудоў на год) і бульбы (500 пудоў). Заводы Л. Велера і М. Каўфман, Л. Шэрэшэўскага спынілі сваё існаванне.

Дарэчы, менавіта ў гэты час з’явіўся Мірскі спіртзавод, які цяпер з’яўляецца філіялам Гродзенскага лікёра-гарэлачнага завода. У 1891 г. знакаміты Мірскі замак набыў князь Мікалай Святаполк-Мірскі, атаман войска Данскога, герой руска-турэцкай вайны, які выйшаў у адстаўку і пераехаў у Мір са сваёй жонкай Клеапатрай і пяццю сынамі. Святаполк-Мірскія залажылі каля мястэчка ўласны спіртзавод, на якім пад 1900 г. працавала ўсяго сем чалавек. Яны перапрацоўвалі 70 тысяч пудоў бульбы і 2 тысяч пудоў жыта, вырабляючы прадукцыі на 25 тысяч рублёў на год. Завод перажыў рэвалюцыйныя падзеі пачатку ХХ ст. і ў міжваенны час выпускаў “Полуспиритус” (45%). Гэты прадукт быў дастаткова вядомы ў міжваенны час дзякуючы сваёй высокай якасці. У тых гадах на заводзе выпускалася 300–500 літраў прадукцыі на дзень. Выкарыстоўвалася вада з артэзіянскіх крыніц.

Да 1894 г. Расійская імперыя выйшла на першае месца ў Еўропе па вытворчасці спірту — 6,6 млн. гекталітраў²¹, што амаль у два разы перавышала паказнікі Германіі. У пяці беларускіх губернях выраблялася 18% усяго спірту Расійскай імперыі, а пад 1900 г. валавая прадукцыя вінакурных заводаў складала 23,5% ад кошту ўсёй прамысловай прадукцыі Беларусі.

Жыхары Гродзенскай губерні прымалі пасільны ўдзел як у вытворчасці, так і ва ўжыванні гэтага спіртнога. Давайце больш грунтоўна разбяромся, якім спіртным напоям у першай палове ХІХ ст. аддавалі перавагу жыхары Гродзеншчыны.

Сяляне наведвалі карчму і пілі там акцызную гарэлку, часцей за ўсё гэта быў разведзены дыстыляваны спірт з адной са шматлікіх вінакурняў. У 1820-х гадах такая простая гарэлка была некалькіх відаў: паўгар (гарэлка больш слабая, адзінарнай перагонкі), гарэлка ардынарныя трохпробная (больш якасная), гарэлка, зробленая “замежным спосабам”. Цэны на гэтыя віды гарэлкі ўсталёўваліся 8, 16 і 36 рублёў асігнацыямі за вядро. У розніцу гарэлка прадавалася штофамі (1/10 вядра). Звычайную гарэлку называлі таксама алембіковай (ад лац. *alembicus* — перагонны апарат)²².

²¹ Гекталітр — мера вымярэння аб’ёму, складае 100 літраў. Выкарыстоўваецца скарачэнне “гл”.

²² Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. Адзінка захоўвання КП-9220/3.

Бутэлка пейсахавай гарэлкі. Пач. ХХ ст.

Папулярнай у гродзенцаў усіх нацыянальнасцей была пейсахоўка ці пейсахувка (у Гродне гэты напой яшчэ называўся малага) — гарэлка з разынак, якая атрымала назву ў гонар рэлігійнага свята Пейсах (Пасха)²³. У гэты дзень габрэям забаронена ўжываць і захоўваць у доме спіртное, прыгатаванае з замежнай некашэрнай сыравіны. Улічваючы, што ў Ізраілі расце толькі вінаград, выбар быў невялікі. Вернікам дазвалялася піць толькі віно, брэндзі і ўласна з зробленую “Ізюмовку”. Пейсахоўка рабілася з разынкавых жамерын, якія пасля зброджвання двойчы дыстылявалі. Кашэрная гарэлка вытрымлівалася звычайна ў адмысловай бочачцы ці ў звычайным шклянным посудзе. Атрымліваўся вельмі смачны, духмяны і салодкі алкагольны напой, у якім моц адчувалася слаба. За год на такіх “разынкавых заводах” (называліся таксама “пейсахавымі заводамі”) перапрацоўвалася да 300 пудоў разынак.

Шляхта ўжывала разнастайныя спіртныя напоі. Гэта была больш якасная прадукцыя ўласных вінакурняў, якая чакала свайго часу ў склепах маэнткаў (так званая старка, пра якую мы распавядзем ніжэй). Як у папярэднія часы, карысталіся папулярнасцю шампанскія віны, ром, арак, розныя настойкі... Асабліва папулярны быў сярод шляхты кмеनावы лікёр “Алаш” з мацункам 30–40°. Яго назва паходзіць ад назвы маэнтка пад Рыгай, дзе яго выраблялі з пачатку ХІХ ст. Зараз гэты напой у нас зусім невядомы, а вось яшчэ ў 1830 г. ён трапіў на кірмаш у Лейпцыгу і стаў папулярны ў гэтым рэгіёне Германіі.

У 1897 г. на змену корчмам прыйшлі дзяржаўныя “манаполькі”, дзе прадавалася гарэлка, вырабленая на “казённых вінных складах” або “заводах”. Пачаўся перыяд дзяржаўнай віннай манаполіі.

У 1895 г. на прасторах вялізнай Расійскай імперыі пачала ўводзіцца манаполія на вытворчасць і пераважны продаж гарэлкі. Расэнне аб

²³ Бобровский П. Историко-статистический очерк г. Гродна на 1860 год / Памятная книжка Гродненской губернии на 1860 год. Гродно, 6.г. изд. С. 69–135.

увядзенні манаполіі было прынята расійскім царом Аляксандрам III. У Германіі былі закуплены 300 рэктыфікацыйных калонаў, якія плавалася ўсталяваць на “казённых вінных складах” і вырабляць там спірт мацункам да 97% (самы моцны алкаголь, які можна вырабляць без ужывання дадатковых хімічных рэчываў) і ўжо з яго рабіць гарэлку і спірты для піцця.

Вінакурныя заводы, якія выраблялі спірт метадам дыстыляцыі, працягвалі знаходзіцца ў прыватных руках, аднак здаваць спірт трэба было на так званыя казёныя (дзяржаўныя) вінныя склады, дзе ён праходзіў ачыстку і прадаваўся ў казённых вінных крамах. Казёныя вінныя склады будаваліся дастаткова марудна, таму гаспадары некаторых прыватных вінакурных заводаў таксама абзаводзіліся рэктыфікацыйнымі калонамі і свой дыстылят пачалі перарабляць у высокакасны спірт на замову дзяржавы.

Фактычна манаполія на гарэлку была ўведзена дзяржавай на Гродзеншчыне толькі 1 ліпеня 1897 г. Гэты крок зрабіў значны ўплыў на структуру ўсёй вінна-гарэлачнай прамысловасці, так і на спажывецкі рынак моцных напойў у цэлым. У першым выпадку, правядзенне рэформы прывяло да імгненнага скарачэння аб’ёмаў вытворчасці многіх бровараў, што, у сваю чаргу, прывяло да скарачэння акцызных паступленняў у казну. Так, напрыклад, калі за 1896 г. акцыз з вырабленага спірту, віна і гарэлкі па губерні склаў 2427 239 руб., то ў наступны год ён скараціўся ў 1,5 разы²⁴. Разам з тым рэформа мела і пазітыўныя наступствы. Да іх ліку можна аднесці той факт, што пасля закрыцця некаторых прадпрыемстваў вызвалены капітал быў накіраваны заводчыкамі на развіццё больш перспектывных галін вытворчасці. Так, напрыклад, паступіў Лейба Шэрэшэўскі, “які з нагоды ўвядзення ў Заходнім краі казённага продажа піцей, закрыў свой спіртаачышчальны завод і аптovyя склады віна ў Гродне,

Этыкетка бутэльні “казёнай” гарэлкі. Пач. XX ст.

²⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 116, арк. 40.

галоўным чынам звярнуў увагу на сваю тытунёвую фабрыку: пашырыў памяшканне, павялічыў колькасць рабочай сілы²⁵ і г.д.

Людзі сустрэлі рэформу з недаверам, найперш з той прычыны, што гандляры-габрэі распускалі чуткі пра тое, што манапольная гарэлка будзе слабая і ніжэйшай якасці. Як сведчылі дакументы, наогул уплыў габрэйскіх гандляроў на сялян быў досыць немалы: “Хаця сялянская маса ў Паўночна-Заходнім краі мала схільная да бессаромнага п’янства параўнальна з насельніцтвам цэнтральных губерняў, тым не менш і тут не рэдкія выпадкі такога п’янства, дзякуючы ўплыву габрэяў, у руках якіх знаходзіўся ўвесь піцейны гандаль”. Улады таксама баяліся рэакцыі гараджан на падобныя змены і таму мусілі арганізаваць у Гродна (як дарэчы і ў Беластоку і Брэсце) у першыя дні дзяржаўнай манаполіі паліцэйскія пасты бліжэй да вінных лавак²⁶. Надалей, як адзначалася ў справаздачах царскіх чыноўнікаў, сяляне паступова сталі ахвотна набываць і ўжываць казённы алкаголь. Ім асабліва спадабалася, што разліў алкаголю адбываўся больш сумленна, чым у прыватных гандляроў²⁷.

У хуткім часе пасля ўвядзення віннай манаполіі пачалося будаўніцтва Гродзенскага казённага ачышчальнага віннага склада № 1. Да часу яго ўвядзення дзяржава была вымушана карыстацца паслугамі прыватных асоб. Першапачаткова ўлады прынялі рашэнне для ачысткі спірту ў Гродзенскай губерні скарыстацца магутнасцямі “завода” Скірмунта. Але пасля дэталевага вывучэння гэтага пытання, яны прызналі, што вызначаная Скірмунтам цана (20 кап. за ачыстку аднаго вядра) занадта высокая. Таму падрад на ажыццяўлення гэтай дзейнасці быў перададзены сп. Хрушчову, які дзеля рэктыфікацыі спірту пабудаваў у Гродне адмысловае прадпрыемства і быў гатовы за свае паслугі ў гэтай справе браць 15 кап. за вядро²⁸.

Рашэнне пра будаўніцтва ў Гродне казённага віннага склада было прынята ў 1896 г. У маі 1896 г. будаўнічая камісія пры мясцовым акцызным упраўленні накіравала ў будаўнічае аддзяленне Гродзенскага губернскага праўлення генеральны план размяшчэння пабудовы казённага ачышчальнага віннага склада ў г. Гродне, “дадаючы, што будынкі будуць узведзены па зацверджаных будаўнічым камітэтам пры Міністэрстве ўнутраных спраў праектах”. 28 мая 1896 г. будаўнічае аддзяленне

²⁵ Тамсама. Арк. 43.

²⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 9, спр. 651, арк. 341.

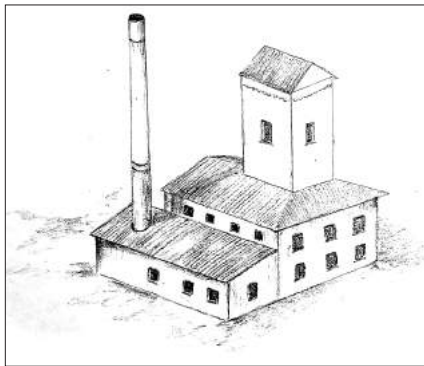
²⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 18, спр. 53, арк. 193.

²⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 116, арк. 52–53.

разгледзела прадстаўленыя праекты і прыняло наступнае рашэнне: “Па разглядзе азначанага плана ў Будаўнічым аддзяленні ён аказаўся складзены правільна, але пры гэтым даводзіцца неабходным, каб пабудовы, якія ўзводзяцца на мяжы суседніх плацаў, мелі б дахі з нахілам на свой двор... Разгледжаны сапраўдным пратаколам генеральны план размяшчэння пабудовы казённага ачыстнага віннага склада ў г. Гродна, зацвердзіць”²⁹.

Акрамя самога будынка склада (у іншым варыянце — завода) у комплекс уваходзілі дамы адміністрацыі, загадчыкаў службаў, службовыя кватэры, стайня і вазоўня, канавязь, вартоўня, адрыны, навесы, каморы, бандарная майстэрня, прыёмны пакой, рэзырады (прыбіральні).

У самым канцы XIX ст. вінны склад у Гродне даў сваю першую прадукцыю. Ён быў пабудаваны ў 21-м драўляным будаўнічым квартале, які быў размешчаны на ўскраіне горада паміж вуліцай Якаў Крайняй (сучасная вуліца 1-га Мая) з поўдня, новай вуліцай Крайняй (сучасная вуліца 17-га верасня) з поўначы, Завадской (сучасная) з захаду і рэчышчам ракі Гараднічанкі і вуліцай Станіславоўскай (сучасная вуліца Ціміразева) з усходу. Зараз на гэтым месцы знаходзіцца супермаркет сеткі “Еўраопт”.

**Гарадзенскі вінны склад.
Рэканструкцыя Д. Люціка**

спірт другога гатунку, спірт першага гатунку, сівушны алей. Пачатак выхаду новай фракцыі вызначаўся частымі пробамаі. Напрыклад, калі

Галоўным элементам ачышчальнага завода было кацельнае аддзяленне з рэктыфікацыйнай калонай. Менавіта там прывезены з прыватных бровараў спірт ператвараўся ў прадукт, які меў мацунак да 97°. Пры гэтым ужываліся адмысловыя апараты, якія складаліся з вялікага, часцей жалезнага, куба, з пастаўленай на ім рэктыфікацыйнай калонай, дэфлегматарам, халадзільнікам і г.д. Перагонку вялі па фракцыях, спярша адганяючы “эфір”, багаты альдэгідам,

²⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 2, спр. 1178, арк. 6–8.

ў празрыстай вадкасці з’яўляліся смалістыя кроплі, адгонка чыстага спірту спынялася.

У 1905 г. пачалася перабудова, якая працягвалася два гады. Кіраўнік Гродзенскага акцызнага ўпраўлення ў сваім лісце ад 14 чэрвеня 1905 г. прасіў: “...з прычыны перабудовы будынкаў Гродзенскага казённага віннага склада і пабудовы будынка цыстэран, даручаю неадкладна паведаміць мне цэны на наступныя матэрыялы і працоўныя рукі: брукавальны камень, буйны і дробны, нягашаная вапна, пясок, цэгла звычайная і прэсаваная, жалеза дахавае сібірскае, двутаўровыя жалезныя бэлькі, цэмент (пажадана фірмы “Сюрлей”) і лясной матэрыял; цэны на працоўныя рукі: муляроў, цесляроў, страхароў і рабочых. Пры вызначэнні цаны Вы маеце адбіраць падпіскі ад некалькіх асоб на дадзеныя матэрыялы або працу, прычым працы пажадана здаць каменныя адной асобе, цясларскія — іншай, дахавыя — трэцяй. Падпіскі павінны быць аднолькавыя”³⁰.

Наглядчык акцызнай акругі строга прытрымліваўся прынцыпу выбіраць пастаўнікоў матэрыялаў і падрадчыкаў на розныя працы на конкурснай аснове. У выніку на перабудову казённага віннага склада былі абраны розныя пастаўнікі матэрыялаў і паслуг як з самога Гродна, так і з іншых гарадоў Расійскай імперыі.

Асаблівую цікавасць уяўляе пастаўнік тэракотавых плітак. Згодна з прынцыпамі конкурснага адбору, пастаўніком пліткавых падлог было абрана Таварыства для вытворчасці вогнетрывалай цэгля, ганчарных і іншых вырабаў барона Э. Бергенгейма. Барон Эдуард Эдуардавіч Бергенгейм нарадзіўся ў 1844 г. у горадзе Або (Фінляндыя) у сям’і арцыбіскупа, швед паводле паходжання. Ён з’яўляўся дзядзькам прэзідэнта Фінляндыі Карла Густава Манергейма па матчынай лініі. У 1876 г. Э. Бергенгейм пачаў будаўніцтва ў Харкаве завода па вытворчасці тэракотавых і іншых вырабаў з гліны, які працуе да сённяшніх дзён. Таварыства Э. Бергенгейма было пастаўніком керамічных вырабаў на розныя будаўнічыя працы ў Расійскай імперыі (Харкаў, Новачаркаск, Санкт-Пецябург).

Перабудова гродзенскага казённага віннага склада № 1 была скончана ў канцы 1907 г., пра што сведчыць “Акт агляду работ, праведзеных гаспадарчым спосабам пры перабудове Гродзенскага казённага віннага склада”, складзены камісіяй 1 снежня 1907 г. Склад меў наступныя аддзяленні (старыя тэрміны захавання): раздзявальні, посуда-прыём-

³⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 550, арк. 2–2 адв.

нае, мыйнае, разліўное, ачышчальнае, паравічнае, машыннае, цыстэрнавае, спіртапрыёмнае. Ва ўсіх памяшканнях была выкладзена пірагранітная і тэразітная плітка, сцены і столі атынкаваны вапнавым раствором і пафарбаваны алейнай фарбай розных колераў. Перакрыцці на двухтаўравых бэльках. Пад усёй пабудовай меўся склеп, у вонкавай сцяне якога былі ўладкаваны два выцяжныя каналы з устаўленымі ў іх чыгуннымі дзверцамі. Столь склепа складалася з 18 жалезных двухтаўравых бэлек у 6 цаляў, паміж якімі выведзены скляпенні ў адну цагліну на цэментным раствору. Уваход у будынак аформлены ганкам на сем гранітных прыступак на бетоне. Пры іх старыя жалезныя парэнчы з новымі дубовымі парэнчамі. Будынак склада быў пакрыты жалезам, большай часткай новым. На зноў наладжаным даху ўладкавана 12 вадасцёкавых труб з варонкамі і кольцамі. Увесь дах быў афарбаваны жалезным сурькам. Усе новыя сцены звонку расшытыя цэментным раствором. У двары былі ўладкаваны дзве студні. Дэталі ўсіх работ, як па ўзвядзенні новых частак будынка, так і па разборцы старых, своечасова засведчвалі актамі. Усе вокны і дзверы былі забяспечаны неабходнымі прыборамі. Усе работы выкананы трывала і з матэрыялаў добрай якасці³¹.

Сам рэктыфікацыйны завод гарэлкі не вырабляў. Дзяржава закупаляла спірт (гарэлку) у мясцовых вытворцаў. Закупачная цана на гэты прадукт у кожнай мясцовасці імперыі вызначалася Міністэрствам фінансам, або шляхам правядзення таргоў на месцы. Так, напрыклад, у 1897 г. кошт за 1 вядро 40° “развёрстачнага” спірту, што быў зацверджаны Міністрам складаў 50 кап., у той час як у выніку праведзеных таргоў у губернскім цэнтры яна спынілася на 47½ кап.³². Гродзенскі казённы вінны склад, таксама як і ўсе дзяржаўныя алкагольныя прадпрыемствы імперыі, выпускаў два віды гарэлкі па 40° і тры віды літнага спірту ў 57°, 80° і 92°. Гарэлка была рознай ступені ачысткі: звычайная з чырвоным коркам і падвойнай ачысткі з белым коркам. Адсюль пайшлі народныя назвы гэтых казённых гарэлак — чырвонагалоўка і белагалоўка. Бутэлька (0,61 літра) чырвонагалоўкі каштавала 40 капеек, а белагалоўкі — 60 капеек. Калі ўлічыць, што кілаграм свежага жытняга хлеба каштаваў 10 капеек, кілаграм свініны — прыкладна 40 капеек, а сярэднемесячная зарплата працоўнага складала 28 рублёў (на 1913 г.), то трэба прызнаць, што гарэлка каштавала не танна. Такая цана алкаголю адбівалася на попыце. Лічыцца, што ў пачатку XX ст. спажыван-

³¹ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 550, арк. 619–622.

³² НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 116, арк. 51.

не гарэлкі ў Расіі складала каля 5 літраў на чалавека ў год, што, вядома, не ўлічвала аб'ёмы спажыванага піва, віна і іншых алкагольных напояў.

Гарэлка і спірт з віннага склада ў Гродне развозіліся па вінных крамах (або манапольках) па ўсёй Гродзенскай губерні. “Ад манаполі не будзеш мець волі”, — казалі беларусы, папярэджваючы аб небяспецы празмернага наведвання дадзенага роду ўстаноў. З прычыны прыбытковасці манаполькі таксама сталі жаданымі аб'ектамі нападаў тых, хто хацеў пажывіцца гатоўкай. Напрыклад, гродзенская баявая арганізацыя Польскай сацыялістычнай партыі ў 1905 і 1906 гг. здзейсніла напады на казённую вінную краму ў вёсцы Ласосна на мяжы Царства Польскага і крамы ў Капліцы і Капцёўцы каля Гродна. Падчас нападу на краму ў Капліцы рэвалюцыянеры забралі больш за сто рублёў.

Гродзенскі казёны вінны склад забяспечваў алкаголем вінныя лаўкі не толькі Гродзенскага ўезда, але і іншых уездаў Гродзенскай і нават суседняй Аўгустоўскай губерняў (Сапоцкін, Ліпск, Галынка). Па стане на 1913 г. у Гродне было восем манаполек, манаполькі знаходзіліся ў мястэчках і значных вёсках (Азёры, Парэчча, Скідзель, Друскенікі, Абухавічы, Рось, Вярэйкі і інш.)³³.

У часы Расійскай імперыі манаполія распаўсюджвалася толькі на гарэлку, усе іншыя спіртныя напоі вырабляліся і прадаваліся свабодна, але былі абкладзены акцызам. Масавы бедны спажывец задавальняўся казённай гарэлкай, а заможны спажывец аддаваў перавагу ўсім іншым напоям у вольным продажы. Напрыклад, бутэлька моцнай настойкі, зробленай на прыватным прадпрыемстве, магла каштаваць пасля выплаты акцызу 1 рубель 20 капеек, — у 2–3 разы даражэй за бутэльку прастай гарэлкі.

Больш заможныя гродзенцы пілі як замежныя спіртныя напоі (ром, аракавіскі і інш.), так і напоі мясцовай вытворчасці. Вялікай папулярнасцю на нашых землях (Заходняя і Цэнтральная Беларусь, Віленшчына) карысталася старка. Старка — моцны алкагольны напой з утрыманнем спірту 40–43% аб'ёму і больш, які атрымліваецца шляхам старэння моцнай жытняй гарэлкі ў дубовых бочках з-пад віна з даданнем яблыневага і грушавога лісця, кветак ліпы. Спірт для старкі вырабляўся шляхам двойной дыстыляцыі пераброджанага жытняга сула ў перагонным кубе, што збліжае вытворчасць старкі з вытворчасцю віскі. Для больш прыемнага смаку бочкі браліся абавязкова старыя, ужо адзін раз выкарыстаныя для вытрымкі віна ці партвейну. Старка выра-

³³ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 520, арк. 44–48.

блялася саматужным спосабам у памешчыцкіх гаспадарках нашых зямель і ў пачатку XX ст. была традыцыйным напоем мясцовай шляхты. Добра вытрыманая старка (ад 5 да 10 гадоў) мела выгляд і кансістэнцыю густога зялёна-бурштынавага лікёру. На продаж яе разводзілі гарэлкай, бо ў “канцэнтраваным” выглядзе напой быў занадта дарагі. Бывала, што старку закаркоўвалі ў бочках у дзень нараджэння паніча, каб паспрабаваць напой у дзень яго паўналецця. Зараз старку вырабляюць у Літве, аднак робяць гэта на аснове рэктыфікаванага спірту.

З пачаткам Першай сусветнай вайны Гродна як крапасны раён пераходзіць на ваеннае становішча. Яшчэ ў верасні 1914 г. у Расіі фактычна ўводзіцца сухі закон, а ў напоўненым вайскоўцамі Гродне закрываюць шынкi і іншыя ўстановы, дзе можна купіць алкаголь.

Тым не менш, Гродзенскі казёны ачысны вінны склад № 1 функцыянаваў да лета 1915 г., а затым быў эвакуаваны ў г. Калугу. Большасць службоўцаў была звольнена з выплатай дапамогі.

Такім чынам, падводзячы вынікі развіцця гарэлачнай вытворчасці ў XIX — пачатку XX ст. на Беларусі трэба найперш адзначыць, што гэта была эпоха эксперыментаў. З аднаго боку захоўваліся традыцыйныя спосабы вытворчасці моцных алкагольных напояў, актыўна выкарыстоўваліся старадаўнія рэцэпты розных гарэлак, з другога — інтэнсіўна развівалася новая сыравінная база ў выглядзе бульбы, укараняліся новыя тэхналогіі, напрыклад, паравыя рухавікі. У сваю чаргу царскія ўлады паступова стараліся распаўсюджваць на тэрыторыі Беларусі агульнарасійскія правілы вытворчасці алкаголю і яго продажу. Аднак гэты працэс расцягнуўся на шмат дзесяцігоддзяў і павінны стаць прадметам далейшых даследаванняў.

Алесь Радзюк (Гародня),
кандыдат гістарычных навук

3 гісторыі Гарадзенскага півавараэння (канец XVIII — пачатак XX ст.)

Гісторыя півавараэння на тэрыторыі Беларусі сваімі каранямі сягае ў далёкае сярэднявечча. Піва традыцыйна суправаджала людзей падчас асноўных падзей іх жыццёвага шляху, выконвала пэўныя рытуальныя функцыі, з'яўлялася (нароўні з квасам і мёдам) важным сродкам для задавальнення смагі, а таксама элементам для прыгатавання разнастайных страў (пераважна шляхецкай кухні). Але ў сярэдзіне XIX ст. на нашых землях адбываюцца рэвалюцыйныя змены ў тэхналогіі вытворчасці і, адпаведна, рэцэптуры гатавання гэтага напою. Іх вынікам становіцца паступовы заняпад і, нарэшце, поўнае знікненне культуры традыцыйнага беларускага півавараэння. У дадзеным артыкуле мы паспрабуем прасачыць усе адметнасці гэтых працэсаў на прыкладзе лакальнай гарадской прасторы.

Гарадзенскія півавары і півавары Першыя звесткі пра гарадзенскія піўныя бровары датуюцца сярэдзінай XVI ст¹. У XVIII ст. піва варылася на піваварнях, што належалі як гараджанам, так і магнатам, а таксама асобным кляштарам. Гэтая справа была досыць прыбыткавай, таму да яе далучылася і дзяржава. У другой палове XVIII ст. скарбовая піваварня была пабудавана на Гарадніцы². Пасля далучэння да Расійскай імперыі ў 1795 г. яна працягвала і надалей актыўна эксплуатавацца новымі ўладамі. Як вынікае з адпаведных архіўных дакументаў у 1796 г. і ў наступныя гады яе арандавалі гарадзенскія жydы³. Але ўжо на пачатку XIX ст. гэты бровар прыходзіць у заняпад і спыняе сваё існаванне.

Чаму так адбылося? Справа ў тым, што ў гэты час з гарадзенскай прасторы знікаюць многія скарбовыя прадпрыемствы, а таксама іншыя аб'екты гарадской гаспадаркі, пабудаваныя ў часы Рэчы Паспа-

¹ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. Гародня–Wrocław, 2008. С. 46, 306.

² Тамсама. С. 46.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (далей НГАБ у Гродне). Ф. 875, воп. 2, спр. 2, арк. 5.

літай. Новыя гаспадары аддавалі іх у арэнду і не дбалі аб іх далейшым лёсе. У такой сітуацыі з строю найперш выходзіла тэхнічнае абсталяванне і начынне. Так было і з гарадзенскай піваварняй. Дзеля атрымання хоць нейкай выгоды ад спыненага прадпрыемства ўлады ў 1807 г. прадалі частку драўлянага і шклянога посуду з публічнага аўкцыёну. Іншая частка абсталявання (пераважна медная) прынялі ў ведамства паліцыя і казённая палата, яна захоўвалася ў адным з паграбоў езуіцкага кляштар⁴. Тут адбывалася яе далейшае раскраданне. Медныя катлы ў 1812 г. вестфальцы прыстасавалі для медычных патрэб, а некаторыя былі пераробленыя для вырабу хлеба ў доме Мураўскага на патрэбы Вялікай арміі⁵. Таксама прыклалі рукі да гэтага працэсу і мясцовыя чыноўнікі. Адзін з алембікаў былой піваварні быў заўважаны на кватэры віцэ-губернатара Л. Кажэўнікава ў замку, а губернскага пракурора Заверскага моцна падазравалі ў прысваенні іншых рэчаў⁶.

Пытанне аб існаванні ўласнай вытворчасці піва ў Гародні ў першай палове XIX ст. на сённяшні дзень застаецца досыць забытым. Крыніцы па гэтым прадмеце даюць досыць супярэчлівыя звесткі. Так, згодна з афіцыйнымі статыстычнымі дадзенымі за 1847 г. ва ўсёй губерні не было ніводнай піваварні⁷. У сваю чаргу, гадавая справаздача мясцовага губернатара за 1839 г. засведчыла наяўнасць шасці піўзаводаў толькі ў Гародні⁸. Але можна з пэўнасцю казаць, што гарадзенцы і жыхары губерні ў цэлым без піва не заставаліся. Традыцыйна піваварэнне ў той перыяд з'яўлялася важным атрыбутам вядзення гаспадаркі і крыніцай даходаў многіх шляхецкіх маёнткаў. Піва варылася як для ўласных патрэб так і для продажу. Звычайна гэтым займаліся прафесійныя півавары: “заклучыў кантракт з піваварам Мацяроўскім. Павінен даваць з бочкі соладу дубальтовага 200 гарцаў і звычайнага сталовага 300 гарцаў. Гадавой аплаты атрымае 75 руб.”⁹ — адзначаў у сваім дзённіку Караль Бажэньскі ў 1808 г. Прадукцыя некаторых з такіх бровараў карысталася папулярнасцю і попытам не толькі ў месцы іх вытворчасці. У якасці прыкладу тут можна прывесці піваварню, што належала Нямцэвічам

⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, спр. 859, арк. 19.

⁵ Тамсама. Арк. 19, 20.

⁶ Тамсама. Арк. 8, 19.

⁷ Беларусія ў эпоху феодалізма: Сб. дакументаў і матэрыялаў. Т. 3. Мінск, 1961. С. 370.

⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 20, спр. 225, арк. 162.

⁹ Dziennik czynności Karola Borzęckiego. 1808 rok. — 8 sierpnia.

каля Брэста, дзе варылася “*слаўнае піва*”¹⁰. Больш ці менш дакладныя дадзеныя аб мясцовым піваварэнні мы маем толькі з другой паловы XIX ст. Так у 1865 г. у горадзе дзейнічала 7 піўных бровараў. Таксама важна заўважыць, што піваварэнне ў гэты час з’яўлялася лідарам гарадзенскай прамысловасці, як па колькасных так і па якасных паказальніках. Для параўнання — на другім месцы знаходзілася свячная вытворчасць (шэсць заводаў), але яна вырабляла прадукцыі амаль што ў пяць разоў менш, чым піваварная. Адставала і тытунёвая індустрыя, якая налічвала толькі два прадпрыемствы і ў сваёй прадукцыйнасці ў два разы саступала піўной¹¹.

Надалей (канец XIX — пачатак XX ст.) колькасць піўных заводаў у горадзе заставалася стабільнай у межах шасці-сямі прадпрыемстваў. Мяняліся ўладары, арандатары, мадэрнізавалася старая вытворчасць. Вялікі ўплыў на развіццё гэтай галіны харчовай індустрыі аказвала ўрадавая палітыка. Мяжа стагоддзяў — час найбольшай актыўнасці ўладаў па заканадаўчым рэгуляванні ў сферы вытворчасці і спажывання алкагольных напояў. Некаторыя з гэтых крокаў стымулявалі выраб хмельнага прадукту, некаторыя, наадварот, тармазілі. Да апошніх, несумненна, можна аднесці ўвядзенне 1 ліпеня 1897 г. дзяржаўнай манаполіі на продаж спіртных напояў у Гродзенскай губерні. Як адзначалася ў справаздачы акцызнага ведамства, “азначаная рэформа адбылася на даходах з піва і мёду, таму што прывяла да закрыцця большай часткі піўных лавак і стала прычынай змяншэння памераў піваварэння, з-за немагчымасці збываць гэтыя прадукты ў ранейшай колькасці”¹².

У 1901 г. у Расійскай імперыі былі ўведзены новыя правілы акцызнага абкладання піваварэння. Калі раней падатак (акцыз) плаціўся ў залежнасці ад аб’ёму прадукту на выхадзе, то з гэтага часу ён пачаў збірацца ў залежнасці ад колькасці соладу, які спажываўся на тую ці іншую варку. Першапачатковыя наступствы гэтага новаўвядзення былі адмоўныя: колькасць заводаў у Гродзенскай губерні за год (1901/1902) скарацілася з 46 да 29, а аб’ём вытворчасці зменшыўся на 100 тыс. вёдер¹³. Але надалей быў зафіксаваны ўстойлівы рост усіх паказальнікаў вырабу гэтага напою і ў 1907 г. ён больш чым удвая перавысіў адпаведныя паказальнікі дарэформеннага 1901 г. Але яшчэ большы эфект на

¹⁰ Dziennik czynności Karola Borzęckiego. 1808 rok. — 2 października.

¹¹ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 28, спр. 1049, арк. 880, 1041–1042.

¹² НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 116, арк. 40.

¹³ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 145, арк. 159.

развіццё гэтай галіны прамысловасці меў закон ад 22 красавіка 1906 г. Піўному лобі на самым вышэйшым узроўні ўдалося дабіцца таго, што піва “з прычыны нязначнасці ўтрымання ў ім алкаголю” было выключана з ліку моцных напояў і, адпаведна, быў амаль што паўсюдна дазволены яго вольны продаж, а не толькі праз “манаполькі”¹⁴. Як вынік, з 1905 па 1907 г. колькасць лавак, што гандлявалі півам, у губерні павялічылася ў тры разы, а афіцыйныя дадзеныя вырабленага прадукту зафіксавалі рост на 150%¹⁵.

Важную ролю ў развіцці дадзенай галіны прамысловасці, несумненна, адыгрываў суб’ектыўны, людскі фактар. Праз недахоп і ўрывачны характар крыніц даволі цяжка прасачыць усю дынаміку зменаў уладароў, майстроў, рабочых у вызначаны перыяд. Але некаторыя тэндэнцыі відавочныя і без гэтага. Першае, што кідаецца ў вочы падчас аналізу асабістага складу гарадзенскіх півавараў — іх нацыянальная прыналежнасць. За ўвесь час (другая палова XIX — пачатак XX ст.) у Гародні зафіксавана толькі два выпадкі, калі гаспадарамі піваварняў былі не іўдзеі. Адметна, што ў абодвух эпізодах гэта былі нават не мясцовыя жыхары, але замежнікі. Так, згодна з дадзенымі за 1865 і 1873 г. у адпаведных спісах фігуруе імя прускага падданага Міхала-Роберта Турно¹⁶, а другой такой асобай быў Восіп Кунц, ад якога прадпрыемства пасля перайшло да сына Ігната, а пасля да зяця (?) Браніслава Краткоўскага. Дарэчы, у апошнім выпадку выяўляецца яшчэ адна адметнасць гарадзенскага піваварэння — яго сямейны характар. Акрамя Кунцаў тут можна прывесці прыклад купца другой гільдыі Беркі Яфе (Ёфе), які ўпершыню згадваецца ў ліку ўладароў піўных бровараў у 1865 г. Вядома, што з 70-х гг. XIX ст. ён валодаў прадпрыемствам на Хлебнай набярэжнай, якое далей перайшло да яго жонкі Хаі-Леі Яфе, а пасля да самай смерці ў 1913 г. яно было ўласнасцю Абрама Беркавіча Яфе¹⁷. Як можна меркаваць, спрабавалі рэалізаваць свой патэнцыял у піваварэнні браты Лейба і Шылім(?) Гіршавічы Шэрэшэўскія, якія паасобку валодалі адпаведнымі заводамі ў 60–90-я гг. XIX ст. Але, як вядома, большага поспеху Лейбе ўдалося дамагчыся ў тытунёвым бізнесе.

Звяртаюць на сабе ўвагу і адметнасці размяшчэння піўзаводаў у Гародні. У сваёй большасці яны знаходзіліся ўздоўж Нёмана. Самым па-

¹⁴ Тамсама. Арк. 159–160.

¹⁵ Тамсама. Арк. 159.

¹⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 28, спр. 1049, арк. 1041; Ф. 14, воп. 2, спр. 10, арк. 10.

¹⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 22, арк. 22, 69; Ф. 30, воп. 1, спр. 379, арк. 3.

пулярным месцам быў раён Хлебнай набярэжнай. Тут дыслакаваліся як мінімум тры прадпрыемствы: Лейбы Шэрэшэўскага (у 1896 г ім сям'і Яфе (Ёфе)). Пачаткам ХХ ст. датуюцца звесткі аб заводзе № 69, што быў уласнасцю Рахіль Андрэс, якая, пасля замужжа змяніла сваё прозвішча з Шэрэшэўскай на Андрэс. Акрамя таго, на Правай набярэжнай знаходзіўся піўны бровар Ш. Шэрэшэўскага. Прыкладна ў 1864–1865 гг. пачало дзейнічаць новае прадпрыемства купца Ошара Вільнера па Агароднай вул., якое праіснавала там цягам амаль што 150-ці гадоў. У канцы 60-х — пачатку 70-х гг. ХІХ ст. Вільнер аддаў свой завод у арэнду аўстрыяку, купцу другой гільдыі Восіпу Кунцу, які канчаткова яго выкупіў у сярэдзіне 70-х гг.¹⁸ Непадалёк ад Гараднічанкі на Віленскім завулку месціліся вытворчыя магутнасці Лейбы Слуцкага¹⁹. Тут трэба адзначыць, што суседства бровараў з вадаёмамі ў тых часы было з'явай даволі пашыранай, бо дазваляла ўсе непатрэбныя адходы накіроўваць непасрэдна ў раку.

За выключэннем завода О. Вільнера ўсе астатнія піўныя прадпрыемствы Гародні ў ХІХ ст. былі драўляныя. Натуральна, што пры іх інтэнсіўнай эксплуатацыі яны досыць хутка прыходзілі ў заняпад. На пачатку ХХ ст. большасць з іх была перабудавана ў камяніцы. Пачатак гэтаму працэсу паклаў Лейба Слуцкі, які ў 1902 г. на Віленскім завулку ўзводзіць двухпавярховы будынак з памяшканнямі для працаўнікоў і іншай адпаведнай інфраструктурай²⁰. Часткова гэтыя будынкі захаваліся да нашых дзён. У іх месціцца гродзенскі вінна-гарэлачны завод. У гэтым плане менш пашчасціла броварам, што знаходзіліся на Хлебнай набярэжнай. У 1908 г. тут замест старой драўлянай халупы, дзе знаходзіўся піўзавод № 6 А. Яфе (Ёфе) з'яўляецца капітальнае прамысловае збудаванне пад назвай “Прагрэс”. Яно мела тры паверхі, гарышча, адмысловыя паграбы для ферментацыі і захоўвання гатовай прадукцыі і інш²¹. Таксама пад татальную рэканструкцыю ў 1912 г. падпала прадпрыемства Р. Андрэс, што месцілася непадалёк²². Аднак, апошнім двум пашчасціла менш — ад іх не засталася нават парэшткаў.

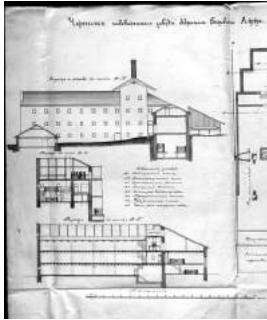
¹⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 38, арк. 26, 28, 38.

¹⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 14, воп. 2, спр. 10, арк. 134.

²⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 72, арк. 115.

²¹ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 379, арк. 4–5.

²² НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 300, арк. 138.

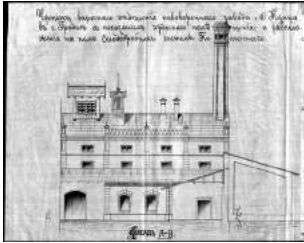

Унутраны і знешні выгляд піўзавода Яфэ

Тэхналогія вырабу піва Нягледзячы на тое, што адзінымі інгрэдыентамі для прыгатавання піва з даўніх часоў былі вада, солад, дрожджы і хмель, у XVIII–XIX ст. півавары навучыліся вырабляць прадукцыю розных гатункаў і стыляў. Разнастайнасць дасягалася за кошт ужывання розных тэхналогій яго прыгатавання, а таксама вар’іравання складнікаў і іх прапарцый. Пры гэтым любы адыход ад традыцый і правіл меў досыць гучны грамадскі рэзананс і далёкія наступствы для парушальнікаў.

Так, напрыклад, было ў 1795–1796 гг., калі мясцовыя арандатары-жыды гарадзенскага скарбовага бровару для вырабу піва нанялі замежнага майстра (дваццаціпяцігадовага Паўла Рубрыхта), які паходзіў з Аўстра-Венгерскай імперыі. Як можна меркаваць, Павал няблага справіўся з пастаўленай задачай (за тры месяцы работы зарабіў некалькі сотняў злотых), але яго спробы прыўнесці нешта новае, уласцівае яго мясцовасці, сустрэліся з моцным супрацівам лакальнай супольнасці. Як сцвярджаў падчас следства Павал, які навучаўся майстэрству дадзенай прафесіі ў свайго бацькі, а таксама ў розных гарадах цэсарскай імперыі, ён для ачышчэння піва і надання яму адметнага колеру дадаў у дрожджы нейкія хімічныя элементы, атрыманыя з акіслення медзі (*gryszpan, kuperwas* і інш.). У дадатак ён распавёў, што дзеля гэтых мэтай у яго на радзіме выкарыстоўваюцца і іншыя тэхналагічныя прыёмы, сярод якіх было вымочванне інгрэдыентаў “у найлепшым віне Такайскім у краю Венгерскім”²³. Аднак мясцовыя заказчыкі не ацанілі нава-тарскага падыходу ў вырабе хмельнага напою: П. Рубрыхт быў абвіна-

²³ НГАБ у Гродне. Ф. 875, воп. 2, спр. 2, арк. 5.

Завод Восіпа Кунца

вачаны ў псаванні дрожджаў і вытураны за межы Расійскай імперыі з забаронай вяртацца²⁴.

Яшчэ большыя наступствы мела практыка сістэматычнага парушэння тэхналогіі прыгатавання піва для флагамана гарадзенскай піўной індустрыі завода Кунца, а таксама яго гаспадара. Гэтая дэтэктыўная гісторыя ў драбнейшых дэталях адлюстравана ў архіўных дакументах, таму звернемся да іх. Як сведчаць тагачасныя матэрыялы, заснавальнік піваварнай дынастыі меў беззаганную рэпутацыю. Акрамя “грунтоўнай практыкі ў піваварэнні (валодае — А. Р.) навуковымі звесткамі ў ім, асабліва ў прыгатаванні ячменнага соладу, продаж якога на іншыя заводы дае Кунцу значныя даходы”²⁵. У сваёй дзейнасці Восіп актыўна карыстаўся дапамогай сыноў, робячы асаблівую стаўку на старэйшага з іх — Ігната. Як мінімум з 1897 г. апошні з’яўляўся павяраным бацькі ва ўсіх справах, таму не дзіва, што пасля смерці Восіпа ў кастрычніку 1907 г. да Ігната перайшло кіраўніцтва піўзаводам. І тут пачынаецца самае цікавае. Калі даць веры пісьмовым сведчанням чыноўнікаў акцызнага ведамства, да рашучых крокаў іх падштурхнуў падзроны, “асабліва непрыемны” смак, які яны выявілі ў прадукцыі піўнога бровару № 22. Але паколькі з пазнейшых разбіральніцтваў вынікае, што махлярствам Ігнат Кунц займаўся цягам некалькі гадоў, фактычна ад часу смерці бацькі, то тут можна выказаць здагадку, што ў гэтым выпадку хутчэй за ўсё меў месца трывіяльны данос на нядобрасумленнага канкурэнта з боку калег. Падчас следства выявілася, што з гэтай уласнай нажывы Ігнат употай дадаваў падчас кожнай варкі прыкладна 18 пудоў цукру ў сусла, што на выхадзе кожны раз давала яму прыкладна каля чагырыхсот дадатковых вёдзер кан-

²⁴ Тамсама. Арк. 13.

²⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 38, арк. 76.

чатковага прадукту, або прыкладна 208 руб. у грашовым эквіваленце²⁶. У той жа час цукар адчувальна псаваў якасць хмельнага напою, які рабіўся “нясмачным, слабым і каламутным” і таму “попыт на піва Кунца вельмі слабы”²⁷.

7 кастрычніка 1911 г. а 17⁴⁵ гадзіне на прадпрыемстве № 22 нечакана з’явілася праверка. У аперацыі было задзейнічана каля тузіна чыноўнікаў розных ведамстваў. Аналіз праводзіўся як у дачыненні якасці піва, так і бухгалтэрыі завода. Падчас рэвізіі папер ва ўласным кабінэце заводчык паводзіў сабе досыць дзіўна: у нейкі момант раптам схопіў частку дакументаў і кінуў іх у печ²⁸. Але асноўныя падзеі ў гэты час разгортваліся ў іншай частцы завода, а менавіта ў брадзільным аддзяленні. Тут акцызныя службоўцы ўзялі пробы маладога піва, што адстойвалася ў адпаведных чанах. Пабачыўшы праз шыбу, што яго ашуканства вось-вось будзе выкрыта, І. Кунц кінуўся да сабе ў пакой. За ім паслалі чалавека, але безвынікова. Літаральна праз некалькі хвілін правяраючым прынеслі вядомасць, што “з гаспадаром завода кепска, і што амаль нежывы ляжыць без ботаў на сваім ложку, а праз хвіліну стала відавочна, што Ігнат Кунц мёртвы”²⁹. Пазнейшае разбіральніцтва па гэтым прадмеце засведчыла, што Ігнат здзейсніў самагубства³⁰.

Прычына, што падшурхнула І. Кунца звесці рахункі з жыццём відавочна – гэта боязь адказнасці за грубае парушэнне карпаратыўных і афіцыйных правіл. Справа ў тым, што працэс вырабу піва (як і любой іншай алкагольнай прадукцыі) у Расійскай імперыі быў строга рэгламентаваны. Так, згодна з 253 артыкулам Акцызнага статута 1901 г. выдання, катэгарычна забаранялася выкарыстанне якіх-небудзь інгрэдыентаў, акрамя соладу, вады, хмелю і дрожджаў. Гэтым жа дакументам (арт. 1062 і 1063) прадугледжвалася пакаранне вінных у падобных махінацыях у выглядзе штрафаў і турэмнага заняволення тэрмінам ад двух да чатырох месяцаў³¹. Таксама ў гэтым статуте былі прапісаны многія іншыя нюансы вырабу піва, кантроль за выкананнем якіх быў ускладнены на чыноўнікаў мясцовага акцызнага ведамства.

²⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 298, арк. 77.

²⁷ Тамсама. Арк. 78.

²⁸ Тамсама. Арк. 85.

²⁹ Тамсама. Арк. 86.

³⁰ К делу владельца пивоваренного завода Осипа Кунца // Наше Утро, 23 сентября 1912 г., № 103. – С. 3.

³¹ Нюрнберг А. Уставы об акцизных сборах по официальному изданию 1901 г. М., 1912. Арт. 253, 1062, 1063.

**Надмагілле Восіпа Кунца. Гародня.
Сучасны выгляд**

шэння варкі яна зноў жа пламбавала асноўныя вузлы і агрэгаты, засцерагаючы іх ад самавольнага выкарыстання.

Любая замена посуду ці іншага абсталявання (якое з прычын інтэнсіўнай эксплуатацыі досыць часта псавалася) адбывалася зноў жа пры актыўным удзеле акцызных службоўцаў. Па досыць складаных арыфметычных формулах яны праводзілі разлік аб'ёму розных чанаў, катлоў і пад. Таксама ў дакументах тых часоў можна сустрэць выпадкі, калі чыноўнікі азначанага ведамства бралі на сябе функцыі санітарных інспектараў³³. Сёння, чытаючы іх рапарты, проста дзіву даешся, як у такіх антысанітарных умовах тагачасным піваварам удавалася прыгатаваць прадукт, які паграбуе ці не ідэальнай стэрыльнасці? Так, на заводзе Х.-Л. Яфе (Ёфе) праз працяканне даху вада наўпрост трапляла ў варачнае аддзяленне³⁴. Яшчэ больш шакавальная карціна паўстала перад вачыма правяральнікаў на прадпрыемстве № 69 Р. Андрэс: “У памяшканні разлівачнага аддзялення сцены часткова струхнелі і пакрытыя цвіллю. Падлогі амаль

Гэты нагляд рэалізоўваўся комплексна. Па-першае, мясцовым акцызным праўленнем рабіўся строгі ўлік колькасці варак, а таксама вырабленага падчас іх піва. Любы заводчык перад тым, як звярнуцца з просьбай аб выдачы яму дазволу. За адпаведную плату (у залежнасці ад колькасці соладу, які выкарыстоўваўся) ён атрымліваў пісьмовае пасведчанне на ажыццяўленне затору³². Пры гэтым уладар прадпрыемства сам вызначаў колькасць падобных варак. У вызначаны дзень службовая асоба здымала пломбы з абсталявання, тым самым ініцыюючы ўвесь тэхналагічны працэс. Пасля завяр-

³² НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 38, арк. 89.

³³ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 22, арк. 115.

³⁴ Тамсама.

зруйнаванья... Атмасферныя ападкі, трапляючы праз выцяжную трубу наўпрост у кацёл, трапляюць на сценку трубы, якая пакрыта брудам і цвіллю... Адразу за заводам кучы смецця, выкіды з завода, а таксама чалавечыя спаражненні. Паколькі завод размешчаны на самым беразе Нёмана, то ўсе сцёкавыя воды з завода, увесь бруд з завадскога двара ідуць наўпрост у Нёман”³⁵.

Таксама дзякуючы скрупулёзнасці тагачасных чыноўнікаў, сёння мы можам даведацца аб тым, як гатавалі правільнае піва ў тыя часы. Падрыхтоўчыя працы пачыналіся загадзя. Напярэдадні варкі на прадпрыемствах малолі солад. Для гэтага на большасці гарадзенскіх піўных броварах выкарыстоўвалася драбілка сістэмы “Пашэпнага”. Гэты факт тым больш варты ўвагі, што дачка сумнавядомага Восіпа Кунца, Стэфанія, была замужам за варшаўскім інжынерам Пашэпным³⁶. Таксама вядома, што ўжо ў 1902 г. завод Кунца быў абсталяваны паравой машынай, якая і прыводзіла ў рух азначаную драбілку. Пры гэтым прадукцый-

**Бутэлка ад піва завода
Кунца**

насць дадзенага механізму складала 83,33 пуды соладу на гадзіну³⁷. Для параўнання пры выкарыстанні ручной працы максімальная магутнасць агрэгата падобнай сістэмы дасягала толькі 12 пудоў на гадзіну, а ў звычайным рэжыме не перавышала 8 пудоў за вызначаны адрэзак часу³⁸. Гэта азначае, што дзеля таго, каб здрабніць 40 пудоў соладу, рабочыя трацілі на гэта як мінімум 5 гадзін інтэнсіўнай фізічнай працы. Таму не дзіва, што менавіта піўзавод Кунца далёка апярэджаў сваіх канкурэнтаў па аб’ёмах гатовай прадукцыі.

На цяжкай ручной працы быў заснаваны ўвесь працэс вырабу піва. Працаўнікі без дапамогі нейкіх механізмаў мяшалі сусла ў катле, пераганялі яго з адной ёмістасці ў іншую і падобнае. Акрамя таго, сам цыкл прыгатавання займаў досыць пра-

³⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 300, арк. 123.

³⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 38, арк. 132.

³⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 298, арк. 10.

³⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 299, арк. 23.

цяглы час (больш за 12 гадзін), пры тым, што варкі маглі адбывацца штодня. Несумненна, піваварамі маглі быць толькі фізічна моцныя і здаровыя мужчыны.

З зафіксаваных звестак вынікае, што на гарадзенскіх піўзаводах выкарыстоўваўся так званы “мюнхенскі”, або “баварскі” спосаб прыгатавання хмельнага напою, якім карыстаюцца (што праўда не так шырока) да сённяшніх дзён. Работы распачыналіся а 5 або 7 гадзіне раніцы. Першым этапам было ажыццяўленне затору. Дзеля гэтага ў вялікім катле да пэўнай тэмпературы (37° па Реамюру ці 46,3 °С) награвалася вада, пасля чаго ў яе пры пастаянным памешванні ўсыпалі здроблены солад. Адметнасць баварскага спосабу заключалася ў тым, што пасля гэтага частка затору (прыкладна $\frac{1}{3}$) аддзялялася і перадавалася ў іншы кацёл, дзе яна пэўны час кіпяцілася і зноў вярталася да асноўнай масы. Падобная аперацыя паўтаралася тры разы. Як адзначаў адзін з гарадзенскіх чыноўнікаў, “Дадзеная ўмова ажыццяўлення затора неабходна для давядзення ва ўсёй заторнай масе тэмпературы спрыяльнай для ўтварэння цукру”³⁹. Пасля гэтага рабочыя конаўкамі (на заводзе Кунца заторны чан меў умяшчальнасць больш за 400 вёдзер) вычэрпвалі сусла і праз адмысловыя пераносныя драўляныя жалабы перадавалі яго ў іншы бак. Тут пэўны час ($\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ гадзіны) заторная маса вытрымлівалася пры вызначанай тэмпературы, а затым адбывалася фільтрацыя. Яе сэнс зводзіўся да таго, каб аддзяліць ужо непатрэбныя рэшткі соладу. Адначасова з гэтым, у ёмістасць, дзе адбываўся гэты працэс, улівалася пэўная колькасць нагрэтай вады, якая максімальна выводзіла ўсе карысныя рэчы з драбіння і, адначасова, павялічвала аб’ём сусла.

Далей сусла перанакіроўвалася ў іншы кацёл, пад якім разводзіўся агонь і распачыналася варка. Падчас гэтага працэсу дадаваўся хмель, што з’яўлялася, са слоў тагачасных спецыялістаў, неабходным элементам “для надання суслу наркатычных уласцівасцей хмелю і некаторай горычы, для асвятлення яго пры дапамозе дубільнай кіслаты, што ўтрымліваецца ў хмелі”⁴⁰. Можна сабе толькі ўявіць, як тагачасным піваварам пры адсутнасці газавых ці электрычных прыбораў удавалася вытрымліваць усе неабходныя тэмпературныя рэжымы. З заканчэннем кіпячэння сусла зноў працэджвалі, на гэты раз дзеля таго, каб ачысціць яго ад хмелевай вопадзі і самацёкам або з дапамогай паравой помпы (на розных прадпрыемствах па-рознаму) накіроўвалі на ахалоджан-

³⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 38. арк. 77.

⁴⁰ Тамсама. Арк. 78.

не. Гэтая тэхналагічная аперацыя адбывалася з дапамогай так званых халадзільных талерак, якія звычайна размяшчаліся на другім ці трэцім паверсе прадпрыемства. Азначаныя талеркі ўяўлялі сабой увагнутыя лісты металу (верагодна медзі) глыбінёй 30–50 см. і максімальна вялікім дыяметрам. Сусла, якое паступала сюды, павінна было астуджвацца. Гэта адбывалася за кошт вылучэння цяпла ў навакольнае асяроддзе, а таксама яго пераводу ў масу талеркі (канвенцыя), а таксама выпарэння. Гэты працэс адбываўся натуральным чынам, таму на яго хуткасць у першую чаргу ўплывалі такія фактары як тэмпература на вуліцы і ў памяшканні. І, нарэшце, пасля таго як сусла ахалоджвалася, яго перанакіроўвалі ў дубовыя брадзільныя чаны, дзе да яго дадавалі апошні інгрэдыент — дрожджы. Тут яно пачынала брадзіць і, нарэшце, з сусла пераўтваралася ў маладое піва. Па завяршэнні актыўнай фазы ферментацыі, атрыманы прадукт зліваўся ў “расходныя” бочкі (якія папярэдне знутры злёгка абсмальваліся) і накіроўваўся для далейшага захоўвання ў добра абсталяваных паграбах з леднікамі. Тут такі прадукт мог знаходзіцца вельмі працяглы час, не псуючыся і не губляючы сваіх смакавых якасцей. Эфектыўнасць варкі такім спосабам з выкарыстаннем падобнага абсталявання складала прыкладна 66%. З аднаго пуда соладу на заводзе Яфе атрымлівалі 9,5 вёдзер гарачага сусла⁴¹, аб’ём якога пасля ахалоджвання скарачаўся яшчэ прыкладна на 10%.

Піва ў Гародні (як і ў Беларусі ў цэлым) варылася пераважна з мясцовай сыравіны. Базавы інгрэдыент — солад — вырабляўся з мясцовага ячменю. Апошні, пры гэтым, актыўна экспартаваўся, у тым ліку і ў Германію. Дзеля атрымання соладу на заводзе Кунца ячмень спачатку вымочвалі ў драўляных чанах, пасля ён “празябаў у расцільнях”, сушыўся на паветры, пасля — на металічных сетках з дапамогай печаў і труб і, нарэшце, чысціўся. Мытная палітыка царскіх улад стымулявала вырошчванне мясцовага хмелю. Дадзеная сельскагаспадарчая культура была вядома на Гарадзеншчыне не адно стагоддзе. У канцы XIX ст. хмелюнікі ў асноўным канцэнтраваліся ў ваколіцах Берштаў і ўздоўж ракі Котры. Штогод адтуль на піўныя бровары пастаўлялі да 400 пудоў высакайкаснага прадукту⁴². У суседняй Мінскай губерні ў гэты ж час паспяхова дзейнічала Пятровіцкая школа *пладаводства і хмеляводства, куды на вучобу накіроўваліся і гарадзенскія хлопцы. Што тычыцца трэцяга інгрэдыенту, а менавіта дрожджаў, то яны таксама вырабляліся на*

⁴¹ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 22, арк. 116.

⁴² Несколькі сведеній о современном состоянии сельского хозяйства и промыслов в Гродненской губернии. Гродно, 1872. С. 57.

месцы. Зыходзячы з таго, што гарадзенскія півавары выкарыстоўвалі так званыя нізавыя дрожджы, можна зрабіць выснову, што асноўным прадуктам іх вытворчасці былі лагеры.

Спажыванне Вытворчая лінейка тавараў гарадзенскіх піваварняў вялікай разнастайнасцю не вылучалася. У канцы XIX ст. большасць заводаў спецыялізавалася на адным гатунку піва. Гэта было альбо “простае” цёмнае піва коштам 3–3,5 кап. за бутэльку, альбо “баварскае” па 6–7 кап. Выключэннем з гэтага правіла быў піўны бровар Кунца, які акрамя вышэй згаданых марак выпускаў “англійскі портар” (20 кап. за паўбутэльку) і “ехрот” (10 кап. за паўбутэльку). Але ўжо на пачатку XX ст. два апошнія гатункі знікаюць з паліц крамаў і піўных лавак. Замест іх у гарадскім асартыменце з’явіліся “экстра” і “пільзенскае”⁴³. Можна меркаваць, што замена на больш таннага брэнда піва адбылася з прычыны адметнасцей мясцовага спажывецкага рынку. Як адзначалася ў адной з аналітычных нататак акцызных чыноўнікаў, “простае піва спажываецца галоўным чынам сялянамі, лепшай жа якасці баварскае ... паміж фабрычнымі рабочымі, пераважна мяшчанами”⁴⁴. Падобная даволі вузкая спецыялізацыя мясцовай піўной прамысловасці і не вельмі высокая якасць прадукцыі прывяла да таго, што ў барацьбу за гарадзенскага спажывуца актыўна ўступілі знешнія гульцы. Паводле звестак за 1908 г., увоз піва з іншых губерняў (Варшаўскай, Віленскай, Ковенскай, Ліфляндскай, Мінскай, Сувальскай, Санкт-Пецярбургскай)

**Этыкетка ад “Баварскага піва”
вытворчасці піўзавода Андрэс**

адбываўся ў вялікіх пачах. Галоўнай прычынай, якая абумовіла іх экспансію на мясцовым рынку было тое, што “прывазное піва лепшай якасці, але па большай цане да 2-х руб. за вядро спажываецца толькі асобамі з некаторым дастаткам, якія прад’яўляюць да піва больш строгія патрабаванні”⁴⁵.

⁴³ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 145, арк. 160.

⁴⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 99, арк. 29.

⁴⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 23, воп. 1, спр. 145, арк. 161.

Пра маркетынговую палітыку гарадзенскіх півавараў сёння можна меркаваць толькі па абрывістых дадзеных, што тычацца выключна завода Кунца. Вядома, што ён меў свае склады-прадстаўніцтвы не толькі ў губернскім цэнтры, але і ў наваколлі: у Адэльску, Сільванаўцах, Ліпску (Аўгустоўская губерня)⁴⁶ і, верагодна, у іншых месцах. Пры гэтых складах знаходзіліся і піўныя лаўкі, праз якія адбываўся рознічны гандаль азначанай прадукцыяй. Меў падобную лаўку Кунц і ў Гародні. У 1897 г. яна месцілася на Новааляксандраўскай вуліцы і яе гаспадар прасіў улады даць дазвол на адкрыццё ў ёй більярду⁴⁷. Таксама рэалізацыя прадукцыі мясцовых бровараў ажыццяўлялася і праз нелегальныя гандлёвыя кропкі, якіх было дастаткова як у самім горадзе, так і навокал. Што тычыцца саміх гарадзенцаў, то аб іх культуры спажывання піва ў тых часы мы можам меркаваць толькі з аднаго фрагмента, звязанага з лаўкай заводчыцы Р. Андрэс. Нягледзячы на забарону продажу піва на вынас, што дзейнічала ў той час, чыноўнікамі непадалёк былі выяўленыя два селяніна, што спакойна спажывалі “піва, якое было дадзена ім з піўной лаўкі разам з дзвюма шклянкамі і 2-мя агуркамі за 26 кап.”⁴⁸.

Такім чынам, падводзячы вынікі асноўным тэндэнцыям у развіцці гарадзенскага піваварэння ў канцы XVIII — пачатку XX ст., варта адзначыць, што выраб піва быў важнай галіной мясцовай прамысловасці. У сярэдзіне XIX ст. адбыўся канчатковы адыход ад традыцыйных формаў піваварэння і яго поўная ўніфікацыя з агульнаімперскімі. Гэта выявілася як у спосабах яго прыгатавання, так і тых гатунках, што вырабляліся на піўных броварах. Гарадзенскае піва выраблялася пераважна для спажывання ў горадзе і яго наваколлях. Праз сваю нізкую якасць яно валодала малым экспартным патэнцыялам, што прывяло на пачатку XX ст. да экспансіі прадукцыі канкурэнтаў з суседніх губерняў. Капіталістычнае развіццё дадзенай прамысловасці прывяло да паступовага заняпаду і поўнага знікнення традыцыйных (сялянскіх, шляхецкіх) формаў вырабу піва на землях Беларусі. Да асноўных адметнасцей дадзенай галіны прамысловасці ў Гародні ў вызначаны час трэба аднесці яе нацыянальны складнік, сямейнасць, шчыльную лакалізацыю на беразе Нёмана і невысокую якасць канчатковага прадукту.

⁴⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 30, воп. 1, спр. 298, арк. 118–123.

⁴⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 19, спр. 669, арк. 176.

⁴⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 19, спр. 816, арк. 212.

**Андрей Киштымов (Минск),
кандидат исторических наук**

Градообразующие предприятия XIX — начала XX в.: к постановке проблемы

Индустриализация как явление и как фактор урбанизации проявила себя на белорусских землях начиная с XIX в. Хотя само понятие “градообразующее предприятие” более привычно по отношению к XX в., его характерные черты проявились еще в предыдущем столетии. В белорусской городской историографии отмечены единичные примеры такого явления¹. На самом деле их было значительно больше.

На протяжении столетий города были сосредоточием властных полномочий, имели оборонное значение и были центрами религиозной жизни. Устойчиво прослеживается и экономическая, торгово-ремесленная, роль городов, но этот фактор никогда не был в числе доминирующих. Промышленный переворот и индустриализация в корне изменили такое положение. Теперь экономическая составляющая стала главным градообразующим элементом.

Находясь в составе Российской империи, и, естественно, испытывая нарастающее влияние процессов унификации и централизации, Беларусь, тем не менее, продолжала сохранять свои исторические особенности, в том числе и в сфере градостроительства. В урбанистической истории Российской империи известны поселения, обязанные своим появлением чисто экономическим реалиям. Это были слободы и посады, с преимущественно торгово-ремесленным населением. Чаще это была составная часть городов, но иногда и отдельные поселения. Некоторые из них в XIX–XX вв. становились полноценными городами. Например, Павловский Посад, центр текстильной промышленности — стал городом с 1844 г. В категории посады в справочном издании за 1910 г. отмечены 50 населенных пунктов в 17 губерниях на территории современных России, Украины и Молдовы². Кстати, бли-

¹ Шыбека З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Вільня, 2009. С. 147.

² Города России в 1910 г. СПб., 1914.

жайшие к нам посады того времени — Добрянка и Клинцы — находились в Черниговской губернии.

Весьма близкими к посадам по своим функциям и по своей исторической судьбе были слободы. Иногда они тоже вырастали до полноценных городов. Так, современный Рыбинск с 200-тысячным населением — бывшая Рыбная Слобода. Известная с начала XVI в., она принадлежала непосредственно московским царям и обеспечивала царский двор рыбой.

На рубеже XVII–XVIII вв., с петровских времен, в России появилась новая категория поселений, чье наименование прямо свидетельствовало про их экономическое начало. Это были заводы, возникшие, в основном, в результате промышленного освоения регионов Урала и Алтая. Омонимы: завод — предприятие и завод — городское поселение могли сохраняться долгое время. Например, на Урале, основанный в 1701 г. Невьянск, который россияне считают “первым в мире городом-заводом”, до 1919 г. имел название Невьянский завод.

Но это была российская историческая специфика, которая практически не затронула Беларусь. Градообразующие процессы тут имели свои, локальные особенности.

Конечно, весьма соблазнительно искать истоки этого явления во второй половине XVIII в. и связывать с деятельностью Антония Тизенгауза. Причем не только традиционно, указывая на формирование ремесленно-мануфактурных кварталов в Гродно и его окрестностях — Лососно. Стоит вспомнить и про экономическую перепланировку его родового имени Поставы (там тоже было организовано мануфактурное производство — всего 35 предприятий), и инициированные им экономические преобразования в соседней Литве. Напомним, что и Шавельская экономия была местом приложения его экономических усилий, о чем, почему-то, сегодня предпочитают не вспоминать ни белорусские, ни литовские историки. Однако регулярная, прямоугольная планировка современного Шауляя — живое напоминание про это (и единственный такой пример в литовском градостроительстве). Но эпоха Тизенгауза — это продолжение ремесленно-мануфактурного периода развития промышленности. Будучи современником промышленной революции, он ее просто не угадал. Это и стало причиной его личной трагедии и экономического краха Речи Посполитой.

Распад Речи Посполитой и инкорпорация белорусских земель в состав Российской империи привели к созданию новых геополитических

условий. Старые городские центры при этом могли терять свой административный, религиозный и военный ресурс. Однако экономический фактор оставался, причем не только для городов.

Экономический компонент имел первостепенное значение для превращения белорусских местечек в полноценные города. Такие примеры есть, но этот потенциал мог так и не раскрыться, если такие местечки сохраняли свое традиционное торгово-ремесленное лицо, в немалой степени оставаясь поселениями аграрного типа. Зато индустриализация придавала развитию местечек необходимое ускорение. При этом особо выигрывали местечки с ярко выраженной специализацией производства.

Свое индустриальное лицо имели Сморгонь (кожевенное производство), Копысь (силикатная промышленность), Ружаны (текстильное производство). Но в царское время городские права получила только Сморгонь — в 1904 г. Кстати, и сегодня этот город имеет довольно значительный для районного центра индустриальный потенциал, но полностью утратил свою первоначальную специализацию — кожевенную промышленность.

В ходе индустриализации крупные населенные пункты могли возникать буквально на пустом месте. Паровой двигатель и новые методы ведения экономики позволяли создавать предприятия вне привязки к старым административным, военным, религиозным и торгово-ремесленным центрам.

В 1870 г. в селе Добруш, принадлежащем князю Ф. И. Паскевичу, на месте крупчатых мельниц был устроен древесно-масный завод. Он разместился в новом деревянном здании, вырабатывал около 70 пудов древесной массы в сутки и приводился в движение одной водяной турбиной. Однако сбыт его продукции был затруднен, так как поблизости не было ни бумажных фабрик, ни железных дорог. Поэтому в 1871 г. завод преобразовали в фабрику — на нем установили английскую бумагоделательную машину и начали производство низших сортов бумаги: сахарной, спичечной и оберточной.

Определенные промышленные традиции в Добруше к тому моменту уже были. В разное время там существовали парусная мануфактура, ткацкая фабрика, медный, чугунолитейный, кожевенный, винокуренный и пивоваренный заводы, кузницы, сукновальни, водяные мельницы и лесопилки.

История Добрушской писчебумажной фабрики имеет довольно обширную библиографию³. Поэтому остановимся на ее градостроительном эффекте.

Развитие фабрики преобразило Добруш. Среди населенных пунктов Беларуси начала XX в. он занимал особое место. С одной стороны — продолжал оставаться селом Вылевской волости и не имел даже статуса заштатного уездного города, с другой — по промышленному потенциалу и экономическому значению занимал ведущее место в белорусских губерниях. Так, в 1907 г. годовое производство Добрушской бумажной фабрики (2 012 722 руб.) почти в два раза превосходила общую сумму производства всех промышленных предприятий губернского центра — Могилева (1 097 572 руб.)⁴.

При фабрике существовали больница и аптека. За фабричный счет содержался врач, фельдшер, провизор. На казенный счет открылось народное училище, но после строительства в 1885 г. отдельного каменного здания первых учеников приняла фабричная школа с четырехгодичным курсом обучения. Вслед за этим открылось пятигодичное фабричное училище и трехлетние ремесленные классы: кузнечный, слесарный, столярный, ткацкий и сапожный.

С 1889 г. при фабрике начала действовать первая в Беларуси электростанция. То есть впервые промышленное использование электричества имело место у нас не в губернском или уездном городе, а в фабричном селе. Две динамо-машины по 500 ампер были подключены к главной паровой машине. Две резервные, по 75 ампер, имели гидропривод. Так что в Добруше вошла в строй и первая в Беларуси ГЭС. Электромоторы заменили привод от паровых машин к бумагоделательным, приводили в движение водяные насосы и другие механизмы. Всего к 1915 г. на фабрике действовало 74 электродвигателя. Кроме того, более 500 электроламп освещали фабричные помещения, мастерские,

³ Kishtymov A. Anton I. Stulginskii (1851–1915), the First Belorussian Manager [Антон И. Стульгинский (1851–1915) — первый белорусский менеджер] // *Russian Studies in History*. Summer, 1996. Vol. 35. NO. 1. Entrepreneurship in the Russian Empire, 1861–1914. P. 80–88; Киштымов А. Беларусь: опыт социальной политики директора-распорядителя Добрушской бумажной фабрики А. И. Стульгинского (80-е гг. XIX в. — 1915 г.). // Доклады Вторых Морозовских чтений. Ногинск, 1996. С. 84–90; Киштымов А. Добрушская писчебумажная фабрика // *Экономическая история России (с древнейших времен до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. Т. 1. М., 2008. — С. 700–701; Киштымов А. Стульгинский Антон Игнатьевич // Экономическая история России (с древнейших времен до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. Т. 2. М., 2009. С. 808–809.*

⁴ Обзор Могилевской губернии за 1907 год. Могилев, 1908. С. 18–19.

аптеку, больницу, баню, квартиры администрации. Опять-таки — индустриальное белорусское село получило электрическое освещение раньше, чем белорусский город.

Вскоре вступила в строй одна из первых в Беларуси центральных телефонных станций. Надежная связь соединила главную контору фабрики и ее отделения, станцию Добруш, почту, квартиры директора, его помощников и мастеров.

В 1788 г. в Добруше было 546 жителей, через сто лет, в 1897 г. — 1979⁵. В начале XX в. в Добруше проживало более 2,5 тыс. жителей. Подавляющее большинство их было занято в фабричном производстве (в 1916 г. на фабрике было 1400 рабочих и 45 служащих.). Для сравнения: волостном центре Вылево в 1908 г. было 735 жителей.

Довольно схожую с Добрушем городскую биографию имеет и город Березовка (Лидский район, Гродненская область) с градообразующим предприятием ОАО «Стеклозавод “Неман”», основанном в 80-х гг. XIX в.

Вместе с тем, индустриальная «ориентация» имела как свои положительные, так и отрицательные черты. Например, кратковременный, на несколько десятилетий, расцвет белорусской черной металлургии и машиностроения привел к появлению таких крупных поселений как Старинка (в этом раннеиндустриальном центре XIX в. в эпоху его расцвета работало более 900 человек, а общая численность населения, естественно, была еще выше), Клетиче и Рудня Налибокская (около 500 работников), Чернявка (около 450 работников), Вишнево (более 200).

Рассмотрим пример Старинки. Особенностью Старинковского завода отставного поручика Александра Ивановича Бенкендорфа (Чериковский уезд Могилевской губернии, ныне Славгородский район Могилевской области) являлось то, что там производственный процесс имел целиком завершенный характер: от добычи железной руды и выплавки металла до изготовления машин и механизмов.

Производство в Старинке началось с печи для переплавки железного лома и перевода туда в 1835 г. из Пропойска (ныне Славгород) слесарной мастерской. Построили и домну, но первые пробы получить местный чугун продолжались менее года — вскоре домна сгорела.

В 1839 г. Александр Бенкендорф получил большой государственный заказ. Дело в том, что на Черном море в это время началась реали-

⁵ Гарады і вёскі Беларусі. Энцыклапедыя. Гомельская вобласць. Т. 1. Кн. 1. Мінск, 2004. С. 332.

зация большой программы по строительству военно-морского флота. По технологии того времени судостроители делали медную обшивку деревянных корпусов, чтобы они сохранялись как можно дольше. Заводы Урала и центральных российских губерний от основных судостроительных центров на Черном море были весьма далеко и не имели с ними водных путей сообщения, самых удобных на то время. А завод в Старинке стоял всего в трех верстах от крупного притока Днепра — реки Сож, по которой существовал водный путь на юг. Кроме того, достаточно сложно было наладить производство на месте, на юге Украины. Там не хватало топлива, ибо добыча каменного угля еще не была налажена, а лесных богатств, подобных белорусским, не было. Поэтому производственные возможности Старинковского завода оказались как нельзя кстати.

Вслед за продукцией для Николаевского морского арсенала Старинковский завод начал выполнять заказы Киевского, Грузинского и Брянского арсеналов, порохового завода в Шостке, Кавказской армии, Морского и Артиллерийского ведомств и Министерства путей сообщения.

Расширение производства требовало значительного усиления энергетического потенциала. С 1840 г. новая заводская плотина со шлюзами на Еленке позволила увеличить мощность водяных двигателей. Три паровые машины дали возможность вести работы несмотря на сезонный спад воды. С помощью паровиков действовали прокатные станы и кузнечный молот.

Вскоре на предприятии вернулись и к идее получать металл из местной железной руды. Ее образцы послали на анализ в Горы-Горечкий земледельческий и Петербургский технологический институты. Выяснилось, что они содержат почти 45% железа. По своим технологическим качествам болотная руда была наиболее подходящим сырьем для металлургии, так как она принадлежит к наиболее легко восстанавливаемым породам. На переработку одной тонны руды шло почти 40 кубометров дровяного сырья, из которого предварительно выжигали древесный уголь.

Новая доменная печь давала до 140 пудов чугуна в сутки, а всего на ней было выплавлено до 30 000 пудов металла на продажу. Дело оказалось весьма прибыльным, потому что пуд руды обходился заводу всего в 5 копеек. Цилиндрические доменные меха действовали при помощи водяных колес, а во время недостатка воды приводились в движение паровым двигателем.

Завод размещался в пяти каменных корпусах и 10 деревянных постройках, шести каменных сушилках, имел трехэтажный каменный склад-магазин. Интересная особенность: имелась даже своя железная дорога. Рельсовый путь длиной около шести верст соединял между собой разные цеха и пристань на Соже. Исторически это первый железнодорожный путь в Беларуси.

Наиболее крупные заказы стали поступать с 1847 г., когда на заводе было налажено производство армейских повозок, лафетов и крепостных платформ. В 1852 г. в Старинке изготовили все оборудование для Шосткинского порохового завода, затем — локомобили для Киевского арсенала. В 1859 г. Морское и Артиллерийское ведомства заказали заводу корабельные цепи, проволочные канаты, снаряды для нарезных орудий и, наконец, паровые машины высокого давления для Брянского арсенала. Именно в Старинке изготовили 2900 пудов железных деталей для постройки первого моста через Днепр в Могилеве. Выполнял завод и частные заказы для местных помещиков и предпринимателей: отливки из меди и чугуна, слесарные и токарные работы.

Наивысших показателей завод достиг на рубеже 50–60-х гг. XIX в. Например, в 1859 г. общий вес его продукции составил 48 000 пудов на сумму 240 тыс. рублей. Для сравнения отметим, что все 122 предприятия ближайшего губернского города Могилева в 1860 г. произвели продукции всего на 215 тыс. рублей. Ежегодно завод давал более 100 тыс. рублей чистой прибыли, общая стоимость его оборудования, построек, сырья, материалов и готовой продукции составляла 350 тыс. рублей.

В пору расцвета количество рабочих на заводе достигало значительной цифры. Так в 1859 г. на работах в Старинке и окрестностях было 70 рабочих и до 500 чернорабочих из крепостных и вольнонаемных, 98 подмастерьев, 30 учеников и механик-иностранец. Дополнительно около 200 человек занимались заготовкой дров, болотной руды, выжигом древесного угля. Для внутренних расчетов с рабочими применялись собственные медные деньги, на которые торговала заводская лавка.

И все же, несмотря на свои несомненные успехи, черная металлургия Беларуси не имела экономических перспектив. Отмена крепостного права лишила помещиков дешевой рабочей силы. В черную металлургию пришли новые технологии. Добыча болотной руды выглядела анахронизмом по сравнению с работой горнодобывающей промышленности. А на смену древесному углю пришел продукт переработки каменного угля — кокс. Железные дороги связали белорусские губер-

нии с Уралом и Украиной, и наши заводы просто не выдерживали конкуренции с привозным дешевым металлом.

Конец 60-х — 70-е гг. XIX в. ознаменовали закат местных металлургических предприятий. Просуществовав не один десяток лет, они буквально разваливались за год-два. В 1864 г. стоимость продукции Старинковского завода резко упала до 4000 рублей, численность рабочих — до 24 человек. В 1872 г. завод прекратил свое существование. Соответственно, в 1897 г. в Старинке было 804 жителя, в 1910 г. — всего 337⁶.

Так, вместе с ликвидацией этих производств в силу объективных причин, был утерян и градостроительный импульс соответствующих населенных мест⁷.

Подобный сценарий пережили и населенные пункты при крупных белорусских текстильных предприятиях (Коссово, Хомск, Поречье, Высочаны, Дубровно, Ружаны).

Еще один яркий пример: деградация Копыси — крупного центра силикатной промышленности второй половины XIX — начала XX в. В 1825 г. — 2265 жителей, 1879 г. — 3164, 1897 г. — 3384, 1911 г. — 5924, 1960 г. — 1833, 1998 г. — 957, 2016 г. — 850 жителей⁸.

Конечно, индустриализация не ограничивалась исключительно промышленным производством. Она влияла на все сферы экономики, в том числе и на развитие инфраструктуры. На городской путь развития выводили и железные дороги⁹. При этом наибольший эффект давало сочетание градообразующего предприятия и новых путей сообщения (Добруш).

В начале XX в. ряд населенных пунктов Беларуси представлял из себя, по-сути, рабочие, фабричные и заводские, поселки с несомненным потенциалом вырасти в будущем в полноценное городское посе-

⁶ Гарады і вёскі Беларусі. Энцыклапедыя. Магілёўская вобласць. Т. 7. Кн. 3. Мінск, 2009. С. 165.

⁷ См.: Киштымов А. Урал и судьбы черной металлургии Беларуси в XIX в. // Развитие металлургического производства на Урале. Сб. докладов и сообщений историко-экономической секции Международного конгресса, посвященного 300-летию металлургии Урала и России. Екатеринбург, 2001. С. 70–76.

⁸ Орша. Аршанскі раён. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка. У 2-х кн. Кн. 1. Мінск, 2000. С. 504–505 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BF%D1%8B%D1%81%D1%8C>. Дата доступа: 14.12.2017.

⁹ Киштымов А. Железнодорожное строительство как фактор урбанизации Беларуси // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. Гродна, 2007. С. 96–100.

ление. Их застройка стала вестись по единому архитектурному плану, с учетом жилищных и производственных нужд.

Наиболее характерным примером в этой области является Бараньский проволочно-гвоздильный завод. Это предприятие было основано в 1873 г. в одном из имений, принадлежавших помещикам Менжинским. Оно действовало достаточно успешно. В 1882 г. располагалось в трех зданиях, имело водяной двигатель в 120 л.с., 20 станков для производства гвоздей, 30 — для проволоки, 4 — для телеграфной проволоки и 2 станка для изготовления металлических пружин. Ежегодно в качестве сырья завод использовал 110 тыс. пудов железа¹⁰.

Существование завода кардинально изменило облик рядового белорусского села. Уже в 1885 г. там было 20 заводских квартир для семейных рабочих с оплатой 3 руб. в месяц. Месячный заработок рабочего в это время при 13,5-часовом рабочем дне составлял от 15 до 40 руб. и натуральный продовольственный паёк. Мастер получал до 900 руб. в год.

К началу Первой мировой войны деревянные заводские постройки были заменены двухэтажными каменными, завод имел собственную электростанцию и телефонную связь. Еще более значительные перемены испытала сама Барань: «К фабричному двору прилегает поселок в несколько десятков деревянных и одного каменного жилых домов с огородами при них (в общем свыше 10 десятин) для рабочих и служащих с амбулаторией и аптекой при ней, с мельницей, общественной баней, рабочим клубом, столовой, заводской лавкой, школой и детским садом, театром, конюшней и пр. Все это обслуживается водопроводом и снабжается электрическим освещением»¹¹. Ирония судьбы: данная цитата взята из «Акта о национализации Оршанского проволочно-гвоздильного завода “Барань”. 1 апреля 1919 г.».

Индустриализация меняла и традиционный облик городов. Здесь белорусские земли вполне вписывались в русло общемировых тенденций. Возникло понятие «рабочая окраина» со своей территорией и концентрацией промышленных производств. Классическим примером может служить Нижняя Ляховка / Кошары в Минске, где в конце XIX — начале XX вв. действовали машиностроительный и чугуно-меднометаллургический завод Н. Я. Якобсона (с 1881 г.), машиностроительный и котельный завод Г. Я. Янишевского (с 1901 г.), чугунолитейный завод «Энергия» (с 1908 г.), дрожже-винокуренный завод братьев Ра-

¹⁰ Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 3363, оп 1, д. 144, л. 4–4об.

¹¹ Государственный архив Гомельской области. Ф. 281, оп. 1, д. 3, л. 11.

ковщиков (с 1892 г.), казенный винный склад (с 1898 г.), кожевенный завод Л. Монтвелинского (с 1875 г.), кожевенный завод А. В. Имрота (с 1885 г.), кожевенный завод Б. М. Лане (с 1891 г.), кожевенный завод Л. Сутина (с 1896 г.), фабрика гребней французских подданных братьев Турнье (1910 г.) — всего 10 предприятий¹². Еще ранее Минска такие рабочие пригороды получили Слоним (Альбертин) и Пинск (Альбрехтово).

Безусловно, только экономике обязан своему развитию Гомель. Оставаясь уездным городом Могилевской губернии и став в результате проведения Либаво-Роменской (в 1873 г.) и Полесской (в 1886 г.) железных дорог важным железнодорожным узлом, этот город в результате бурного промышленного развития стал также крупным индустриальным центром. Именно Гомель, на наш взгляд, испытал наиболее мощное воздействие модернизационных процессов XIX — начала XX в. В предреформенные годы стремительно росло население города. С 12,6 тыс. в 1863 г. оно за пятьдесят лет увеличилось почти в восемь раз, достигнув к 1913 г. 100,5 тыс. Это не только почти вдвое превысило население губернского Могилева (в 1913 г. 54,2 тыс.), но и вывело Гомель на третье место среди крупнейших городов Беларуси того времени, вслед за Минском и Витебском. По темпам же демографического роста равных Гомелю не было. В следующей за ним по этому показателю Лиде число горожан за полвека увеличилось лишь в пять раз. Отметим, что Гомель не изменил своего административного статуса и продолжал оставаться уездным городом Могилевской губернии. Поэтому именно экономическое развитие объясняет столь быстрый рост его населения.

В белорусско-литовском регионе с Гомелем мог сравниться только Белосток, который в силу своего промышленного развития к началу Первой мировой войны значительно превзошел губернское Гродно не только по промышленному потенциалу, но и по населению (99 641 против 63 036¹³), имел конку, свое отделение Государственного банка Российской империи и свой частный Белостокский коммерческий банк с отделениями в Гродно и Слониме.

В Витебской губернии у центра тоже был конкурент — Двинск, но в этом случае ведущее место все равно осталось за губернской столицей.

¹² Шибeko З., Шибeko С. Минск: страницы истории дореволюционного города. Минск, 1990. С. 254–273; Кишгымов А. К вопросу о дате основания предприятия (на примере СП ЗАО «Милавица») // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 15. Киев, 2007. С. 218–220.

¹³ Памятная книжка Гродненской губернии на 1915 год. Гродно, 1915. С. 7.

В настоящее время моногорода, то есть города с монопрофильной экономикой, в которых расположены градообразующие предприятия, составляют значительный сегмент белорусского урбанистического пространства (Солигорск, Новополоцк, Светлогорск, Жлобин, Белоозерск, Новолукомль и т.д.). Данная тенденция обретает свои новые черты — достаточно указать на урбанизацию Островца в связи со строительством Белорусской АЭС. Работы по выемке грунта на месте строительства АЭС начались в конце 2011 г., статус города Островец получил в 2012 г.

Но есть и обратная сторона медали. Экономические трудности градообразующих предприятий неизбежно сказываются на ситуации зависимых от них городов. При этом основные градостроительные проблемы таких городов аналогичны проблемам вековой давности и находятся в прямой связи. Просто маятник пошел в другую сторону. В Беларуси появились «депрессивные города». То есть города и поселки городского типа, где ситуация, по сравнению с предшествующим периодом, характеризуется спадом производства, появлением безработицы, снижением инвестиционной и миграционной привлекательности и сопровождается оттоком населения.

Эта тенденция не нова. Аналогичные проблемы находятся в одном ряду с кризисными явлениями, которые отмечались в XX в. в американских городах района Аппалачей, в городах немецкого Рура, Эльзаса и Лотарингии во Франции, в английских угледобывающих и металлургических районах. Эти старопромышленные регионы вступали в полосу депрессивного развития, а концентраторами подобных тенденций в них стали городские поселения, сосредоточившие большую часть технологически устаревающих производств.

Современная Беларусь переживает период деиндустриализации. Про это не хотят говорить ни политики, ни экономисты. Но об этом свидетельствуют данные статистики. По данным Белгосстата за пять лет, с 2011 по 2016 г. прослеживается следующая динамика. Производство тракторов: 2011 г. — 66 803, 2016 г. — 34 405, падение — минус 48,5%; карьерных самосвалов в те же годы: 1444–493, падение 65,6%; комбайнов: 2326–353, минус 84,8%; грузовики: 15 930–4031, минус 74,7%; двигатели внутреннего сгорания: 106 700–45 200, падение 57,6%. Не менее впечатляет и спад производства того, что ранее в Республике Беларусь не производилось. Автобусы: 2011 г. — 2162, 2016 г. — 1316, падение

39,1%; троллейбусы: 206–40, минус 80,6%¹⁴. Деиндустриализация нашей экономики очевидна.

В принципе, деиндустриализация является мировой тенденцией. Вот только для одних это означает переход в постиндустриальное общество, а для других, и здесь мы тоже в тренде — общую социально-экономическую деградацию.

В качестве примера подобных явлений можно привести судьбу Барани. Национализированный завод получил название «Красный Октябрь». В 1941 г. его оборудование было эвакуировано в Башкирскую АССР. После войны предприятие было перепрофилировано и стало режимным и секретным. Оно выпускало радиотехническую продукцию военного и гражданского назначения. В конце 1980-х гг. завод участвовал в космической программе «Буря». В 1972 г. Барань получила статус города районного подчинения. В Республике Беларусь предприятие получило довольно красноречивое название — Государственная промышленная фирма «Лёс». В 2011 г. фирма «Лёс» была переименована в «Техника Связи». На демографии самой Барани это отразилось следующим образом: 1968 г. — 9,7 тыс. человек, 1991 г. — 14,1 тыс. человек, 2009 г. — 12,1 тыс. человек, 2014 г. — 11,4 тыс. человек.

Другой пример. Сегодня около 30% минской застройки занято промышленными районами. Половина этих территорий — заброшенные либо неэффективно используемые, многие из них расположены в самом центре города¹⁵.

Подводя итоги исторической составляющей проанализированного нами процесса, хотелось бы отметить, что в истории Беларуси, начиная с XIX в., встречаются примеры градообразующих предприятий. В полной мере эта тенденция проявила себя в XX в., что, в целом, свидетельствует о роли экономики и индустриализации в процессах урбанизации, и позволяет определить хронологические рамки этого явления.

¹⁴ Режим доступа: <https://static.charter97.org/gi/33894/170654-1509259263-big.jpg>.
Дата доступа: 25.10.2017.

¹⁵ СБ Беларусь сегодня. 2017, 2 ноября. С. 10.

**Аляксандр Ерашэвіч (Мінск),
кандыдат гістарычных навук**

Грашовыя зборы ў гарадах Беларусі першай паловы XIX ст.

У канцы 50-х гг. XIX ст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі афіцыйна існаваў 41 горад, у тым ліку 4 губернскія (Віцебск, Магілёў, Мінск, Гродна), 32 уездных, 5 заштатных (Докшыцы, Нясвіж, Друя, Радашковічы, Бабінавічы).

Некаторыя гарады (уездныя Слуцк, Сянно, Стары Быхаў, Ашмяны, Відзы, заштатныя Докшыцы, Друя, Нясвіж, Радашковічы), якія знаходзіліся на ўладальніцкіх землях і фактычна належалі прыватным уласнікам, паступова выкупляліся дзяржавай ці паступалі ў дзяржаўны скарб іншым чынам. Так, паводле сенацкага ўказа ад 24 кастрычніка 1817 г. Радашковічы былі выкуплены ў памешчыцы, жонкі генерал-лейтэнанта Івана Ферзена і сенатара Міхала Бакуніна¹. Стары Быхаў трапіў у ведамства дзяржаўных маёмасцей за ўдзел яго ўладальніка Яўстафія Каэтана Сапегі ў паўстанні 1830–1831 гг. У адпаведнасці з зацверджаным 2 студзеня 1837 г. імператарам палажэннем Камітэта Міністраў горад Ашмяны, які знаходзіўся ў арэндзе генерал-маёра Кончалава, быў выключаны з уладальніцкага кіравання і ў красавіку 1843 г. пасля сканчэння тэрміна часовай арэнды ўдавы генерала паступіў у дзяржаўны скарб². Паводле зацверджанага імператарам 10 снежня 1846 г. палажэння Камітэта Міністраў Слуцк з 6 выбранецкімі вёскамі быў выкуплены з прыватнага ўладання Льва Вітгенштэйна за 342 821 руб. срэбрам і паступіў у казённае ведамства³.

Брэст і Гродна як былыя гарады сталовых эканомій захавалі за сабой зямельныя ўладанні. Так, Брэсту належаў фальварак Казловічы з вёскай Дамброўскай (у 1834 г. 13 сялянскіх двароў, 62 душы мужчынскага полу), які здаваўся ў арэнду і адлічваў штогод з 12 чэрвеня 1832 г. па

¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 295, воп. 1, спр. 130, арк. 204.

² Полное собрание законов Российской империи (собр. 2-е) (далее — ПСЗРИ). Т. 12–1. № 9920. С. 75, 76; Корева А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Виленская губерния. СПб., 1861. С. 75.

³ НГАБ. Ф. 694, воп. 3, спр. 4069, арк. 83 адв., 277 адв.; Городские поселения в Российской империи. СПб., 1863. Т. 3. С. 111; Варадинов Н. История министерства внутренних дел. СПб., 1862. Ч. 3. Кн. 3. С. 379.

520 руб. срэбрам у лік гарадскога даходу. Да Гродна па прывілеям былых каралёў Рэчы Паспалітай ад 16 ліпеня і 4 снежня 1506 г. адносіліся так званыя гарадскія сяляне вёсак Грандзічы, Мончына, Лапенкі, Капліца, Малаховічы, Вялікая і Малая Альшанкі, Цвіклічы, Гібулічы і Палаткова (па 8 рэвізіі 474 душы мужчынскага полу). Частку чыншавага даходу (штогод 291,17 руб. срэбрам) горад атрымліваў з земляў (3820 дзесяцін і 892 сажняў) населеных маёнткаў, якія яму належалі⁴. Так званыя прадмяшчане (гарадскія сяляне) мелі ва ўласнасці гарадскую зямлю і плацілі ў гарадскую казну чынш з грамадскіх агародаў і сенажацяў.

Характэрнай рысай сістэмы падаткаабкладання падатных станаў Расійскай імперыі першай паловы XIX ст. быў яе ведамасны дэцэнтралізаваны характар. Існавалі як агульнадзяржаўныя, так і мясцовыя падаткі і зборы. Апошнія ў сваю чаргу падзяляліся на шматлікія і разнастайныя грашовыя земскія павіннасці (губернскія мэтавыя зборы з жыхароў гарадоў і ўездаў) і блізкія да іх, але ўлічваліся асобна (дапаможны збор для забеспячэння народнага харчавання, асаблівы земскі збор на паляпшэнне сістэмы Каралеўскага канала, збор для ўладкавання памяшканняў для прысутных устаноў і турмаў), зборы гарадскіх даходаў, яўрэйскія грамадскія спагнанні. Усе агульнадзяржаўныя падаткі і зборы ўключалі як акладныя, так і неакладныя пастаянныя і часовыя грашовыя плацяжы. Галоўным агульнаімперскім прамым асабістым акладным падаткам мяшчан беларускіх гарадоў быў падушны падатак з уключэннем у яго склад мэтавых збораў на ўладкаванне вадзяных і сухапутных шляхоў зносін. З грамадзян спаганяўся падымны збор. Выплачваліся ўсялякія неакладныя зборы (за пасведчанне на права гандлю, за пашпарты, гербавую паперу, павышэнне ў чынах, іскавыя, явачныя, міравыя пошліны і г.д.). Усе гарадскія мяшчане, грамадзяне, сяляне плацілі збор на выкананне земскіх павіннасцей. Купцы ўносілі працэнтны збор з абвешчаных капіталаў, 5% збор на ўладкаванне дарог і водных камунікацый, 0,25% збор на карысць гарадскіх даходаў, 1% збор з спадчынных капіталаў, дапаможны збор. З яўрэйскіх мяшчан і кушцоў, прылічаных да кагалаў (пасля іх скасавання ў 1844 г. — да таварыстваў), збіраўся каробачны і свечачны зборы. Усе падатныя станы выконвалі рэкруцкую, пастойную (кватэрную), фурманачную, дарожную павіннасці як у натуральнай, так і ў грашовай формах. У некаторых гарадах уводзіліся асобныя зборы для ўзмацнення гарадскіх даходаў і фінансавання гарадскіх расходаў. Частка плацяжоў паступала ў лік пагашэння

⁴ Белоруссия в эпоху феодализма (БЭФ). Минск, 1961. Т. 3. С. 522; Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (ЛДГА). Ф. 378 а/а, воп. 48, спр. 1969, арк. 21–22.

даўгавых абавязкаў дзяржаўнаму казначэйству (выплаты пацярпелым ад пажараў і інш.). Асобныя сацыяльна-аслоўныя групы гарадскіх жыхароў (дваране, духавенства, службоўцы ваеннага і грамадзянскага ведамстваў, адстаўныя, разначынцы) вызваліліся ад агульнадзяржаўных падатковых абавязкаў.

Для спагнання падаткаў і збораў жыхары гарадоў Беларусі прылічаліся да пэўных падаткова-ўліковых таварыстваў (мяшчан хрысціян, куды ўключаліся і замежныя рамеснікі, мяшчан яўрэяў, грамадзян), якія самі праводзілі раскладку і ажыццяўлялі збор плацяжоў падатковага характару. Ад імя дэпутатаў таварыства ў асноўным з ліку найбольш заможных і ўплывовых гараджан падпісваўся т. зв. прыговор па раскладцы ўсіх грашовых павіннасцей. Паводле цыркулярнай прапановы міністра ўнутраных спраў графа Арсенія Закрэўскага ад 15 студзеня 1830 г. у выпадку недахопу даходаў прадугледжваліся ўраўняльныя раскладкі з гараджан з унясеннем іх артыкулаў у каштарысы⁵.

У цэлым, паводле падлікаў А. М. Лютага, у 30–50-я гг. XIX ст. жыхары беларускіх гарадоў адбывалі павіннасці і выплачвалі падаткі і зборы па 39 артыкулам, а грашовыя акладныя і неакладныя зборы дасягалі ў сярэднім 15–25 руб. на душу ў розных гарадах⁶.

Аднак увогуле вельмі складана ўстанавіць дакладную колькасць збораў гарадскіх даходаў, паколькі адныя з іх уводзіліся, другія — скасоўваліся, трэція — пералічваліся ў іншыя разрады і г.д. Так, у адпаведнасці з імператарскім указам ад 6 сакавіка 1807 г. збор з былых епіскапскіх сталовых маёнткаў, які паступаў дагэтуль у гарадскі даход Гродна, быў пералічаны ў дзяржаўнае казначэйства, з якога ўзамен яго выдаткоўвалася на карысць губернскага цэнтра па 830 руб. штогод⁷. У 1832 г. быў скасаваны ўсталяваны паўсюдна з 1811 г. збор за непрывоз камення для бруку з усіх прыезджых у гарады на фурманках і судах з рознымі таварамі па 10 кап. з кожнага (усталяваны яшчэ ўказам Пятра I у 1714 г. збор камення для бруку ў Пецярбургу). Замест гэтага збору гарадскія думы штогод павінны былі адлічваць з гарадскіх даходаў патрэбную суму для брукавання плошчаў і вуліц⁸. У 1835 г. з'явіўся збор за клейма-

⁵ Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел с учреждения министерства по 1 октября 1853 г. СПб., 1856. Т. 5. С. 5–6, 42.

⁶ Лютий А. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII — первой половине XIX в. Минск, 1987. С. 83.

⁷ ПСЗРИ (собр 1-е). Т. 29. № 22477. С. 1034–1035.

⁸ НГАБ. Ф. 295, воп. 1, спр. 347, арк. 158; ПСЗРИ (собр 2-е). Т. 7. № 5138. С. 59–60.

ванне гарадскіх вагаў і мераў, дзе ён адсутнічаў⁹, у 1836 г.— 16 рублёвы збор у гарадскі даход з гандляроў і прамыслоўцаў за клейманне т. зв. чатырохчацвярыковай меры (осьмінніцы)¹⁰. З 1838 г. адной з крыніц даходаў у казённых гарадах і мястэчках стаў паўсюдна ўведзены 0,5% збор з пратэсту вэксаляў і 0,25% плацеж з засведчання і яўкі пазыковых лістоў, аблігаў, аблігацый і іншых даўгавых абавязкаў і актаў (ва ўладальніцкіх гарадах і мястэчках падобныя зборы паступалі выключна на ўтрыманне паліцыі і пажарных). Прыём даўгавых актаў ажыццяўляўся палатамі грамадзянскага суда, уезднымі судамі, гарадавымі магістратамі, ратушамі, натарыусамі і маклерамі, мытнымі чыноўнікамі, станавымі прыставамі. Для ўтрымання маклераў, натарыусаў і на канцылярскія выдаткі, у тым ліку на нарыхтоўку кнігаў і выплату ўсталяванай пошліны ў казну, выдаткоўвалася па 25% з гэтых збораў у гарадскія даходы¹¹. З 1849 г. асобы, не запісаныя ў мяшчанскае званне, гільдзейскія купцы ці асобы, прылічаныя ў гандлёвыя разрады, павінны былі ўносіць авансам уперад за год не пазней студзеня збор за валоданне крамамі ў гарадах¹². У 1850 г. у гарадскі даход прадугледжвалася збіраць па 0,5% з крапасной гербавай паперы коштам 300 руб. з кантрактаў і ўмоў, у якіх не пазначалася дамоўная сума¹³. Такі ж памер працэнтнага збору з кантрактнай сумы, напісанай на простае паперы па дамовах трымальнікаў вольных поштаў з прадпрымальнікамі на здачу ім ва ўтрыманне некаторых паштовых станцый, паступаў з сярэдзіны 1851 г. у лік гарадскіх даходаў¹⁴. З 1855 г. за невыкананне заключаных абавязкаў і нявыплату ў тэрмін аброчных грашовых плацяжоў з трымальнікаў гарадскіх аброчных галін на карысць гарадскіх даходаў спаганяўся штраф па 0,5% на месяц з пратэрмінаванай сумы¹⁵.

У красавіку 1860 г. у гарадах быў у 3 разы зменшаны страхавы збор (з 75 да 25 кап. з 1000 руб. страхавой ацэнкі) з застрахаванай маёмасці, які спаганяўся для паляпшэння стану гарадской паліцыі і пажарнай часткі¹⁶. У Магілёве і Бабруйску на карысць гарадскіх даходаў залічаліся грашовыя штрафы за неабвясчэнне паліцыі аб тых, хто прыехаў і ад'е-

⁹ ПСЗРИ (собр 2-е). Т. 9–2. № 7707. С. 294–296.

¹⁰ Тамсама. Т. 11–1. № 9033. С. 244.

¹¹ Тамсама. Т. 13–1. № 10942. С. 70–71.

¹² Тамсама. Т. 24–1. № 23106. С. 165–166.

¹³ Тамсама. Т. 25–1. № 23931. С. 125–126.

¹⁴ Тамсама. Т. 26–1. № 25104. С. 263–264.

¹⁵ Тамсама. Т. 30–1. № 29152. С. 213–214.

¹⁶ Тамсама. Т. 35–1. № 35661. С. 370–371.

хаў. Указам ад 30 верасня 1854 г. падобнае грашовае спагнанне ў Магілёве ўсталёўвалася ў памеры па 25 кап. з гаспадароў дамоў і па 50 кап. з трымальнікаў гасцініц за кожнага чалавека ў суткі¹⁷, а ў Бабруйску — па 25 кап. з кожнай асобы ў суткі¹⁸.

Да таго ж часам не ўсе галіны прыбыткаў і адпаведныя ім зборы заносіліся ў каштарысы гарадскіх даходаў. Толькі з 1830-х гг. у складанні каштарысаў гарадскіх даходаў і расходаў заўважаецца пэўная канцылярская аднастайнасць. Гэтаму садзейнічала тое, што Статыстычнае аддзяленне Міністэрства ўнутраных спраў, якое атрымала ад грамадзянскіх губернатараў практычны каштарысаў аб даходах і расходах губернскіх гарадоў, складала ў 1836 г. іх прыкладны роспіс (гл. табл. 1)¹⁹.

Табліца 1 — Прыкладны роспіс прадметаў даходаў губернскіх гарадоў 1836 г.

Прадметы даходаў
Зборы з грамадскай гарадской маёмасці
Зборы з прыватнай абывацельскай маёмасці
Зборы з запісаў у гарадскую абывацельскую кнігу
Зборы з устаноў прамысловасці і промыслаў
Зборы з устаноў народных забаваў (“увеселений”)
Зборы з актаў, здзелак і аўкцыённага продажу
Даходы дапаможныя з адкупной сумы
Даходы выпадковыя (штрафныя)

Акрамя таго, пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі ў некаторых гарадах і мястэчках Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губерняў і Беларускай акругі захаваліся ранейшыя зборы па прывілеях каралёў Рэчы Паспалітай і вялікіх князёў, паводле сеймавых пастаноў, былых кантрактаў, умоў, звычаяў і традыцый. Як правіла, яны збіраліся паводле зацверджаных вярхоўнай уладай старадаўніх мясцовых “інструктароў” (тарыфных палажэнняў) на карысць памешчыкаў або паступалі ў склад гарадскіх даходаў. Звычайна яны здаваліся на водкуп з публічных таргоў. Нягледзячы на шматварыятыўнасць назваў, усе падобныя зборы можна ўмоўна падзяліць у залежнасці ад аб’ектаў падат-

¹⁷ Журнал Министерства внутренних дел (ЖМВД). 1854. № 10. С. 170–171.

¹⁸ ПСЗРИ (собр 2-е). Т. 33–2. № 33906. С. 499.

¹⁹ НГАБ. Ф. 1297, воп. 1, спр. 319, арк. 37–38.

каабкладання, сфер дзейнасці і мэтавага прызначэння на “пазямельныя” (пла(я)цавы, чыншавы), “гандлёвыя” (гандлёвы, кірмашовы, брукавы, станавы, крамавы, вагавы, памерны, жарнавы, сосавы, гноевы ці локцевы, паленкавы і палесавы (дравяны), кансумпцыйны), “дарожныя” (плавучы, маставы і перавозачны, брамны ці дугавы, якія ў асноўным уключаліся ў гандлёвыя), “пераапрацоўчыя” (лапатковы і плячковы, скуравы, млынавы, якія звычайна ўключаліся ў гандлёвыя), “прапінацыйныя” (чопавы, акцызны, вінны, капшчызна), “рыбалоўны” (заколавы)²⁰ (гл. табл. 2).

Табліца 2 — Пералік старадаўніх збораў у некаторых гарадах Беларусі ў першай палове XIX ст.²¹.

Горад	Найменне збораў
Гродна	Гандлёвы, брукавы, вагавы, памерны, чопавы, акцызны, сосавы, кансумпцыйны, маставы, дарожны, крамавы (з 1854 г.).
Брэст	Чопавы, сосавы, кансумпцыйны, брукавы, гандлёвы, маставы.
Кобрын	Чопавы, акцызны, маставы, гандлёвы, брукавы.
Навагрудак	Чопавы, сосавы, кансумпцыйны, брамны, брукавы.
Пружаны	Чопавы, акцызны, сосавы, кансумпцыйны, маставы, брукавы.
Ваўкавыск	Чопавы, сосавы, кансумпцыйны, акцызны (з 1841 г.), гандлёвы.
Ліда	Чопавы, гандлёвы і кірмашовы, сосавы, лапатковы і плячковы, паленкавы і палесавы, акцызны (з 1841 г.), брукавы і рокавы (да 1839 г.).
Слонім	Чопавы, гандлёвы і кірмашовы, акцызны (з 1841 г.).
Ашмяны	Крамавы, сосавы.
Відзы	Чопавы.

²⁰ Особые сборы в пользу городов и местечек, существующих в губерниях, называвшихся Литовскими // ЖМВД. 1843. Ч. 2. С. 52–64; НГАБ Ф. 1297, воп. 1, спр. 12288, арк. 1–5 адв.

²¹ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, спр. 716, 1909, воп. 2, спр. 1376, 1790, воп. 4, спр. 943, воп. 5, спр. 124, 402, воп. 10, спр. 1597, воп. 11, спр. 1630, ф. 2, воп. 2, спр. 546, воп. 34, спр. 2549, 2551, 2552, воп. 36, спр. 996, 997, 1335–1338, 1438; ЛДГА Ф. 378 а/а, воп. 53, 1845 г., спр. 1811, воп. 64, 1856 г., спр. 825; Особые сборы в пользу городов и местечек, существующих в губерниях, называвшихся Литовскими // ЖМВД. 1843. Ч. 2. С. 52–64.

Слуцк	Брамны, гандлёвы, брукавы, вагавы, жарнавы, крамы, маставы, сосавы, плячковы, млынавы, увазны за замежныя напоі і мёд.
-------	--

Найбольш пашыранымі ў гарадах былі розныя “гандлёвыя” зборы за права мясцовых жыхароў і прыезджых купцоў гандляваць у крамах, на мясцовых рынках і ў час кірмашоў, ажыццяўляць камерцыйныя абарты рознымі прадметамі. Так, гандлёвы і брукавы зборы ў Гродне былі ўсталяваны адпаведна з каралеўскім прывілеем Жыгімонта III ад 20 кастрычніка 1628 г., згодна з якім для брукавання вуліц і рынку прадугледжвалася спаганяць з кожнага нагружанага таварам воза па 2 шэлегі (1/3 кап. срэбрам), за выключэннем фурманак дваран і духавенства. Наступны прывілей ад 20 сакавіка 1629 г. пашыраў нормы гандлёвага збору на продаж у горадзе купцамі тавараў. Рашэнне асэсарскага суда ў 1746 г. замацоўвала вызваленне ад брукавага збору мясцовых гродзенскіх яўрэяў. Прыезджыя ж у горад яўрэі і іншыя купцы павінны былі плаціць брукавы збор, які таксама збіраўся не больш як па 15 срэбных грошай у год з усялякай яўрэйскай крамы на рынку, у якой прадаваліся харчовыя прадукты, сялядцы, соль і іншыя рэчы. Другая пастанова гэтага ж асэсарскага суда ад 15 лютага 1775 г. усталёўвала гандлёвы збор з усіх прыезджых у горад гандляроў для рамонту маставой, ачысткі вуліц, рынку, задавальнення іншых гарадскіх патрэбаў. Гарадскія павіннасці павінны былі несці трымальнікі і ўладальнікі гарадской уласнасці (дамоў, двароў, зямель і пасесій)²².

Ва ўсіх гарадах існавалі тыя ці іншыя разнавіднасці “прапінацыйных” збораў. Збор чопавы ці прапінацыйны, ці капшчызна, існаваў адпаведна сеймавым пастановам 1766, 1775, 1789 г. у гарадах, дзе піцейны даход не паступаў старостам і ваяводам, а збіраўся на карысць дзяржавы паводле інструктароў з замежных і мясцовых алкагольных напояў (гарэлкі, віна, піва, мёду), якія прывозіліся ў тыя населеныя пункты для продажу оптам і ў розніцу. Пасля заснавання піцейнага акцызу, чопавы збор у 1811 г. быў скасаваны. Аднак паводле імператарскага ўказу ад 27 студзеня 1811 г. ён у якасці прыбытку застаўся ў некаторых гарадах (Вільні, Навагрудку, Пружанах, Кобрыне, Гродне, Брэсце) ад продажу ў іх замежных напояў. У трох іншых уездных гарадах Гродзенскай губерні (Ваўкавыску, Лідзе і Слоніме), у якіх не быў уведзены казённы акцыз, працягвалася спаганне чопавога збору з замежных і мясцовых

²² Тамсама. С. 53–54.

спіртных вырабаў. Збор пад назвай капшчызна з спіртных напояў, якія прадаваліся у шынках і корчмах, існаваў ва ўладальніцкіх мястэчках Віленскай і Гродзенскай губерняў на карысць памешчыкаў. Акрамя таго, прапінацыйны збор збіраўся на карысць уласнікаў казённых маёнткаў, якія знаходзіліся ў 12-гадовай арэндзе з плацяжом і без плацяжу кварталы, дзе размяшчаліся ўездныя гарады Ашмяны, Відзы, Свянцянны, Ліда і Слонім. У гарадах Гродзенскай і Віленскай губерняў, якія знаходзіліся ў часовым валоданні прыватных асоб, чопавыя зборы звычайна ўключаліся ў інвентары пад найменнем арэнды і здаваліся ў часовае карыстанне іншым асобам²³.

Вышэйзгаданыя гарадскія зборы ў асноўным здаваліся з таргоў на водкуп яўрэйскім купцам і мяшчанам звычайна ў чатырохгадовае арэнднае ўтрыманне, а ў прыватнаўладальніцкіх гарадах уключаліся ў лік арэндных даходаў. Напрыклад, у 1802 г. у Навагрудку арэнднае ўтрыманне чопавыя, сосавыя, кансумпцыйнага збораў узяў у водкуп Іцка Юселіовіч, потым — Еля Янкеліовіч, Павел Сакер (чопавы), Абрам Райскі, у Брэсце — Абрам Мееровіч (штогадовы даход 7280 руб.), у Гродне — купец 1-й гільдыі Іосіф Рубіновіч, потым — Танхелі Лейзеровіч, у Ваўкавыску ў 1811 г. — гродзенскі яўрэй Сохар Альперн²⁴. У 1807 г. у Гродне ўзяў на ўтрыманне брукавы, гандлёвы і вагавы зборы гродзенскі яўрэй Беньямін Гажанскі, у 1811 г. — Шлёма Шмуйлавіч Іонас²⁵. На 1815–1819 гг. у Гродне паступілі ў водкуп зборы брукавы, гандлёвы, вагавы і памерны. У 1828 г. у арэнду прыватным асобам былі здадзены брукавы, акцызны і маставы зборы ў Пружанах, Кобрыне і Гродне²⁶.

Працэс скасавання асобных старадаўніх гарадскіх збораў, якія не адпавядалі нормам агульнаімперскага гарадавога палажэння, зацягнуўся да 40–60-х гг. XIX ст. і залежаў ад мноства фактараў: ухвалення вярхоўнай уладай аднастайных па форме каштарысаў прыбыткаў, пераходу гарадоў у дзяржаўную ўласнасць, уніфікацыі некаторых з іх з агульнадзяржаўнымі і г.д. Так, 15 снежня 1836 г. імператар Мікалай I зацвердзіў палажэнне Камітэта Міністраў, паводле якога меркавалася пры разглядзе каштарысаў даходаў і расходаў у казённых гарадах і мястэчках вызначыць некаторыя зборы да знішчэння і замены. У прыватнаўладальніцкіх гарадах і мястэчках усе зборы, якія не адпавядалі агульнад-

²³ Тамсама. С. 56–57, 58.

²⁴ НГАБ. Ф. 1767, воп. 1, спр. 250, арк. 726, 730, 731 адв., 732 адв., 739 адв., 748 адв.—749, 775.

²⁵ Тамсама. Арк. 732.

²⁶ НГАБ у Гродне Ф. 1, воп. 2, спр. 1376, арк. 1–4.

зьяраўным законам ці не былі заснаваныя на несумненых пастановах, прывілеях, кантрактах, умовах і добраахвотным пагадненні жыхароў вольнага стану, па ўзнікненні скаргаў і спрэчак павінны былі разглядацца ў судовых установах, а самавольныя і незаконныя знішчацца пасля канчатковага разгляду судовых спраў²⁷.

Старадаўнія зборы на карысць гарадоў Гродзенскай губерні, якія спаганяліся адпаведна зацверджаных яшчэ ў часы Рэчы Паспалітай інвентароў ці інструктароў, у адпаведнасці з палажэннем Камітэта Міністраў ад 15 снежня 1836 г. пакідаліся да складання праектаў і зацвярджэння асобных палажэнняў аб гарадскіх даходах і выдатках для кожнага горада²⁸. Гэтае палажэнне Камітэта Міністраў прызнавала незаконнымі толькі такія зборы, якія не былі зацверджаны ўмовамі ці добраахвотнымі пагадненнямі жыхароў. Але нават і існуючыя незаконныя зборы не было дазволена знішчаць, пакуль не канчаўся судовы разбор спрэчнай справы. Мінскі губернатар у запісцы да слуцкай паліцыі, датаванай 1842 г., адзначаў, што па ўладальніцкіх гарадах усе існуючыя зборы павінны былі застацца па ранейшаму да ўрадавага распараджэння²⁹. Асноўныя правілы іх спагнання былі замацаваны ў “інструктарах” і, як відаць са зместу ўказа Мінскага губернскага праўлення ў Слуцкі земскі суд ад 24 лютага 1843 г., павінны былі скасоўвацца толькі залішнія ранейшыя плацяжы, якія не адпавядалі нормам “інструктара”³⁰. Віленскі ваенны губернатар адзначаў, што ранейшыя зборы пераважна на прадметы першай неабходнасці і дабрабыту, якія былі амаль ва ўсіх гарадах і мястэчках краю, дастаўлялі малы даход населеным пунктам і служылі хутчэй толькі сродкам для ўзбагачэння зборшчыкаў і адкупшчыкаў. Спаганяемыя на заставах і рынках, гэтыя зборы служылі падставай для шматлікіх злоўжыванняў, асабліва ў мястэчках, дзе зборшчыкі маглі свавольна сабраць патрэбныя звесткі для іх збору, а потым патрэбныя дадзеныя знішчыць³¹.

Мясцовыя жыхары ў розных судовых інстанцыях, дзе разбіралі іх прэтэнзіі на незаконна ўсталяваныя ранейшыя зборы, спрабавалі дамагчыся іх скасавання, аднак падобныя намаганні, як правіла, заставаліся беспаспяховымі. Адпаведна з каралеўскім прывілеем пінскім мяшча-

²⁷ БЭФ. Т. 3. С. 520; НГАБ. Ф. 694, воп. 3, спр. 2662, арк. 82.

²⁸ БЭФ. Т. 3. С. 526, 527, 528.

²⁹ НГАБ. Ф. 694, воп. 3, спр. 2662, арк. 52 адв.

³⁰ Тамсама. Арк. 73–73 адв., 74.

³¹ Тамсама. Арк. 82–82 адв.

нам ад 12 студзеня 1581 г., пацверджаным 15 ліпеня 1589 г., гораду Пінску была дадзена льгота збіраць гандлёвы і памерны зборы з усіх рэчаў, куплей і тавараў, якія завозіліся прыезджымі людзьмі, акрамя мяшчан, у кожны панядзелак усялякага тыдня на торг. Горад меў права атрымліваць даходы з мастоў у пінскіх варот з кожнага воза па 2 дзяньгі, з лазні, вагі саляных і хлебных грузаў. Наступныя ўказы Мінскага губернскага праўлення ад 11 студзеня 1814 г., 16 лістапада 1817 г. і 19 красавіка 1818 г. дазвалялі сялянам прадаваць дамашнія вырабы і сельскія тавары, забаранялі прыватным асобам і гарадскім станам спаганяць пошліны за карыстанне бічэўнікамі (сухапутнай дарогай уздоўж берага воднага шляху, прызначанай для буксіроўкі бурлакамі ці канямі судоў на канале), скасоўвалі ўсе зборы па вадзяной частцы. Аднак існуючы здаўна па прывілеі на карысць Пінска мытны збор па 2 палена з кожнай партыі сплаўленага па рацэ Піне дрэва пакінулі, бо ў 1795 г. былі пацверджаны ранейшыя прывілеі гарадам у так званых “далучаных ад Польшчы губернях”. Дэпартамент розных падаткаў і збораў Міністэрства фінансаў у 1821 г. прадпісаў мінскаму губернатару сабраць звесткі з ранейшых прывілеяў аб гарадскіх даходах і выдатках. Высветлілася, што збор дрывянога мыта з сплаўленага па Піне дрэва быў заснаваны на падставе прывілея 1581 г. і пазней быў пацверджаны і дазволены ўказами Мінскага губернскага праўлення ад 13 чэрвеня, 27 кастрычніка 1817 г., 11 мая 1818 г., 8 мая і 16 ліпеня 1821 г. да канчатковага зацвярджэння ўпраўляючага Міністэрствам унутраных спраў (МУС).

За кошт сумаў збору з мытавага дрэва ў гарадской дыстанцыі паштовага тракту і па вуліцах самога гораду будаваліся масты і грэблі, ацяпляліся гарадскія лазарэт, багадзельня, астрог, заезджыя дамы і каравульні. На абцяжарванне гараджан гэтым зборам звярнуў увагу пінскі гараднічы ў лісце да мінскага цывільнага губернатара Вікенція Гечэвіча. Дэпартамент выканаўчай паліцыі МУС 5 снежня 1822 г. ад імя міністра ўнутраных спраў Віктара Качубея па ўзгадненні з міністрам фінансаў Дзмітрыем Гур’евым адмовіў у скасаванні гэтага збору, на ліквідаванне якога жыхары не мелі ніякага права³². Засталося без вынікаў і прашэнне жыхароў Навагрудка аб знішчэнні існуючых у горадзе брамнага і брукавага збораў³³.

У канцы XVIII — першым дзесяцігоддзі XIX ст. зборы з піцейных адкупаў заставаліся вядучай крыніцай гарадскіх даходаў. Калі ў сель-

³² НГАБ. Ф. 299, воп. 2, спр. 601, арк. 2–2 адг, 3, 19–19 адв., 21–21 адв., 22, 27–27 адв., 30.

³³ НГАБ. Ф. 299, воп. 2, спр. 3689, арк. 1; ЛДГА. Ф. 378, воп. 53, 1845 г., спр. 1811, арк. 1, спр. 1956.

скай мясцовасці за памешчыкамі захоўвалася прапінацыйнае права (свабодны выраб і продаж спіртных напояў), то ў гарадах і на двухвёрставай паласе ад іх у піцейны водкуп здаваўся рознічны продаж спіртных напояў. Маніфестам ад 29 лістапада 1810 г. піцейныя зборы ў гарадах пакідаліся на ранейшай аснове з раскладкай на магістраты і платай казне з кожнага вядра віна па 1 руб., а піва — па 30 кап³⁴. Аднак у сувязі з прашэннем віленскага гарадскога галавы Рейзера імператар Аляксандр I паводле прадстаўлення міністра фінансаў Дзмітрыя Гур'ева 27 студзеня 1811 г. зацвердзіў пастанову Дэпартамента дзяржэканоміі Дзяржаўнага Савета. Згодна з ёй, у 5 гарадах (Гродна, Брэст, Пружаны, Кобрын, Навагрудак) Гродзенскай губерні агульная сума акцызу вызначалася ў 150 тыс. руб. асігнацыямі і меддзю (гл. табл. 3).

Табліца 3 — Велічыня акцызных збораў з спіртных напояў у залежнасці ад колькасці іх вырабу і продажу ў 1811–1815 гг.

Горад	Гадавая вытворчасць віна, вёдраў	Гадавы акцыз з віна, руб. асігнацыямі	Колькасць прададзенага віна, вёдраў	Колькасць прададзенага піва і мёду, вёдраў	Гадавы аклад акцызу з прададзеных напояў, руб. асігнацыямі	Агульная сума акцызу, руб. асігнацыямі
Гродна	3000	1800	42 300	153 000	98 200	90 000
Брэст	20 000	12 000	20 800	24 000	28 000	40 000
Пружаны	2000	1200	2900	3000	3800	5000
Кобрын			2700	11 000	6000	6000
Навагрудак	200	120	2880	2000	8880	9000
Разам	25 200	15 120	71 580	193 000	144 880	150 000

З заснаваннем новага акцызу ранейшы чопавы збор спганяўся на карысць гарадоў. Сосавы і кансумпцыйны зборы ў гарадах літоўскіх губерняў здаваліся на водкуп праз таргі ў Віленскай і Гродзенскай казённых палатах. Па вылічэнні міністра фінансаў, акцызная пошліна па Віленскай губерні дасягала 310 тыс. руб., а ў Гродзенскай — 150 тыс. руб.

³⁴ Министерство финансов 1802–1902. / Под ред. Н. К. Бржеского. СПб., 1902. Ч. 1. С. 120.

асігнацыямі, а чопавы збор складаў па Віленскай губерні 24 206 руб., па Гродзенскай — 10 302 руб. Увядзенне піцейнага водкупу азначала спыненне працы гарадскіх вінакурняў, таму ў літоўскіх губернях зборы з віна і піва былі пакінуты на ранейшай аснове з спагнаннем пошліны з вырабу і продажу спіртных напояў на карысць казны па правілах для Курляндскай, Эстляндскай і Ліфляндскай губерняў³⁵. У 1811–1815 гг. адкупшчыкі мелі манапольнае права на выраб піва і мёду ў гарадах і казённых мястэчках Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў. Гарады Віленскай і Гродзенскай губерняў захавалі права самастойнага продажу піва пасля выплаты дзяржаве пошліны па 30 кап. з вядра.

Такім чынам, шматлікія і разнастайныя агульнадзяржаўныя і мясцовыя, акладныя і неакладныя, пастаянныя і часовыя грашовыя зборы ў казённых гарадах Беларусі першай паловы XIX ст. збіраліся як на карысць дзяржавы, так і гарадоў, а ў прыватнаўладальніцкіх — паступалі і ў лік памешчыцкіх даходаў. Некаторыя старадаўнія гарадскія зборы, што існавалі яшчэ з часоў Рэчы Паспалітай, захаваліся і пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі па ранейшых каралеўскіх і вялікакняжацкіх прывілеях, паводле сеймавых пастановаў, кантрактаў. Яны спаганяліся адпаведна з пацверджанымі расійскай уладай тарыфнымі палажэннямі і скасоўваліся толькі пасля канчатковага вырашэння спрэчных спраў у судовых інстанцыях, у выніку ўніфікацыі нормаў і правілаў функцыянавання гарадской гаспадаркі з агульнаімперскімі нормамаі.

³⁵ Московские ведомости. 1811. № 18. С. 531–532; Архив Государственного Совета. Т. 4. Царствование императора Александра I (1810–1825). Ч. 1. Журналы по делам департамента государственной экономии. СПб., 1881. Стб. 1116–1120; Сведения о питейных сборах в России. СПб., 1860. Ч. 2. С. 65–66.

Татьяна Воронич (Минск),
кандидат исторических наук

«Золото» белорусских городов: способы удаления и утилизации городских бытовых отходов в 90-е гг. XIX — начале XX в¹.

Одним из признаков модернизации города является усовершенствование его санитарной системы, а именно способов сбора, удаления и утилизации отходов жизнедеятельности горожан. Этот вопрос был актуальным во все периоды истории городской цивилизации.

В 90-е гг. XIX в. — начале XX в. отставание городов Российской империи от общеевропейского уровня в решении этих вопросов составляло несколько десятилетий. В то время как европейские города решали проблему переработки городских отходов, в российских городах главными вопросами все еще оставались сбор и вывоз отходов. Цель данной статьи — рассмотреть основные способы сбора, удаления и утилизации бытовых отходов из городов в 90-е гг. XIX в. — начале XX в. Для анализа в качестве объекта исследования выбраны все городские поселения пяти губерний, территории которых полностью либо преимущественно входят в состав современной Беларуси. Нижняя хронологическая граница объясняется экономическим подъемом 90-х гг. XIX в. в Российской империи и введением Городового положения 1892 г. Выбор верхней границы — 1914 г. — был определен началом Первой мировой войны.

Одной из наиболее злободневных проблема данного времени являлась проблема сбора отходов в городах. В этом вопросе привычки, поведение самих горожан во многом оказывались существенным фактором, влияющим на формирование санитарного состояния и ситуации в городе.

¹Текст подготовлен в рамках исследовательского проекта «Экология и санитарно-гигиеническая система Вильно, Ковно и Гродно в контекстах модернизации европейских городов в 1870–1914 годах», выполняемого при поддержке Научного совета Литвы по программе «Модерновость в Литве» (*Modernybė Lietuvoje*). Проект № S-MOD-17-9.

В соответствии с правилами для сбора отходов жизнедеятельности горожан в каждом дворе должны были быть устроены выгребные и помойные ямы. **Выгреба, выгребные ямы** предназначались для сбора *содержимого ретиральных, отхожих мест (туалетов)*. Для сбора остальных *жидких отходов* сооружались **помойные ямы**. Если у домохозяев не было достаточно средств для устройства выгребной ямы или не хватало площади дворовой территории, можно было с предварительного разрешения городских властей устраивать туалеты с выдвижными деревянными ящиками, а вместо помойных ям устанавливать бочки. Сухой мусор должен был собираться отдельно. В Вильне и Гродно, например, для сбора твердых отходов сооружались специальные мусорные ящики. И выгребные, и помойные ямы должны были находиться во дворах — устраивать их внутри жилых домов было запрещено. Сооружать их можно было из цемента, асфальта, бетона и других «тому подобных материалов». Могло использоваться и дерево, но в таком случае бревна должны были быть проконопачены и осмолены, а дно и стены деревянного выгреба снаружи утрамбованы слоем глины.

Требовалось также, чтобы ретиральные места (с выгребными ямами или выдвижными ящиками) и помойные ямы были отдельными друг от друга (для избегания попадания человеческих фекалий и мочи, как наиболее опасных в санитарном отношении, к отходам из бань, кухонь), и оборудованы при каждом доме². Кроме того их следовало содержать в чистоте и регулярно вычищать, не допуская их наполнения более чем на $\frac{3}{4}$ объема.

В действительности ситуация складывалась совершенно иная. Состояние ям, как помойных, так и выгребных, было антисанитарным. И сооружены они были далеко не в соответствии с вышеуказанными правилами.

В середине 90-х гг. XIX в., например, в Гродно в одних домах выгребные ямы были выложены деревом или камнем, в других — выгреба представляли из себя простые ямы, глубиной до одного аршина³. К 1912 г. ситуация улучшилась — большинство выгребных ям было сделано из кирпича с цементной облицовкой⁴. Но в начале XX в. Гродно был одним из немногих городов, в число которых входили Витебск

² Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). Ф. 2496, оп. 1, д. 4603, л. 53.

³ Национальный исторический архив Беларуси в Гродно (НИАБ в Гродно). Ф. 9, оп. 1, д. 2397, л. 17 об.

⁴ Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России. СПб., 1912. С. 32.

и Брест, где были устроены выгребные ямы с кирпичными либо цементированными стенками. В Минске же, например, функционировали самые обыкновенные выгребные ямы, причем на окраинах города они были устроены «самым примитивным способом»⁵. Кроме того, тут даже в начале XX в. были распространены поглощающие колодцы⁶, что вообще было категорически запрещено.

В Вильне также преобладали обыкновенные выгребные ямы. Но зато Вильня была единственным городом, где в начале XX в. были устроены первые септик-танки, которые представляли собой автономную канализацию.

Во дворах многих домов не только малых, но крупных городов отсутствовали и ретирадные места. При этом наличие во дворе своих собственных испражнений нисколько не волновало жильцов. В середине 90-х гг. в Гродно опятно содержались лишь дворы на центральных улицах. На других же улицах дворы представляли собой «небольшие площадки, никогда не подметаемые и залитые помоями, испражнениями и т.п.»⁷. В Белостоке жители домов без отхожих мест проблему решали не менее просто — все нечистоты выбрасывались по ночам на улицы и в соседние дворы⁸.

Кроме того, горожане, чтобы избежать нареканий со стороны городских властей, сооружали бутафорские ретирадные места. Так, в Пружанах в середине 90-х гг. XIX в. насчитывалось 920 домов. Ретирадные места были устроены при 300 домах⁹. Из этого количества только чуть более 100 были настоящими. Остальные были бутафорскими и сооружены специально для санитарных проверок¹⁰. Подобная ситуация была не исключением, а характерным явлением. В Полоцке ретирадные места существовали при еврейских училищах исключительно для показа санитарному контролю, всегда стояли запертые и чистые, а заменяли их «углы и закоулки тесных

⁵ Там же. С. 74.

⁶ Поглощающий колодец — колодец, предназначенный для поглощения фекальных, сточных и дренажных вод почвой. Использование поглощающих колодцев опасно загрязнением окружающей среды — почвы, грунтовых вод, и грозит весьма серьезными санитарными последствиями для населенных мест, пользующихся источниками водоснабжения, имеющими связь с загрязненными слоями почвы.

⁷ НИАБ в Гродно. Ф. 9, оп. 1, д. 2397, л. 17 об.

⁸ Там же. Л. 26 об.

⁹ Санитарное состояние городов Российской империи в 1895 году. СПб., 1898. С. 214.

¹⁰ НИАБ в Гродно. Ф. 9, оп. 1, д. 2397, л. 47.

дворов»¹¹. В Гомеле ретирадные места существовали при 1932 домах из 2485, однако «зачастую только для вида»¹². А в Люцине в 1895 г. большинство из имевшихся ретирадных мест и помойных ям были сооружены по требованию санитарной комиссии для предотвращения распространения эпидемии холеры. Но жители города ретирадами так и не стали пользоваться. «Дорожа навозом», жители пользовались «по обычаю хлевами». Пользование помойными ямами было «развито еще менее»¹³. Такие же бутафорские выгребные ямы, наполненные чистой водой, в этот же период сооружались в Санкт-Петербурге.

Имевшиеся представления горожан о гигиене, санитарии, личном комфорте вполне позволяли существование без самых элементарных удобств, связанных напрямую именно с понятиями городской цивилизации, таких как отдельный туалет. Отсутствие туалетов было нормой и не вызывало никаких проблем с отпращиванием физиологических потребностей. Использование в качестве туалета фактически общественных мест — углов, закоулков, хлевов, т.е. мест, где не было полного уединения, и человек в любой момент мог быть увиденным другими, говорило об отсутствии интимности и даже необходимости интимности для горожан при отпращивании физиологических потребностей.

Там же, где ретирадные, отхожие места действительно имелись, устроены они были очень примитивно. В Белостоке в 1895 г. самым распространенным типом ретирадного места была «яма под навесом»¹⁴.

Часто выгребные ямы сооружались с нарушениями правил. Их стенки и дно были проницаемыми, и нечистоты просачиваясь сквозь них, пропитывали всю почву вокруг. Еще одной проблемой было то, что зачастую ретирадные ямы вообще не очищались, а в случае наполнения они засыпались, а рядом выкапывались новые¹⁵. В Пружанах жители, чтобы сэкономить свои средства, в отхожих местах вместо выдвигаемых ящиков, сделанных в соответствии с требованиями, использовали коробки из-под спичек, макарон и пр., т.е. «которые мож-

¹¹ Там же. С. 193.

¹² Там же. С. 200.

¹³ Там же. С. 192.

¹⁴ НИАБ в Гродно. Ф. 9, оп. 1, д. 2397, л. 26 об.

¹⁵ Санитарное состояние городов Российской империи в 1895 году... С. 196, 202.

но было бы выбросить вместе с пометом, без ощутительной материальной для себя потери»¹⁶.

Содержались отхожие места очень грязно. Например, в одном из ретирадных мест на Николаевской улице в Белостоке «во всех отделениях не только доски для сидения, но и стены сплошь покрыты извержениями, сверху до низу; что уже говорить о ретирадах, расположенных при второстепенных улицах, переулках и закоулках?!»¹⁷

В санитарном отношении помойные ямы также вызывали множество нареканий. Гродненцы, как и жители многих других городов, выливали помои сразу на свой собственный двор, откуда они стекали на улицы и по городским ренштокам попадали в реки. В середине 90-х гг. XIX в. помойные ямы в Гродно практически отсутствовали¹⁸. Вместо них почти в каждом дворе были устроены «мусорные ящики». Содержались они неаккуратно, не ремонтировались. Жидкие отходы, которые выливались в эти же ящики, просачивались сквозь них, растекались по двору и далее.

В Пружанах, например, помойных ям практически не было. Весь мусор, и не только мусор, но и экскременты, горожане выбрасывали за порог своего дома прямо во двор. В лучшем случае они могли его вынести на ближайшую улицу перед домом¹⁹. По всему городу были разбросаны гниющие «малые и большие и подчас вековые кучи всевозможного мусора»²⁰. Кроме того, эти кучи служили еще и своеобразными «помоеприемниками» — «все жидкие грязные воды, накопляющиеся в домах, выливаются по местному обыкновению только на кучи мусора, где бы они не были выброшены»²¹. Эти гниющие кучи мусора распространяли страшное зловоние, а из них вытекали, особенно в жаркие летние дни, помои и по тротуарам и мостовым стекали к реке, по ироничному замечанию санитарного врача, «умеряя собой летний зной»²².

Кроме того, помойные ямы, также как и выгребные, вовремя не очищались, переполнялись, и из них по двору, по улицам, по соседним дворам и огородам растекались нечистоты.

¹⁶ НИАБ в Гродно. Ф. 9, оп. 1, д. 2397, л. 48.

¹⁷ Белостокские летучие заметки // Гродненские губернские ведомости, 12 марта 1897 г., № 21.

¹⁸ НИАБ в Гродно. Ф. 9, оп. 1, д. 2397, л. 18.

¹⁹ Там же. Л. 47 об.

²⁰ Там же. Л. 48.

²¹ Там же. Л. 48 об.

²² Там же. Л. 48 об.

Жители городов очень легко и быстро приспосабливали рельеф и архитектуру городов для своих нужд. В Гродно, по левой стороне Почтового переуллка, располагалась стена Бригитского монастыря, выступы которой образовывали укромные уголки. Жители использовали эти архитектурные особенности для складирования своих бытовых отходов. Картина была живописной и весьма ощутимой органами обоняния даже зимой: «хотя зимнее время, притупляющее у многих вследствие катара чувство обоняния, ослабляет до некоторой степени впечатление от подобной картины, но нельзя же требовать, чтобы для полного его устранения обыватели проходили по переулку с закрытыми глазами»²³.

В Вильне нечистоты спускались в уличные канавки (ренштоки), а «по ним в закрытые, каменные отводные каналы, в закрытую речку-канал Кочергу, в р. Вилию и Вилейку»²⁴.

Реки становились городскими коллекторами. Именно так было с Гродничанкой и Неманом в Гродно, Витьбой и Двиной в Витебске, Немигой и Свислочью в Минске, Вилейкой, Кочергой и Вилией в Вильне, Полотой и Западной Двиной в Полоцке и др. Спуская жидкие нечистоты по городским ренштокам в городские реки, сваливая отходы своей жизнедеятельности и навоз на берега этих же рек и в сами реки, городские обыватели рассчитывали на то, что течением воды мусор будет унесен... Городские власти во многих случаях смотрели на эту проблему с таких же позиций, полагаясь на помощь природы в удалении мусора с территории города.

В 1904 г. только 38 (3,5%) из 1082 городов Российской империи могли похвастаться наличием канализационных сооружений²⁵. К 1910 г. этот показатель увеличился до 5% (65 городов). Ни в одном из городских центров Виленской, Витебской, Гродненской, Минской и Могилевской губерний канализации не было. Лишь только частичная канализация действовала в Витебске, предназначенная для отвода грунтовых, дождевых вод, а также вод из кухонь, бань, прачечных. Подсоединять к канализации ретирады и выгребные ямы было строго запрещено. Этот запрет, как и все санитарные правила, регулярно нарушался. В преобладающем большинстве городов пяти губерний для удаления отходов использовалась вывозная система.

²³ К благоустройству и чистоте г. Гродны // Гродненские губернские ведомости, 15 февраля 1897 г., № 14. С. 2.

²⁴ Санитарное состояние городов Российской империи в 1895 году... С. 209.

²⁵ Солнцев В. Состояние городских поселений Империи и условия жизни в них // Ежегодник России, 1906 год. СПб., 1907. С. LXVI.

Для очистки помойных и выгребных ям и вывоза нечистот в городах действовали ассенизационные обозы. В 1912 г. из 1063 городов²⁶ ассенизаторы (городские и частные) функционировали в 395 городах (37,5%)²⁷. Из 72 городов пяти исследуемых губерний только в 24 (33%)²⁸ проблему вывоза нечистот горожанам приходилось решать самостоятельно, в остальных населенных пунктах действовали либо организованные ассенизационные обозы (как городские, так и частные), либо вывоз осуществляли индивидуальные предприниматели и крестьяне из соседних деревень, так называемые «отходники». В Вильне, например, имелся городской ассенизационный обоз, состоявший из 16 герметических и 3 простых бочек. В среднем за год этот обоз вывозил до 20 тыс. бочек. Плата составляла от 1 руб. 10 коп. до 1 руб. 60 коп. Действовал также и частный ассенизационный обоз, стоимость услуг которого составляла от 1 до 4 руб. за бочку²⁹. В среднем же стоимость услуг ассенизаторов в 1912 г. варьировалась в зависимости от города от 40 коп. до 2 руб. 50 коп. за одну бочку нечистот.

Деятельность ассенизаторов регулировалась специальными правилами — Обязательными постановлениями, которые принимались отдельно в каждом городе. Лица, желающие заниматься вывозом нечистот, должны были получить специальное разрешение в Городской Управе³⁰. Все оборудование ассенизационных обозов — бочки, телеги, пневматические машины и т.д. должны были располагаться за чертой города, содержаться в чистоте и исправности.

Время вывоза нечистот строго регламентировалось. В ночное время ассенизаторам разрешалось работать в зависимости от времени года с 11 вечера до 1 часа ночи или до 5–7 часов³¹ утра. В летнее время период их работы сокращался. В любое время суток вывоз отходов был разрешен только лишь при использовании герметических бочек, которые в 1895 г. уже использовались в Гродно, Вильне, Минске, Гомеле, Витебске и некоторых других городах. За период с 1895 по 1912 гг. герметические бочки появились в Двинске и Невеле (Витебская губерния),

²⁶ Сюда были включены города и негородские поселения, численность населения которых была свыше 10 тысяч человек.

²⁷ Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. XVI–XVII.

²⁸ Подсчитано по: Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. 7–11, 32–37, 74–80.

²⁹ Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. 7–8.

³⁰ НИАБ. Ф. 2496, оп. 1, д. 4601, л. 96 об.; Ф. 2496, оп. 1, д. 4466, л. 231.

³¹ Там же. Д. 4601, л. 96 об.

в Бобруйске, Игумене, Мозыре, Пинске и Слуцке (Минская губерния), в Могилеве и Мстиславле (Могилевской губернии), в Бельске, Кобрине, Слониме (Гродненская губерния). К 1912 г. они использовались в 23 городах пяти губерний (32%)³².

Ассенизаторы нарушали установленные для них правила, вывозя нечистоты в вечернее время, и даже днем, при этом в неплотно закрытых бочках или вообще открытых ящиках³³. Работали они небрежно, очистку помойных и ретирадных мест производили неаккуратно³⁴. Да и существовавшие методы и способы их работы были несовершенны. Очистка производилась с помощью черпаков и ведер, для чего рабочим-ассенизаторам приходилось спускаться в выгребную яму. Даже при наличии герметических бочек с пневматическими машинами, работы все равно были связаны с простыми черпаками — для удаления осевших на дно выгребов плотных веществ. К тому же не во всех дворах телеги могли подъехать к отхожим местам, поэтому их содержимое приходилось выносить ведрами. Во время работ нечистоты попадали на телеги, стекали по наружным стенкам бочек, обливали одежду и обувь самих ассенизаторов. Понятно, что в таких случаях о соблюдении санитарных норм и речи не шло.

Ассенизаторы становились настоящим ночным, а часто и дневным кошмаром для горожан. Во время очистки выгребов воздух наполнялся вьедливым зловонием, которое просачивалось в дома, в квартиры, буквально пропитывая все вещи городского быта, начиная от «одежды и всей обстановки» и «кончая посудой». «Гнилой воздух» проникал, по словам одного из горожан, «даже в краны водопроводов, в кладовые для хранения провизии»³⁵.

Появление ассенизационного обоза в городе всегда сопровождалось жуткой вонью. Проезжая по городу, телеги ассенизаторов оставляли на улицах хорошо видимый след, «аромат» от которого еще долгое время заполнял все вокруг. Даже от пустых ящиков и бочек неприятный запах был неимоверно сильным.

Нетрудно представить, что испытывали горожане, особенно летом, когда мимо раскрытых окон их квартир проезжали ассенизаторы, и во

³² Подсчитано по: Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. 7–11, 32–37, 74–80.

³³ НИАБ. Ф. 2496, оп. 1, д. 459, л. 3 об.—4.

³⁴ Отчет Витебской городской санитарной комиссии за 1908 год. Витебск, 1910. С. 12.

³⁵ Вердеревский Н. Златозем или вместо канализации, ассенизация в связи с утилизацией нечистот всех видов. Земляные цементы и их применение. СПб., 1902. С. 5.

время чаепития или ужина ароматы свежей выпечки и вкусно приготовленного ужина смешивались с отвратительным запахом человеческих экскрементов. Тем не менее, для горожан это было нормой, неотъемлемой частью их повседневной жизни.

Несмотря на увеличение количества городов, в которых использовались герметические бочки, проблема решалась медленно. В некоторых уездных городах почти за два десятилетия с 1895 по 1912 гг. ситуация не изменилась вовсе. В Дисне и Ошмянах вывоз нечистот по-прежнему являлся обязанностью каждого домовладельца³⁶. Предприниматели-ассенизаторы в этих городах так и не появились. В Быхове и Климовичах в 1912 г. (Могилевская губерния) для данных санитарных мероприятий использовались открытые ящики и бочки на простых телегах³⁷. Изменения быстрее затрагивали более крупные губернские центры, нежели уездные города.

Неоднозначно складывались взаимоотношения между полицией и ассенизаторами. На полицию был возложен контроль за деятельностью ассенизаторов, чем она нередко злоупотребляла. Нижние полицейские чины занимались вымогательством денег “на чай” у золоторей, предъявляя им ложные обвинения в нарушении санитарных правил. С этой же целью те же городские препятствовали свободному передвижению ассенизаторов по улицам городов, могли по несколько часов держать их, непуская во дворы для очистки ретирад, как это было неоднократно в Вильне. О подобных фактах, ставших системой, писал в феврале 1905 г. городской комиссар Вильни в своем рапорте на имя Городской управы³⁸.

Ко всем прочим проблемам представителей данной профессии в городах постоянно не хватало. Санитарные комиссии регулярно поднимали вопрос перед Городскими Думами об увеличении числа ассенизационных обозов. Кроме того, цены на услуги ассенизаторов были слишком высоки для малообеспеченных слоев: «в настоящее время нельзя дозваться ассенизационного обоза, а бедному люду и не под силу платить им»³⁹. О высокой стоимости услуг ассенизаторов говорил в своем письме в Виленскую городскую управу в сентябре 1905 г. и гродненский полицмейстер: перед гродненцами был выбор «сиди в нечистотах,

³⁶ Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. 8.

³⁷ Там же. С. 78–79.

³⁸ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). F. 938, ap. 2, b. 519, l. 81–82.

³⁹ Отчет Витебской городской санитарной комиссии за 1909 год. Витебск, 1911. С. 20.

или откупайся на вес действительного золота»⁴⁰. Частные ассенизаторы, нарушая правила, произвольно завышали цены на свои услуги.

Очисткой отхожих мест также занималось немалое количество крестьян-отходников из окрестных деревень. Услуги крестьян, как правило, были дешевле. А если «золото» было долго лежалое и к нему не применялось никакой дезинфекции, то крестьяне могли и вовсе даром произвести очистку, а в некоторых случаях даже сами приплачивали за «хороший товар». Домовладельцы с большой охотой прибегали к услугам крестьян, «стараясь для этого возможно дольше сохранять экскременты, даже по нескольку лет»⁴¹. Дело в том, что человеческие экскременты считались отличным удобрением.

Большим спросом у крестьян пользовался конский навоз, который в изобилии собирался на городских улицах. В Гродно в начале XX в. право уборки навоза с городских площадей и городских конюшен пожарного обоза сдавалось в аренду. В 1901 г. стоимость аренды составила 75 руб., в 1902 г.— 100 руб. 50 коп., а в 1903 г. выросла до 170 руб.⁴² Торги проводились ежегодно осенью, и в них постоянно принимал участие некий Осип Кохановский. Однако ему с завидным постоянством не везло. Конкуренция была очень высокой, и его соперники всегда предлагали сумму на несколько копеек больше. Только однажды в 1903 г. он выиграл право аренды на 1904 г.⁴³ Однако управа результаты торгов не утвердила, а очистку конюшен постановила проводить самостоятельно. Вероятно, городские власти решили сами «сделать бизнес» на продаже навоза. В результате были назначены новые торги на право аренды уборки навоза, но уже только с городских площадей. Торги не состоялись, ибо никто не явился. Только спустя некоторое время в управу явился Меер Орлис, который и предложил свои услуги по очистке площадей с оплатой 75 руб. в год⁴⁴.

В последующие годы, начиная с 1905 г., Управа возобновила сдачу в аренду права уборки не только площадей, но и конюшен. Арендатором стал Нохим Миговский, владелец городских огородов. В 1905 г. стоимость аренды составила 103 руб., в 1906 г.— 104 руб. Управа плани-

⁴⁰ LVIA. F. 938, ap. 2, b. 519, l. 449.

⁴¹ Белоусов П. К вопросу о современном положении и ближайших задачах ассенизации русских городов. Материалы по общественной гигиене. СПб., 1896. С. 80.

⁴² НИАБ в Гродно. Ф. 125, оп. 1, д. 54, л. 1.

⁴³ Там же. Л. 6 об.

⁴⁴ Там же. Л. 10–11, 13.

рвала продлить с ним договор и на 1907 г., но уже с платой 105 руб.,⁴⁵ что, вероятно и произошло, как показали дальнейшие события. В соответствии с условиями аренды, Миговскому принадлежало исключительно право уборки навоза с площадей и городских конюшен. Также, Управа имела право часть навоза либо все его количество, собираемое в конюшнях в период с 1 ноября по 1 апреля, забирать для городских потребностей, а именно для огорода и теплиц. В том случае, если арендатор не выполнял свои обязанности, то Управа производила очистку сама с последующим взысканием всех расходов с арендатора⁴⁶.

Весной 1907 г. сложилась курьезная и в то же время очень характерная ситуация. Уполномоченный Миговского обратился в Городскую Управу с жалобой на полицию. Оказалось, что приезжающие крестьяне (крестьяне из окрестных деревень) самовольно забирали навоз с городских площадей. Крестьяне фактически воровали навоз, поскольку исключительные права на него принадлежали Миговскому. По объяснениям, представленным полицией, ситуация оказалась следующей. Очистка, уборка площадей от навоза происходила нерегулярно, привлечь за это к ответственности арендатора полиция не имела права, управа также бездействовала и ничего не предпринимала для очистки площадей. Поэтому полицейские чиновники, устав от бесполезной еженедельной переписки с городской управой, предоставили свободный доступ к городскому навозу всем желающим⁴⁷. Городские власти нередко проявляли полное равнодушие к санитарному состоянию города и даже не контролировали выполнение контрактов, подписанных ими же.

Кроме описанных выше санитарных проблем, в белорусских городах очень остро стоял вопрос о свалках отходов жизнедеятельности горожан. Места для своза всех бытовых отходов определяли городские власти. Располагаться свалки должны были за чертой города на определенном от него расстоянии.

В Витебске в начале XX в. городская управа регулярно выделяла для каждой части города отдельные места для своза отходов. Свалки должны были обозначаться специальными столбами с соответствующими надписями⁴⁸. Однако такие места не всегда отвечали потребно-

⁴⁵ Там же. Л. 21, 26.

⁴⁶ Там же. Л. 20–20 об., 27–28.

⁴⁷ Там же. Л. 29–30 об.

⁴⁸ Там же. Л. 68, 69.

стям города. В 1904 г. свалки, которые действовали в Витебске, находились слишком близко к городу, «были очень малы и совершенно не устроены»⁴⁹.

Твердые бытовые отходы в Витебске вывозились на свалочные места. Жидкие — утилизировались путем использования их в качестве удобрения на ближайших к городу полях крестьян и помещиков⁵⁰. С точки зрения существовавших в то время санитарных научных знаний, самым эффективным способом «обезвреживания нечистот» являлось «распределение их на возможно большей площади обрабатываемой земли»⁵¹. Т. е. предполагалось жидкие отходы разливать на как можно большей территории и затем перепахивать⁵². Но земля под свалочные места городом нередко арендовалась. Собственные земли города тоже были ограничены. Поэтому на практике Санитарная комиссия постановила — выкапывать ямы и по мере их наполнения нечистотами засыпать, предварительно проводя дезинфекцию и закладывая досками⁵³. Содержание таких помоек город сдавал в аренду частным предпринимателям. Ни копать, ни засыпать ямы они не хотели, и нечистоты просто выливались на поле. Санитарная комиссия постоянно требовала от таких арендаторов, чтобы свалочные места, на которые нечистоты выливаются, еженедельно перепахивались, старые ямы засыпались и выкапывались новые⁵⁴. Тем не менее, ситуация не менялась.

Несмотря на наличие отведенных мест для свалки, ассенизаторы не всегда до них доезжали и могли разгрузиться сразу за чертой города либо на окраине города⁵⁵. «Отходники» тоже не горели желанием вывозить нечистоты на специально отведенные места, экономя свои силы и время.

В мае 1905 г. владелец фермы «Зверинец», потомственный почетный гражданин Аристарх Пимонов, обратился в Виленскую городскую управу с жалобой на действия городского ассенизационного обоза. Ассенизаторы по установленным для них правилам должны

⁴⁹ НИАБ. Ф. 2496, оп. 1, д. 4488, л. 33–33 об.

⁵⁰ НИАБ. Ф. 2496, оп. 1 д. 664, л. 85.

⁵¹ Отчет Витебской городской санитарной комиссии за 1908 год... С. 33.

⁵² Там же. С. 13.

⁵³ Там же. С. 13; НИАБ. Ф. 2496, оп. 1, д. 4601, л. 96 об.

⁵⁴ Отчет Витебской городской санитарной комиссии за 1909 год. Витебск, 1911. С. 17–18.

⁵⁵ НИАБ. Ф. 2496, оп. 1, д. 4592, л. 4.

были вывозить нечистоты мимо Снипишек по направлению к Шипкинской горе. На самом же деле они сворачивали на Зверинец, разливая нечистоты по полям и лесу фермы. Ни полицейский стражник, ни сторож фермы остановить ассенизаторов не могли в силу численного преимущества последних. Из-за выливаемых нечистот на ферме стояло жуткое зловоние. По этой причине виленцы не сняли ни одну из дач на летний сезон на ферме. Это, со слов Пименова, приносило ему огромные убытки. В то время как в предыдущие годы дачи «шли нарасхват»⁵⁶.

Практически не контролировалась городскими властями ситуация на свалочных местах и в Гродно. В 1892 г. городские власти заключили договор с управляющим имениями князя А. К. Друцкого-Любецкого дворянином Казимиром Коцелла сроком на шесть лет на очистку отхожих мест домов жителей Гродно и вывозку всех нечистот на поля имения Станиславово. В соответствии с договором, на полях имения Санитарная комиссия точно определила специальные места для сво-за нечистот на расстоянии не менее 1 ½ версты от города. Нечистоты должны были сваливаться в специально вырытые траншеи и засыпаться торфом. Только через год они могли быть использованы в качестве удобрения. Однако с первого же года администрация Станиславова постоянно нарушала условия договора. Нечистоты вывозились и разливались прямо на поля в непосредственной близости от города. В результате по всем окрестностям города разносилось страшное зловоние. А весной 1897 г. было обнаружено, что на огороды, расположенные на расстоянии полверсты от города в качестве удобрения было вылито около двухсот бочек свежих нечистот. В станиславовском ассенизационном обозе использовались большие и малые бочки, емкостью каждая в 60 и 30 ведер. Даже если предположить, что речь идет о малых бочках, то на огороды было вылито как минимум 74 тыс. литров человеческих экскрементов. Огород же был предназначен для выращивания овощей, которые затем шли на городские рынки на продажу непосредственно самим горожанам.

Гродненская городская санитарно-исполнительная комиссия приняла решение обратиться в полицейское управление с просьбой запретить посев и посадку овощей на данных огородах, кроме того, осмотреть все остальные окрестные огороды и поля с целью пресечения подобных ситуаций. Тогда же Комиссия обратилась в Гродненскую Управу

⁵⁶ LVIA. F. 938, ap. 2, b. 519, l. 269.

с просьбой о наложении штрафа на владельцев ассенизационного обоза за нарушение санитарных правил. В соответствии с проектом договора за различные нарушения штраф составлял от 10 до 100 руб. Кроме того, в случае систематических нарушений со стороны предпринимателей, город имел право разорвать контракт, а предприниматели обязывались выплатить неустойку в размере 2 000 руб.⁵⁷ Поскольку это был не единичный случай, и санитарные правила нарушались регулярно, то маловероятно, что принятые решения Санитарной комиссии кардинально изменили ситуацию.

В 1912 г. свалки были организованы в 41 (57%) из 72 городов пяти губерний⁵⁸. В том числе по семи городам сообщалось, что отходы на них либо заливаются грунтовой водами, либо сваливаются в траншеи и засыпаются песком. В Гродно, как уже отмечалось, отходы должны были сваливаться в траншеи и засыпаться торфом для дальнейшего использования в качестве удобрения на полях. Компостные колодцы были организованы и на свалке в Бресте. Сжигание применялось только в одном городе — Мозыре. Сжигали мусор на берегу реки или в тюремном дворе. В Минске летом при отсутствии эпидемических заболеваний нечистоты разливались по полям в качестве удобрений, зимой сливались в цементированные цистерны и после дезинфекции зарывались в землю. Отметим, что в 1895 г. каких-либо свалочных мест в Минске вообще не было. В таких случаях отходы могли вывозиться просто на окраину города либо в ближайший овраг. В Борисове, например, отходы закапывались непосредственно на территории самих городских усадеб.

Для утилизации отходов, в частности человеческих экскрементов, в городах использовали домашних животных — свиней. Во многих случаях ретирадные ямы делались неглубокими для легкого доступа к экскрементам свиньям. Так, в 1895 г. в Гродно, часть туалетов была сделана «в виде неглубоких ям, глубиной до 1 аршина, и все нечистоты уничтожались домашними животными»⁵⁹. Примитивное устройство ретирадных мест было и в Игумене, очистка их производилась крайне редко и «все испражнения» зарывались в землю тут же на месте или поедались свиньями⁶⁰. В Чаусах ретирадные места соорудились

⁵⁷ НИАБ в Гродно. Ф. 17, оп. 1, д. 37, л. 237–237 об.

⁵⁸ Подсчитано по: Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. 7–11, 32–37, 74–80.

⁵⁹ НИАБ в Гродно. Ф. 9, оп. 1, д. 2397, л. 17 об.

⁶⁰ Санитарное состояние городов Российской империи в 1895 году... С. 196.

со стульчаком, но без выгребных ям, чтобы испражнения оставались на поверхности и поедались свиньями⁶¹. В роли ассенизаторов свиньи работали во многих городах, просто не все санитарные врачи упоминали об этом в своих отчетах. Ситуация была очень стабильной и не менялась десятилетиями. В Копыси и в 1912 г., с численностью населения около 6 тыс. человек, нечистоты в большинстве случаев истреблялись свиньями, а то, что оставалось, зарывалось в землю на территории самих городских усадеб⁶².

Причина такого антисанитарного состояния заключалась в целом комплексе проблем. Одной из них был недостаток материальных средств у городов и отсутствие полной финансовой самостоятельности городов. Кроме того, городские власти в вопросах санитарии нередко проявляли в большинстве случаев безынициативность и полное равнодушие. Не принимались никакие меры и в отношении нарушителей санитарных правил. Даже имея ресурсы и рычаги воздействия на них, городские управления бездействовали. Единственным органом, реально занимающимся вопросами санитарного благоустройства городов, были Санитарные комиссии⁶³. Однако и их деятельность зависела от того, насколько искренне относились к своим обязанностям члены этих комиссий.

В значительной степени ситуацию определяли привычки санитарного поведения самих горожан. Уровень санитарно-гигиенических знаний в рассматриваемый период в целом был достаточно высок — были сделаны выдающиеся открытия, позволившие выявить целый ряд возбудителей различных заболеваний. И, хотя еще не существовало средств лечения всех инфекций, разработанные меры способствовали снижению уровня риска передачи болезней. Медики широко обсуждали в средствах печати все новейшие открытия, достижения науки. Но проблема заключалась в том, что почти половина горожан белорусских городов элементарно не умела читать и писать, не говоря уже о знакомстве со специальной медицинской литературой. Научные знания не доходили до широких городских слоев населения.

⁶¹ Там же. С. 202.

⁶² Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. 79.

⁶³ Воронич Т. Создание и деятельность санитарных городских служб Витебска на рубеже XIX–XX веков // Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки. Сборник научных статей. Выпуск 17. В трех частях. Часть 1. Минск, 2017. С. 38–45.

Уровень медико-санитарных знаний в рассматриваемый период предъявлял целый ряд жестких санитарно-гигиенических требований к городу. Их соблюдение гарантировало безопасность и защиту от эпидемий различного рода инфекционных заболеваний, а это значит, гарантировало жизнь. Использование превентивных мер, следование элементарным правилам личной гигиены могло помочь избежать заболевания. Тем не менее, горожане, в том числе и образованная часть жителей, а вместе с ними и городские власти, которые были такими же горожанами, индифферентно относились к санитарно-гигиеническим нормам.

Кроме того, не всегда блага городской цивилизации были финансово доступны широким слоям горожан. Канализация являлась и является очень важным элементом городского комфорта, но в начале XX в. это удобство было очень дорогим, и потому позволить себе ее устройство большинство городов не могло. Даже услуги ассенизаторов были недоступны для многих слоев жителей города. А возможно, и ненужными. Поэтому нечистоты, ароматизируя все вокруг на значительные расстояния, растекались по огородам, дворам, улицам.

Горожане были безразличными к общественным общегородским проблемам. В своей жизни следовали исключительно личным интересам, не заботясь о том, насколько соблюдаются права других. Можно сказать, что городского общества, сплоченного общими интересами проживания в одном населенном пункте, на одном пространстве, не было. Город не нужен был ни его жителям, которые не стремились соблюдать чистоту, ни его администрации, которая нередко подходила к решению вопросов благоустройства чисто формально⁶⁴.

В определенной мере оказывала влияние на санитарную ситуацию и небольшая плотность населения в белорусских городах. В середине 90-х гг. XIX в. плотность населения составляла в Париже — 6,9 тыс. кв. сажень на 1 человека, в Берлине — 11,8, в Вене — 15, 3, в Лондоне — 17,5, в Москве — 20,3, в Петербурге — 21,8⁶⁵. По данным 1912 г. эти же показатели составляли в губернских городах в Вильне — 37,9, в Грод-

⁶⁴ Воронич Т. «Пирамиды Витебска»: санитарные обычаи белорусского города на рубеже XIX–XX веков // Гарадзенскі соцыум. Град і яго жыхары: партрэт на фоне эпохі. X–XX стст.: зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Мінск, 2016. С. 142–143.

⁶⁵ Белоусов П. К вопросу о современном положении и ближайших задачах ассенизации русских городов. Материалы по общественной гигиене. СПб., 1896. С. 205.

не — 19,9⁶⁶, в Витебске — 35,6, в Минске — 49,4, в Могилеве — 95⁶⁷.

Меньшая концентрация жителей приводила к меньшему количеству производимых бытовых отходов. Поэтому санитарные проблемы не приобретали в малонаселенных, прежде всего в уездных, городах такой остроты, как в густонаселенных. Площади и улицы еще не исчерпали все свои возможности по «впитыванию» отходов. Санитарное состояние городов, несомненно, менялось к лучшему, но очень медленно и не одновременно во всех городских поселениях. В губернских и других крупных центрах проблемы удаления отходов начали решаться раньше, поскольку санитарные проблемы здесь звучали гораздо острее. Изменения санитарной ситуации были своеобразным маркером происходивших модернизационных процессов в городах в целом.

По мнению знаменитого российского санитарного врача П. Белоусова, большинство городов Российской империи представляли из себя «едва ли не сплошные отхожие места»⁶⁸. При существовавшей вывозной системе отходов, как минимум 90% всех нечистот, производимых горожанами, оставались в самом городе «в черте поселений, в усадьбах, вокруг домов и под самыми домами»⁶⁹. Данная ситуация, складывавшаяся десятилетиями, приводила к опасному загрязнению почвы и грунтовых вод и насыщала воздух, в том числе и в жилых помещениях, зловонием. Все это создавало опасную в санитарном отношении обстановку в городах, снижала уровень комфортности проживания в них, хотя большинство горожан воспринимали данную ситуацию как норму, поскольку в определенной степени сами же и создавали ее.

В городах Виленской, Витебской, Гродненской, Минской и Могилевской губерний в 90-е гг. XIX — начале XX в. использовались самые примитивные способы сбора и удаления бытовых отходов. Основную работу по их вывозу выполняли ассенизаторы, а главным способом их сбора были выгребные ямы. В этом отношении белорусские города на многие десятилетия отставали от европейских тенденций.

⁶⁶ По Гродно, скорее всего, данные занижены. Поскольку в 1895 г. площадь города составляла 1,080 тыс. кв. сажень при населении 46,9 тыс. человек, и плотность составляла 23 тыс. человек на кв. сажень. По данным 1912 г. размер площади уже указан как 1,000 тыс. кв. сажень при населении 50,2 тыс. человек.

⁶⁷ Подсчитано по: Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России... С. 7–11, 32–37, 74–80.

⁶⁸ Белоусов П. К вопросу о современном положении и ближайших задачах ассенизации русских городов. Материалы по общественной гигиене. СПб., 1896. С. XI.

⁶⁹ Там же. С. XII.

Санитарное состояние городского пространства Вильнюса в конце XIX — начале XX в¹.

В данной статье анализу будет подвергнута одна составляющая комплексной структуры урбанистического ландшафта — селитебная (*residential area*), или жилая зона. Экологический словарь понятие *селитебный* объясняет как район населенного пункта, в пределах которого размещены жилые дома и в котором запрещено строительство промышленных, транспортных или иных предприятий, загрязняющих окружающую человека среду².

Однако сама по себе селитебная часть города также является источником сильного загрязнения. Засорение жилых районов бытовыми отходами и продуктами жизнедеятельности человека несло в себе ничуть не меньшую угрозу, чем промышленное загрязнение³, особенно во времена Промышленных революций, при огромном скоплении народа, растущей миграции сельских жителей в города Западной Европы (начиная с последней трети XVIII в.) и низких навыках гигиенического поведения мигрантов⁴.

Демографический подъем и урбанизация — следствие модернизации и последующей индустриализации. При неодинаковом экономическом и политическом развитии государств в разных странах эти процессы протекали в разное время. Англия и Франция последствия индустриализации (в том числе урбанизацию) ощутили уже в послед-

¹Текст подготовлен в рамках исследовательского проекта «Экология и санитарно-гигиеническая система Вильно, Ковно и Гродно в контекстах модернизации европейских городов в 1870–1914 годах», выполняемого при поддержке Научного совета Литвы по программе «Модерновость в Литве» (*Modernybė Lietuvoje*). Проект № S-MOD-17–9.

²Экологический энциклопедический словарь. Кишинев, 1989.

³Например см.: Венгрова И. Из истории социальной гигиены в Англии XIX века. М., 1970.

⁴См.: Hayes S. P. *Explorations In Environmental History*. Pittsburgh, 1998. P. 26, 71–73.

ней трети XVIII в., а их «догоняющие» последовательницы⁵ (например, Германия (Пруссия), Япония, Италия) — в первой половине XIX в. Российская империя в процесс индустриализации втянулась после отмены крепостного права в 1861 году.

Модернизацией Рейнгольд Бендикс считает все те социальные и политические процессы, которые сопровождали индустриализацию во многих странах западноевропейской цивилизации. Индустриализацию Р. Бендикс сопоставляет с экономическими процессами, вызванными развитием новых технологий и использованием энергетических ресурсов. Среди этих процессов ученый выделяет урбанизацию, изменения в политической и профессиональной структурах, системе образования, социальной мобильности. Автор подчеркивает, что термин «модернизация» и его производные могут использоваться для обозначения процесса, во время которого общество трансформируется из доиндустриального, традиционного, неразвитого в индустриальное, современное, развитое⁶.

Понимая модернизацию как процесс трансформации общества и его движение «из традиционного к современному», модернизацию города также следует понимать как изменение городского общества и структуры городского пространства от «более отсталой» (традиционной) к «более развитой» (современной), а одним из наиболее показательных элементов модернизации развивающегося индустриального европейского города является организация санитарной среды в городском пространстве.

Этим вопросам в исследовании городов уделяется особое внимание: обсуждается формирование и развитие органов санитарного контроля в лидирующих европейских странах, становление и распространение санитарного законодательства в Европе, проблемы загрязнения городских центров и формирование муниципальных институций для борьбы с бытовым и промышленным загрязнением, модернизация Парижа и Лондона как определивших направление дальнейшего развития европейских городов, модернизация других развивающихся городов Европы и США в XIX — первой половине XX в.⁷, периоде, в течение

⁵ См. Bendix R. Nation-Building and Citizenship. Studies of Our Changing Social Order. New York, 1964. P. 6.

⁶ Ibid. P. 7.

⁷ Barnes D. S. The Great stink of Paris and the Nineteenth Century Struggle Against Filth and Germs. Baltimore, Baltimore, Maryland, USA, 2006; Rosen G. A History of Public Health. Baltimore, 1951; Hays S. P. Explorations in Environmental History:

которого в европейских странах зародилась и сформировалась система современного санитарного законодательства и институции санитарного контроля, система общественного здравоохранения, нормы гигиенического поведения и санитарные правила, по сути определившие структуру модернизирующегося города.

В Российской империи толчком к реорганизации санитарии городов послужило принятие *Городового положения* 1870 г., которым городскому самоуправлению были переданы охрана общественного здравоохранения, надзор за санитарным состоянием и экологией городов, городских зданий и проч. сфер городского благоустройства⁸.

Это и определило хронологические рамки данного исследования: 1870–1914 гг. — период становления санитарного законодательства и развития городов Российской империи, следовательно, и изменение санитарного состояния городского пространства.

Объектом нашей статьи является реорганизация санитарной системы селитебной части Вильнюса, города зоны двойной колониальной периферии (т.е. как периферия Российской империи, государства, которое само являлось полупериферией Мировой капиталистической системы⁹), в котором модернизация города происходила с опозданием.

Цель статьи — исследовать, насколько качественно изменялось и изменилось ли вообще санитарное состояние селитебной части Вильнюса в 1870–1914 годах.

Для достижения этой цели будут анализироваться меры борьбы с бытовым загрязнением Вильнюса и изменения правил по очищению селитебного пространства от бытовых (жидких и твердых) отходов и отработанных вод, реорганизации мест их хранения и мест утилизации, модернизации служб по удалению и очищению городского пространства от бытовых отходов.

Основные источники, используемые для изучения данной проблемы — это нормативные документы, изданные для всех городов Российской империи, и документы, изданные Виленской городской думой в частности.

Essays. Pittsburgh, 1998; Strange J.-M. *Death, Grief and Poverty in Britain, 1870–1914*. Cambridge, New York, 2005; Cohen W. A., Johnson R. *Filth: dirt, disgust and modern life*. Minneapolis, 2005.

⁸ ПСЗРИ (собр. 2-е). Т. 45. № 48498.

⁹ Norkus Z. *Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruoai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu poiriu* // *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, nr. 29. P. 35.

Вильнюс 70-х гг. XIX в. при явных процессах модернизации своей структурой, образом жизни горожан и их санитарных практик все еще походил на провинциальный город с сельским укладом жизни, где мусор и другие отходы жизнедеятельности человека сваливались либо посреди улиц, либо в отдаленных углах дворов. Немощеные улицы становились непроходимыми после дождя, в выбоинах загнивала застоявшаяся вода. Горожане держали мелкий скот, из предместий в город навевывались свиньи, напоминая времена, когда в европейских городах было принято откармливать свиней кухонными очистками и пищевыми отходами, выбрасываемыми на улицы: «свиньи бродили по улицам и трудолюбиво исполняли обязанности мусорщиков»¹⁰. По словам французской исследовательницы Катрин де Сильги, свиньи особо размножились в XIX в. в городах Северной Америки, куда прибывали ирландцы, а Неаполь оказался последним европейским городом, где многие семьи держали свиней, откармливая их отбросами и экскрементами¹¹.

Вильнюсу тоже подходил статус «последнего европейского города». Здесь еще и в конце XIX в. некоторые перерабатывающие предприятия использовали свиней для утилизации отходов животного происхождения, как более дешевый способ, не требующий особых вложений: «Во дворе же [заведения для убоя бродячих собак — А. А.] устроено два котла, врытых в землю, в которых производится выварка кости и жира из убитых собак. Во дворе и вокруг его на окружающих полях найдено 12 конских трупов покупаемых на базаре негодных лошадей с целью сдирания с них кож, в одних из этих трупов кожи содраны, а с двух сдираются во время осмотра. Трупы эти по сдирании кожи предоставляются имеющимся на лицо стаду свиней для прокормления последних, при чем свиньи съедают все мягкие части, выпускают наружу внутренности, которые тут же лежат неубранными и гниют, а остаются лишь конские костяки»¹².

Виленская губернская санитарно-исполнительная Комиссия, с целью превенции эпидемий и улучшения санитарно-бытовых условий, в 14 пункте обязательных постановлений для домохозяев г. Вильнюса еще и в 1892 г. предписала «Свиней живых где-бы то ни было в городе держать не дозволяется»¹³. Этот пункт вызвал недовольство жителей

¹⁰ Сильги де К. История мусора от средних веков до наших дней. М., 2011. С. 40.

¹¹ Там же. С. 40–41.

¹² Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). F. 383, ap. 1, b. 165, l. 561.

¹³ Ibid. l. 119–120.

бывших предместий, которые по своему пограничному положению вели сельский образ жизни, но входили в черту города: «некоторые места на предместьях города, хотя принадлежат городу, но мало населены и воображают [так в тексте — А. А.] деревни. <...> Изданный вами общий приказ весьма необходим в самом городе, где населения много и воздух заражается скоро зловонием, а для нас просителей напротив оный приказ излишен и весьма отяготителен, так как по сельскохозяйственным правилам для одобрения полей требуется содерживания домашнего скота, и это составляет для нас все пропитания к жизни, иначе поля наши должны будут оставаться необработанными»¹⁴.

Модернизация санитарной сферы в Вильнюсе происходила медленно. Мероприятия по его благоустройству во второй половине XIX в., по сути, те же мероприятия по модернизации Парижа или Лондона — городов, которые первыми начали реорганизацию санитарного состояния городского пространства и являлись примером для подражания многим европейским городам, — только без глобальных реконструкций городского пространства.

В Париже, прежде всего, это мелкие работы по улучшению городского пространства, организация санитарных служб и служб коммунального хозяйства, масштабные работы по реорганизации городского пространства и расширению улиц, принятие новых и совершенствование более ранних санитарно-гигиенических постановлений и прочее¹⁵.

В Вильнюсе конца XIX — начала XX в. запреты вываливать мусор на лед замерзших водоемов¹⁶ или выкидывать его вне специально образованных свалок, использовать реки для спуска всевозможных нечистот, совершенствование системы хранения отходов и обязательное оборудование нескольких видов ящиков для хранения разных видов отходов, вывоза и утилизации твердых бытовых отходов¹⁷, изменение работы ассенизационных бригад посредством внедрения новой техники¹⁸, организация свалок и скотобоен в специально отведенных местах¹⁹, обязательная поливка улиц²⁰ (правда, неизвестно, насколько

¹⁴ Ibid. l. 165.

¹⁵ См.: Barnes D. S. The Great Stink of Paris and the Nineteenth Century ...; Сильги де К. История мусора от ...; Rosen G. A. History of Public Health...

¹⁶ LVIA. F. 938, ap. 4, b. 195, l. 111.

¹⁷ LVIA. F. 383, ap. 1, b. 165, l. 167–169.

¹⁸ Ibid. l. 162.

¹⁹ LVIA. F. 383, ap. 1, b. 165, l. 213.

²⁰ LVIA. F. 938, ap. 4, b. 638, l. 53 об.

качественно), канализирование города и прочие меры, направленные на борьбу с бытовым загрязнением — отражает изменения, происходившие в городах Европы во второй половине XIX века.

Все это улучшало экологию города и его санитарное состояние, меняло и создавало более комфортное пространство для проживания человека, а изменения и дополнения санитарных правил, формирование служб санитарного надзора — указывают на существенные сдвиги в организации жилищно-коммунальной санитарии в Вильнюсе. Однако сколь качественно она изменилась с середины XIX века?

В 1852 г. Виленская губернская и строительная дорожная комиссия получила распоряжение о порядке составления проектных планов городов, в котором особое внимание уделялось «назначению пространства для города и его распланировке»²¹.

Единые правила для всей Российской империи при планировке городов обязали городские власти обращать внимание на расположение улиц и образование площадей, на размещение общественных зданий с учетом трех факторов: 1) соблюдение санитарных правил, 2) безопасность жителей и полицейский надзор, 3) городская инфраструктура.

Новые санитарные правила меняли ширину улиц (не менее 10 саженей для свободного движения чистого воздуха), оговаривали качество грунта и качество местности при обустройстве новых жилых кварталов (чтобы они не пролегали по низменным и болотистым местам), доступность качественной питьевой воды (удобный доступ к чистой воде во всех частях города). Так же вводилась санитарная норма, запрещающая формировать городские площади (как резервуары чистого воздуха) в местах бывших кладбищ²².

Правила в основном распространялись на формирование новых кварталов в городах, так как изменения жилищно-коммунальной санитарии в исторической части городов могли быть приведены в исполнение лишь при радикальной перепланировке, как это было сделано в Париже, но на это, по-видимому, не доставало средств.

Так, в Вильнюсе более масштабные работы по реорганизации пространства со времени слома городской стены в 1800–1805 гг. не производились. Возможно, до постройки крытого рынка в 1906 г. и до работ по прокладке общегородской канализации, начавшихся в 1912 г. и ох-

²¹ LVIA. F. 382, ap. 1, b. 155, l. 146.

²² Ibid.

вативших практически весь город, самым масштабным проектом по реорганизации городского пространства исторической части можно считать демонтаж комплекса монастыря босых кармелиток в 1877 г., который в 1865 г. по приказу тогдашнего генерал-губернатора Михаила Муравьева был закрыт за содействие монахинь участникам восстания 1863 года²³.

Городской архитектор Николай Чагин в 1871 г., обращая внимание на то, что закрытый комплекс монастырских зданий был запущен и городу приносил больше вреда, чем пользы, предложил «сломать по монастырские строения, образовав на месте их площадь и сквер; за тем принимая во соображение, что в означенной местности и вблизи оной нет в настоящее время водоема <...> я полагал бы, на предлагаемой площади устроить бассейн чистой ключевой воды посредством проложения закрытых грунтовых труб»²⁴. Здания монастыря были демонтированы в 1877 г., а открывшееся незадействованное пространство вблизи Хлебного рынка немедленно заполнилось стихийно возникшим базаром. Рынок, прозванный «Босаки» по названию бывшего монастыря, в 1880 г. был официально признан торговой площадью.

Босачовский рынок, функционирующий свыше 20 лет, вошел в список особо загрязненных мест города: «<...> Когда санитары, объятые страхом эпидемий взялись за чистку авгиевых стойл площади, то оказалось, что для этого требуется геркулесова сила. Больше всего завалены мусорные ямы. Кроме того мусорные ямы в миниатюре существуют под столом каждого торговца, обыкновенно бросающие ненужные отбросы. Тут нет ретирадов, что часто ставит торговцев в необходимость обратить любой угол в писсуар, если не хуже»²⁵. Необходимость привести в порядок территорию Босачевского и Хлебного рынков, находившихся в центре города и прямо на пути следования от железнодорожного вокзала, послужило толчком к строительству в городе современного крытого рынка с учетом санитарных правил торговли пищевыми продуктами и санитарных строительных норм.

После открытия нового рынка в 1906 г. огромный участок на юго-востоке города (от Аушрос вартай по улицам Бернардину и Пилимо до перекрестка с улицами Раугиклос и Руднинку) в санитарном отношении очистился. Рынок был подсоединен к канализации железнодо-

²³ LVIA. F. 938, ap. 7, b. 3291, l. 17.

²⁴ Ibid. l. 18.

²⁵ М. М-ля. Санитарное состояние Вильны. Вильна, 1892. С. 21–22.

рожного ведомства, имел краны с водой, общественный туалет и штат дворников, следивших за чистотой²⁶.

По конфирмованному плану 1875 г. открывшаяся на месте монастыря площадь, после сноса трех домов на Полицейской улице, должна была соединиться с улицами Диджиойи и Пассожо²⁷. Однако из-за нехватки бюджета намеченные работы не были произведены.

В год закрытия монастыря Босых кармелиток городским самоуправлением были изданы правила для домовладельцев Вильнюса, запрещающие выбрасывать «на улицу всякий сор и нечистоты». Домовладельцам в обязательном порядке вменялось оборудовать мусорные ямы, следить за чистотой дворов и отрезка улицы перед домом; запрещалось самовольно выводить из домов «открытые или закрытые трубы, как и трубы устроенные с верхних этажей вдоль стен домов, для отведения всяких нечистот на улицу, распространяющих зловоние». Обязательным стало в каждом дворе иметь отхожее место, «а существующие отверстия в каменных стенах при земле, выводящие нечистоты, при первой же теплой погоде, заложить кирпичом на извести и пристроенные с верхних этажей желобы, тотчас снять»²⁸.

В 1866 г.(?) городская администрация издала повторные правила, так как «мера эта не приведена со стороны домовладельцев к должному исполнению». Повторные правила обязывали «чисто и опрятно» содержать черные лестницы, «чтобы не проводить грязи внутрь жилища»; дворы «содержать в чистоте и опрятности», мусор складывать в специально оборудованные ямы, а их содержимое увозить за город; предписывалось уничтожить проведенные на улице вдоль фасадов трубы для отвода нечистот, «заложив отверстия кирпичом на извести, и проведенные с верхних этажей желоба снять; для нечистот устроить отхожие места с выгребными ямами, не допуская устройства ретирад на водосточных трубах». Правила запрещали сметать сор и нечистоты в существующие на улицах ренштоки и водоспускные каналы, которые необходимо было ежедневно промывать водою²⁹.

В *Обязательных постановлениях*, принятых Виленской городской думой в 1878 г. на основе 103 ст. Городового положения 1870 г.,³⁰ ука-

²⁶ LVIA. F. 938, ap. 4, b. 4205, l. 446.

²⁷ LVIA. F. 938, ap. 4, b. 3614, l. 2.

²⁸ LVIA. F. 382, ap. 1, b. 689, l. 4–4v.

²⁹ Ibid. l. 46

³⁰ LVIA. F. 938, ap. 4, b. 149, l. 180 об.

зывалось: сточные подземные трубы устанавливались только в комплексе с водоочистительными колодцами; в трубу запрещалось подключать стоки из отхожих мест и помойных ям (под угрозой взысканий, определенных судебным уставом); отхожие места и помойные ямы непременно устраивать с вентиляцией; работы по устройству и очистке водосточных труб водосточных колодцев производить лишь под непосредственным наблюдением городского архитектора; мостовые во дворах и на улицах вымостить камнем; помойные ямы «покрывать крышею и отнюдь не помещать ямы под строением, а установить оные отдельно на дворе, с отступом от строений; выгребные ямы ретиральных мест помещать во дворах также снаружи строения, устраивая их в земле с люками для выгребов, прикрытыми двойными крышками»³¹.

Как видим, *Обязательные постановления* усовершенствовали ранее сложившуюся организацию жилищно-коммунальной санитарии, вводили определенные правила содержания водопускных каналов, усовершенствовали санитарные нормы по размещению и устройству уборных, выгребных и помойных ям, установили стандарты минимального расстояния до жилых построек и колодцев.

Однако в докладе Комиссии, назначенной императорским Виленским Медицинским Обществом «о мерах оздоровления г. Вильны» 1884 г. (далее — Комиссия 1884 г.), видно, что за восемь лет (1877–1884 гг.) работы Санитарной исполнительной комиссии санитарное состояние Вильнюса оставляло желать лучшего. Приемники для хранения нечистот и отходов, отхожие места не соответствовали санитарным нормам; реки (Вилейка, Кочёрга и Вилия) использовались как приемники хозяйственно-бытовых отходов: на Кочёрге «во многих местах устроены отхожие места, которые очищаются единственно ея течением, из многих отхожих мест проведены отводные и помойные каналы прямо в Вилейку»; содержимым мусорных ящиков засыпались неровности набережных рек, овраги и ямы мостовых в переулках; малолюдные переулки служили «городскими писсуарами». Очистка выгребных ям производилась крайне неправильно, недостаточно и небрежно, содержимое выгребных ям по-прежнему вывозилось в открытых, негерметичных, содержащихся в антисанитарном состоянии бочках, при вывозе (для их облегчения) содержимое умышленно разливалось по улицам и площадям; помои из домов и богаделен, промышленные отходы из мастерских и заводов выливались прямо на улицу или спускались спе-

³¹ Ibid. b. 1737, l. 56a.

циально оборудованными канавками³². Все это имело негативное воздействие на окружающую среду, по мнению Комиссии, «отравляло почву и воздух, воду».

Для улучшения санитарного состояния селитебной части города Комиссия рекомендовала запретить устройство выгребных и помойных ям вблизи стен жилых помещений, под жилыми домами, к употреблению были признаны годными только герметично закрываемые ящики, изготовленные из непроницаемых для воды и газов материалов, домохозяева обязывались следить за своевременным вывозом их содержимого³³ (исключения были сделаны для выгребов из цинкованного котельного железа³⁴). Ящики для сухих отходов так же рекомендовано было устанавливать из непроницаемых материалов³⁵.

Кроме того, было намечено реорганизовать систему вывоза отходов и экскрементов (вывозной обоз подчинить Городскому управлению, заменить инвентарь вывозного и ассенизационного обозов)³⁶. Свалки рекомендовалось устраивать в местах, не имеющих ската в сторону города (наиболее подходящим посчитали место «по Лидскому тракту, перевалив дважды за форштадтом, что будет на третьей версте от города»)³⁷, а дезинфекцию нечистот производить «на месте их происхождения и первоначального скопления — если же их развозить по городу недезинфицированными, то они могут служить самым страшным проводником заразы», к тому же дезинфицированные на месте нечистоты подлежат более легкому способу утилизации на месте их свалки: вываливаются в ямы или рвы, наполняя их на одну треть глубины, «немедленно и тщательно» засыпаются землей и запахиваются³⁸.

Городской управе было рекомендовано взять на себя ответственность по дезинфекции выгребных и мусорных ям, помойных труб, идущих из верхних этажей в яму, полов и писсуаров в уборных, дворовых и некоторых уличных канавок, черных лестниц, отбросов боен и фабрик, складов тряпья и костей и т. п.³⁹.

³² Ibid. F. 383, ap. 1, b. 106, l. 28 (2–4).

³³ Ibid. l. 28 (13).

³⁴ Ibid. l. 28 (16–17).

³⁵ Ibid. l. 28 (23).

³⁶ Ibid. l. 28 (19–20).

³⁷ Ibid. l. 28 (20).

³⁸ Ibid. l. 28 (21).

³⁹ Ibid. l. 28 (25).

В 1892 г. в преддверии эпидемии холеры выяснилось, что дворы по-прежнему содержатся неопрятно, в канавах для слива отработанной воды и выбоинах покрытий гниет застоявшаяся жижа. Судя по тому, что Губернский врачебный инспектор предписал Виленским обывателям принять «к безотлагательному и самому строгому и точному исполнению» постановления с подробной инструкцией, для каких видов помоев и отходов предназначаются мусорные и цедильные ящики, помойные трубы и канавки, в каких местах запрещено сваливать мусор, как должны быть оборудованы уборные и прочее⁴⁰, — можно утверждать, что подобные правила и постановления жителями игнорировались. Поэтому санитария городского пространства все еще сохраняла отпечаток прошлого: помой и содержимое ночных горошков выливалось не только в специальные «трубы», но и прямо в открытые канавки для спуска отработанной воды, мусор складывался во дворах, уборные не соответствовали санитарным нормам, дезинфицировались и очищались реже, чем было установлено правилами.

Городской ассенизационный обоз начал действовать лишь в 1904 году. Оборудованный новейшим инвентарем, обоз при очистке выгребных ям «не производя зловония, работая правильно, очищал ямы до дна, чего по большей части не бывает с частными ассенизаторами». Однако 24 герметичные бочки против 169 негерметичных бочек частных обозов не изменили ситуацию. К тому же, по указанным в отчете данным, частные обозы продолжали умышленно разливать содержимое бочек прямо на улицах для облегчения последних, опорожняли их не довозя до свалок (иногда из-за плохого состояния дорог, но чаще чтобы успеть сделать дополнительные рейсы, оплачиваемые по 30 коп. за каждый); грязное сено и лед, мусор и грязный снег с улиц и дворов тоже не довозились до специально оборудованных свалок, а выбрасывались на пустующие участки и огороды⁴¹.

В отчете о санитарном состоянии Вильнюса за 1905 г. говорилось о некоторых видимых улучшениях, но перечисленные недостатки указывают, что изменения были незначительными: «Состояние улиц часто оказывалось неудовлетворительным <...>. Усилия санитарной комиссии и полиции мало, как-то влияют на обычаи дворников. По окраинам города улицы и переулки, лишённые мостовых и канав служат

⁴⁰ LVIA. F. 383, ap. 1, b. 165, l. 167–167 об.

⁴¹ Отчет о санитарном состоянии г. Вильны и о деятельности виленской городской Исполнительной санитарной комиссии за 1905 год. Составил председатель Санитарной комиссии д-р И. Стржемский. Вильна, 1906. С. 21, 37, 39–40.

местом свалки для мусора и помоев из прилежащих домов»⁴². Там же одним из основных недостатков, негативно влиявших на санитарное состояние города, было названо отсутствие полноценной общегородской канализации⁴³.

Существующие каналы и подсоединенные к ним отрезки ведомственных или частных локальных канализаций не справлялась с потоками отработанной жидкости, к тому же сеть покрывала лишь незначительную часть города (в 1909 г. только 210 домов на 36 улицах были подсоединены к канализации, в 1915 г. было канализировано 55 улиц⁴⁴). Основным стоком для дождевых вод служили канавы (*ренистоки*), расположенные по обеим сторонам проезжей части. В них же частники выводили сливы для отработанной воды и жидких помоев. Нередко такая вода застаивалась и удалялась лишь дождевыми потоками.

Жители, чьи дома располагались на берегу рек, «подключались» к натуральной канализации: Комиссия в 1884 г. отметила необходимость уничтожить проведенные в реку Вилейку канавы из выгребных ям, закрыть отхожие места, расположенные на реке Кочёрге, усилить надзор за чистотой городских дворов, улиц, стоков, площадей, дворов и номеров гостиниц, заезжих и постоянных дворов⁴⁵, но при этом рекомендовала оставить сточные канавы: «им следует придать известный наклон и форму, устраняющий возможность застаивания помоев и оседания в них слоя нечистот»⁴⁶.

Однако из протокола заседания Виленской губернской санитарно-исполнительной комиссии в 1892 г. видно, что 15 домохозяев, чьи дома располагались вблизи или по течению Кочёрги, продолжали устраивать на ней ретирады и спускать помои⁴⁷.

Оборудование общегородской канализации и развитие водоснабжения было напрямую связано с санитарным состоянием городов: с приходом канализации с городских улиц исчезали помои и помойные ямы, уличные туалеты и выгребные ямы, канализация стала наиболее значимой из всех видов бытовых удобств, очевиднее всего улучшившее качество жизни, значительно облегчившая быт, повседневную жизнь.

⁴² Там же. С. 26.

⁴³ Там же. С. 1.

⁴⁴ Jurkštas J. Senojo Vilniaus vandenys. Vilnius, 1990. P. 121.

⁴⁵ LVIA. F. 383, ap. 1, b. 106, l. 28 (18–19).

⁴⁶ Ibid. l. 28 (24).

⁴⁷ LVIA. F. 383, ap. 1, b. 165, l. 309.

Однако канализирование получило широкое распространение в городах Европы лишь в конце XIX в⁴⁸., в Вильнюсе масштабные работы по канализированию всего города начались в 1912 году.

Тогда же городская администрация запланировала за 6 лет (т.е. до 1918 г.) подключить к водопроводу и канализации все дома Вильнюса⁴⁹. Работы производились медленно (еще в 30-е гг. XX в. в городе оставались дома, не подключенные к канализации⁵⁰), и не все домовладельцы имели подобную возможность, а часть домохозяев вообще отказывалась подключаться к водопроводу и канализации, не желая иметь дополнительные расходы.

Многочисленные источники, отражающие санитарное состояние Вильнюса, позволяют утверждать, что Вильнюс начала XX в.— это город модернизирующийся, отчасти канализованный, расширяющий полномочия служб санитарного контроля, внедряющий новейшие достижения санитарной техники; город, принимающий санитарные постановления почти синхронно с городами Европы, но на практике продолжающий пользоваться уличными уборными с выгребными ямами, вываливающий бытовые отходы и нечистоты мимо помойных ям, город с застоявшимися нечистотами в ренштоках и в выбоинах мостовых, с расплескавшимся по улицам содержимым ассенизационных бочек; город грязных проходных дворов и кварталов трущоб в самом центре, антисанитарное состояние которых приводило в ужас даже современников.

Анализ запретов и изменений санитарно-гигиенических правил, их совершенствование и меры по благоустройству города позволяют утверждать, что правила в области санитарного законодательства и организации санитарного контроля повлияли на санитарию селитебной части города, меняя качество условий жизни и комфорт жизненного пространства, но поведенческие практики жителей, игнорировавшие нововведения, сопротивлявшихся новым правилам, скорее не изменились.

⁴⁸ Радкау Й. Эпоха нервозности. Германия от Бисмарка до Гитлера. М., 2017. С. 125.

⁴⁹ В Вильне, Вечерняя газета, 7 ноября 1912 г., № 51. С. 4.

⁵⁰ Vilniaus regioninis valstybės archyvas. F. 761, ap. 15, b. 2645, l. 130.

Апісанне Каложскай царквы ў літаратуры да яе руйнавання ў 1853 г.

Свята-Барыса-Глебскі храм у Гродне, пабудаваны ў апошняй чвэрці XII ст., здаўна прыцягваў увагу падарожнікаў і навукоўцаў сваёй старажытнасцю і незвычайнымі архітэктурнымі тэхналогіямі, якія вылучалі яго з шэрагу сакральных будынкаў рэгіёна. Разбурэнне стромкага схілу на беразе Нёмана ў сярэдзіне XIX ст. прывяло да закрыцця царквы восенню 1845 г.¹ і руйнавання ў красавіку 1853 г. паўднёвай і часткі заходняй сцен. У 1864 і 1889 гг. адбылося яшчэ два апоўзні, якія працягнулі разбурэнне царквы². На рэштках разбуранага храма 27 чэрвеня 1872 г. была асвечана капліца у гонар св. Барыса і Глеба³. У другой палове XIX ст. узніклі самыя розныя варыянты рэканструкцыі і аднаўлення першапачатковага выгляду храма⁴, і ў 1896–1898 гг. быў рэалізаваны адзін з іх: пасля ўмацавання схілу пагорка была выкананая замена страчаных цагляных сцен і скляпенняў на палегчаныя драўляныя⁵.

Рост цікаўнасці да айчынай гісторыі ў сярэдзіне XIX ст. актывізаваў публікацыю крыніц, вопісаў захаваных помнікаў даўніны. Але большасць даследчыкаў звярнулі ўвагу на Свята-Барыса-Глебскі храм, калі той існаваў у паўразбураным выглядзе. Тым каштоўней тым нешматлікія радкі мемуараў і дарожных дзённікаў, артыкулаў энцыклапедыі пачат-

¹ Протоиерей Диковский Н. Р. Из летописи Гродненского Борисо-Глебского мужского монастыря. Гродно, 1906. С. 6.

² Трусов И. Борисо-Глебская Коложская церковь. Гродно, 2011. С. 34.

³ Орловский Е. Очерк истории города Гродны, составленный на основании печатных источников Е. Орловским, учителем Гродненской гимназии // Памятная книжка Гродненской губернии, 1890. С. 59; Батюшков П. Н. Памятники русской старины в западных губерниях империи. Выпуск шестой. СПб., 1874. С. 194–196.

⁴ Коялович М. Гродно: Из путевых наблюдений во время поездки по Западной России // Церковный Вестник. 1887, № 10; Воронин Н. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Том III. Древнее Гродно. М., 1954. С. 83.

⁵ Епископ Иосиф (Соколов). Коложская в г. Гродне церковь, с бывшим при ней Борисо-Глебским монастырем. Воронеж, 1899. С. 69–80; Józef Jodkowski Świątynia warowna na Kołozy w Grodnie. Grodno, 1936. С. 32.

ку XVIII — першай паловы XIX ст., якія апавядаюць пра царкву святых Барыса і Глеба ў Гродне да яе руйнавання.

Аднымі з найранейшых па часе з’яўлення апісанняў Каложскага манастыра з’яўляюцца ўражанні ананімнага віленскага базыльяніна⁶, апублікаваныя ў складзе твора “Objaśnienie niektórych konstytucyj zakonnych reguły świętego Ojca naszego Bazylego Wielkiego”⁷, датаваныя 1703 г. Аўтар стаў сведкам заняпаду кляштара праз наступствы вайны з Маскоўскай дзяржавай 1654–1667 гг. і неэфектыўнага кіравання свецкімі кцітарамі ў канцы XVII ст. Царква ў той час “...nie miało pokrucia, tylko cztery scany miało, straszylem u okropnością całego miastu była, na co moje oczy zapatrowały się podczas Seymu Grodzieńskiego w roku 1693 odprawowanego, że gdy w mieście po wszystkich kościołach głośno chwala Boska brzmiała, nasza jedna cerkiew, pustkami stoiąc...”⁸.

Асноўнымі крыніцамі інфармацыі па гісторыі манастыра да сярэдзіны XVIII ст., знешнім і ўнутраным выглядзе царквы ў канцы 1730-х гг. з’яўляюцца працы архімандрыта Каложскага манастыра Ігнація Кульчынскага “Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy”⁹, складзены ў 1738 г., і “Kronika ihumenow, archymandrytow, fundatorow i protektorow monastyru Grodzińskiego na Kołozy, zakony S. O. N. Bazylego W.”¹⁰. У “Inwentarzu klasztoru...” архімандрыт не толькі дае дэталёныя апісанні стану царквы, але падкрэслівае аварыйны стан схілу, які пагражаў царкве з даўніх часоў¹¹, і згадвае пра контр-

⁶ Юзаф Ядкоўскі ў працы “Świątynia warowna na Kołozy w Grodnie” лічыў верагодным аўтарам твора айца Яна Альшэўскага, а ананімны аўтар “Замечательностей северо-западного края. Выпуск 1” (Вільня, 1868) пазначыў аўтарства базыльяніна Івана Зялінскага.

⁷ Obiasnienia praw u konstytucyow zakonnych // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1902. Т. 13. С. 1–34.

⁸ Obiasnienia praw u konstytucyow zakonnych ... С. 12.

⁹ Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1870. Т. 9. С. 409–412.

¹⁰ Kronika ihumenow, archymandrytow, fundatorow i protektorow monastyru Grodzińskiego na Kołozy, zakony S. O. N. Bazylego W. // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1870. Т. 9. С. 412–454.

¹¹ Пытанне небяспечнага стану схілу прасочваецца з пачатку XVIII ст. Варта ўспомніць інструкцыю шляхты Гродзенскага павета дэпутатам на Варшаўскі сейм 1720 г. Іосіфу Катовічу і Сігізмунду Валу, дзе згадваецца “cerkiew w.w. oyców Bazylianów Grodzieńskich, na Kołozy u fundacji ab antiquo nayiaśniejszych monarchów polskich zdesolowana u przez podmycie Niemna prawie do ostatniej nakloniona ruiny...”.

захады: “Wszakże ia temu zabiegaiąc, płoty pod górą pogrozić y gnoiami zasyruwać, tudzież drzewo rozmaite sadzić kazałem”¹². Ігнацій Кульчынскі спрабуе датаваць час пабудовы каля 1200 г., параўноўваючы будаўнічыя матэрыялы і тэхналогіі з саборам св. Сафіі ў Полацку¹³. Аўтар апісвае план царквы — “cerkiew ta w kwadrat murowana, bardziej jest dłuższa, niżeli szersza”¹⁴, звяртае ўвагу на архітэктурныя асаблівасці царквы — крыжы з паліванай керамікі, шліфаваныя валуны, а таксама галаснікі, убудаваныя “...dla wzdzięcznieyszezy resonancyezy głosow, przez odbijaiąciesię echo wydaiących się pod czas spiewania nabożeństwa”¹⁵. Святар піша пра паданне аб руйнаванні скляпенняў царквы падчас вайны з Масковіяй за княжаннем Аляксандра Ягелончыка¹⁶ ў пачатку XVI ст., калі маскоўскае войска захапіла манастыр і “...fortecę z cerkwi zrobily y do zamku, który ex opposito stoi iuż teraz spustoszoną, szturmowały”¹⁷. Безумоўна, гэтае паданне трэба ўспрымаць крытычна¹⁸, бо войска Маскоўскай дзяржавы ўпершыню акупавала Трокскае ваяводства, куды ўваходзіў Гродна, толькі ў 1655 г. У 1738 г. царква была “...gątami [...] pokryta pod iednym dachem [...]. Na wierchu kopuły trzy. Dwie mniejsze z krzyżami żelaznymi [...]. Trzecia zaś kopuła wielka, na samym szrodku dachu w górę wyprowadzona, z krzyżem wielkim żelaznym, który jest wszystek suto pozłocisty...”¹⁹ Знутры царквы былі “...pośrodku cztery kolumny okrągłe z cegły murowane, wapnem pobeliane, które przedtym sklepienie wspierały. [...] przy wielkim ołtarzu z obojey strony są między murami schodki bardzo ciasne w górę wysoko

Падрабязней гл. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Том VII. Вильна, 1874. С. 273.

¹² Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy... С. 409.

¹³ Алексеев Л. Игнатий Кульчинский (1707–1747 гг.) — первый исследователь белорусских древностей // Археология и краеведение Беларуси. XVI — 30-е годы XX в. Минск: Беларуская навука, 1996. С. 14–16.

¹⁴ Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy ... С. 409.

¹⁵ Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy ... С. 411.

¹⁶ Kronika ihumenow, archymandrytow ... С. 416.

¹⁷ Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy ... С. 410.

¹⁸ Ігнацы Дамейка ў “Pamiętnikach...” згадвае іншую версію гарадскога падання пра разбурэнне скляпенняў, імаверна, пачутага ім у 1831 г. у Гродне. Згодна з ім, кляштар захапілі шведы падчас баявых дзеянняў Паўночнай вайны, і на “...kościółek kałuszynski [I. Дамейка даў скажоную назву царквы — *аўт.*] ... Karol XII kazał lekkie działa wprowadzić i strzelał do starego zamku w godzinę, kiedy w nim Piotr Wielki z Sasem obiadowali?” (цыт. паводле: Pamiętniki Ignacego Domejki (1831–1838). Kraków, 1908. S. 189.).

¹⁹ Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy ... С. 410.

idące, gdzie są miejsca bardzo szczupłe z oknami bez szkła dla słuchania nabożeństwa”²⁰.

Прускі пасол і падарожнік Вільгельм Шлемюлер, які наведаў Гродна ў час сейма 1752 г., пакінуў падрабязныя апісанні гораду і культавых пабудоў. На жаль, базыльянская царква свв. Барыса і Глеба не прыцягнула цікавасці пасла, які толькі зафіксаваў яе існаванне, да таго ж паблытаўшы яе лакалізацыю — “другі рускі [кляштар — аўт.] за Нёманам”²¹.

Наступныя вядомыя нататкі пра Каложскі храм датуюцца толькі 1819 г., калі храм наведаў гісторык і палітычны дзеяч Юльян Урсын Нямцэвіч²². Адзначаючы старажытнасць пабудовы і нестандартныя архітэктурныя тэхналогіі, ён звярнуў увагу на магільны камень, на якім “...widać [...] następujący napis: Położon Rob Boży Eliozar lata od sotworenia mira 6998; co odpowiada na rok nasz 1490”²³. Навукоўца даводзіць, што “niektórzy mniemają, iż postawioną była [царква — аўт.] przez rycerów mieczowych inflanskich. Jakkolwiek bądź, długo ona poprzeciżyła wprowadzenie chrześcijaństwa do Litwy”²⁴.

Архітэктар і прафесар Віленскага ўніверсітэта Караль Падчашынскі ў падручніку па тэорыі архітэктурны “Początki architektury dla użytku młodzie akademickiej” распавядае пра гісторыю з’яўлення і прызначэння ўмураваных у скляпенні збаноў і спасылаецца на гарадзенскую царкву як месца іх выкарыстання²⁵ — “w Grodnie, na przedmieściu Kołozy,

²⁰ Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołozy ... С. 410–411.

²¹ Вільгельм Шлемюлер. Дзённік польскага падарожжа на гарадзенскі сойм, адбытага года Гасподняга 1752 // ARCHE № 1–2. 2010. С. 38–65.

²² Niemcewicz Julian Ursyn podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. Paryż, 1858.

²³ Niemcewicz Julian Ursyn podróże historyczne ... S. 357.

²⁴ Niemcewicz Julian Ursyn podróże historyczne ... S357.

²⁵ Верагодна, акустычныя асаблівасці храма не былі вывучаны да яго руйнавання. Гэта з сумам адзначаў ананімны аўтар нарыса “Материалы для истории древних Православных церквей в Гродне”: “Странно, не смотря на то, что богослужение в Коложской церкви совершалось еще так недавно, никто, кажется, не позаботился описать подробно, как велика была музыкальность звука в этой церкви, вследствие акустического ея устройства...” (цыт. паводле: Материалы для истории древних Православных церквей в Гродне // Памятная книжка Гродненской губернии. Гродно, 1866. С. 32.). Польскі навукоўца і пісьменнік Зыгмунт Глогер, наведаўшы храм ў 1872 г., прыводзіць, аднак, такі факт: “Калісьці кожны наведвальнік храму, калі быў зацікаўлены гэтым рэзанансам, мог некалькі разоў грывнуць голасам, за што пакідаў вызначаную плату, якая называлася гукавое” (цыт. паводле: Глогер Зыгмунт Далінамі рэк. Нёман // Горад Святога Губерта. Выпуск X. Гродна, 2016. С. 47.).

jest starożytny kościółek konstrukcji bizantyńskiej; wewnątrz jego, widać na ścianach wiele dziur czarnych; są to otwory naczyń czyli hładyszów glinianych, których, bądźto dla ulżenia muru, bądź dla natężenia głosu²⁶, w ściany ponatykano²⁷. Аўтар адным з першых адзначыў падабенства гарадзенскай царквы з храмам св. Васілія ў Оўручы, пры будаўніцтве якога была выкарыстана гэтая ж тэхналогія²⁸. Апісанне царквы амаль без зменаў было выкарыстана ў працы “Starożytna Polska” М. Балінскага і Т. Ліпінскага²⁹.

Гісторыя і архітэктурныя асаблівасці Свята-Барыса-Глебскай царквы некалькі разоў у сярэдзіне 1840-х гг. асвятляліся на старонках “Гродненских губернских ведомостей”³⁰. Аўтар даведкі змясціў дастаткова разгорнутую інфармацыю па архітэктурных асаблівасцях царквы і гісторыі манастыра, заснаваную ў тым ліку на “Kronice ihumenow” Ігнація Кульчынскага. Заснаванне манастыра “...по сказанию Волынской летописи, относится к первой половине двенадцатого столетия, а именно ко времени княжения в Гродне Всеволода Давыдовича”³¹. Будынак царквы ў архітэктурным плане мае “...вид продолговатого четырехугольника. Кругом ея с наружной стороны внизу вделаны большие камни, различного рода и цвета. Выше по всем стенам выложены кресты из желтых и зеленых изразцов. На одном из камней в стене видна надгробная надпись, весьма искусно высеченная славянскими буквами”³². Крыша с куполом не заслууживает особенного внимания потому, что она уже новейшего произведения. [...]

²⁶ Канстанцін Тышкевіч у працы “O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej” (1868) акрама дзвюх вышэйзгаданых версій прызначэння галаснікоў дадаткова дае трэцюю — дзеля “...utrzymania suchości w ścianach przez zachowanie w nich powietrza...”.

²⁷ Podczaszyński Karol Początki architektury dla użytku młodzi akademickiej. Wilno, 1828. S. 156.

²⁸ Podczaszyński Karol Początki architektury ... S. 156.

²⁹ Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1846. S. 376–377.

³⁰ Гродненские губернские ведомости. № 11. 1844; № 8, № 22, № 23. 1846. Артыкул быў перадрукаваны таксама ў Матэрыялы для гісторыі древніх Православных царквей в Гродне // Памятная книжка Гродненской губернии. Гродно, 1866. С. 32–33; вытрымкі артыкулаў у перакладзе на польскую мову змясціў Фаўстын Вшэдабыльскі ў “Kaleidoskop Faustina Wszedobylskiego. O wszystkim, o wielu rzeczach i o niezem. (Z notat podróży)” у “Pamiętnik naukowo-literacki. Zeszyt I” (Wilno, 1849. S. 96–97).

³¹ Матэрыялы для гісторыі древніх Православных царквей в Гродне ... С. 33.

³² Адам Кіркор, падчас агляду руін царквы ў 1857 г., адзначаў, што побач з заходняй сцяной храма знаходзіўся «камень с надпісю: “Положен раб Божи Елиазар лета от сотворения мира 6998, т.е. 1490”» (цыт. паводле: Живописная Россия. Том третий. СПб., 1882. С. 188.). Да нашых дзён магільны камень не захаваўся.

В старых стенах, на всей церкви, есть пустоты, в которые вделаны глиняные кувшины для лучшего, как полагают, отражению голоса. [...] Во внутренней части стены этой церкви достойно еще особенного замечания то, что вокруг алтаря, стены сложены двойные, с узким между ним проходом³³ и продолговатыми окнами, и ныне развалившимися каменными ступеньками³⁴. Звярталася ўвага і на пагрозу руйнавання царквы, якая “клонится к падению от близости Немана, переменившего направление своего течения и подмывающего гору...”³⁵.

Расійская гістарычная навука звярнула ўвагу на ўнікальнасць храма толькі ў канцы 1840-х гг. Артыкулы губернскай перыёдыкі сталі адзінай крыніцай інфармацыі па царкве для цэлага шэрагу навуковых і інфармацыйных выданняў Расійскай імперыі канца 1840-х – пачатку 1850-х гг.,³⁶ што выклікала шэраг памылак пры апісанні царквы³⁷.

Падчас вандроўкі па заходніх губернях летам 1845 г. Гродна наведаў гісторык і статыст Арсеньёў Канстантын Іванавіч, які, робячы апісанні гораду, адзначаў старажытнасць Свята-Барыса-Глебскай царквы, але не зрабіў падрабязных апісанняў храма. Тым не менш, даследчык акцэнтаваў увагу чытача на яго небяспечным стане, які “грозит падением и требует особенных мер для сохранения своего”³⁸.

³³ Архітэктар і аўтар праекта рэканструкцыі царквы І.І. Гарнастаеў, які наведаў царкву ў жніўні 1864 г., у справаздачы ў Імператарскае Рускае Археалагічнае Таварыства дадаткова дадаваў, што “один старик уверял [...], что стальные же лестницы и в западной стене, но что они теперь заложены. Только, признаюсь, я плохо верю этим другим лестницам” (цыт. паводле: Слюнькова И. Храмы и монастыри Беларуси XIX века в составе Российской империи. Переосознание наследия. М., 2009. С. 383.).

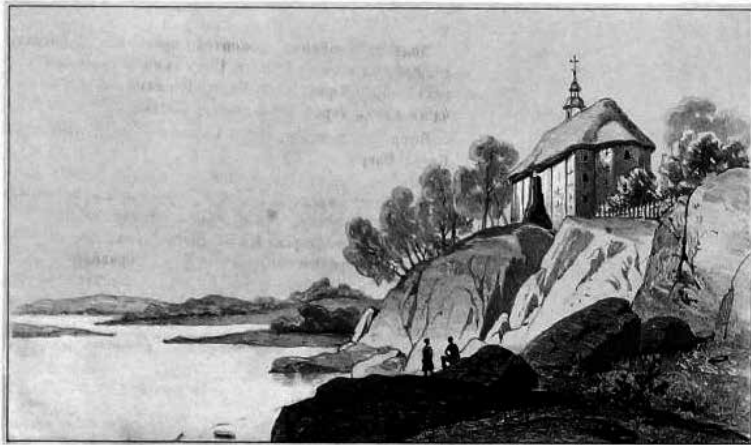
³⁴ Материалы для истории древних Православных церквей в Гродне ... С. 33.

³⁵ Материалы для истории древних Православных церквей в Гродне ... С. 34.

³⁶ Описание монастырей Литовской епархии. Обзорение губернских ведомостей с 1842 по 1847 год. Статья Вторая. // Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть LIX. Отделение VI. СПб., 1848. С. 211; Исследования о русском иконописании. Книжка вторая. СПб., 1849. С. 56–57; Записка для обозрения русских древностей. СПб., 1851. С. 19–21; Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Археологического общества. Том первый. Отделение I. СПб., 1851. С. 70; Журнал Главного управления путей сообщения и публичных зданий. Книжка первая. СПб., 1856. С. 341.

³⁷ Напрыклад, “Журнал Главного управления путей сообщения...” (с. 341) дае памылковыя звесткі пра маёліку: “...на шее, под главою храма, на цветных кафлях изображены кресты” — як вядома, у XIX ст. царква мела драўляны дах з вежай і купалам.

³⁸ Арсеньев К. Путевые заметки о Западной и Юго-Западной России // Журнал министерства внутренних дел. Часть одиннадцатая. СПб., 1845. С. 400–401.

Каложжа. Близь Гродно, першая, по преданню, вь Литвь поспроенная православная церковь.

Н. В. Крукоўскі. Каложская царква, пачатак 1850-х гг.

Фаўстын Вшэдабыльскі, аўтар дарожных нарысаў, апублікаваных у 1849 г., адзначаў, аглядаючы краявіды з Замкавай гары: “... dziwnie romantyczny i sentymentalny widok na Kołożę, starożytny kościółek z wieżyczką, śród drzew, nad samym brzegiem Niemna”³⁹. Падарожнік выкарыстаў у сваіх нататках у перакладзе на польскую мову вытрымкі з артыкулаў “Тродненских губернских ведомостей”, прысвечаных Каложскай царкве. Ф. Вшэдабыльскі, як і К. Арсеньеў, звяртаў увагу на пагрозу руйнавання царквы, якая ў той перыяд ужо была зачынена: “Dziś starożytny ten pomnik grozi zawaleniem się do Niemna, który zmieniwszy koryto, podmywa szczyt góry, na której stoi Monaster”⁴⁰.

У пачатку 1850-х гг. царкву маляваў з натуры падпаручнік Сямёнаўскага палка Н. В. Крукоўскі, які дадаткова напісаў невялікі нарыс пра храм. Вынікі ягонай працы былі апублікаваныя ў “Русском художественном листке” ў 1858 г., але відавочна, што малюнак і апісанне былі зроблены да канчатковага руйнавання царквы ў красавіку 1853 г.

³⁹ Wszedobylski Faustin. Kaleidoskop Faustina Wszedobylskiego. O wszystkim, o wielu rzeczach i o niezem. (Z notat podróżnych) // Pamiętnik naukowo-literacki. Zeszyt I. Wilno, 1849. S. 96.

⁴⁰ Wszedobylski Faustin. Kaleidoskop Faustina Wszedobylskiego... S. 97.

і фіксуюць прамежжавы этап разбурэння паўднёвай сцяны. За выняткам шэрагу недакладнасцяў, аўтар дастаткова добра апісвае стан царквы: “Стены церкви, сложенные из известкового камня (царква была пабудавана з плінфы — *аўт.*), еще довольно хорошо сохранились, но внутренность ее, несмотря на постоянную поддержку, уже совершенно разрушилась; впрочем до сих пор еще видны, местами, на стенах, эмалевые кресты голубого, зеленого и белого цвета (майолікавая плітка, якая дэкаруе сцены царквы, жоўтага, зялёнага і карычневага колераў — *аўт.*). Вероятно эти кресты покрывали прежде все церковные стены, и в какой степени они украшали храм, можно судить по тому, что даже теперь они производят очень хороший эффект. Песчаная гора, на которой стоит эта древняя церковь, опоясывается волнами Немана, который все более и более размывает подножие храма и одна стена его, обращенная к реке, уже почти обвалилась в обрыв горы. Вид на реку превосходный. Неман в этом месте, имеет характер дикого величия, и как бы напоминает грозные страницы истории литовского народа”⁴¹.

Першую палову XIX ст. мясцовая губернская адміністрацыя ды акадэмічныя колы Расіі не былі вельмі зацікаўлены ў навуковым вывучэнні мясцовых помнікаў старажытнасці, таму ў бальшыні выпадкаў Каложская царква заставалася па-за ўвагай. Падзеі 1853 г. у гісторыі царквы практычна супалі з перыядам змены грамадска-палітычнага курсу ўрада ў дачыненні да заходніх губерняў пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гадоў. Новая рэакцыйная палітыка, скіраваная супраць польскага ўплыву, заахвочвала вывучэнне гісторыі Паўночна-Заходняга краю ў непадзельнай сувязі з гісторыяй рускага народа ды надавала помнікам даўніны “старажытнарускага” перыяду зусім іншы статус. Пачынаючы з другой паловы 1860-х гг. рэшткі Каложскай царквы атрымалі ў вачах расійскага кіраўніцтва істотнае ідэалагічнае значэнне і пачалі вывучацца на сур’ёзным навуковым узроўні.

⁴¹ Листок из военно-походного альбома Н. В. Круковского // Русский художественный листок. № 9. СПб., 1858. С. 2.

Рабочыя “біржы” ў Расійскай імперыі на пачатку ХХ ст. як прататып канцэпцыі “права на горад”¹

Біржа — гэта і была рэвалюцыя.

Эліяху-Хаім Шэпс

Грамадска-палітычныя падзеі 2010–2015 гг., падчас якіх адбыліся ўкраінскі Еўрамайдан і Арабская вясна, хваляванні ў Турцыі ці шэраг пратэстаў у Грэцыі, арганізаваліся рухі “Захапі Уол-Стрыт” (ЗША) і “Абу-раныя” (Іспанія), сведчаць аб тым, што асноўнай прасторай для сучасных масавых сацыяльных пратэстаў і рэвалюцый з’яўляюцца гарады. Ва ўсіх рухах адным з асноўных прынцыпаў дзеяння быў захоп гарадской прасторы, пераважна найбольш значымых вуліц і найвялікшых плошчаў². На “акупаванай” гарадской тэрыторыі адбываліся народныя асамблеі, кожны мог выказацца і запрапанаваць свае ідэі. Пераважна гэта былі маладыя людзі, якія праз адсутнасць перспектывы і годнай працы выступалі супраць злачынстваў фінансавых і палітычных эліт, карупцыі і непатызму, паліцэйскага сваволля. Выступоўцы дамагаліся павялічвання колькасці працоўных месцаў, больш раўнамернага размеркавання даходаў, памяншэння ўплыву карпарацый на палітыку, а таксама імкнуліся да большага ўдзелу ў прыняцці палітычных і гаспадарчых рашэнняў. Адстойванне шэрагу сваіх правоў у гэтых выпадках непасрэдна звязана з “правам на горад”.

¹ Артыкул падрыхтаваны ў рамках даследавання “Rewolucja 1905 roku w guberni grodzieńskiej. Oblicze ideowe a wymiar praktyczny” (grant Fuga 4, Narodowe Centrum Nauki, Nr DEC-20916/16/S/HS/00532).

² У Нью-Ёрку была захоплена найбольш уплывовая фінансавая вуліца ў свеце — Уол Стрыт (Wall Street), у Кіеве — цэнтральная плошча Майдан Незалежності, у Мадрыдзе — плошча “Брама Сонца” (Puerta del Sol), у Каіры — Плошча Вызвалення (Midān at-Tahrīr), у Стамбуле — плошча Такім (Taksim Meydanı), у Афінах — раён Экархія (Εξάρχεια) і г.д.

Канцэпцыя “права на горад” нарадзілася і развівалася ў другой палове мінулага стагоддзя ў колах постмарксісцкіх навукоўцаў. У 1968 г. у Францыі выйшла праца філосафа і сацыёлага Анры Лефевра “*Права на горад*”, якая зрабіла падмурак для аднайменнай тэорыі³. У 1983 г. іспанскі сацыёлаг Мануэль Кастэльс у сваёй працы “*Горад і масы. Між-культурная тэорыя гарадскіх сацыяльных рухаў*” увёў тэрмін “гарадскія сацыяльныя рухі”⁴. Сёння адным з найбольш уплывовых тэарэтыкаў з’яўляецца англа-амерыканскі антраполог і географ Дэвід Харві, аўтар “*Бунту гарадоў. Ад права да горада да гарадской рэвалюцыі*”⁵.

“Права на горад” — не столькі права, колькі патрабаванне насяляць горад і карыстацца яго дабротамі, якое прад’яўляюць прыгнечаныя класы кіроўным. Паводле канцэпцыі, узнікненне гарадскіх рухаў — гэта праява барацьбы класаў у сучаснай форме, толькі фокус у дадзеным выпадку ссоўваецца ад канфліктаў вакол вытворчасці ў сферу грамадскага спажывання і гарадской прасторы. Горад — сацыяльны прадукт, атрыманы з канфліктоўных сацыяльных інтарэсаў і каштоўнасцей, ён не здольны задаволіць патрэбы большасці гараджан, бо насамрэч выяўляе інтарэсы эліт. Урбанізацыя праяўляецца праз панаванне капіталізму, адпаведна, права на горад — праява барацьбы супраць капіталізму. У сваю чаргу гарадскія рухі — адказ на негатыўныя эфекты, якія капіталізм у яго неаліберальным выданні аказвае на гарады. Наступствам неалібералізму стаў сусветны фінансавы крызіс 2008 г., які паўплываў на развіццё масавых гарадскіх пратэстаў.

На дадзеным этапе практык гарадскіх рухаў вельмі важнае значэнне мае барацьба супраць працэсу так званай джэнтрыфікацыі, згодна з якім адбываецца “надаванне высакароднасці” канкрэтнай частцы горада. Раён, дзе першапачаткова жыве шырокае кола арандатараў, ператвараецца ў месца жыхарства гараджан з высокім матэрыяльным статусам⁶. Хоць класавая барацьба мае асноватворнае значэнне для разумення гарадскога канфлікту, яна не з’яўляецца асноўнай, а тым больш адзінай крыніцай гарадскіх сацыяльных зменаў. Важную ролю ў сучасных гарадскіх масавых рухах адыгрывае дзяржава, этнічныя і нацыяналь-

³ Lefebvre H. *Le droit à la ville*. Anthopos. Paris, 1968.

⁴ Castells M. *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley, 1983.

⁵ Harvey D. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London-New York, 2012.

⁶ Упершыню ў 1964 г. тэрмін (анг. *gentrification*) выкарыстаў Рут Глас: Glass G. *London: Aspects of Change*. London, 1964.

ныя элементы, гандарныя адносіны. Згодна з “правам на горад” толькі праз калектыўнае канструяванне гарадоў можа значна палепшыць умовы жыцця ў ім. Хаця сама канцэпцыя з’яўляецца прадуктам другой паловы XX ст., у ёй можна ўбачыць некаторае падабенства з палітычнай практыкай рэвалюцыйнага руху ў Расійскай імперыі пачатку XX ст. — рабочымі “біржамі”.

Рабочыя “біржы” ў Расійскай імперыі функцыянавалі ў Каралеўстве Польскім, так званым Заходнім краі, Екацерынаслаўскай і Херсонскай губернях. На жаль, дадзены фармат артыкула дазваляе толькі ў агульных рысах закрануць заяўленую тэму. На падставе паліцэйскіх звестак, апублікаваных дакументаў, матэрыялаў прэсы, а таксама даследаванняў, прысвечаных рэвалюцыі 1905–1907 гг. мы прааналізуем “біржы”, якія функцыянавалі на тэрыторыі Гродзенскай губерні, Менску, Гомеля, а таксама ў Варшаве і Вільні. Пры гэтым асноўнай крыніцай працы з’яўляюцца ўспаміны непасрэдных чальцоў рэвалюцыйных партый (анархісты, Бунд, Паалей Сіён, ППС, РСДРП, СДКПіЛ, эсэры-максималісты), якія незалежна ад разыходжання сваіх ідэалогій і практыкі даюць падобную ў сваім апісанні пазітыўную ацэнку гэтаму феномену.

Неабходна падкрэсліць, што рабочыя “біржы” нельга атаясамліваць з класічнай дэфініцыяй “біржы” (нідэрл.: *beurs*, ням.: *börse*, фр.: *bourse*, італ.: *borsa*, ісп.: *bolsa*, англ.: *exchange*) як установы, якая выконвае ролю аптывага рынку біржавых тавараў, валюты ды каштоўных папер⁷. Не зусім адпавядаюць рабочыя “біржы” і так званым “біржам працы” (фр. *bourses du travail*), якія з’явіліся ў канцы XIX ст. і сталі падмуркам развіцця рэвалюцыйнага сіндыкалізму. У 1887 г. у Парыжы адкрылі першую “біржу працы”, якая пачаткова служыла месцам фіксацыі попыту і прапановы працы, але хутка ператварылася ў рабочы клуб і культурніцкі цэнтр. З міжпрафесійнага аб’яднання рабочых *bourses* перафарматаваліся ў прафесійныя цэнтры, накіраваныя на класавую барацьбу. *Bourses du travail* выконвалі ролю месцаў самаарганізацыі і сацыяльнай узаемадапамогі (хворым і пакалечаным), пасярэднікаў уладкавання на працу, бібліятэк, музеяў і асветніцкіх курсаў, арганізацыі прафсаюзаў і забастовачных касаў⁸.

⁷ Напрыклад, расійскія навукоўцы ў новай фундаментальнай працы змясцілі артыкул выключна пра традыцыйныя біржы: Лизунов П. Биржи // Россия в 1905–1907 гг. Энциклопедия. В. В. Журавлёв (отв. ред.) [и др.]. М., 2016. С. 50–53.

⁸ Дамье В. История анархо-синдикализма. Краткий очерк. М., 2010. С. 28–31.

Сярод мемуарыстаў і даследчыкаў сустракаюцца розныя назвы “біржаў”: “камітэцкая”, “палітычная”, “партыйная”, “рэвалюцыйная”, “штодзённая”. На нашу думку, менавіта назва “рабочыя” лепш за ўсе астатнія перадае сэнс гэтых масавых гарадскіх сходак. Намі дакладна не выяўлена, дзе і пры якіх абставінах з’явілася першая “біржа”. Падаецца, што яе можна разглядаць як твор габрэйскага рабочага руху. Савецкі гісторык Мошэ Рафес адзначае, што рэвалюцыйны рух падышоў да гэтай формы барацьбы, дзякуючы перайманню традыцый некаторых рамёстваў. Маляры, сталяры, муляры мелі свае вулічныя цэхавыя біржы, куды прыходзілі падрадчыкі наймаць рабочых, пры гэтым абмеркаванні ўмоваў і рэгуляванні аплаты працы адбывалася публічна. У гэтым кантэксце яны былі падобныя да французскіх “біржаў”. “Забастовачныя касы”, якія сталіся арганізацыйным падмуркам партыі Бунд, у канцы XIX ст. выкарыстоўвалі гэтыя месцы ў мэтах прапаганды. Пазней тое самае зрабілі палітычныя структуры, такім чынам нарадзілася масавая “біржа” Бунда.

Дзеся гэтых мэтаў звычайна абіралася самая шматлюдная вуліца. Яе першымі наведвальнікамі былі свядомыя і актыўныя рабочыя, а пазней па “кавалак агітацыі” пачалі прыходзіць і беспартыйныя пралетары. Падобным чынам паступова захопліваліся цэлыя кварталы¹⁰. У дадатку канспіратыўныя ўмовы ў габрэйскіх гарадскіх раёнах былі больш спрыяльныя: паліцыі было цяжэй інфільтраваць рэвалюцыянераў з прычыны мовы, культуры і агульна дрэннага стаўлення да ўлады. Таму менавіта там з’явіліся “біржы”¹¹. Напрыклад, у Беластоку “біржа” знаходзілася на адной з найбольш важных габрэйскіх вуліц — Суражскай. Беластоцкі паліцыянт М. Мілакоўскі пісаў, што Суражская адрозніваецца “дзіўнай складанасцю забудовы”¹², а тагачасны гродзенскі гу-

⁹ Тэрмін “палітычная біржа” мае канкрэтнае значэнне. У сярэдзіне XIX ст. у Лондане ў “Доме на Feel Street 147” знаходзіўся клуб радыкалаў-рэспубліканцаў пад назвай “Палітычная біржа” (*The political Exchange*), які заснаваў вядомы публіцыст і грамадскі дзеяч Джордж Якаб Холюк. Там, між іншым, рыхтавалася пакушэнне Фелічэ Осіні на Напалеона III. Сярод наведвальнікаў былі выбітныя дзеячы анархісцкага руху Міхаіл Бакунін, Пётр Крапоткін і Элізэ Рэклю: Партридж М. Герцен і Англія // Герцен и Запад / отв. ред.: С. А. Макашин, Л. Р. Ланской. М., 1985. С. 47–48.

¹⁰ Рафес М. Очерки по истории Бунда. М., 1923. С. 123–124.

¹¹ Żebrowski r. Rewolucja 1905 roku [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу: http://www.jhi.pl/psj/rewolucja_1905_roku/. Дата доступу: 01.12.2017.

¹² Очерк Белостока в историческом, этнографическом и бытовом отношениях. Сост. Милаковский М. Г. Белосток, 1897. С. 41.

бернатар Міхаіл Асаргін дадаваў: “. . . дамы, якія іх акаймоўвалі, і ўвесь квартал мелі шмат праходных двароў і ўяўлялі з сябе такі лабірынт, у якім і днём лёгка было схавацца. . .”¹³. Польскі сацыяліст Браніслаў Шушкевіч успамінаў, што габрэйскія “рабочыя біржы” ў Гродне ў 1898–1899 гг. функцыянавалі на вул. Кляштарнай (паміж вуліцамі Замкавай і Маставой) недалёка ад фабрыкі Шэрэшэўскага¹⁴.

Трэба памятаць, што на пачатку ХХ ст. у Расійскай імперыі амаль адсутнічала заканадаўства аб арганізацыі і правядзенні масавых сходаў. У гады першай расійскай рэвалюцыі ў публічных месцах забаранялася сустракацца ў групах. Згодна з *Статутам аб папярэджанні і спыненні злачынстваў* (1876 г.), *Часовымі правіламі аб сходах* (1905 г.) і *Новымі Часовымі правіламі аб публічных сходах* (1906 г.) масавыя мерапрыемствы браліся пад паліцэйскі кантроль і дазваляліся выключна ў закрытых памяшканнях. Улады мелі права назірання за мерапрыемствамі, маглі іх закрыць, а таксама разagnaць з дапамогай войска ў выпадку парушэння правілаў (правядзенне недазволеных грашовых збораў, распаўсюджванне “злачынных” выданняў, выкрыкванне антыўрадавых лозунгаў)¹⁵. Тым не менш, рэвалюцыянеры праводзілі шмат разнастайных сходак: на канспіратыўных кватэрах, у тэатрах і танных харчэўнях, на фабрыках і ў майстэрнях, у лясках і парках, на могілках і ў сінагогах, адкрытыя шматлюдныя маніфестацыі адбываліся таксама падчас пахаванняў. Характэрнымі формамі масавай самаарганізацыі рабочых былі несумненна і рэвалюцыйныя “рэспублікі” ў розных частках імперыі¹⁶, але менавіта “біржы” былі “адной з найцікавейшых форм масавага руху”, і нечакана з месцаў, дзе беспрацоўныя прапаноўвалі свае кандыдатуры,

¹³ Осоргин М. Воспоминания, или Что я слышал, что я видел и что я делал в течение моей жизни 1861–1920. М., 2009. С. 603.

¹⁴ Szuszkiewicz B. Organizacja grodzieńska PPS w latach 1898–1910 // Kronika Ruchu Rewolucyjnego. Т. 16. 1937. S. 516.

¹⁵ Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи, Т. XIV. № 121, 122, 123, СПб, 1876. С. 25–26; Полное собрание законов Российской империи (собр. 3-е). Т. 25. № 26778. СПб., 1908. С. 736; Полное собрание законов Российской империи (собр. 3-е). Т. 26. № 27480. СПб., 1909. С. 208.

¹⁶ Падчас першай расійскай рэвалюцыі было шмат выпадкаў, калі на некалькі дзён, тыдняў ці месяцаў захоплівалася вёска, мястэчка ці нават некалькі валасцей або гарадскія кварталы, якія пераходзілі пад кантроль і самакіраванне рэвалюцыянераў (рабочых, сялян, інтэлігенцыі). Сярод найбольш вядомых рэвалюцыйных “рэспублік” можна вылучыць: Астравецкая, Гурыйская, Заглембеўская, Краснарская, Крынская, Маркаўская, Чэчэльёўская, Шуляўская, Старабуйанская і інш.

яны ператварыліся ў “рэзервуар, адкуль партыя чэрпала прыхільнікаў і нават барацьбітоў”¹⁷.

Да 1905–1907 г. “біржы” былі перадусім месцамі сустрэчы канспіратараў. Паводле дзеяча ППС Моўшы Каўфмана, у 1899 г. у Варшаве на скрыжаванні вул. Налёўкі і Наваліпкі ён сустрэў Мэндэля Маера, вядомага на “габрэйскай вуліцы” агітатара, які запрасіў яго на скрыжаванне вул. Дзікай і Наваліпак. Аўтар успамінаў піша, што спачатку некалькі асоб праходзіла па вуліцы туды і назад, а пазней яго пазнаёмілі з іншымі партыйнымі таварышамі. Да 1901–1902 г. сацыялістычныя партыі не пашыралі свайго ўплыву на масы, адзіным месцам сустрэчы з габрэйскім пралетарыятам была вуліца, на якой вечарамі некалькі разоў на тыдзень адбываліся “ўрокі ўсведамлення”. Адтуль новых асоб запрашалі ў канспіратыўныя колы. Паступова “біржы” разрасталіся, і часцяком замест агульнай рабіліся “біржы” паводле прафесій¹⁸. Увосень 1904 г. Забастовачны камітэт СДКПіЛ і ППС “Пралетарыят” у Варшаве вызначыў так званую “біржу” — пункт збору, дзе забастовачныя колы агітатараў муляраў атрымлівалі дырэктывы і даведваліся аб забастовачных навінах¹⁹.

У часы першай расійскай рэвалюцыі “біржы” сталі адкрытым месцам масавых сходак рабочых, свайго роду рэвалюцыйным інстытутам, куды прыходзілі ўладальнікі дробных майстэрняў і фабрык, каб урэгуляваць стасункі працы з тады яшчэ нелегалізаванымі прафсаюзамі. Ахоўвалі іх баявыя арганізацыі рэвалюцыйных партый²⁰. Як сцвярджае Бернард Марк, менавіта студзеньскія падзеі 1905 г. пераўтварылі “біржы” ў масавую з’яву²¹. Савецкі даследчык Абрам Кіржніц адзначаў, што толькі такія масоўкі маглі звязаць усіх рабочых, параскіданых па дробных прадпрыемствах у розных частках горада. Яны былі для габрэйскага рабочага руху “і школай класавай рэвалюцыйнай барацьбы,

¹⁷ Беленькі Ях. (Сяргей). Успаміны аб бальшавіцкай арганізацыі ў г. Менску ў 1903–1909 г. // 1905 год у Беларусі. Зборнік артыкулаў, успамінаў і матэрыялаў, рэд. М. Шульман. Менск, 1925. С 18–19.

¹⁸ Kaufman M. (Merzyczer M.). Przyczynki do żydowskiej organizacji PPS // Kronika Ruchu Rewolucyjnego. T. 12. 1935. S. 27–28, 33, 36.

¹⁹ Ruch zawodowy w Polsce. Zarys dziejów. t. 1: 1896–1918, oprac. Jan Kancewicz [i in.]. Warszawa, 1974. S. 46.

²⁰ Korzec P. Pół wieku dziejów ruchu rewolucyjnego na Białostocczyźnie 1864–1914. Warszawa, 1965. S. 160.

²¹ Mark B. Proletariat żydowski w okresie strajków ekonomicznych w lutym-marcu-kwietniu 1905 r. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej BŻIH), 1956. Nr 19–20. S. 17.

і курсамі для падрыхтоўкі агітатараў і прапагандыстаў, і канцылярыямі прафсаюзаў, і клубам, і ўсімі іншымі інстытутамі, якіх у той час прабаваў рабочы рух”. І яны адыгралі большую ролю, чым універсітэты напярэдадні царскага Маніфесту 1905 г.²²

Паводле розных звестак, на “біржах” збіралася ад некалькіх дзясяткаў да некалькіх тысяч рабочых. Рэвалюцыянер Ной Гітэр Гранатштэйн успамінаў, што варшаўскія “біржы” былі адзіным месцам, дзе можна было дамовіцца аб нелегальнай працы. Паступова ўлады ўсвядомілі сабе значэнне гэтых месцаў і перайшлі да рашучых крокаў. Обер-паліцмайстар Варшавы Карл Нолкен даў казакам загад цягам трох дзён разagnaць масоўку (варта дадаць, што часцяком для разгону выкарыстоўвалі драгунаў, чачэнцаў, інгушаў). “Тратуары былі чырвоныя ад крыві”, але “біржа” на вул. Дзікай засталася. Перабольшваннем падаюцца словы Гранатштэйна аб тым, што праз “Варшаўскую Цэнтральную Біржу” штодзённа праходзіла нават да 50 тыс. чалавек²³. Паводле звестак бундаўскай газеты ў варшаўскіх “біржах”, якія разрасталіся з дня на дзень, удзельнічала ад 400 да 1500 асоб. У сакавіку 1905 г. адбыліся адначасова тры сходкі з удзелам больш за 7000 чалавек²⁴. Рабочы Ш. Ліхт дадаваў, што ў сталіцы Каралеўства Польскага ўласныя масоўкі мела амаль кожная прафесія. “Біржы” збіраліся на вуліцах: Мілай, Францішканскай, Любецкага (Алеі Яна Паўла II), Наваліпках, Наваліпшю, каля габрэйскага шпітала на Дворскай (Каспшака) і ў раёне Прагі, некаторыя былі сумесныя для польскага і габрэйскага пралетарыяту (маляры, краўцы, гарбары і інш.). Часцяком рабочыя проста фізічна адбівалі сваіх таварышаў кулакамі, камянямі, зброяй, і паліцыя змушана была ўцякаць²⁵.

Паводле Эліяха Хаіма Шэпса варшаўскія “біржы ідэалаў і мараў, укрытых смуткаў і песні будучыні” месціліся пераважна ў раёнах, дзе жыла габрэйская бедната. “Біржы”, на якіх “не фінансавыя інтарэсы, але мары аб будучыні былі каштоўнымі паперамі” адзначаліся плыннасцю, каб іх цяжэй было разagnaць. “Апосталы” рэвалюцыйных партый імкнуліся “здабываць душы” маладых “біржавікоў”, даходзіла нават да боек. Часцяком больш здольны агітатар адыходзіў “як пераможны генерал”, уводзячы на сваю “біржу” натоўп, якому паабяцалі на іншай

²² Киржниц А. 1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы. М., Л., 1928. С. 112–113.

²³ Granat-Gitersztej N. Barykady i katorga. Wspomnienia anarchisty. Poznań, 2015. S. 10.

²⁴ “Der Bund” 1905. Nr 6 за Mark B. Proletariat żydowski w okresie strajków ekonomicznych w lutym-marcu-kwietniu 1905 г. // ВЗІН, 1956. Nr 19–20. S. 16.

²⁵ Тамсама. S. 17, 23.

вуліцы расказаць “усю праўду”. Некаторыя амаль штодзённа мянялі не толькі “біржы”, але і партыйнасць. Цікава, што амаль уся моладзь мела палкі, якія выкарыстоўваліся падчас сутычак з паліцыяй і правакатарамі, таму часцяком паліцыя іх канфіскоўвала. Не толькі ідэалізм, але і рамантычны прагматызм прыцягваў маладзёнаў на “біржы”, асабліва дзяўчат. Шмат шлюбных саюзаў нарадзілася і не адно пакаленне з’яўляецца плодам шпацыраў і дыскусій на “біржах” розных гарадоў. Здаралася, што за сваімі дзецьмі прыходзілі бацькі, напрыклад хасіды, выцягваючы адтуль непакорлівых нашчадкаў²⁶. У сваю чаргу паалей-сяяніст Абрахам Тэйтэльбаум параўноўвае варшаўскую “біржу” з “чалавечай хваляй, якая з аднаго канца вуліцы перамяшчалася ў іншы”. На вул. Дзельнай ходнікі з аднаго боку належалі Бунду, з іншага — Паалей Сіёну, дзе ў адрозненне ад бундаўскага была “цёплая, свойская атмасфера”, а таксама больш “блізкасці і сардэчнасці”²⁷.

“Біржы” збіраліся звычайна ўвечары пасля заканчэння рабочага дня і вячэры. Некаторыя з іх мелі канкрэтна вызначаны дзень і гадзіну. Павел Кожэц піша, што на вул. Суражскай “біржы рэвалюцыйных партый, якія ў той час сталіся асноўнай формай арганізацыйнай сувязі”, збіраліся кожны пятнічны вечар²⁸. Віленскі губернатар Канстанцін Пален у ліпені 1905 г. дакладваў віленскаму, ковенскаму і гродзенскаму генерал-губернатару Аляксандру Фрэзе, што за апошнія месяцы бундаўская моладзь на вул. Вялікай падчас сумесных шпацыраў “абменьваецца рэвалюцыйнымі бюлетэнямі”. Паступова кожны аўторак і пятніцу а 19.30 шпацыры пачалі збіраць па 500–600 чалавек і, дзякуючы сваёй “згуртаванасці”, выключалі магчымасць далучацца іншай публіцы. 1 ліпеня паліцмайстар выдаў загад затрымліваць усіх пастаянных і найбольш актыўных “біржавікоў”. У той жа дзень 100 затрыманых асоб пачалі спяваць рэвалюцыйныя песні і брыдкасловіць на паліцыю ў будынку гарадскога тэатру. 5 ліпеня толькі казачы патруль здолеў разганяць каля 80 “біржавікоў”. 26 ліпеня на “біржы” па вул. Наўгародскай вайсковы патруль затрымаў 46 чалавек, якія адбіваліся камянямі. Найбольш актыўнымі з затрыманых былі маладзёны 16–18 гадоў²⁹. Вядомы сацыял-дэмакрат Канстанцін Юрэнеў успамінаў, што віленскі камітэт РСДРП меў дзве “партыйныя біржы”: на Лукішках (у асноўным гар-

²⁶ Almi A. (Elijahu Chaim Szeps), *Berzes fun idealn // Dos amolike jidisze Warsze*, red. M. Rawicz. Montreal, 1966. P. 71–75. (Тлум. Anna Ciałowicz).

²⁷ Teitelbaum A. *Warszewer hejf*. Buenos Aires, 1947. P. 140–148. (Тлум. Anna Ciałowicz).

²⁸ Korzec P. *Pól wieku ...* S. 283.

²⁹ Lietuvos valstybės istorijos archyve (LVIA) Ф. 378 п/а, 1905, спр. 45, арк. 21–22, 34.

бары) і на вул. Завальнай (Піліма), дзе збіраліся рамеснікі, прыказчыкі і рабочыя з навакольных раёнаў. Там жа, па яго словах, таксама месцілася цэнтральная бундаўская “біржа”³⁰.

Паводле словаў Іпаліта Петрашкевіча і Б. Шушкевіча падчас рэвалюцыі 1905–1907 гг. ППС у Гродне мела сваю “біржу” на вул. Ажэшка (у той час Мураўёўская) насупраць пошты, а пазней на Параднай плошчы (Баторыя)³¹. Менавіта ў скверы на цэнтральнай “біржы” масава збіралася габрэйская моладзь. Быў там і свой рэвалюцыйны пункт — кіёск з сельтарскай вадой. Паліцыя спрабавала забараняць і разганяць “біржу”, таму што менавіта там у 1906 г. у нагоўпе здолеў схавацца забойца палкоўніка Грыбаедава³². У Брэсце месца сходак знаходзілася на адной з цэнтральных вуліц — Шасэйнай (праспект Машэрава).

Аднак найбольш вядомая “біржа” ў Гродзенскай губерні знаходзілася ў “Манчэстары Поўначы”. Вуліца Суражская ў Беластоку сталася “арэнай жорсткіх дыскусій”, дзе “рабочыя-анархісты завязвалі дыскусіі з бундаўскімі інтэлігентамі; хутка вакол кожнай пары дыскусантаў збіралася па 200, 300 чалавек. Паступова гэтыя гурткі зліваліся ў адзін вялікі мітынг, перад якім выступалі ўжо нашыя інтэлігенты. Скончылася справа тым, што яны перанеслі сваю біржу ў багатыя кварталы. Бундаўцы беглі! Размешчаная ў цэнтры рабочых кварталаў, калісьці заснаваная бундаўцамі традыцыйная біржа на Суражскай вуліцы, засталася за намі. Хто ведае, якую ролю адыгрывала біржа для пралетарыята заходняй Расіі, зразумее значэнне гэтай перамогі”³³. Вядомы расійскі анархіст Іуда Гросман-Рошчын пісаў, што падчас габрэйскага пагрому ў Беластоку летам 1906 г. жаўнерам не ўдалося захапіць і ўціхамірыць гэтую вуліцу³⁴. Пра яе сілу і значэнне сведчаць і паліцэйскія дакументы. У ліпені 1906 г. Дэпартамент Паліцыі загадаў ротмістру Пятру Фулону, начальніку мясцовай “ахранкі”, ачысціць гэтую “галоўную крэпасць

³⁰ Юрєнев И. Работа РСДРП в Северо-Западном крае (1903–1913 гг.) // Пролетарская революция. 1924. № 8–9. С. 177.

³¹ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГВ), Ф. 114, воп. 1, спр. 2, арк. 35; Szuszkiewicz B. Organizacja grodzieńska PPS w latach 1898–1910 // Niepodległość. 1937. Z. 1(42). S. 530, 551, 552.

³² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне) Ф. 366, воп. 1, спр. 91, арк. 159–161.

³³ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России, Париж, 1909. С. 11–12.

³⁴ Гросман-Рошчин И. Думы о былом (Из истории белостоцкого, анархического, “чернознаменского” движения) // Былое. Журнал, посвященный истории освободительного движения. М., 1924, № 27–28. С. 174.

рэвалюцыянераў, асабліва анархістаў, нахабства якіх апошнім часам дайшло да таго ўзроўню, што адміністрацыя вымушана была выдаць загад аб зняцці з гэтага раёну ўсіх паліцэйскіх пастоў у сувязі з пастаяннымі тэрарыстычнымі нападамі”. Фулон адпавядаў, што раней сапраўды так было, але ў жніўні характар вуліцы змяніўся і яе патрулявалі моцныя вайсковыя атрады³⁵.

У сваю чаргу адзін з лідараў эсэраў-максімалістаў Рыгор Нястроеў (Гірш Цыпін) апісваў “біржы” беларускіх і літоўскіх зямель як месцы, “дзе аратары розных партыяў са стала, пастаўленага пасярод вуліцы, знаёмлілі рабочых з агульным становішчам спраў 1905 года”, дадаючы, што пра “біржы” “ствараліся легенды”. Таксама ён адзначаў пэўную “штучную грубасць у стасунку да габрэйскай інтэлігенцыі” з боку рабочых³⁶. Іншы вядомы эсэр-максімаліст Іосіф Жук-Жукоўскі пісаў, што слоніўская “біржа” заўсёды “кіпучая, дзелавітая і шумная як пчаліны вулей вясной. Твары маладыя, радасныя, адухоўленыя, поўныя баявой гатоўнасці і самахварнасці (...)” і дадаваў, што крок за крокам яна “заваёўвала вуліцу, а з ёй і правы грамадзянскасці”, таму жыхары горада глядзелі на яе, як на тыповую грамадскую ўстанову. У Слоніме летам яна месцілася на набярэжнай канала Агінскага, зімой — на адной з цэнтральных вуліц. Так як і ў Гродне, слоніўскія бундаўцы і максімалісты мелі ўласныя кіёскі з сельтарскай вадой, папяросамі ці прысмакамі, праз якія можна было атрымаць інфармацыю і падобнае³⁷.

Рабочыя імкнуліся бавіць свой вольны час на “біржах”, якія былі “шчытом супраць крыўды і прыніжэння”. У ліпені 1905 г., дзякуючы прамове агітатара — на гомельскай “біржы” перад 8000 чалавек выступіў бундавец Шмуль Шчупак — 50 жаўнераў адмовіліся выконваць загад паліцыі. Але 4 жніўня 500 жаўнерам усё ж удалося разгнаць мацоўку. Тое самае летам 1905 г. адбывалася ў Гродне, Бабруйску, Пінску (вул. Вялікая Кіеўская — сёння Леніна), Коўне. Даходзіла не толькі да арыштаў і збіцця, але і да забойства рабочых³⁸.

Цікавую карціну гомельскай “біржы”, якую згодна з тагачасным заклікам рэвалюцыянераў “На вуліцу!” назваў “новай формай сваёй

³⁵ Korzec P. Pół wieku ruchu rewolucyjnego na Białostocczyźnie (1864–1914). Warszawa, 1965. S. 282

³⁶ Нестроев Г. Из дневника максималиста. Париж, 1910. С. 36.

³⁷ Левандовский А. На заре жизни // Каторга и ссылка, 1931. Кн. 4 (77). С. 106–107.

³⁸ Historia Ogólno-Żydowskiego Związku Robotniczego Bund (maszynopis). T. 2. Cz. 1. pod red. Aronson G. [i inn], tłum. Grinberg M., Krychowa M. Warszawa, 1974. S. 299–300.

дзеіснай базы”, прадставіў сацыял-дэмакрат А. Гольдзін. На вуліцах Кузнечнай (Інтэрнацыянальнай), часткова Вакзальнай, Цэнтральнай і рынку з аднаго боку мясціліся марксісцкія партыі, з іншага народніцкія, і нават “баязлівыя” сіяністы. Аратара таварышы падымалі на плечы і той з “пафасам, уласцівым рабочым Паўночна-Заходняга краю гаварыў запальную прамову”. Паводле аўтара ўспамінаў, удалася “распрапагандзіраваць” некаторых паставых і тыя папярэджвалі “біржавікоў” аб набліжэнні войска. У той час гомельскім паліцмайстрам быў “ліберал” Фёдар Фен-Раеўскі, які дзейнічаў “больш чым прыстойна”. Ён з патрулямі наведваў масоўкі, а адыходзячы, казаў “толькі не кідайце ў мяне бомбу”. У выніку яго замянілі на прысланага з Рагачова “апрычніка” Хлебнікава³⁹.

Выкарыстанне тактыкі захопу гарадской прасторы прапанаваў з'езду партыі дэлегат ад палескага камітэта бальшавікоў Канстанцінаў: “У нас у Гомелі ёсць вуліца, якая літаральна належыць да рабочых і якую яны адваявалі крок за крокам. Яна належыць ім цалкам. (...) Апошнім часам паліцыя робіць спробы адабраць фактычнае права сходаў на гэтай вуліцы, але дзве арганізацыі (Бунд і наша) вырашылі любымі сродкамі адстаяць гэтую вуліцу”⁴⁰. Адноўчы Белянкін, уладальнік гарбарнай фабрыкі ў Дабранках, пабачыўшы гомельскую “біржу”, канстагатаваў: “Прапаў наш цар, прапала наша Расія!”. Вярнуўшыся, ён выканаў усе патрабаванні сваіх рабочых-забастоўшчыкаў⁴¹.

“Біржу” цяжка было знішчыць, таму што калі разганялі адну вуліцу, рабочыя пераходзілі на суседнюю. У дадатак, у некаторых гарадах складана было адрозніць “біржу” ад вуліцы, на якой масава збіралася і шпацыравала публіка. У Менску “іскраўская біржа” знаходзілася на вул. Губернатарскай (Леніна), у раёне скрыжавання з Прэабражэнскай (Інтэрнацыянальная) і частцыЗахар’еўскай (не захавалася). Далей ішла частка Бунду і Малога Бунду, а пазней эсэраў і сіяністаў, якія былі нязначнымі. Партыйныя агітатары часцяком рабілі вылазкі на іншыя “біржы”, каб выбраць маладую ахвяру і загітаваць да сваіх поглядаў. Паводле Яхіма Беленькага, частка вуліцы менскай РСДРП прываблівала

³⁹ Гольдин А. Революционные “биржи” в Гомеле в 1905 г. // Каторга и Ссылка. 1925. С. 126–130.

⁴⁰ РСДРП. Съезд (3; 1905; Лондон). Третий очередной съезд Российской социал-демократической рабочей партии. Полный текст протоколов. Женева, 1905. С. 149.

⁴¹ Глушаков Ю. Красные рубахи, прогулки на лодках и “рабочая биржа”. Как митинговали гомельчане в прошлом веке [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу: <https://news.tut.by/society/537019.html>. Дата доступу: 01.12.2017.

яшчэ і таму, што там круціліся беларусы, габрэі, палякі і рускія. Сходкі маглі цягнуцца да ночы, тады паліцэйскія звярталіся да людзей: “Эй, іскра, пара спаць, вунь Бунд ужо пайшоў даўно” і наадварот⁴².

Бундаўцы вельмі добра ўсведамлялі ролю “біржаў”, заўважаючы ў канцы 1905 г. на VI з’ездзе партыі, што “біржы — усенародныя клубы”, якія ў Варшаве маглі сабраць больш за 10 тыс. чалавек, у Гомелі да 4 тыс., у Коўне — 1000 чалавек (звычайна па панядзелках і чацвяргах)⁴³. У 1907 г. на Інтэрнацыянальным сацыялістычным кангрэсе ў Штутгарце адзначалася, што рабочы рух арганізоўваецца ў “біржы” паводле спосабу г. зв. “захопнага права”⁴⁴.

“Біржы” як форма барацьбы і палітычнай практыкі рэвалюцыйнага руху зніклі разам з заканчэннем рэвалюцыі 1905–1907 гг., аднак памяць і гаворкі пра іх існавалі ў некаторых мясцінах да 1914 г. (Екацерынаслаў). Трэба дадаць, што сам тэрмін “біржа” функцыянаваў у некаторых гарадах і пасля першай сусветнай вайны (Варшава), і нават у другой палове XX ст. Напрыклад, у Гродне, паводле Алесьа Госцева, назву “Біржа працы” насіла скрыжаванне вуліц Ажэшка і Савецкай, дзе зараз знаходзіцца ЗАГС. Падобнае месца называе Віктар Саяпін: скрыжаванне вуліц Ажэшка і Сацыялістычнай, частка плошчы Леніна. У 60–70-я гг. XX ст. у горадзе гэта было “даволі ажыўленае і бойкае”, “тусовачнае” месца і называлася “біржа”. У даваенныя часы гэты кавалак горада называўся “дэптэк” (польск. *deptak*) — *нешаходная* вуліца⁴⁵. У нас няма прамых доказаў, але, магчыма, назва мае сувязь з рабочай “біржай” ППС, якая функцыянавала ў Гродне прыкладна ў тым самым месцы на пачатку XX ст.

Іншы цікавы прыклад — пасляваенны Бабруйск. Даследчыца Ірына Раманава піша, што “знакавым яўрэйскім месцам была так званая Біржа (рог вуліц Сацыялістычнай і Бахарава)”. Тагачасная жыхарка горада Соф’я Бяспятава тлумачыць, што: “Біржа — гэта на Бахарава, стаялі таварышы, якія рашалі праблемы... У мяне мама хварэла, мне трэба

⁴² Беленькі Ях. (Сяргей), Успаміны ... С. 19.

⁴³ Бунд в Беларусі, 1897–1921. Документы и материалы. Сост. Савицкий Э. М. Минск, 1997. С. 211–214, 219, 224.

⁴⁴ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921 гг. Сост.: Амиантов Ю. [и др.], М., 2010. С. 734–739.

⁴⁵ Гостев А. Советская улица в твоей жизни [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу <https://ok.ru/grodno/topic/50071921754118>; Саяпін В. Жыццё ў Гродне ў 60–80-я гады // Гісторыя XX стагоддзя ва ўспамінах гарадзенцаў. Пад рэд. Рудніка В. [і інш.]. Гродна–Мінск, 2010. С. 33.

была ікра, я звярнулася на Біржу. Маглі дапамагчы з працаўладкаваннем, можна было долары купіць, дзіцячае харчаванне можна было купіць, г. зн. можна было нейкія пытанні рашыць”⁴⁶. *Верагодна, і ў іншых гарадах функцыянавалі падобныя “біржы”.*

Такім чынам, захоп пралетарыятам гарадской прасторы ў выглядзе рабочых “біржаў” можна параўнаць са спробамі стварэння новых механізмаў узаемадзеяння грамадзянскай супольнасці. Аналізаваныя сходкі, несумненна, кшталтавалі рабочую і грамадзянскую свядомасць, уплывалі на фармаванне групавой самаарганізацыі і публічных паводзін, выпрацоўвалі здольнасць да сітуацыйнай мабілізацыі, а праз грамадзянскае непадпарадкаванне выражалі нацэленасць на рашэнне канкрэтных праблем. У гэтым кантэксце, на нашу думку, рабочыя “біржы” можна разглядаць як несвядомы, але яскравы прататып канцэпцыі “права на горад”.

⁴⁶ Романова І. Пасляваенны яўрэйскі Бабруйск // Беларускі Гістарычны Агляд. Том 23. 2016. Сш. 1–2 (44–45). С. 127.

Сяргей Токць (Гародня),
доктар гістарычных навук

Гродзенскае чыноўніцтва сялянскага паходжання на пачатку ХХ ст.

Сялянская рэформа 1861 г. прывяла да ўзрастання сацыяльнай мабільнасці сярод вясковых жыхароў Беларусі і іх міграцыі ў гарады. Для часткі сялянства, асабліва заможнага, адкрыліся шляхі да атрымання адукацыі і павышэння сацыяльнага статусу. Імклівы дэмаграфічны рост і рост малазямелля ў парэформеннай беларускай вёсцы стымулявалі працэсы міграцыі таксама і сярод вясковай беднаты. Для многіх выхадцаў з вёскі адзіным паратункам ад малазямелля і беднасці стала развітанне з роднай хатай і спроба наладзіць новае жыццё ў горадзе. Паводле падлікаў В. П. Панюціча, удзельная вага прадстаўнікоў сельскіх станаў вырасла ў гарадах Беларусі з 1866 г. па 1897 г. з 3,6% да 19,1%¹. Але гэты даследчык не ўлічваў таго факту, што ў матэрыялах перапісу 1897 г. да сялянскага стану адносілі і салдат сялянскага паходжання, якія служылі ў размешчаных у беларускіх гарадах вялікіх вайсковых гарнізонах, а пасля дэмабілізацыі звычайна вярталіся на радзіму. Калі ж адняць гэтую групу сялян-вайскоўцаў, дык працэнт перасяленцаў мужчынскага полу будзе істотна меншым. Паводле падлікаў Захара Шыбека за 1866–1896 гг. колькасць сялян у гарадах Беларусі вырасла з 12 627 (3,6% ад колькасці ўсіх гараджан) да 31 357 (4,5%) чалавек, ці на 148,3%². Але гэтыя дадзеныя грунтаваліся на афіцыйнай паліцэйскай статыстыцы, лічбы якой былі моцна заніжаныя.

Найбольш дакладныя звесткі адносна колькасці сялян у беларускіх гарадах падаюць матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г. Адносна мужчынскай часткі вясковага насельніцтва гарадоў, як вышэй ужо гаварылася, яны не могуць быць адэкватнымі з той прычыны, што значная частка людзей гэтай сацыяльнай страты належала да салдат шматлікіх ваенных гарнізонаў і паходзіла з іншых рэгіёнаў імперыі. А вось дад-

¹ Панютич, В. П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1990 гг. Минск, 1990. С. 359.

² Шыбека, З. Гарады Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX стагоддзяў). Мінск, 1997. С. 263.

зеныя перапісу адносна жанчын дастаткова дакладна адлюстроўваюць працэс перасялення сялянскага насельніцтва ў гарады³. Паводле гэтых дадзеных у 1897 г. у пяці беларускіх губернях (Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай) сялянкі складалі 15,3% жаночага гарадскога насельніцтва, а ў губернскіх цэнтрах гэты паказчык дасягаў 17%. У Гродне азначаны паказчык быў найменшы — 13,7%. У той жа час ад усяго жаночага сялянскага насельніцтва гэтыя сялянкі-гараджанкі складалі 2,3%. Узровень пісьменнасці сярод сялянак, якія жылі ў горадзе, быў вышэйшым за сярэдні паказчык сярод гэтай сацыяльнай групы. Паводле ж узроставай структуры гараджанкі сялянскага паходжання ў беларускіх губернях размяркоўваліся: да 10 год — 22,3%, 10–19–17,8%, 20–29–28,1%, 30–39–16,1%, 40–49–6,9%, 50–59–4,0%, 60 і болей гадоў — 4,7%. Такім чынам, самай вялікай была ўзроставая група ад 20 да 30 гадоў. Можна меркаваць, што менавіта ў гэтым узросце сяляне найбольш актыўна перасяляліся з вёскі ў гарады.

Многія выхадцы з сельскай мясцовасці папаўнялі ў гарадах маргінальныя групы насельніцтва. Часта яны не мелі ніякіх шанцаў вырвацца з беднасці. У матэрыялах губернскай статыстыкі сярод злачынцаў, асуджаных у гарадах за самыя розныя крымінальныя ўчынкi (разбоі, крадзяжы і г.д.) усё часцей сустракаліся сяляне. Але для адносна невялікай групы вяскоўцаў горад станавіўся магчымасцю сацыяльнага поспеху. З часам выкрышталізаваліся два асноўныя шляхі перасялення сялян у горад, якія адначасова станавіліся і важнымі каналамі вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці, выконвалі функцыі сацыяльнага ліфту для найбольш актыўнай часткі вясковага насельніцтва. Гэтымі шляхамі стала атрыманне адукацыі ў горадзе і паступленне на дзяржаўную службу. Часта адукацыя станавілася прыступкай для кар’еры дзяржаўнага чыноўніка, і, такім чынам, гэтыя два шляхі аб’ядноўваліся. Таксама можна было паступіць на дзяржаўную службу і без дыплама гарадской навукальнай установы. Напрыклад, адстаўных ваенных пісараў і унтэр-афіцэраў з хатняй адукацыяй ахвотна бралі ў паліцыю і жандары.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н. Тройницкого. СПб., 1900. Вып. IV. Тетр. 3: Виленская губерния; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н. Тройницкого. СПб., 1889. Вып. V. Тетр. 3: Витебская губерния; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н. Тройницкого. СПб., 1903. Вып. XI. Гродненская губерния; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н. Тройницкого. СПб., 1904. Вып. XXII: Минская губерния; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н. Тройницкого. СПб., 1905. Вып. XXIII: Могилевская губерния.

Тым не менш, магчымасці ўзвышэння па службовай лесвіцы без добраў адукацыі ўсё ж былі абмежаваныя. Тыя сяляне, што мелі найбольшыя амбіцыі і адпаведныя сродкі, імкнуліся ўладкаваць сваіх дзяцей у гімназію. У першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі ў гімназіях сялянскіх дзяцей было вельмі мала. Нават пры наяўнасці патрэбных сродкаў ім было складана паступаць у гімназіі, дзе навучанне было платным, а засвойванне лацінскай і замежных моваў часта патрабавала дадатковых прыватных заняткаў. Але ўсё больш сялянскіх дзяцей пераадолювала гэтыя цяжкасці. Для часткі з іх гарадскія вучылішчы становілася прыступкай для далейшай вучобы ў гімназіі ці рэальным вучылішчы. У Гродзенскай дзяржаўнай мужчынскай гімназіі ў 1913–1914 навучальным годзе налічвалася 99 сялян паводле паходжання (16% ад агульнай колькасці навучэнцаў)⁴. У Гродзенскім рэальным вучылішчы у 1913 г. сялян было 61 з 329 вучняў (19%), а ўжо ў Беластоцкім рэальным вучылішчы яны складалі амаль 32% ад агульнай колькасці вучняў⁵. У 1913 г. у Свіслацкай настаўніцкай семінарыі, якая рыхтавала народных настаўнікаў для вясковых школаў Гродзенскай губерні, сяляне складалі абсалютную большасць сярод навучэнцаў — 95%⁶.

На мяжы XIX і XX ст. выхадцы з сяла складалі ў грамадстве Беларусі яшчэ вельмі нізкі працэнтны паказчык сярод тых, хто меў адукацыю вышэй за пачатковую. Паводле дадзеных усеагульнага перапісу насельніцтва 1897 г., у пяці беларускіх губернях налічвалася ўсяго 2367 сялян (1808 мужчын і 559 жанчын) з сярэдняй адукацыяй (гімназіі і рэальныя вучылішчы), 2002 (1881 мужчына і 212 жанчына) скончылі спецыяльныя сярэднія ўстановы, 148 — сярэднія ваенныя вучылішчы і толькі 38 — універсітэты і спецыяльныя вышэйшыя ўстановы. Працэнтны паказчык асоб з адукацыяй, вышэйшай за пачатковую, у беларускіх губернях сярод сялянскага насельніцтва нідзе не перавышаў дзясятай долі працэнта. Гэта значыць, што такая асоба ў сярэднім прыходзілася на тысячу сялян. Сярод адукаваных пластоў тагачаснага грамадства яны таксама складалі вельмі невялікую частку. Так, у гарадах пяці беларускіх губерняў сярод асоб з адукацыяй, вышэйшай за пачатковую, сяляне складалі 6,4%. Таму адукаваныя выхадцы з вясковага насельніцтва даволі лёгка асіміляваліся ў моўным і культурным сэнсе ў новае для сябе, звычайна рускамоўнае і радзей польскамоўнае, інтэлігенцкае асяроддзе.

⁴ Обзор Гродненской губернии за 1913 год. Гродно, 1913. 115 с., [28] л. табл., ведомость 21.

⁵ Тамсама.

⁶ Тамсама.

Адным са шляхоў перасялення сялян у горад і ўзвышэння па сацыяльнай лесвіцы, як вышэй ужо адзначалася, стала паступленне на дзяржаўную службу. Для гэтага патрэбна было, як мінімум, быць пісьменным. У першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі выхадцы з беларускага сялянства выключна рэдка сустракаліся ў асабовым корпусе дзяржаўнага чыноўніцтва. Тым не менш, паступова іх колькасць павялічвалася, але звычайна на самых нізкіх прыступках бюракратычнага апарату. Напрыклад, у 1884 г. у віленскай па сялянскай справе прысутнасці з 19 служачых налічвалася 2 сялян, у гродзенскай — 2 з 16. У міравых пасрэднікаў Віленскай губерні працавалі 5 пісьмаводаў сялянскага паходжання, у Гродзенскай губерні — 7⁷.

У 1897 г. у Мінскай губерні налічвалася сярод 137 паліцэйскіх чыноў (паліцмайсраў, спраўнікаў, прыставаў і іх памочнікаў) 20 сялян паводле паходжання (14,6%)⁸. Напрыклад, у штаце мінскай гарадскоў паліцыі было тады 26 чыноў, а сялян сярод іх — 6 (23%). Сярод іх сустракаліся і выхадцы з Гродзенскай губерні. Напрыклад, прыстаў другога ўчастка Мінска Ігнат Пякарскі (44 гады) паходзіў з Ваўкавыскага павета, дзе скончыў павятовае вучылішча і настаўнічаў, а ў 1891 г. паступіў на паліцэйскую службу ў Мінск. У 1900 г. ён быў прадстаўлены на атрыманне чыну тытулярнага саветніка⁹. Памочнік прыстава Рыгор Кніга (31 г.) паходзіў са Скідзельскай воласці Гродзенскага павета. Скончыў Свіслацкую настаўніцкую семінарыю, а потым пайшоў на паліцэйскую службу.

Але звычайна сяляне, калі паступалі на дзяржаўную службу, дык у сваёй губерні. Аналіз фармулярных спісаў чыноўнікаў дзяржаўных устаноў Гродзенскай губерні паказвае, што яны пачалі актыўна займаць пасады ў цывільных ведамствах у 1880-я гады, і іх адносная вага з гэтага часу паволі, але няўхільна ўзрастала. Напрыклад, у зборы фармуляраў чыноўнікаў губернскага праўлення за 1896 г. налічвалася 14 фармулярных спіскаў. Сярод іх толькі два належалі сялянам. Абодва былі канцэлярскімі службоўцамі і не мелі чыноў. Васіль Цімафейчук паходзіў з вёскі Трычаўка Беластоцкага павета, дзе яго бацькам належалі 20 дзес. зямлі і дом. Ён вучыўся ў Свіслацкай настаўніцкай семінарыі, але курс не скончыў. У 1887 г. паступіў у штат губернскага праўлення. Быў жанаты з дачкой валаснога пісара Ганнай Петушынскай, меў сына. Усе належалі да праваслаўнага веравызнання. Жалаванне Цімафейчука скла-

⁷ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (ЛДГА). Ф. 378, воп. 1884 (а/а), спр. 111, арк. 3, 17, 21–26.

⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 299, воп. 7, спр. 400, арк. 1–941.

⁹ НГАБ. Ф. 299, воп. 7, спр. 404, арк. 254.

дала 300 руб.¹⁰ Іван Мачак скончыў Ваўкавыскае павятовае вучылішча. У 1881–1883 гг. быў пісарам на вайскавай службе. У 1890 г. ва ўзросце 30 год паступіў у штат губернскага праўлення. Ён быў жанаты з дваранкай Людвікай Маціеўскай, меў двух сыноў і дачку. Сам Мачак, яго жонка і дзеці належалі да каталіцкага веравызнання¹¹.

У канцылярыі гродзенскага з'езду міравых пасрэднікаў у 1903 г. служылі тры канцылярысты сялянскага паходжання. На пасадзе сакратара з'езду знаходзіўся Сцяпан Гмыра, які нарадзіўся ў 1867 г. у вёсцы Сошыца Пружанскага павета. У 1894 г. ён паступіў у штат губернскага праўлення канцылярыстам, а ў 1901 г. заняў пасаду сакратара з'езду міравых пасрэднікаў з даволі вялікім акладам у 600 руб. У 1903 г. Гмыра вытрымаў экзамен на веданне курса 3-класнага гарадскога вучылішча. Ён быў халасцяком¹². Канцылярскі службоўца з'езду міравых пасрэднікаў Віктар Садоўскі нарадзіўся ў 1873 г. у Вялікай Бераставіцы. Атрымаў хатнюю адукацыю. У 1897 г. паступіў на дзяржаўную службу. Быў жанаты з мяшчанкай Сафіяй Паштаколавай, меў сына і дачку¹³. Яшчэ адзін канцылярскі службоўца азначанай установы Вікенці Анісімовіч паходзіў з сялян мястэчка Крынкі Гродзенскага павета, дзе нарадзіўся ў 1868 г. Анісімовіч вытрымаў выпрабаванне ў ваўкавыскім павятовым вучылішчы. На службу паступіў у канцылярыю бельскага дваранскага маршалка, а з 1901 г. перайшоў у гродзенскі з'езд міравых пасрэднікаў. Анісімовіч быў жанаты з дачкой псаломшчыка Надзеей Антонавай, меў чатырох дочак і сына¹⁴. У канцылярыі гродзенскага павятовага маршалка дваранства ў 1903 г. служыў сялянін Антон Рагацэвіч-Пісанка, які нарадзіўся ў 1879 г. у вёсцы Галынка Гродзенскага павета, дзе і скончыў народнае вучылішча. У 1902 г. ён паступіў на дзяржаўную службу¹⁵. Садоўскі, Анісімовіч і Рагацэвіч-Пісанка не мелі сталага акладу, а атрымлівалі “жалованіе по трудам”. Усе вышэйназваныя належалі да праваслаўнага веравызнання.

Аналіз 363 фармулярных спіскаў чыноўнікаў губернскага праўлення, паліцыі і дваранскіх устаноў Гродзенскай губерні на 1906 г. паказвае, што сярод іх налічвалася 123 сяляніна паводле саслоўнага паходжання (34% ад агульнай колькасці). У большасці яны былі мясцовымі

¹⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, спр. 2353, арк. 40 адв.— 41.

¹¹ Тамсама, арк. 50 адв.— 51.

¹² НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, спр. 2361, арк. 72–75.

¹³ Тамсама, арк. 81–82.

¹⁴ Тамсама, арк. 89–88.

¹⁵ Тамсама, арк. 70–71.

ўраджэнцамі. Асабліва істотнай з’яўлялася ўдзельная вага выхадцаў з сялянства сярод паліцэйскіх службоўцаў — 98 з 242 (40,5%). Аднак на кіроўных пасадах у паліцыі сялян было вельмі мала. Сярод 18 паліцмайстраў і павятовых спраўнікаў Гродзенскай губерні толькі паліцмайстар горада Беластока Пётр Мятленка паходзіў з праваслаўных сялян Віленскай губерні¹⁶. Пасады памочнікаў павятовых спраўнікаў займалі Канстанцін Мацэвіч і Піліп Аўдзеявіч, якія паходзілі з праваслаўных сялян Гродзенскай губерні. Паліцэйскі прыстаў Пружанскага павета Канстанцін Шакун, сын селяніна Магілёўскай губерні, скончыў ваеннае вучылішча і ажаніўся з дачкой падпалкоўніка¹⁷.

Узровень адукаванасці чыноўніцтва сялянскага паходжання Гродзенскай губерні саступаў адукаванасці прадстаўнікоў іншых саслоўных груп сярод гэтага чыноўніцтва. Напрыклад, толькі адзін з 123 чыноўнікаў сялянскага паходжання, чые фармуляры былі даследаваны, скончыў рэальнае вучылішча і меў завершаную сярэдняю адукацыю. Павятовыя вучылішчы (няпоўная сярэдня адукацыя) скончылі 35 асобаў (28,5% ад колькасці чыноўнікаў сялянскага паходжання), столькі ж вучылася ў свой час у народных вучылішчах, у гарадскіх вучылішчах — 3 асобы, у настаўніцкіх семінарыях — 2, у царкоўна-прыходскім вучылішчы — 1. Астатнія чыноўнікі сялянскага паходжання мелі хатнюю адукацыю. Невысокі ўзровень адукацыі выхадцаў з сялянства ўскладняў ім магчымасці паспяховай кар’еры.

Паводле збору фармулярных спісаў гродзенскага павятовага паліцэйскага ўпраўлення, на 1910 г. у гэтай установе налічвалася 6 чыноўнікаў і службоўцаў сялянскага паходжання. Памочнікам гродзенскага паліцэйскага спраўніка быў калезскі сакратар Піліп Аўдзеявіч, які нарадзіўся ў 1870 г.¹⁸ Ён паступіў на службу пісарам у гродзенскае губернскае праўленне ў 1888 г. У 1894 г. Аўдзеявіч вытрымаў экзамен у пружанскім павятовым вучылішчы. На пасаду памочніка павятовага спраўніка яго прызначылі ў 1899 г. Аўдзеявіч быў жанаты з Вольгай Мацэвіч, меў двух сыноў і дачку. Жонка і дзеці належалі да праваслаўнага веравызнання. Сыны на той час ужо навучаліся ў гродзенскай гімназіі. Заробак Аўдзеявіча складаў 1600 руб. на год, у тым ліку 500 руб. акладу, 500 руб. “сталовых”, 350 руб. “кватэрных” і 250 “дадатку”. Гэта была вельмі вялікая сума для сялянскага сына, хаця нерухомай уласнасці Аўдзеявіч не меў і быў вымушаны здымаць у горадзе кватэру.

¹⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, спр. 2360, арк. 247–254.

¹⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, спр. 2360, арк. 746.

¹⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, спр. 2370, арк. 9–19.

Столаначальнікам павятовага паліцэйскага ўпраўлення быў Рыгор Багрукевіч, які паходзіў з сялян мястэчка Хомск Кобрынскага павета і нарадзіўся ў 1887 г. Багрукевіч вытрымаў экзамен у Кобрынскім гарадскім вучылішчы і ў 1906 г. паступіў на службу ў кобрынскае гарадское паліцэйскае ўпраўленне. У 1908 г. ён быў прызначаны на пасаду столаначальніка ў гродзенскае павятовае паліцэйскае ўпраўленне. Яго жалаванне на гэтай пасадзе складала 375 руб. Багрукевіч быў жанаты з дваранкай Яўгеніяй Крэчэтовіч. У іх нарадзіўся сын Усевалад¹⁹. Ужо само імя нашчадка, не ўласцівае для сялянскага асяроддзя, сведчыла пра амбіцыі гэтага чыноўніка.

Рэгістратарам паліцэйскага ўпраўлення быў Мікіфар Кучанюк, які нарадзіўся ў мястэчку Жыдомля Гродзенскага павета. У 1872 г. Кучанюк скончыў жыдамлянскае народнае вучылішча, а ў 1893–1897 гг. служыў у войску пісарам. У 1902 г. ён паступіў на цывільную службу. На пасадзе рэгістратара зарабляў 375 руб. на год. Быў жанаты з Фядорай Бузун, меў сына²⁰. Канцылярыст паліцэйскага ўпраўлення Сямён Курчук нарадзіўся ў 1875 г. у Крынках, дзе скончыў народнае вучылішча. У 1897–1900 гг. служыў у войску пісарам. З 1904 г. паступіў на цывільную службу. Сталага акладу не меў, быў халасцяком²¹. Канцылярыст Міхал Каліняк 1883 года нараджэння скончыў гродзенскае гарадское вучылішча. На цывільную службу паступіў у 1909 г. Сталага акладу ён таксама не меў, быў кавалерам. Канцылярыст Іван Хілюта нарадзіўся ў 1889 г. У фармуляры ён пазначаны як уласнік чатырох дзесяцін зямлі. Атрымаў хатнюю адукацыю. Быў халасцяком і не меў сталага акладу. Такім чынам, у гродзенскім павятовым упраўленні налічвалася 6 службоўцаў сялянскага паходжання, якія складалі ўжо больш за палову ўсіх службоўцаў (11) гэтай установы.

Сярод фармулярных спісаў гродзенскай гарадской паліцыі за 1910 г. ёсць інфармацыя пра 27 чыноўнікаў. З іх 18 былі сялянамі (Табліца 1), а астатнія — мяшчанамі і дзецьмі чыноўнікаў і праваслаўных святароў. Сакратар гарадскога паліцэйскага ўпраўлення Лука Гардзейчук нарадзіўся ў 1874 г. у мястэчку Янаў Кобрынскага павета, дзе яго бацькі мелі ўчастак надзельнай зямлі. Там жа ён скончыў народнае вучылішча. На дзяржаўную службу Гардзейчук паступіў у 1902 г. На пасадзе сакратара

¹⁹ Тамсама, арк. 36–37.

²⁰ Тамсама, арк. 38–39.

²¹ Тамсама, арк. 42–43.

ён зарабляў 750 руб., быў халасцяком²². Сялянамі паводле паходжан-
ня з’яўляліся яшчэ чатыры канцылярысты ўпраўлення. Сярод іх быў
і адзін каталік паводле веравызнання — Аляксандр Грынявіцкі²³. У яго
фармуляры было запісана, што ён паходзіць з сялян Ваўкавыскага па-
вета. Грынявіцкі скончыў 2-класнае гарадское вучылішча ў Бельску
і ў 1906 г. паступіў на дзяржаўную службу. Як і іншыя канцылярысты,
ён не меў сталага акладу.

Селянінам паводле паходжання быў і прыстаў 2-й часткі Гродна
Стэфан Цёпа, які нарадзіўся ў Кіеўскай губерні²⁴. З 1886 г. па 1896 г.
Цёпа служыў у войску пісарам. Пасля паступіў у варшаўскую паліцыю,
але неўзабаве адтуль звольніўся. А ў 1901 г. ён паступіў на паліцэйскую
службу акалотачным у Гродна, дзе даслужыўся да пасады прыстава. Га-
давы заробак Цёпы складаў 1250 руб. Ён меў жонку і ажно 8 дзяцей.

Памочнік прыстава Захар Гайдукевіч 1866 года нараджэння з Камян-
ца-Літоўскага²⁵ меў толькі хатнюю адукацыю. У 1901 г. распачаў служ-
бу паліцэйскім ураднікам у Пружанскім павеце, у 1904 г. быў перавед-
зены на пасаду акалотачнага ў Беластоку, а з 1909 г. служыў на пасаде
памочніка прыстава ў Гродне. Быў жанаты з дачкой адпускнога салдата
Марыей Вільдэр і меў трох дзяцей. Усе яны належалі да праваслаўнай
канфесіі. Заробак Гайдукевіча складаў 830 руб.

З 18 паліцэйскіх чыноўнікаў сялянскага паходжання толькі 5 па-
ходзілі не з межаў Гродзенскай губерні. Не было ніякіх звестак аднос-
на месца нараджэння акалотачнага губернскага сакратара Канстанціна
Налівайкі. Астатнія з’яўляліся мясцовымі ўрадженцамі, хаця некаторыя
паспелі паслужыць у розных рэгіёнах імперыі. Тут асабліва вылучаўся
той самы К. Налівайка, які быў пісарам у войску, паліцэйскім акало-
тачным у Варшаве, Маскве, Екацярынаславе, паліцэйскім наглядачам
у Пензенскай губерні і медбратам на руска-японскай вайне²⁶.

Толькі Аляксандр Грынявіцкі з ліку чыноўнікаў сялянскага паход-
жання быў каталіком паводле веравызнання. У наглядачыка вышукно-
га аддзялення Восіпа Санчыкоўскага жонка з’яўлялася каталічкай, але
чацвёрта дзяцей ужо былі праваслаўнымі²⁷.

²² НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, спр. 2366, арк. 9–10.

²³ Тамсама, арк. 19–20.

²⁴ Тамсама, арк. 30–31.

²⁵ Тамсама, арк. 40–41.

²⁶ Тамсама, арк. 81–90.

²⁷ Тамсама, арк. 105–106.

З ліку 18 азначаных чыноўнікаў 10 папярэдне служылі ў войску, прычым у большасці пісарамі. Такім чынам, досвед ваеннай службы асабліва цаніўся сярод кандыдатаў на паліцэйскія пасады.

Зямельная ўласнасць была пазначана толькі ў фармулярах Лукі Гардзеічука і Восіпа Санчыкоўскага. Прычым у Гардзеічука гэта быў надзел яго бацькоў. А вось адносна Санчыкоўскага было запісана, што мае 30 дзес. родавай і 30 дзес. набытай зямлі, што рабіла яго даволі заможнай асобай. Можна сцвердзіць, што жалаванне з'яўлялася галоўнай і часта адзінай (калі не было карупцыйных прыбыткаў) крыніцай існавання для гэтых чыноўнікаў і іх сямей.

Немагчыма дакладна адказаць на пытанне, з якіх пластоў сялянства паходзілі азначаныя чыноўнікі. Можна толькі меркаваць, што тыя, хто скончыў павятовыя і гарадскія вучылішчы, паходзілі з заможных сямей, бо навучанне там каштавала нямала. Сярод чыноўнікаў гарадской паліцыі Восіп Санчыкоўскі скончыў слонімскае павятовае вучылішча, Дзіямід Хведчык — кобрынскае, Павел Кромер — расіенскае. Але хапала асоб і з хатняй адукацыяй.

Фармулярныя спісы таксама сведчаць, што чыноўнікі сялянскага паходжання імкнуліся ажаніцца з асобамі з больш высокім сацыяльным статусам (дваранках, мяшчанках, дачках чыноўнікаў). Удзельная вага такіх шлюбавых даволі высокая. Гэта можна інтэрпрэтаваць як своеасаблівую жыццёвую стратэгію, якая дапамагала сялянскім сынам інтэгравацца ў новае сацыяльнае асяроддзе.

Такім чынам, на пачатку XX ст. чыноўнікі сялянскага паходжання складалі ўжо заўважную групу гродзенскага насельніцтва. Прынамсі сярод паліцыі яны пачыналі складаць большасць. Няпроста адказаць на пытанне, як гэтыя людзі адаптаваліся ў гарадское асяроддзе. З вялікай доляй упэўненасці можна сцвярджаць, што яны ў большасці з'яўляліся вернымі слугамі імперыі, з якой звязвалі свой жыццёвы поспех і надзеі на будучыню, пераходзілі на расійскую мову ў грамадскім і хатнім жыцці, пра што сведчаць матэрыялы перапісу 1897 г. Для беларускага нацыянальнага руху азначаная сацыяльная група з'яўлялася дысфункцыянальнай і нават дэструкцыйнай. Зрэшты, гэтых людзей чакалі цяжкія выпрабаванні Першай сусветнай вайны, калі большасць была вымушана пакінуць Гродна і выехаць на ўсход. Як яны вярталіся на радзіму і адаптаваліся да зусім іншых палітычных варункаў, таксама з'яўляецца вельмі цікавым пытаннем, якое, аднак, ужо выходзіць за межы дадзенага артыкула.

Таблиця 1. Чыноўнікі сялянскага паходжання ў гарадской паліцыі Гродна ў 1910 г.

	Імя і прозвішча	Пасада і гадавы заробак	Веравызнанне	Кані і дзе нарадзіўся	Нерухомая ўласнасць	Адукацыя	Дзяржаўная служба	Сям'я
1	Лука Гардаеўчук	Скаржар гарадскога паліцэйскага ўпраўлення. 750 руб.	Праваслаўны	У 1874 г. у мястэчку Янава Кобрынскага павета	У бацькоў у Янаве надзел зямлі	Янаўскае народнае вучылішча	На дзяржаўнай службе з 1902 г.	Халасты
2	Іван Магільніцкі	Канцэлярыст гарадскога паліцэйскага ўпраўлення. Без сталага акладу	Праваслаўны	У 1885 г. у мястэчку Басоўшчына Гродзенскага павета	-	Ваўкавыскае прыходскае вучылішча	На дзяржаўнай службе з 1906 г.	Халасты
3	Аляксандр Грынявіцкі	Канцэлярыст гарадскога паліцэйскага ўпраўлення. Без сталага акладу	Каталік	У 1890 г. у Бельску	-	Бельскае гарадское вучылішча	На дзяржаўнай службе з 1906 г.	Халасты
4	Аляксей Сялкоўскі	Канцэлярыст гарадскога паліцэйскага ўпраўлення. Без сталага акладу	Праваслаўны	1889 г.	-	Хатняя адукацыя	На дзяржаўнай службе з 1909 г.	Халасты
5	Стэфан Цёпа	Прыстаў 2-й часткі Гродна, губернскае скаржар. 1250 руб.	Праваслаўны	Кеўская губерня	-	Народнае вучылішча, вучылішча вытрымаў экзамен у спольніцкім гарадскім вучылішчы	Ваенная служба пясарам з 1886 г., варшавская паліцыя, ксёўская паліцыя, у 1901 г. паступіў на пасаду акалітанскага пясарам у Гродне	Жонка і 8 дзяцей. Усе праваслаўныя.
6	Захар Гайдукевіч	Памонік прыстава. 830 руб.	Праваслаўны	У 1866 г. у Камінцы-Літоўскім	-	Хатняя	Паліцэйскі ўраднік у Пружанскім павеце з 1901 г., акалітанскага ў Бельску з 1904 г., памонік прыстава ў Гродне з 1909 г.	Жаната з 1892 г. з дачкой адпужскага салдата Марыей Вільдэр, трое дзяцей. Усе праваслаўныя.
7	Павел Кромер	Памонік прыстава. 650 руб.	Праваслаўны	У 1871 г. у Расіенскім павеце Ковенскай губерні	-	Расіенскае паянтовае вучылішча	Ваенная служба пясарам. На сваёй пасадзе з 1905 г.	Жаната з дзяржанай Сафіей Мацеўскай, мае дачку. Усе праваслаўныя.

8	Вослі Салавей	Акалотчыны. 500 руб.	Акалотчыны. 500 руб.	Праваслаўны	У 1879 г. у Талачманскай воласці Ваўкавыскага павета	-	Хатняя аду- кацыя	З 1900 г. на ваен- най службе аргле- рыйскім каннірам і пісарам. На сваёй пасадзе з 1906 г.	Жонка і дачка праваслаўныя
9	Назар Шыхалевіч	Акалотчыны. 500 руб.	Акалотчыны. 500 руб.	Праваслаўны	У 1858 г. у Дмитраўскай воласці Брэсцкага павета	-	Хатняя аду- кацыя	З 1879 г. на ваен- най службе піса- рам. З 1898 г. урад- нік у Гродзенскім паветце. На сваёй пасадзе з 1907 г.	Жонка і сын праваслаўныя
10	Дзямід Хведчык	Акалотчыны. 500 руб.	Акалотчыны. 500 руб.	Праваслаўны	У 1862 г. у в. Лінінкі ў Пружанскім паветце	-	Кобрынскае павятовае вучылішча	З 1879 г. служыў паш- таліфам. З 1883 г. на ваеннай службе ар- тылерыстам. У 1887 г. паступіў у жан- дэры ў Каралеўст- ве Польскім. У 1891 г. урадік у Пружан- скім паветце. На сваёй пасадзе з 1903 г.	Жонка, сын і дачка праваслаўныя
11	Іван Хмільніцкі	Акалотчыны. 500 руб.	Акалотчыны. 500 руб.	Праваслаўны	У 1872 г. у Багровніках Індурскай воласці Гродзенскага павета	-	Хатняя аду- кацыя	Ваенная служ- ба з 1893 г. У 1906 г. выйшаў у запас фель- дфебелем. На сваёй пасадзе з 1907 г.	Жонка, дзве дачкі і сын праваслаўныя
12	Аляксандр Кузняцоў	Акалотчыны, калежскі рэгістратар. 500 руб.	Акалотчыны, калежскі рэгістратар. 500 руб.	Праваслаўны	1882 г.	-	Ваенна- фельдфарска школа ў Пенярбургу	Ваенная служба фельдшарам у Варшаве. На сваёй пасадзе з 1909 г.	Халасты
13	Міхэйр Кадані	Акалотчыны. 575 руб.	Акалотчыны. 575 руб.	Праваслаўны	У 1864 г. у Калужскай губерні	-	Хатняя аду- кацыя	З 1885 г. на ваеннай службе. З 1889 г. гарадзям у Гродне	Жонка праваслаўная, дзяцей няма

14	Канстанцін Наплайка	Акалотычны, губерніскі сакратар. 500 руб.	Праваслаўны	1867 г.	-	Парадскае народнае вучылішча, аб чым мае наведванне Беластоцкага рэальнага вучылішча	Ваенная служба пісарам. З 1893 г. акалотычны у Варшаве. З 1895 г. акалотычны ў Маскве. У 1905 г. паступіў у лясную армію медыкатам у Харбін. У 1906 г. – акалотычны ў Екацірынславе. Потым наглядчык ут. Махшана Пензенскай губерні. На циперашый пасадзе з 1910 г.	Жонка праваслаўная, дзяцей няма
15	Яўцыхі Шчэпкоў	Акалотычны. 360 руб.	Праваслаўны	У 1879 г. у Чавускім павеце Магілёўскай губерні	-	Вытрымаў экзамен на курс павятовага вучылішча	На спай пасадзе з 1906 г.	Халасты
16	Кандрат Іпанюк	Брандмайстар г. Гродна. 420 руб.	Праваслаўны	У 1863 г. у Брэсцкім павеце.	-	Хатняя аду- кацыя	На ваеннай служ- бе з 1884 г. выйшаў у запас сфрэйттарам. З 1889 г. гарада- ва ў Брэсце. На циперашый па- садзе з 1908 г.	Жонка Таццяна Кузнецова, праваслаўная.
17	Ігнат Хільмончык	Наглядчык вышукнога аддзялення. 550 руб.	Праваслаўны	У 1880 г. у Слоніміскім павеце	-	Калюскае народнае вучылішча	З 1889 г. ваенная служба пісарам. З 1908 г. на циперашый пасадзе.	Жонка І дачка праваслаўная
18	Восіп Санчыкоўскі	Наглядчык вышукнога аддзялення. 550 руб.	Праваслаўны	1878 г.	30 дзяс. родавай і 30 дзяс. набратай зямлі	Слонімскае павятовае вучылішча ў 1893 г.	З 1899 г. на ваеннай службе пісарам. З 1904 г. паўшэйскі ўраднік у Гродзенскім павеце. З 1909 г. на циперашый пасадзе.	Жонка Агата Казіміравіч кагаліцкага веравазнання, чацвёра дзяцей праваслаўная.

Крыніца: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне. Ф. 2, воп. 37, спр. 2366, 388.

**Аляксандр Гужалоўскі (Мінск),
доктар гістарычных навук**

Мінская гарадская дума ў віхуры вайны і рэвалюцыі (1917–1918 гг.)

У 1875 г., падчас правядзення гарадской рэформы, у Мінску былі адроджаны традыцый муніцыпальнага самакіравання ў выглядзе гарадской думы¹, куды абіраліся не менш за 30 гласных тэрмінам на 4 гады. Адпаведна цэнзаваму прынцыпу, выбарчае права мелі асобы, якія валодалі нерухомасцю ў горадзе або ўтрымлівалі гандлёвыя і прамысловыя прадпрыемствы. Колькасць габрэяў-кандыдатаў у гласныя не магла перавышаць 10% ад іх агульнай колькасці, прычым спісы, прапанаваныя габрэйскай грамадой, зацвярджаў губернатар. Пасля выбараў гласныя стваралі ўласны выканаўчы орган — гарадскую ўправу, якая складалася з трох чалавек на чале з гарадскім галавой (апошні звычайна з’яўляўся таксама старшынёй думы). Гарадская ўправа займалася пытаннямі гарадской гаспадаркі, добраўладкавання горада, супрацьпажарнымі мерапрыемствамі, ажыццяўляла нагляд за развіццём мясцовага гандлю і прамысловасці, кіравала гарадской медыцынай і народнай адукацыяй. Уся гэтая дзейнасць ішла пад пільным кантролем губернатара, які мог накласці вета на любую пастанову гарадской управы.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. палітычныя пазіцыі мінскага цэнзавага муніцыпалітэта аслаблі, што тлумачылася перш за ўсё непрыманням левай дэмакратычнай грамадскаю элітарнасці складу органа гарадскога самакіравання. Абраная ў 1913 г. абмежаваным колам выбаршчыкаў, Мінская гарадская дума ўспрымалася большасцю гараджан як частка дарэвалюцыйнай палітычнай сістэмы. Гласныя небеспадстаўна асцерагаліся роспуску думы і перадачы муніцыпальных паўнамоцтваў новым грамадскім структурам. Такія структуры сапраўды неўзабаве з’явіліся.

¹ Мінская гарадская дума і ўправа знаходзіліся на рагу вуліц Губернатарскай і Юр’еўскай, сёння на гэтым месцы жылы дом па вуліцы Леніна, 3.

Будынак Мінскай гарадской думы. Пач. XX ст.

5 сакавіка 1917 г.² у гарадской управы з’явіўся новы сусед — у будынку, які яна раней дзяліла з паліцэйскім участкам, месца апошняга заняў Мінскі савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Паміж новымі суседзямі не ўзнікала канфліктаў, наадварот, рабіліся крокі па ўсталяванні супрацоўніцтва. 7 сакавіка ў зале гарадской управы быў праведзены шматлюдны сход “Часовага камітэта грамадскага парадку і бяспекі” і ўсяго складу Мінскай гарадской думы. На ім адбыліся выбары прадстаўнікоў у “Часовы гарадскі савет” і “Выканаўчы камітэт”. Мінскі гарадскі галава (якога называлі “гарадскім камісарам”) Станіслаў Браніслававіч Хржанстоўскі адкрыў сход на рускай, затым на польскай мовах. Хайм Хургін пераклаў яго выступ на ідыш, а Вацлаў Цывінскі на беларускую мову³.

На пасяджэнні 8 сакавіка думай быў зроблены шэраг захадаў для ўзняцця яе іміджу ў вачах мінчукоў. У той дзень большасць гласных падтрымала прапанову С. Хржанстоўскага перайменаваць у гонар ахвяр Курлоўскага расстрэлу Міхайлоўскую (Прываказальную) плошчу ў плошчу 17 кастрычніка і ўсталяваць там помнік. Губернатарскую вуліцу

² Да 1 лютага 1918 г. усе падзеі датуюцца паводле юліянскага календара (“стараго” стылю), з 14 лютага 1918 г. — паводле грыгарыянскага календара (“новага” стылю).

³ Мінский голас. 1917. 9 марта. № 2372. С. 3.

перайменавалі ў вуліцу 27 лютага, Саборную плошчу — у плошчу Свабоды. Акрамя таго, было вырашана друкаваць усе абвесткі думы на чатырох мовах — беларускай, ідыш, польскай, рускай⁴.

15 красавіка 1917 г. Часовы ўрад прыняў “Часовыя правілы выбараў гласных гарадскіх дум”, паводле якіх гарадское выбарчае права распаўсюджвалася на ўсіх жыхароў незалежна ад маёмасці, полу і нацыянальнасці, уключна з вайскоўцамі. Гэтай пастановай адразу ж скарысталіся ў Мінску, дзе думу пашырылі за кошт 30 месцаў, вылучаных для габрэйскай грамады. Услед за габрэямі 14 месцаў у думе атрымалі прадстаўнікі польскіх дэмакратычных арганізацый. А 27 красавіка на пашыраным пасяджэнні гарадскі галава С. Хржанстоўскі вітаў першую жанчыну — дэпутата думы, прадстаўніцу Бунда Аўгінню Гурвіч⁵.

Аўгіння Гурвіч

і сацыяльнага паходжання, якіх аб’ядноўвала вера ў стваральную моц ініцыятывы, што ішла знізу.

Мінская гарадская дума распачала захады па стварэнні міліцыі яшчэ да прыняцця адпаведнага закону. Так, ужо 7 сакавіка гласныя ўхвалілі асігнаванне на гэтую справу тысячы рублёў, а таксама заклікалі гараджан ахвяраваць грошы на гэтую справу⁶. Праз дзень глас-

Грамадская і палітычная роля Мінскай думы значна ўзрасла пасля прыняцця закона 17 красавіка 1917 г. “Аб міліцыі”, які скасаваў паліцыю, надаў міліцыянерам статус муніцыпальных службоўцаў, а начальнікаў гарадской і павятовай міліцыі падпарадкаваў гарадскім думам. Такім чынам, новыя органы аховы правапарадку, у адрозненне ад паліцыі, падпарадкаванай уладнай вертыкалі ў асобе губернатара, сталі структурнай часткай мясцовага самакіравання. Ключавыя пасады ў міліцыі, якую ўзначаліў Міхаіл Міхайлаў (Фрунзэ), пасля іх зацвярджэння ў Петраградзе, занялі грамадскія актывісты розных палітычных поглядаў

⁴ Мінский голос. 1917. 10 марта. № 2372. С. 3.

⁵ Мінский голос. 1917. 28 апреля. № 2414. С. 3.

⁶ Мінский голос. 1917. 8 марта. № 2371. С. 3.

ны, кандыдат права Віктар Восіпавіч Янчэўскі, узначаліў адмысловую камісію па стварэнні мінскай гарадской міліцыі. На яе першым пасяджэнні абмяркоўвалі праект, які прадугледжваў падзел усёй міліцыі на кадравую і рэзервовую. Першая павінна была складацца з начальніка, двух яго памочнікаў, пяці раённых камісараў і трохсот кадравых міліцыянтаў. У якасці галоўнай перад міліцыяй стаяла задача па ахове грамадскага парадку (змаганне з п'янствам, скандаламі, падбухторваннем да рабункаў, несанкцыянаваным выкарыстаннем зброі і пад.). Затрыманыя падазроныя на працягу 24 гадзін павінны былі перадавацца судова-следчым органам або вызваляцца⁷.

Міхаіл Міхайлаў (Фрунзэ)

ўводзіўся “адміністрацыйны нагляд” за законнасцю думскіх пастановаў, які ажыццяўляў губернскі камісар. Гэтая пастанова дала новы штуршок для развіцця муніцыпальных структур⁸. Кірункі гэтага развіцця на прыкладзе горада Мінска абмяркоўвалі падчас публічнай лекцыі гаспадары А. Гурвіч пад назвай “Гарадское самакіраванне”, прапанаванай гараджанам напачатку ліпеня⁹.

Рэвалюцыйныя змены ў галіне гарадскога самакіравання адбываліся на фоне паўсядзённых рэалій жыцця прыфрантавага горада, перш за ўсё, яго цяжкага фінансавага становішча. Летам 1917 г. запазычанасць Мінска перад дзяржаўнай казнай складала 4,5 млн. рублёў (у пачатку вайны яна дасягала 1,5 млн.). Міністэрства ўнутраных спраў Часовага ўраду спецыяльна абмяркоўвала гэтае пытанне і адпусціла гораду

9 чэрвеня 1917 г. Часовы ўрад прыняў яшчэ адну важную пастанову, якая ўводзіла прынцып самастойнасці органаў гарадскога самакіравання, пашырала правы і рэгламентавала абавязкі думскіх гласных. Фармулёўка “кантроль за мэтазгоднасцю” дзейнасці гарадскіх думаў з боку губернскіх уладаў скасоўвалася. Замест яе

⁷ Минский голос. 1917. 10 марта. № 2372. С. 3.

⁸ Сборник указов и постановлений Временного правительства. Вып. 2. Пг., 1918. С. 444.

⁹ Варшавское утро. 1917. 6 июля. № 400. С. 2.

пазыку ў памеры 1,5 млн. рублёў пад 6% гадавых з адтэрміноўкай пагашэння на 10 гадоў¹⁰. Тым не менш, для вырашэння многіх гаспадарчых і сацыяльных пытанняў сродкаў не хапала. У гэтых умовах дума была вымушана павялічыць падатак на нерухомасць: для ўладальнікаў з гадавым прыбыткам да 500 рублёў ён заставаўся ранейшым; для тых, хто меў прыбытак у памеры ад 500 да 2 тыс. рублёў, падатак павялічваўся на 32%; для тых, хто атрымліваў прыбытак у памеры ад 2 до 5 тыс. рублёў — на 50%, звыш 5 тыс. рублёў прыбытку — на 65%¹¹.

Адным з прыярытэтных кірункаў працы думы ва ўмовах вайны і рэвалюцыі з’яўлялася харчовае забеспячэнне насельніцтва. Напрыклад, у сакавіку 1917 г. у складзе гарадской управы з’явілася новая “агародная камісія”, якая з дапамогай арцеляў уцекачоў і ваеннапалонных арганізавала пасадку бульбы на 50 дзесяцінах зямлі ля хутара Людамонт¹². Не менш важнае значэнне для насельніцтва мела рэгуляванне коштаў на базавыя прадукты харчавання. Гэтым ва ўмовах бонавай сістэмы забеспячэння займалася “камісія аб патрэбах”, якая мусіла ўвесь час шукаць кампраміс паміж магчымасцямі шараговага спажыўца і інтарэсамі вытворцы, а таксама гандляра. Падобны кансэнсус быў знойдзены 11 сакавіка на нарадзе з удзелам прадстаўнікоў камісіі аб патрэбах, гарадской міліцыі, а таксама мяснікоў. Яго сутнасць была ў адмене раней уведзеных гарадскімі ўладамі лімітаў на рознічныя кошты на мясныя вырабы пры ўмове, што мяснікі будуць павышаць іх паступова¹³. Перамовы па рэгуляванні цэнаў даводзілася праводзіць з уладальнікамі месцаў грамадскага харчавання, крамаў, што гандлявалі таварамі першай неабходнасці, а таксама рамізнікамі. А ў чэрвені Мінская гарадская дума задаволіла хадайнцтва прафсаюза прыказчыкаў аб увядзенні 8-гадзіннага рэжыму працы ў гарадскіх крамах, прычым апошнія цяпер адчыніліся а 10 гадзіне раніцы і працавалі з двухгадзінным перапынкам на абед¹⁴.

Не менш важным кірункам працы гласных было ўтрыманне належнага санітарнага стану горада. 25 сакавіка Мінск перажыў паводку, калі ўзровень вады ў Свіслачы ўзняўся на паўтара сажня. Затапіла ніжнія паверхі дамоў ля ракі, часова спыніла працу электрастанцыя, а разам з ёй водаправод. Акрамя двух патанулых салдат, якія дзеля жарту

¹⁰ Варшавское утро. 1917. 3 августа. № 423. С. 3.

¹¹ Варшавское утро. 1917. 4 июля. № 398. С. 3.

¹² Минский голос. 1917. 29 апреля. № 2415. С. 3.

¹³ Минский голос. 1917. 14 марта. № 2377. С. 3.

¹⁴ Варшавское утро. 1917. 16 июня. № 386. С. 3.

вырашылі пакатацца на чоўне па залітым вадою Губернатарскім садзе, ахвяраў не было¹⁵. Ты не менш, паводка ўскладніла і так не лепшы санітарны стан прыфрантавога горада. У красавіку дума была вымушана звярнуцца да вайскоўцаў-тылавікоў з просьбай выдзеліць 30 тыс. рублёў для вывазу 58 тыс. вазоў смецця, якое ўтварылася на працягу зімы. Адначасова ўводзілася адміністрацыйнае пакаранне для домаўласнікаў за кепскі стан панадворкаў¹⁶.

Новыя сацыяльна-палітычныя ўмовы не пазбавілі горад ад старых праблем у выглядзе тайнага продажу алкагольных напояў, зводніцтва і арганізацыі інтымных паслуг. За падобныя парушэнні дума пераўтварыла рэстаран “Мядзведзь”, які меў асобныя нумары, у кінематограф. Спякотнае лета 1917 г. правакавала шматлікія пажары, з якімі змагаліся пераважна самі мінчане — гарадская пажарная каманда ў выніку мабілізацыі была нешматлікая.

Аркадзь Смоліч

30 ліпеня адбыліся выбары ў новую Мінскую гарадскую думу, у якіх удзельнічалі 105 тыс. цывільных гараджан і 24 тыс. вайскоўцаў¹⁷. Ім папярэднічала актыўная перадвыбарчая кампанія. Усе афішныя тумбы і сцены дамоў былі заклеены агітацыйнымі матэрыяламі на рускай, польскай мовах і ідыш¹⁸. На імправізаваных мігынгах прамаўлялі шматлікія аратары, якія прадстаўлялі ўвесь гарадскі палітычны і нацыянальны спектр, па вуліцах ездзілі аўтамабілі з агітацыйнымі матэрыяламі. У дзень выбараў мінчане праявілі ўзорную дысцыпліну і высокую грамадскую свядомасць. Ужо з 7 гадзін раніцы выбарцы пацягнуліся да ўчасткаў, а да 9 гадзіны ля іх утварыліся чэргі, у якіх людзі цярпіліва стаялі па 3–4 гадзіны.

¹⁵ Мінский голас. 1917. 28 марта. № 2389. С. 3.

¹⁶ Мінский голас. 1917. 6 апреля. № 2396. С. 3.

¹⁷ У 1917 г., паводле дадзеных адраснага стала, насельніцтва Мінска складала каля 200 тыс. чалавек цывільнага насельніцтва. У гэтую лічбу ўваходзіў дапаможны персанал лазарэтаў, насельнікі інтэрнатаў тылавых і іншых арганізацый. Рэальная ж колькасць людзей, якія пражывалі ў горадзе і яго ваколцах, на той час набліжалася да 250 тыс. Мінский голас. 1917. 26 апр. № 2412. С. 3.

¹⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ). Ф. 24, воп. 1, спр. 3665, арк. 11.

У выніку, у Мінскую гарадскую думу, па партыйных і нацыянальных спісах было абрана 102 гласныя. Найбольш шматлікую фракцыю ў ёй утварылі эсэры (32 чалавекі), на другім месцы ішлі аб'яднаныя сацыял-дэмакраты (22 чалавекі), за імі — габрэйскі нацыянальны блок (16 чалавек), кааліцыйны польскі камітэт (11 чалавек), польскае сацыялістычнае аб'яднанне (8 чалавек) і іншыя. Вядомы беларускі публіцыст Уладзімір Самойла стаў адным з трох абраных у думу прадстаўнікоў кадэтаў. Член БСГ Аркадзь Смоліч і член Беларускай народнай партыі сацыялістаў Леанард Заяц-Зайцаў прадстаўлялі ў ёй блок нацыянальных сацыялістычных арганізацый. Старшынёй думы быў абраны прадстаўнік Бунда Арон Вайнштэйн, гарадскім галавой — ураджэнец Цвярской губерні, выпускнік Пецябургскага ўніверсітэта эсэр Павел Пятровіч Кашчанка¹⁹.

Такім чынам, у выніку выбараў, праведзеных на аснове ўсеагульнага, прамога, тайнага галасавання ўсіх грамадзян, што дасягнулі 20-гадовага ўзросту без уліку полу, рэлігіі і нацыянальнасці, мінчане атрымалі сацыялістычную думу, куды ўпершыню трапілі прадстаўнікі немаёмных гарадскіх слаёў. Сярод іншых абмежаванняў знік цэнз аселасці, у выніку чаго ў галасаванні ўзялі ўдзел ваеннаслужачыя тылавых армейскіх падраздзяленняў, а таксама служачыя тылавых арганізацый. Гэты пункт новага выбарчага заканадаўства (скасаваны ўжо ў жніўні) выклікаў непаразуменне не толькі ў гараджан, але і ў саміх вайскоўцаў. Так, 28 ліпеня 1917 г. гарадскі галава С. Хржанстоўскі атрымаў ліст ад групы раскватараваных у Мінску афіцэраў і ваенных чыноўнікаў, якія прасілі выключыць іх са спісаў выбаршчыкаў. Сваё рашэнне яны аргументавалі наступным чынам: “Удзел вайскоўцаў у выбарах мы лічым няслушным. Мы закінуты сюды па воле лёсу, а праз гадзіну паводле загада камандзіра можам быць у паходзе. Не сплываючы падаткі, мы толькі карыстаемся паслугамі гарадской гаспадаркі. Не ведаючы амаль нікога з мясцовых жыхароў, мы не можам спыніцца ні на водным са спісаў для галасавання, складзеных з карэнных гараджан. Спісы ж, што складаюцца партыйнымі арганізацыямі з асобаў, выпадковых для горада і яго гаспадаркі, вядомых толькі ўласнымі дэмагагічнымі прыёмамі і прыгожымі прамовамі, для нас непрымальныя”²⁰.

9 жніўня адбылося першае ўрачыстае пасяджэнне Мінскай думы ў будынку гарадскога тэатра. Пачалося яно з публічнай падзякі новага

¹⁹ Варшавское утро. 1917. 1 августа. № 421. С. 3.

²⁰ НГАБ. воп. 1, спр. 3665, арк. 153.

Арон Вайнштэйн

ду і папачыцельства, народнай адукацыі, вайсковы, ваенна-кватэрны. Фармаваліся яны паводле прынцыпу прадстаўніцтва ад выбарчых спісаў. Ужо на першым пасяджэнні мінскай гарадской думы ўтварылася апазіцыя, якая складалася пераважна з членаў польскай фракцыі, якія выказвалі незадаволенасць левым кіраўніцтвам, а таксама падзелам месцаў у харчовым камітэце²².

Ва ўмовах сацыяльна-эканамічных праблем, якія ўвосень ужо набылі маштаб гуманітарнай катастрофы, а таксама палітычнага супрацьстаяння, дума і яе ўправа імкнуліся задаволіць элементарныя патрабаванні гараджан. Для дапамогі беспрацоўным сумесна з прафсаюзамі была створана біржа працы, адкрыты сталоўкі, а таксама некалькі інтэрнатаў. У сувязі з інфляцыяй, а таксама ростам цэнаў, па-ранейшаму рабіліся спробы іх абмежавання на тавары першай неабходнасці. У раздзеле думскай хронікі газеты “Варшаўская раніца” мы чытаем: “Учора мінская дума да позняй ночы абмяркоўвала перспектывы хлебнага голаду”²³. Нягледзячы на ўсе намаганні, у наступным месяцы харчовы камітэт быў вымушаны зменшыць выдачу хлеба па болах з 3 да 2 фунтаў у тыдзень. Недахоп хлеба планавалі кампенсаваць капустай і бульбай з гарадскіх агародаў²⁴.

²¹ Для чего идут социал-демократы в Городские Думы. Могилев губ.: издание Могилевского комитета РСДРП. [1917?]. С. 3.

²² Варшавское утро. 1917. 10 августа. № 429. С. 3.

²³ Варшавское утро. 1917. 29 сент. № 466. С. 3.

²⁴ Вольная Беларусь. 1917. 9 кастр. № 23. С. 3.

Не менш важным кірункам дзейнасці ўправы было забеспячэнне горада палівам напярэдадні ацяпляльнага сезона. Паводле самых сціплых падлікаў, гораду на зіму 1917–1918 гг. было патрэбна 50 тыс. кубічных сажняў дроў. Нарыхтаваць такі аб'ём паліўны камітэт не быў у стане, нават павысіўшы закупачныя кошты дроў удвая. Таму шукалі альтэрнатыўныя магчымасці, напрыклад, арганізавалі работу ваенна-палонных на торфараспрацоўцы²⁵.

У рамках сацыяльнай палітыкі, што праводзілася Часовым урадам, ва ўмовах жыллёвага крызісу, у верасні 1917 г. дума зацвердзіла распрацаваны кватэрнай камісіяй праект, які забараняў гаспадарам нерухомасці ўздымаць квартплату вышэй за стаўкі, вызначаныя на 1 студзеня 1916 г. Салдаткі вызваліліся ад аплаты наёмнага жылля ўвогуле. У тым жа месяцы ў складзе аддзела народнай адукацыі паўсталі чатыры нацыянальныя камісіі — беларуская, польская, расійская і габрэйская. Яны адразу ж распачалі арганізацыю ў горадзе нацыянальных выбарных школьных саветаў, дэкларавалі стварэнне свецкай школы на нацыянальных мовах, бясплатную пачатковую адукацыю, а таксама права кожнай групы гараджан, колькасць якой перавышае 80 чалавек, на адкрыццё ўласнай школы²⁶.

На пасяджэнне думы 28 верасня было вынесена пытанне пра гарадскую міліцыю. Падобная павестка дня тлумачылася бурнай палітычнай дзейнасцю начальніка міліцыі і адначасова члена выканкама мінскага савета М. Міхайлава, што дрэнна адбівалася на якасці выканання службовых абавязкаў яго падначаленых. У прыватнасці, гласны Фамін адзначыў: “У нас міліцыя не мае галавы. Начальнік міліцыі ў нас быў заняты іншымі важнымі справамі, памочнікі яго ж не маюць тых правоў, якія патрэбны для аўтарытэтной дзейнасці. Начальнік міліцыі павінен прысвячаць увесь час міліцыі”. Гласны Несцераў быў яшчэ больш катэгарычны: “Ёсць шмат нараканняў на міліцыю. Замест паліцыі, была створана міліцыя, але не было створана новага органа, які б выконваў функцыі былой паліцыі. Назіраецца разлажэнне ўлады і пры некаторым патуранні з боку міліцыі магчымы ўсялякія злоўжыванні. Неабходна правесці рэарганізацыю міліцыі”. М. Міхайлаў, пры падтрымцы гарадскога галавы П. Кашчанкі, здолеў абвергнуць гэтыя абвінавачванні і застацца на сваёй пасадзе²⁷. Больш за тое, на пасяджэнні 23 кастрычніка

²⁵ Варшавское утро. 1917. 13 августа. № 431. С. 3.

²⁶ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3660, арк. 7.

²⁷ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3659, арк. 65.

большасцю галасоў гласныя падтрымалі начальніка міліцыі, які адмовіўся выконваць загад мінскага губернскага камісара Барыса Самойленкі. Бальшавік М. Міхайлаў, якому было даручана высветліць імяны рэдактара і супрацоўнікаў рэдакцыі зачыненай за заклікі да дэзерцірства бальшавіцкай газеты “Молат”, аргументаваў сваю адмову заканадаўчай забаронай палітычнай цензуры²⁸.

Бурлівым было пасяджэнне мінскай гарадской думы 27 кастрычніка 1917 г., на якім абмяркоўваўся захоп бальшавікамі ўлады ў Петраградзе. Адкрыў абмеркаванне П. Кашчанка, які заклікаў гласных зрабіць усё, каб папярэдзіць у горадзе грамадзянскае супрацьстаянне. Выконваючы абавязкі губернскага камісара эсэр Метлін пагадзіўся з ім, але дадаў, што крыніцай грамадзянскай вайны ў Мінску з’яўляецца Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Гласны кадэт Фамін назваў бальшавікоў “купкай авантурыстаў, фанатыкаў, поспех якіх тлумачыцца непісьменнасцю мас, а заклікі вядуць да братазабойчай вайны”. Гласны меншавік Скаржынскі ахарактарызаваў палітыку бальшавікоў як “памылковую”, але заклікаў прысутных да “мірнага вырашэння крызіса”. Гласная член Бунда Марыя Фрумкіна-Віхман выказала пратэст супраць спробаў бальшавікоў падпарадкаваць сабе гарадское самакіраванне. У пад-

Марыя Фрумкін-Віхман

трымку бальшавіцкага перавароту выступіў толькі адзін гласны — бальшавік Станіслаў Берсан. Падсумаваў абмеркаванне старшыня думы А. Вайнштэйн, які, спрабуючы захаваць грамадзянскі мір, прапанаваў лічыць кастрычніцкі падзеі ў Петраградзе “памылкай” бальшавікоў²⁹. Тым не менш, большасцю галасоў Мінская гарадская дума ўхваліла жорсткі, эсэраўскі варыянт рэзалюцыі: “Дума лічыць выступленне бальшавікоў відавочным злачынствам. Нармальным выйсцем з сучаснага крызісу быў бы пераход улады на месцах да органаў мясцовага самакіравання”³⁰.

З часу прыняцця гэтай рэзалюцыі пачалося адкрытае і нарастаючае супраць-

²⁸ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3659, арк. 111.

²⁹ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3659, арк. 129–132.

³⁰ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3663, арк. 134.

стаянне паміж Мінскай гарадской думай і Камітэтам выратавання рэвалюцыі з аднаго боку і бальшавізаным Мінскім саветам на чале з К. Ландэрам і Ваенна-рэвалюцыйным камітэтам на чале з Аляксандрам Мясніковым — з другога. Дума паслядоўна пратэставала супраць захопу бальшавікамі зброі ў горадзе, з’яўлення бліндзіраванага цягніка, што “напалохаў усё насельніцтва Мінска”, прызначэння часовым губернскім камісарам Селязнёва, які “распчаў самасуд”, арыштаваўшы камісара Часовага ўрада на Заходнім фронце Уладзіміра Жданава. Пасля таго, як гарадская міліцыя адмовілася падпарадкавацца прызначанаму бальшавікамі камісару горада, 20 лістапада з’явіўся загад ваенна-рэвалюцыйнага камітэта аб яе скасаванні (пасля кампрамісу, дасягнутага на перамовах паміж думай і ваенна-рэвалюцыйным камітэтам, апошні адмяніў свой загад).

Карл Ландэр

28 лістапада 1917 г. у гарадскім тэатры адбылося ўрачыстае пасяджэнне думы з нагоды адкрыцця Устаноўчага сходу ў Петраградзе. Удзельнікі пасяджэння вырашылі лічыць дзень галасавання 23 лістапада ўсенародным святам. На 3 снежня яны прызначылі маніфестацыю, прысвечаную Устаноўчаму сходу, на якую запрасілі прадстаўнікоў усіх партый, прафсаюзаў і нацыянальных арганізацый. Правядзенне гэтага мерапрыемства, якое, на думку яго арганізатараў, павінна было кансалідаваць гараджан, стала немагчымым пасля таго, як 30 лістапада бальшавікі ўвялі ў Мінску ваеннае становішча³¹.

18 снежня 1917 г., заслухаўшы заяву гласнага Л. Заяц-Зайцава, дума выказала пратэст супраць разгону Усебеларускага з’езда, а таксама абурэнне з прычыны здзейсненага бальшавікамі гвалту. Супрацьстаянне паміж мінскай думай і бальшавіцкімі органамі ўлады яшчэ больш абвастралася пасля разгону Устаноўчага сходу ў Петраградзе. На пасяджэнні 8 студзеня 1918 г. гласныя прынялі пастанову, якая асуджала дзеянні бальшавікоў, іх эканамічную палітыку, тэрор, развязаны ў адносінах да асобаў і арганізацый, а таксама падаўленне свабоды слова. Пераважная большасць думскіх гласных выказалася за “ўмацаванне ў Расіі дэмакратычнай рэспублікі, якая б забяспечвала ўсім яе наро-

³¹ Вольная Беларусь. 1917. 8 снежня. № 33. С. 3.

дам свабоднае развіццё” (трэба адзначыць, што на пасяджэннях думы ўсё часцей гучалі прамовы на розных мовах, у т.л. беларускай, што зрабіла актуальным пытанне найму перакладчыкаў)³².

Леанард Заяц

Мінскі савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў адказаў на гэтую пастанову дэкрэтам ад 23 студзеня 1918 г. аб роспуску гарадской думы разам з управай. У той дзень кабінет гарадскога галавы ў будынку ўправы на рагу Губернатарскай і Юр’еўскай занялі ўзброеныя чырвонагвардзейцы пад кіраўніцтвам думскага гласнага бальшавіка В. Вашкевіча. З мэтай пазбавіць муніцыпалітэт каналаў камунікацыі з насельніцтвам, гарадскім друкарням пад пагрозай закрыцця было забаронена прымаць да друку любыя матэрыялы ад гласных. Тым не менш, мінскія гласныя на чале з П. Кашчанка працягвалі і надалей збірацца на прыватных квартэрах, выконваючы абавязак “абараняць насельніцтва горада без уліку класавай і нацыянальнай прыналежнасці”³³.

Супрацьстаянне паміж муніцыпальнай і савецкай уладамі ў Мінску адбывалася на фоне няпростага сацыяльна-эканамічнага становішча ў горадзе, якое мела выразную тэндэнцыю да пагаршэння. Паменшыліся нормы забеспячэння гараджан прадуктамі харчавання і таварамі першай неабходнасці. Адначасова назіраўся рост эпідэмічных захворванняў, беспрацоўя, цяжкіх злачынстваў, прастытуцыі, п’янства. У гэтых умовах члены розных думскіх аддзелаў і камітэтаў шукалі магчымасці набыць для горада харчовыя тавары, абараніць правы наймальнікаў жылга, падтрымаць грашмыма беспрацоўных, адкрыць медыцынскую амбулаторыю і прытулак³⁴.

Мінская гарадская дума зноў перайшла на легальнае становішча на наступны дзень пасля ўцёкаў бальшавікоў з Мінска 19 лютага

³² НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3659, арк. 139.

³³ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3673, арк. 73.

³⁴ Советская правда. Центральный орган Областного исполнительного комитета советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Западной области и фронта. 1917. 23 (5 янв.) декабря. № 19. С. 4.

1918 г. 20 лютага адбыўся яе першы ў 1918 г. сход ва ўласным будынку. Ва ўмовах барацьбы за ўладу ў горадзе паміж беларускімі і польскімі ўзброенымі фарманванямі на сходзе было абвешчана аб стварэнні Камітэта грамадскай бяспекі. У якасці галоўнай мэты новай структуры, якую ўзначаліў П. Кашчанка і куды ўвайшло па адным прадстаўніку ад кожнай думскай фракцыі, была вызначана “ахова гараджан ад гвалту і рабаўніцтва”. 21 лютага камендант Мінска палкоўнік фон Франкенберг аднавіў муніцыпальныя паўнамоцтвы разагнанай бальшавікамі думы і падтрымаў дзейнасць Камітэта грамадскай бяспекі. У сціслыя тэрміны гэты орган здолеў навесці парадак на вуліцах горада з дапамогай 180 добраахвотнікаў, якія прыйшлі на дапамогу міліцыянерам. Ва ўмовах адсутнасці гарадской казны, экспрапрыяванай бальшавікамі, П. Кашчанка быў вымушаны звярнуцца да грамадскасці з заклікам ахвяраваць сродкі на навядзенне ў горадзе парадку. Гэты заклік быў пачуты — на працягу некалькіх дзён на патрэбы Камітэта грамадскай бяспекі гласныя перадалі 4760 руб., а жыхары горада — 12 791 руб. Гэтыя грошы дазволілі ўзнавіць работу пошты, тэлефона, тэлеграфа, гарадскога транспарту, пунктаў грамадскага харчавання, інтэрнатаў, а таксама біржы працы (усяго ў той час на ўліку ў Мінску знаходзілася 12 тыс. беспрацоўных, з якіх больш за палову складалі людзі інтэлігентных прафесій). 3 красавіка 1918 г. Камітэт грамадскай бяспекі, выканаўшы свае мэты, самараспусціўся³⁵.

Узнаўленне легальнай дзейнасці думы пад нямецкай акупацыяй супала па часе са стварэннем Беларускай Народнай Рэспублікі. Пра прыняцце другой Устаўной граматы гласным распавёў спецыяльна запрошаны на пасяджэнне думы 21 сакавіка кіраўнік Выканкама Беларускага народнага сакратарыята Язэп Варонка. Мінская дума падтрымала імкненне беларусаў да нацыяльна-дзяржаўнага самавызначэння, выказала надзею, што “...ідэя склікання Беларускага Устаноўчага сходу будзе рэалізавана ў бліжэйшай будучыні ў шчыльнай сувязі з дэмакратычнай Расіяй”³⁶. Дума выдзеліла 10 тыс. рублёў на дзейнасць Выканкама, а таксама дэлегавала сваім прадстаўніком у Беларускі сакратарыят аднаго з найбольш вопытных і здольных муніцыпальных дзеячаў — В. Янчэўскага (у сярэдзіне красавіка яго змяніў В. Цывінскі). Адным з ініцыятараў абвяшчэння БНР быў думскі гласны А. Смоліч. Трэцюю Устаўную грамату, прынятую 25 сакавіка, большасць гласных, якія з’яўлялі-

³⁵ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3677, арк. 225–237.

³⁶ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3672, арк. 112.

ся прыхільнікамі аўтаноміі Беларусі ў складзе дэмакратычнай Рэспублікі, не падтрымалі³⁷.

На працягу вясны 1918 г. паміж мінскай гарадскоў думай і нямецкімі акупацыйнымі ўладамі перыядычна ўзнікалі канфлікты на палітычнай і сацыяльна-эканамічнай глебе. Напрыклад, незадавальненне немцаў выклікала абвешчэнне думай дня 28 лютага святам “Вялікай рускай рэвалюцыі”³⁸. 26 сакавіка германскія акупацыйныя ўлады распачалі друкаваць усе звароты да мінчан на пяці мовах — беларускай, ідыш, нямецкай, польскай і рускай у адказ на мемарандум аб парушэнні нацыянальных правоў беларусаў і габрэяў, падрыхтаваны гласнай М. Фрумкінай-Віхман³⁹.

Дума спрабавала спыніць захоп акупантамі муніцыпальных будынкаў і рухомай маёмасці, неабгрунтаваны арышты, а таксама дэпартацыі гараджан. Так, у сярэдзіне красавіка за подпісамі А. Вайнштэйна і П. Кашчанкі былі адпраўлены тэлеграмы пратэсту германскаму рэйхсканцлеру, старшыні Рэйхстага і рускаму паслу ў Берліне. Падобны надзвычайны крок быў выкліканы стварэннем нямецкай акупацыйнай адміністрацыяй двух канцэнтрацыйных лагераў для непажаданага элемента (дэмабілізаваных салдат, ваеннапалонных, беспрацоўных, бадзяг і інш.) з іх наступнай дэпартацыяй у сельскую мясцовасць. Адзін з іх на перакрываванні вуліц Шырокай і Старажоўскай быў разлічаны на 600 чалавек. Другі знаходзіўся на Аляксандраўскім вакзале і мог прыняць 300 чалавек. Напаўненне канцлагераў праводзілася шляхам аблаваў, падчас якіх было арыштавана шмат добрасумленых мінчан, у т.л. тры равіны. Нягледзячы на пратэсты муніцыпалітэта ўсе яны былі вывезены з горада ў невядомым кірунку⁴⁰.

У пачатку мая гласныя заявілі нямецкай адміністрацыі пратэст з прычыны арыштаў удзельнікаў святкавання Міжнароднага дня працоўных. Канфлікт абвастрыў загад аб раззбраенні і падпарадкаванні гарадскоў міліцыі нямецкаму паліцмайстру пры захаванні яе фінансаван-

³⁷ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3678, арк. 163.

³⁸ Традыцыя адзначэння ўгодкаў Лютаўскай рэвалюцыі будзе захоўвацца пэўны час у Савецкай Беларусі. Так, на пасяджэнні аддзела агітацыі і прапаганды ЦК КП(б)Б 27 лістапада 1922 г. разглядалася пытанне “Аб святкаванні Лютаўскай рэвалюцыі”, якое вырашылі праводзіць у форме ўрачыстых прафсаюзных сходаў, а таксама публічных лекцый старшыні Галоўлігбела Радзівона Шукевіча-Трацякова і професара БДУ Саламона Кацэнбогена.

³⁹ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3673, арк. 160 адв.

⁴⁰ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3672, арк. 261.

ня за кошт горада. 26 мая палкоўнік фон Франкенберг без згоды гласных зняў з пасады гарадскога галавы сацыяліста П. Кашчанку і прызначыў асобу з больш памяркоўнымі палітычнымі поглядамі — былога галаву С. Хржанстоўскага. Падобны крок выклікаў яшчэ больш рэзкі пратэст з боку гласных, пасля чаго загадам генерала Эрыха фон Фалькенхайна ад 3 чэрвеня 1918 г. дума была заменена “магістратам па прызначэнні”⁴¹. Старшыня думы А. Вайнштэйн і выконваючы абавязкі гарадскога галавы, ветэран сацыялістычнага руху Сяргей Кавалік працягвалі актыўную працу ў складзе губернскай земскай управы.

Сяргей Кавалік

Пасля перамогі рэвалюцыі ў Германіі і пачатку вываду з Беларусі нямецкіх войскаў, з 28 лістапада 1918 г. Мінская гарадская дума пачала зноў збірацца на свае пасяджэнні. 9 снежня таго ж году дума адзінагалосна прыняла важную пастанову аб адмене смяротнага пакарання. Разуменьчы перспектыву ўзнаўлення савецкай улады, мінскі муніцыпалітэт не супраціўляўся прызначэнню мінскім саветам на пасаду начальніка гарадской міліцыі Адама Славінскага. Гласныя таксама ўхвалілі “ўз’яднанне Беларусі з Расійскай Федэратыўнай Рэспублікай”⁴². Тым не менш, у канцы снежня 1918 г. Мінская га-

радская дума канчаткова спыніла існаванне ў адпаведнасці з дэкрэтам аб скасаванні гэтай формы мясцовага самакіравання. Апошняя думская рэзалюцыя, прынятая 28 снежня, паводле ініцыятывы сацыял-дэмакратычнай фракцыі, тычылася забеспячэння гараджан апалам⁴³.

Такім чынам, вывучэнне найбольш драматычных апошніх двух гадоў існавання Мінскай гарадской думы паказала, што ва ўмовах ваеннага і рэвалюцыйнага хаосу яна з’яўлялася адным з найбольш значных элементаў сацыяльна-эканамічнай стабільнасці. Разам з тым, муніцыпалітэт у той час зрабіўся адным з найважнейшых палітычных інстытутаў, за ўплыў на які разгарнулася вострая барацьба паміж палітычнымі партыямі і нацыянальнымі арганізацыямі. У павестьцы дня думскіх пасяджэнняў гаспадарчыя пытанні ўсё часцей саступалі месца вострым

⁴¹ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3664, арк. 3.

⁴² НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3674, арк. 224.

⁴³ НГАБ. Ф. 24, воп. 1, спр. 3674, арк. 233.

палітычным дыскусіям. Законы Часовага ўраду забяспечылі прававую базу працэсу дэмакратызацыі і пашырэння паўнамоцтваў мінскага муніцыпалітэта. У той жа час яны дазволілі крайнім левым сілам маніпуляваць органам гарадскога самакіравання пад псеўдадэмакратычнымі лозунгамі, што прывяло да спынення дэмакратычнага працэсу. У выніку гарадское самакіраванне ў думскай форме ў Мінску было ліквідавана.

Галина Гриценко (Драгобыч),
кандыдат гістарычных навук

Релігійно-цэрковна діяльнасьць Андрея Шепціцкаго на тэрыторыі Беларусі

Востанні дзесяціліття пытаньня нацыянальна-культурнай самоідэнтыфікацыі беларусів набуло найбольшай гостроты. Палітыка-філясофская спадчына беларускага народу, здатна послужыць асноваю для развітку сьвітогляднай сфэры ідэалогіі беларускай дзяржавы, фармувалася протягом усёй історыі супольнай думкі беларускага народу. У перыяды нацыянальнага відроджэньня нацыянальная ідэя разроблялася найбольш актыўна. Пры гэтым увага грамадзкасьці зьвэрталася да витокаў нацыянальнай дзяржавнасьці, да історычных падій та асобистостей, які зьігралі в ній ту ці іншую роль.

Зокрэма, дзяхі беларускага нацыянальна руху шукалі зв'язкі з прэдставнікамі украінскай нацыянальнай інтэлігенцыі, голівным цэнтром якой на пачатку ХХ ст. був Львів. Вони все більше усвідомлювалі корысьнісьць для своєї справы цэрковнай уніі, якій відводзілі подвійную роль. З аднаго боку, вона мала стати “скрпнім розчыном” для релігійна роздільнаго народу, а з іншаго — створыці духовны бар'ер, захищаючы беларускі народ від впливу з боку расійскаго праваслав'я і польскаго католіцызму, вплив якіх вважалі денацыяналізаваным. Тому ці дзяхі в справы відроджэньня уніі шукалі дапамогі з боку украінскаго грека-католікаў. Грека-католіцка цэрква прыклала чымало зусіль, щоб зацікавіці беларускіх дзяхів ідэяю відроджэньня уніі. У 1903 р. Білорусь відвідав васіліанін о. Єрэмій Ломніцкі з Львова, які вивчав можлівості ведення місіонерскай работы в Расіі. Він прагнув залучыці до справы уніі відомаго беларускаго землевласніка Едварда Войніловіча (1847–1928)¹. Вважаючы, що така пазідка була неможлівою без згоды Андрея Шепціцкаго (1865–1944), можна стверджуваці, що Галіцкі митрополіт готував ґрунт для більш тісных кантактаў білорускіх дзяхів з Грека-католіцкаю цэркваю. Перешкодою не ста-

¹ Свирід А. Н. Роль Галіцкаго митрополіта А. Шепціцкаго в распротраненні уніі на тэрыторыі Беларусі в первой паловіне ХХ века // Веснік Брэсцкага універсітэта. 2002. № 1. С. 38.

ло навіть те, що Львів до Першої світової війни знаходився за межами Російської імперії — у складі Австро-Угорської монархії.

У багатогранній діяльності визначного церковного, культурного і громадського діяча митрополита А. Шептицького центральне місце займала проблема єдності Церков, і пов'язана з нею екуменічна акція, якій він присвятив усе своє свідоме життя. Він з молодих літ готував себе, прагнув і вірив, що ця справа є його покликанням. Позиція А. Шептицького щодо православ'я ніколи не була викладена у цілісному вигляді, а розпорошена серед різних виступів, листів, документів. Митрополит був переконаний, що «релігійна єдність була би могутнім товчком в осягненні національної єдності»². Перші кроки митрополита у напрямку практичної реалізації його екуменічних задумів датуються 1904 роком. Він планував оселити в Білорусі селян-католиків східного обряду і показати приклад, що можна бути католиком і дотримуватися східного обряду³.

Знайомство А. Шептицького з діячами білоруського національного руху, зокрема з Іваном Луцкевичем, відбулося восени 1904 р. (І. Луцкевич дорогою до Відня, куди він прямував для продовження своєї археологічної освіти, спеціально затримався у Львові, щоб познайомитися з митрополитом)⁴. Їхні контакти виявилися важливими для зміцнення білорусько-українських відносин у церковній сфері.

У 1905 р. у Львові при соборі св. Юра за ініціативою А. Шептицького був урочисто відкритий церковний музей, де функціонував білоруський відділ. Це було зроблено на прохання білоруських національно-свідомих діячів, які проживали у Львові. Адже в умовах тогочасної Росії неможливо було організувати національний білоруський музей. Засновник музею, як голова східно-слов'янської об'єднаної церкви, очевидно здавен цікавився постатями визначних діячів Унії. Історичні акти, рідкісні полемічні друки XVI–XVII ст., портрети, ризи й церковний посуд з історично відомих церков Білорусі вже були в основному фонді музейних збірок від Засновника. Однак, він прагнув доповнити ці збірки приватним білоруським архівом-музеєм Генрика Татура в Мін-

² Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності // Наукові записки Національного університету "Острозька академія" Серія "Історичні науки". 2017. Випуск 26. С. 42.

³ Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я ... С. 44.

⁴ Васьків А. Культурологічна концепція митрополита А. Шептицького // Історія релігій в Україні [Матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998)]. Л., 1998. С. 40.

ську, про який дізнався від Михайла Павлика. Зберігачем його фондів з правом придбання експонатів А. Шептицький призначив І. Луцкевича, який придбав за гроші митрополита багато культурних предметів, хрестів, митр, омофорів. З експонатами для музею І. Луцкевич часто їздив до Львова і завжди зупинявся у митрополита⁵.

Особливо значення для розвитку музейної справи в Білорусі мала збиральницька діяльність І. Луцкевича, який першим усвідомив факт приналежності культурної спадщини білоруського народу. Колекція знаходилася у Вільно в приміщенні редакції газети “Наша ніва”. Письменник Змітрок Бядуля, який вперше опинився в редакції 1912 р., так описував свої враження від побаченого: “На стінах висять ікони білоруських колишніх князів, старовинний білоруський одяг, шаблі, панцири XVI століття...”⁶. Редакція “Нашої ніви” докладала чимало зусиль для організації історико-краєзнавчої діяльності. Вона почала складання повної білоруської бібліографії, збір матеріалів для створення музею білоруської культури. Експонувала на виставках і свої колекції “древніх білоруських видань”, популяризувала ідеї екскурсійно-краєзнавчої роботи в Білорусі, планувала підготовку до видання історії білоруської народної культури (А. Пашкевич, В. Ластовський).

Багатогранна діяльність І. Луцкевича привела його до думки про передання громаді своєї колекції. Мабуть, ця думка остаточно оформилася восени 1912 р., коли на сторінках “Нашої ніви” був поміщений заклик до створення Білоруського музею. Ці роботи приводили до ідеї створення музею, де б вивчалися, зберігалися, а також популяризувалися серед широких кіл суспільства всі зібрані матеріали. На ідею створення музею вплинув також приклад уже створених в той час публічних історичних музеїв в Ризі, Львові, Кракові.

У 1908 р. А. Шептицький таємно відвідав Вільно, де познайомився з білоруськими громадськими діячами⁷. Тоді він побував у редакції “Нашої ніви”, яку передплачував і читав з самого початку видання. Звідси разом з І. Луцкевичем він їде до Мінська, а потім на Случчину для ближчого ознайомлення із ситуацією і вивчення можливості відродження унії. І. Луцкевич допомагав митрополиту у збиранні пам’яток унії на Білорусі, які нищила російська влада. На спільній вечері

⁵ Свирид А. Н. Роль Галицького митрополита А. Шептицького ... С. 39.

⁶ Гужалоўскі. А. А. Нараджэнне беларускага музея. Мн., 2001. С. 74.

⁷ Бубенщиков В. В., Кралюк П. М. Греко-католицька церква в етнічній історії українського та білоруського народів. Л., 2004. С. 147.

у Мінську знавець у лісових справах, пруський німець, запропонував їм придбати до музею омофор Льва Шептицького 1759 р., весь у перлах. Однак, омофор не можна було бачити раніше їх виїзду з Мінська у Вільно, а кошти в розмірі 1.000 рублів належало переказати із Львова⁸.

Після смерті Г. Татура (1907) його спадок передано “покрадьки од шпиків”, які тоді слідкували за діяльністю “Білоруської соціалістичної громади”, що в цей час “відала усім добром Татура”⁹. У архіві-музеї Г. Татура книг і портретів уже не було, залишилася лише білоруська церковщина. У Вільно доставлено прекрасний омофор Шептицьких і після показу у “Польському Науковому Товаристві” скромних збірок і пам’яток часу повстання 1831 р., А. Шептицький виїхав за кордон.

Привезені збірки Г. Татура дійсно стали осередком білоруського відділу, створення якого у музеї добивалася “Білоруська громада”.

А. Шептицький підтримував контакти і з іншими білоруськими діячами, наприклад з Алоїзою Пашкевич (Цьотка). Незважаючи на те, що А. Пашкевич займалась революційною діяльністю, вона була також відома і як прихильниця унії. Під час свого перебування у Львові (1906–1907) Цьотка писала Броніславу Епімах-Шипілі: “Унія для білорусів була б сильною опорою, тому що латинське духовенство нам ні до чого”. Поетка також написала білоруський молитовник для дітей, який хотіла надрукувати у видавництві оо. Василіан в Жовкві¹⁰.

Митрополит Андрей Шептицький зумів реалізувати свої унійні плани, коли з 1901 р. очолив Українську Греко-Католицьку Церкву (УГКЦ). Свої плани щодо організації Католицької Церкви на території Російської імперії митрополит представив папі Пієві X в першій половині 1907 р. Йшлося про висвячення священників і єпископів у греко-католицькому обряді для православних Росії, на що папа дав згоду. Папа Пії X надав А. Шептицькому адміністративні повноваження на усю територію Російської імперії. Ці надзвичайні права були знову підтверджені папами Пієм X (у 1909, 1910 і 1914), Бенедиктом XV і Пієм XI. Побоюючись російського уряду, ці повноваження трималися в таємниці й були відомими тільки папі й митрополитові¹¹. На початку 1908

⁸ Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові / Наукова фундація галицького митрополита Андрея Шептицького. 1905–1929; зб. під ред. директора музею І. Свенціцького. Л., 2013. С. 13.

⁹ Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові. С. 14.

¹⁰ Луцкевіч А. Барацьба за визваленєньє. Вільня, 2009. С. 372.

¹¹ Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ’я... С. 41.

р. А. Шептицький отримав від папи Пія Х великі повноваження, які поширювалися і на територію Білорусі. 15 березня 1909 р. Галицький митрополит написав послання білорусам, в якому називав себе адміністратором архієпархій Полоцької і Смоленської і єпархій Вітебської, Мстиславської, Мінської, Туровської, Пінської і Брестської¹². У цьому ж посланні до білорусів митрополит писав: “Всі пам’ятники св. Унії на Білій Русі я старанно збирав — і всі ті пам’ятники вам залишаю”. Він також закликав дотримуватися унії “до смерті, а за необхідності і життя віддати за Віру...”¹³.

Ініціатива створення церковно-археологічних музеїв в Білоруських єпархіях належала світській інтелігенції, яка займалася вивченням історії краю. Участь церкви обмежувалася виділенням скромних грошових коштів, а також включенням до складу комітетів, що управляли музеями, одного-двох священників.

У 1905–1952 рр. директором українського Національного музею у Львові був Лларіон Свенціцький¹⁴. На початку ХХ ст. він тричі відвідав білоруські землі (1904, 1906, 1907), внаслідок чого (за допомогою братів Івана і Антона Луцкевичів) зібрав ряд експонатів, що свідчили про самобутнє мистецтво білоруського народу. Його цікавили случькі пояси (їх тепер у Львівському музеї українського мистецтва — 23), білоруські стародруки, стародавні образи, церковні речі та ін. Так у 1913 р. І. Свенціцький здобув для музею 12 книг Біблії Скорини. Усього в музеї було зібрано приблизно сотні актів і стародруків з двадцяти білоруських друкарень (зокрема Скорини та Мамоничів) і чимало зразків білоруського нарядного мистецтва¹⁵. Очолений видатним вченим і громадським діячем І. Свенціцьким, музей став згодом не лише одним з найбільших сховищ національних мистецьких скарбів, а й осередком наукових досліджень у галузі образотворчого мистецтва.

Одночасно із білоруським відділом було створено також невеликі аналогічні збірки про інших слов’ян, що давало можливість порівняння й встановлення самобутності народного мистецтва кожного із цих слов’янських народів. За словами І. Свенціцького, “предмети чужого культурного життя, а передовсім споріднених народів, як білорусів,

¹² Свирид А. Н. Роль Галицького митрополита А. Шептицького... С. 40.

¹³ Свирид А. Н. Роль Галицького митрополита А. Шептицького... С. 41.

¹⁴ Гембарович М. Лларіон Семенович Свенціцький і мистецтвознавство // Питання слов’янського мовознавства. Л., 1958. Вип. 5. С. 28.

¹⁵ Панізнік С. Старонкі беларускай энцыклапедыі. С. 250.

великорусів, поляків і прочих слов'ян, входять до складу Музею лише тому, що є очевидними доказами їх культурно-національних взаємин з українським народом”¹⁶.

Після відвідання А. Шептицьким Білорусі думка про відродження унії серед білоруських діячів була настільки актуальною, що в календарях, видаваних редакцією “Нашої ніви”, у розділі свят було введено три рубрики: для православних, римо-католиків і греко-католиків. Віленська газета “Томан” присвятила діяльності митрополита та його відносинам з білорусами вагомій статті: “Андрей Шептицький”, “Новини про митрополита Шептицького” (1916).

Слід відзначити, що відносини царської влади з католицизмом можна охарактеризувати як суперечливі. Основне завдання політики царату у Білорусі у другій половині XIX — початку XX ст. полягало у знищенні всіх місцевих релігійних особливостей та повної русифікації краю. Її відправною точкою було викорінення сфери впливу католицизму. Росія під час окупації Галичини 1914 р. заарештувала митрополита А. Шептицького й насаджувала силою православ'я. Австрійська влада, побоюючись надмірних симпатій до Росії в середовищі галицьких москвофілів, розпочала проти них репресії. Під час окупації Галичини російськими військами в 1914 р. митрополит Андрей виступив проти насильного запровадження Російської Православної Церкви, за що був заарештований і засланий спершу до Києва, а згодом в Росію: в Новгород, Курськ і Суздаль. Свій побут в неволі митрополит використав для спроби оформити Греко-Католицьку Церкву в Україні та Росії. Під час свого короткого перебування в Києві Шептицький висвятив о. Йосифа Боцяна, ректора Львівської духовної семінарії, на єпископа Луцького. Після звільнення в березні 1917 р. митрополит скликав у травні 1917 р. синод у Петрограді, на якому номінував о. Леоніда Фьодорова на свого екзарха на всю Росію, а для Білорусі й України призначено двох інших екзархів: для Наддніпрянщини о. Володимира Громницького екзархом, а генеральним вікарієм о. Михайла Цегельського. Новостворена структура греко-католицької Церкви на Сході проіснувала до приходу більшовицької влади.

З початком Другої світової війни Західна Білорусь була приєднана до Радянського Союзу, і тоді, в жовтні 1939 р., Митрополит А. Шептицький створив Білоруський екзархат ГКЦ. Після війни структури Біло-

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 750, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

руської греко-католицької церкви, як і Української греко-католицької церкви, були знищені, її діяльність заборонена, очільники репресовані або змушені були виїхати на Захід, а парафії приєднані до Російської православної церкви.

Релігійно-церковна діяльність А. Шептицького спрямовувалася на розширення сфери впливу Греко-католицької церкви. Він невпинно повторював, що її роль в Україні є особливою, бо саме через цю церкву має бути покладено початок з'єднанню Заходу і Сходу, розумів нагальну потребу примирення православних і греко-католиків. З одного боку, він доклав чимало зусиль для створення католицького патріархату, до складу якого мало увійти і Полісся, а з іншого — підтримував білоруський рух у Вільно. А. Шептицький вважав, що між церквою і національною культурою не повинно бути антагонізму, він пропагував ідею “християнської” культури, розуміючи під нею необхідність розвитку місцевих культур у рамках християнських етичних цінностей¹⁷. Митрополит вважав, що унія — це не підпорядкування однієї Церкви іншій, а радше синтез-сопричастя і діалог між Сходом та Заходом.

¹⁷ Васьків А. Культурологічна концепція митрополита А. Шептицького. С. 41–42.

Walki uliczne w Grodnie w lipcu 1920 r. polskiej broni pancernej z sowiecką kawalerią

Od 18 do 23 lipca 1920 r. toczyła się bitwa o Grodno, w której uczestniczyły po stronie sowieckiej 3 Korpus Kawalerii komkora Gaja Dmitriewicza Gaja i część 4 Armii komandarma Jewgienija Nikołajewicza Siegiejewa, a po stronie polskiej grupy wojsk generałów Adama Mokrzeckiego i Lucjana Żeligowskiego. Przebieg tych bojów jest niezmiernie interesujący z punktu widzenia rozwoju sztuki wojennej (teoria i praktyka działań w mieście). w Grodnie bowiem, podczas walk ulicznych doszło do konfrontacji klasycznej kawalerii nie tylko z piechotą, lecz także z czołgami — nową bronią, która dopiero niedawno, w 1916 r., pojawiła się na polu bitwy.

Żadna z obowiązujących w Polsce w 1920 r. instrukcji walki nie regulowała jeszcze zasad wykorzystania czołgów do działań przeciwko kawalerii. Istniała jedynie Instrukcja tymczasowa zwalczania jazdy przez piechotę¹ zatwierdzona do użytku przez szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego 24 czerwca 1920 r. Sporządzono ją na podstawie doświadczeń zebranych podczas bojów prowadzonych na Ukrainie od 26 maja 1920 r. z 1 Armią Konną komandarma Siemiona Michałowicza Budionnego. Wskazywano w niej, że “Przy ataku, jazda liczy na nagłe i niespodziewane natarcie, a co za tym idzie, na wywołanie zamieszania i popłochu w piechocie. Jeśli jej uda się to osiągnąć — ma zapewnione zwycięstwo nawet wobec przewagi piechoty, jeśli nie — jest stracona, nawet wobec słabszego przeciwnika”². w instrukcji akcentowano: “Zasadą jest nie dać się zaskoczyć i utrzymać inicjatywę działania we własnych rękach”³.

Wyjaśniano, że podstawowym działaniem taktycznym “jazdy bolszewickiej, jest nie postrzeżone przedostawanie się przez linię bojową i operowanie przeciw rezerwom i taborom, rozlokowanym w tyle po wsiach lub miastecz-

¹ Instrukcja tymczasowa zwalczania jazdy przez piechotę. Wydana przez Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich (Sztab Generalny). Warszawa, 1920. Oddział I, Sekcja Wyszkożenia i Regulaminów.

² Ibidem, S. 5.

³ Ibidem.

kach. Dlatego też wszystkie oddziały zakwaterowane w rejonie przyfrontowym i dalszym, a szczególnie tabory, winny być przygotowane na takie niespodzianki. z pomiędzy oddziałów zakwaterowanych w danej miejscowości, musi być wyznaczony oddział będący stale w pogotowiu. Oddział ten ma za zadanie odparcie ewent. ataku nieprzyjacielskiej jazdy. w pierwszym rzędzie w skład powyższego oddziału winny wchodzić K. M.⁴. wraz z ich obsługą. Wszelkie wejścia do miejscowości muszą posiadać odpowiednie barykady, które by uniemożliwiły przedostanie się jazdy nieprzyjacielskiej do środka miejscowości. [...] Budynki, parkany i ogrody każdej miejscowości zmuszają jazdę do działania wyłącznie wzdłuż ulic lub luk między domami. Obsadzenie tychże przez własne K. M. sprowadza atak jazdy na przygotowane właśnie punkty obrony⁵. Mocno podkreślano, że w walce ze spieszoną jazdą szala zwycięstwa przechyla się również wyraźnie na stronę piechoty. Na korzyść jej wypada zawsze przewaga ogniowa. Wynika ona z zależności jazdy od jej koni. Konieczność pozostawienia części swej siły przy koniach osłabia siłę ogniową i ruchliwość jazdy. O ile możności należy się starać dostać pod ogień konie stojące w odwodzie. w razie niemożności przeprowadzenia tego zadania z linii bojowej, kieruje się przeciw nim specjalne oddziały⁶.

W tekście instrukcji nie wyjaśniono, co jej autorzy rozumieli pod określeniem *specjalne oddziały*, które miały być użyte do ataku na odwody przeciwnika, szczególnie na pozostawione z tyłu grupy koniowodnych pilnujących koni. Pewnym jednak jest, iż do takich działań wysmienicie nadawały się pojazdy pancerne z 1 Pułku Czołgów.

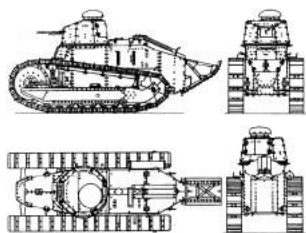
Pułk ten przyjechał z Francji do Polski wiosną 1919 r. razem z całą "błękitną" armią gen. Józefa Hallera. Był bogato wyposażony, gdyż posiadał aż 120 czołgów Renault FT 17, wyprodukowanych przez firmę L. Renault w Bilancourt pod Paryżem. Były to pierwsze czołgi o klasycznej konstrukcji — typowej dla prawie wszystkich budowanych później pojazdów. Konstrukcja ta charakteryzowała się przedziałem bojowym dla załogi z przodu, uzbrojeniem umieszczonym w pełni obrotowej wieży i przedziałem napędowym z tyłu. Czołg ten przeznaczony był do wsparcia piechoty, dlatego rozwijał niewielką prędkość: 7,8 km/h na utwardzonej drodze, 6 km/h w terenie. Jego niewielkie rozmiary, będące zaletą, powodowały pewne problemy z pokonywaniem brodów, okopów i rowów, co starano się zniwelować za pomocą „ogona” — specjalnej konstrukcji montowanej z tyłu kadłuba. Tak wyposażony mógł łą-

⁴K. M. — karabiny maszynowe.

⁵Ibidem, S. 6–7.

⁶Ibidem, S. 8.

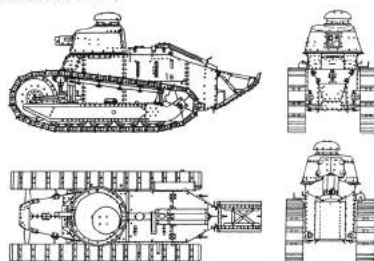
twiej pokonywać przeszkody terenowe: stoki o pochyłości do 45°, przeszkody pionowe 60 cm, drzewa o średnicy 20–25 cm, rowy o szerokości 1,8 m, brody — 70 cm. Zbiornik materiałów pędnych miał objętość 90 litrów, co wystarczyło na przebycie około 60 km. Zużycie paliwa było bowiem ogromne, wynosiło 150 litrów na 100 km. z tego też powodu pojazdy te były z zasady dowożone samochodami lub koleją możliwie jak najbliżej miejsca użycia bojowego. Ich ciężar wynosił od 6,5 do 6,7 t, w zależności od zainstalowanego uzbrojenia. Silnik był czterocylindrowy o mocy 40 KM, chłodzony cieczą. Paliwo — benzyna. Wymiary: długość bez ogona 4,04 m, z ogonem — 4,94 m, szerokość — 1,74 m, wysokość — 2,14 m., przeswit pod dnem — 41–50 cm. Pancierz nitowany z płyt walcowanych od 6 do 22 mm. Czołg uzbrojony był w działo 37 mm Puteaux SA-18 lub jeden ciężki karabin maszynowy 8 mm Hotchkiss, umieszczone w wieżyczce obrotowej. Przewożony zapas amunicji: 240 pocisków do działka lub 4800 naboji do karabinu maszynowego⁷. Załogę czołg stanowiło 2 ludzi: kierowca i strzelec.

Лесной танк «Рено» FT-17 в пулеметном варианте (Char Mitrailleur 8 mm) с классической башней.

Foto. 1. Czołg Renault FT 17 z działem 37 mm Puteaux — widok z boku, z góry, z tyłu i z przodu.

Лесной танк «Рено» FT-17

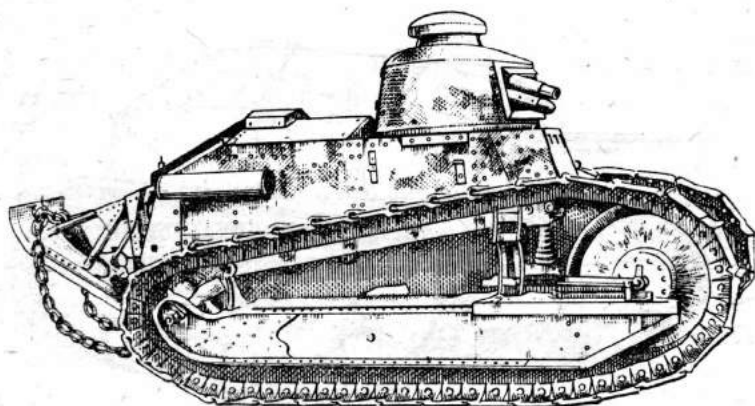

Fot. 2. Czołg Renault FT 17 z karabinem maszynowym 8 mm Hotchkiss — widok z boku, z góry, z tyłu i z przodu.

1 Pułk Czołgów podzielony był na dwa bataliony, w każdym istniały dwie kompanie. Kompania składała się z trzech plutonów. Pluton liczył pięć czołgów, z tego trzy były uzbrojone w działo 37 mm Puteaux SA-18 (w tym czołg dowódcy plutonu), oraz dwa uzbrojone w karabin maszynowy 8 mm Hotchkiss wz. 14. Chrzest bojowy polskie czołgi przeszły w sierpniu 1919 r.

⁷ Encyklopedia Wojskowa pod red. O. Laskowskiego. T. VII, z. 63. Warszawa, 1937. S. 182; Zob. też Федосеев С. Танки первой мировой войны. Иллюстрированный справочник. Москва, 2002. С. 109–129; Энциклопедия танков. Полная энциклопедия танков мира 1915–2000 гг. Москва, 1998. С. 49–50.

podczas walk o Bobrujsk, gdzie skutecznie zaatakowały pozycje bronione przez żołnierzy Armii Czerwonej. Walnie przyczyniły się do zajęcia miasta i oczyszczenia brzegu Berezyny z sił przeciwnika. Pod koniec września 1919 r. efektywnie wspierały polską piechotę pod Dyneburgiem. Następnie wzięły udział w obronie Równego od 3 do 5 lipca i Wilna od 9 do 14 lipca 1920 r. To właśnie podczas tych bojów załogi czołgów zdobyły spore doświadczenie bojowe, które zaprocentowało w bojach o Grodno.

Fot. 3. Czołg Renault FT 17 z działem — widok ogólny

Nacierający na Grodno sowiecki 3 Korpus Kawalerii składał się z dwóch dywizji: 10 Dywizji Kawalerii komdywa Mikołaja Dmitriewicza Tomina i 15 Dywizji Kawalerii komdywa Aleksandra Matuzienko. Pierwszą z nich sformowano z robotników uralskich do walki z „białymi” wojskami admirała Aleksandra Kołczaka na Froncie Wschodnim. Po ich pokonaniu, w maju 1920 r. przegrupowano ją na front polski. Dywizja miała dużą wartość bojową, gdyż liczyła przeszło 3 tys. ludzi (szabel) i 12 dział. Organizacyjnie była podzielona na trzy brygady, w każdej po dwa pułki. Tylko III Brygada miała jeden pułk. Brakowało w niej 59 Pułku Kawalerii, gdyż 25 maja 1920 r. koło miasteczka Boguszewicze (Bohuszewicze) nad Berezyną prawie w całości przeszedł na stronę polską. Pułk ten bowiem powstał z jednego z orenburskich pułków kozackich w którym służyli kozacy, nieprzychylnie nastawieni do bolszewizmu. Druga dywizja — 15 Dywizja Kawalerii, utworzona w większości z kozaków kubańskich, miała mniejszy potencjał bojowy, ponieważ poniosła znaczne straty w trakcie pierwszej nieudanej ofensywy Frontu Zachodniego przeciwko Polakom w maju 1920 r. Liczyła ona niecałe 2 tys. lu-

dzi, lecz do walki konno można było użyć tylko połowę. Pozostali bowiem nie posiadali koni. Ograniczoną wartość miała artyleria dywizji, która tworzyło tylko 8 dział. Możliwości bojowe 3 Korpusu Kawalerii zwiększała 164 Brygada Strzelców, którą na czas operacji grodzieńskiej dowódca 4 Armii podporządkował kokorowi Gajowi. Miała ona z rejonu Wilna maszerować przez Orany w kierunku Grodna⁸.

Wyszkolenie jeździeckie większości "bojów" korpusu było niezłe. Preferowali więc bój w konnym szyku i atak z wykorzystaniem białej broni. Nie lubili walki pieszo, szczególnie w dużych zgrupowaniach i na szerokim froncie oraz w mieście. Prawdopodobnie dlatego, że znacznie gorzej strzelali niż piechota. Większość z nich miała problemy z obsługą broni maszynowej i technicznych środków łączności, nie umiała skutecznie zwalczać broni pancernej. Zabrakło bowiem czasu na solidne przeszkolenie. Niechętnie walczyli także w nocy. Mimo to byli to dobrzy żołnierze. Ich walory ujawniały się najlepiej w działaniach zaczepnych. Bolszewicy bowiem, dzięki zmasowanej agitacji, potrafili ich przekonać o potrzebie walki z polskimi panami i burżuazją aż do ostatecznego zwycięstwa. Braki w wyszkoleniu bojowym nadrabiali więc dobrym morale. Ich duch ofensywny narastał w miarę odnoszonych sukcesów.

Przeciwnikiem sowieckich kawalerzystów w pierwszej fazie walk o Grodno trwających od 18 do 20 lipca była improwizowana załoga twierdzy, którą stanowiły resztki 2 Dywizji Litewsko-Białoruskiej, batalion zapasowy, etapowy i wartowniczy (w ich szeregach było 1600 nie wyszkolonych ochotników), wspieranych przez nieliczną artylerię i wspomaganą przez czołgi. 19 lipca załoga liczyła około 5200 bagnatów, 500 szabel, 30 karabinów maszynowych, 14 dział i 43 czołgi oraz pociąg pancerny "Mściciel". Obroną miasta i twierdzy kierował dowódca Okręgu Generalnego Grodno gen. Adam Mokrzecki.

17 lipca, to jest w przeddzień podejścia głównych sił sowieckiego 3 Korpusu Kawalerii obrona twierdzy była dopiero organizowana. Czasu było mało, poza tym do obsady fortów potrzeba było licznej załogi. Tej jednak brakowało, dlatego też obsadzono głównie forty na najbardziej zagrożonych kierunkach. Na odcinek północno-zachodni skierowano batalion zapasowy Grodzieńskiego Pułku Strzelców i 3 Krakowski Batalion Etapowy, na odcinku północno-wschodni wysłano batalion zapasowy wartowniczo-etapowy i kompanię marszową 28 Pułku Piechoty, zaś na odcinek południowo-wschodni tylko 1 kompanię 9 Batalionu Etapowego. z braku sił nie obsadzono odcinka południowo-zachodniego. z artylerii na stanowiskach na północy było tyl-

⁸ Гай Г. На Варшаву! Действия 3 Конного Корпуса на Западном Фронте. Военно-исторический очерк. Москва, 1928. С. 67.

ko kilka dział 2 Pułku Artylerii Polowej, zaś na południu — pluton artylerii ciężkiej. Większość odwodu, w tym dwa zapasowe szwadrony 13 Pułku Ułanów, stała w centrum miasta na Placu Teatralnym⁹.

W odwodzie tym była także 2 kompania czołgów por. Stanisława Jackowskiego należąca do 1 Pułku Czołgów. Kompania ta posiadała 19 pojazdów pancernych: 5 czołgów w każdym z trzech plutonów i 4 czołgi zapasowe. Razem z dowództwem I batalionu czołgów i plutonem reparacyjno-transportowym, przyjechała 15 lipca 1920 r. transportem kolejowym do Grodna, gdzie została oddana do dyspozycji gen. Mokrzeckiego¹⁰. Na jego rozkaz 17 lipca kompania czołgów, po wyładowaniu się z kolejowych platform, stanęła w pogotowiu na podwórzu grodzieńskiego gimnazjum. Swoją część reparacyjną i transportową (jeden samochód osobowy, dwa półciężarowe i jeden ciężarowy, przyczepa warsztatowa i kuchnia polowa) odesłała jednak za Niemien, na stację kolejową Łosośna. 18 lipca o świcie przywieziono kolejną z Lidy także 1 kompanię czołgów, która miała 24 pojazdy pancerne. z nieznanych powodów kompania ta nie weszła jednak w skład załogi Grodna, podobnie jak pociąg pancerny „Mściciel”, który razem z nią przyjechał z Lidy. Czołgi załadowane na platformach kolejowych stały na stacji w Grodnie, natomiast tabor samochodowy kompanii odesłano na stację Łosośna.

Oprócz czołgów siły załogi powiększały oddziały piechoty. Do końca 17 lipca dotarły bowiem do Grodna resztki Grupy Operacyjnej gen. Aleksandra Boruszcza, która pomimo wysiłków nie zdołała powstrzymać natarcia sowieckiej 4 Armii i 3 Korpusu Kawalerii na Wilno. Po jego utracie gen. Boruszcza wycofywał się na zachód i doprowadził część swoich oddziałów do Grodna. Wieczorem 18 lipca nadciągnęła straż tylna 2 Dywizji Litewsko-Białoruskiej w składzie: I batalion Kowieńskiego Pułku Strzelców i dywizjon 13 Pułku Ułanów.

Za ostatnimi oddziałami 2 Dywizji Litewsko-Białoruskiej od strony Oran w kierunku twierdzy grodzieńskiej maszerował 3 Korpus Kawalerii komkora Gaja. Miał on dużą wartość bojową. w przeddzień rozpoczęcia ofensywy sowieckiego Frontu Zachodniego 3 lipca 1920 r. liczył 10 044 ludzi (żywych), z tego: 367 osób stanowił komstostaw (kadra dowódcza), 4202 szabel, 1780 bojców (pieszych), którzy dysponowali 48 karabinami maszynowymi, 20 działami, 9 066 końmi oraz 970 wozami i taczankami¹¹. w zdobytym 14

⁹ Szerzej zob. M. Wąsowicz Obrona Grodna (19 czerwca 1920 r.) // Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej. 1970. № 59. S. 181–184.

¹⁰ M. Piwoszczuk Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów. Warszawa, 1935. S. 55.

¹¹ Гай Г. На Баршавы... с. 244.

lipca Wilnie sowiecka kawaleria zdobyła wielkie ilości materiału wojennego, broni, amunicji, a nawet jeden samolot.

O godz. 20.00 17 lipca sztab 3 Korpusu Kawalerii przybył do Oran, gdzie doręczono mu rozkaz dowódcy 4 Armii, który nakazywał opanować Grodno do końca 18 lipca. z przekazanych sztabowi informacji wynikało, iż polski garnizon jest nieliczny. Od strony Białegostoku nadchodzą jednak znaczne siły polskie. Informacje o przeciwniku utwierdziły komkora Gaja w przekonaniu, że trzeba możliwie jak najszybciej zdobyć Grodno, aby uniemożliwić Polakom skoncentrowanie w twierdzy znacznych sił. Nie wiedział, że jego załoga jest znacznie silniejsza niż mu donoszono. Szczególnie duży błąd sowieckie organa rozpoznawcze popełniły w ocenie sił pancernych. Wieczorem 17 lipca w Grodnie było bowiem już 19 czołgów, a nie 4. Kolejne 24 czołgi jechały już do twierdzy.

Po krótkiej retabacji sił późnym wieczorem 17 lipca 3 Korpus Kawalerii ruszył na Grodno. Prawoskrzydłowa 15 Dywizja Kawalerii, która maszerowała między biegiem Niemna a torem kolejowym prowadzącym z Grodna do Wilna, miała nie później niż o godz. 24.00 18 lipca zaatakować od północy twierdzę grodzieńską. w trakcie tego marszu, po opanowaniu rejonu Hoża, jedna jej brygada miała przeprowić się na lewy brzeg Niemna, aby odciąć odwrót załodze Grodna na zachód. 10 Dywizja Kawalerii, posuwając się po obu stronach magistrali kolejowej, miała do godziny 22.00 18 lipca przeciąć linię kolejową Grodno-Lida w rejonie miejscowości Szczeczynowo, a następnie nacierać na twierdzę od wschodu. Za konnicą miała podążać 164 Brygada Strzelców, która do wieczora 22 lipca miała przybyć do Grodna i tam zatrzymać się jako odwód.

Ze względu na ogromne przemęczenie ludzi i koni do godziny 20.00 18 lipca 15 Dywizja Kawalerii doszła tylko do Hożej i Leśnicy, natomiast 10 Dywizja Kawalerii dotarła do obszaru Rybnicy, wysuwając 57 Pułk Kawalerii do Jezior. Za konnicą nie nadążała artyleria, która pozostała z tyłu na odległość 40–50 km¹². Po otrzymaniu meldunków dowódców dywizji i brygad o złym stanie fizycznym oddziałów, komkor Gaj podjął decyzją zatrzymania się na kilkugodzinny nocny odpoczynek. Dopiero rano 19 lipca miano wznowić marsz w kierunku Grodna. Jak pisze Gaj, w nocy wysłano w kierunku twierdzy grodzieńskiej silne patrole rozpoznawcze. Miały one nie tylko zebrać informacje o organizacji polskiej obrony, lecz także nocnymi działaniami niepokoić załogę twierdzy¹³. Tak też się stało, gdyż już w nocy z 18

¹² Ibidem, S. 68.

¹³ Ibidem, S. 69.

na 19 lipca czołowe siły sowieckie nawiązały styczność bojową z wysłanymi na przedpole twierdzy patrolami rozpoznawczymi batalionu wartowniczego, który obsadzał Fort XII i XIIIa w rejonie miejscowości Grandzicze i Łapienki.

Zgodnie z rozkazem komkora Gaja o świcie 19 lipca 1 Brygada Kawalerii należąca do 15 Dywizji Kawalerii pomaszerowała z rejonu Hożej w stronę Niemna. Po przepłynięciu się na lewy brzeg Niemna w rejonie Kukali, na północ od Żarnicy, ruszyła z północnego zachodu na Grodno, aby zaatakować twierdzę od tyłu.

Główne siły 3 Korpusu Kawalerii rozpoczęły natarcie na Grodno o godzinie 4.00 rano. Było ono słabo wspierane przez artylerię, gdyż dywizje miały tylko po jednej baterii. Reszta dział pozostała z tyłu. 15 Dywizja Kawalerii atakowała od północnego-wschodu w kierunku miejscowości Grandzicze, natomiast 10 Dywizja Kawalerii od wschodu przez Kazimirówkę. Prawoskrzydłowa 2 Brygada Kawalerii z 15 Dywizji Kawalerii, nacierająca pieszo od północy wzdłuż Niemna, uderzyła na Fort XIII i miejscowość Grandzicze, zaś jej lewy sąsiad — 3 Brygada Kawalerii na Fort XII i miejscowość Łapienki. Drugi związek taktyczny komkora Gaja — 10 Dywizja Kawalerii skierował swoją 1 Brygadę Kawalerii (55 i 56 Pułk Kawalerii) z miejscowości Werbiszki na Putryszki, 2 Brygadę Kawalerii z Rybnicy na Wiercieliszki, natomiast 57 Pułk Kawalerii stojący w rejonie Jezior otrzymał rozkaz przerwania, pomiędzy miejscowościami Skołubowo-Szczeczynowo, linii kolejowej z Grodna na Mosty. 60 Pułk Kawalerii tworzył dywizyjny odwód¹⁴.

Słabo wspierane przez artylerię rosyjskie natarcie posuwało się bardzo niemrawo. Załoga Fortu XIII — w sile dwóch kompanii z batalionu wartowniczego — dopuściła pierwszy rzut 2 Brygady Kawalerii aż do zasieków z drutu kolczastego, a tam powstrzymała skoncentrowanym ogniem piechoty i karabinów maszynowych. Znacznie pomyślniej przebiegło natarcie 3 Brygady Kawalerii z folwarku Dąbrowa na obsadzone tylko przez dwie kompanie batalionu wartowniczego i pluton szkoły podoficerskiej Forty XIIIa i XIIb, położone koło wsi Łapienki. Miała ona bowiem wsparcie baterii artylerii, dzięki czemu zdołała wyprzeć polską obsadę z tych polowych umocnień obiektów, nazywanych na wyrost fortami. Następnie atakująca pieszo 3 Brygada Kawalerii opanowała Łapienki, a później — atakując już konno — zajęła Grandzicze (rozbiła tam polską kompanię wartowniczą), wychodząc na tyły broniącej się polskiej załogi Fortu XIII. Zagrożone okrążeniem, resztki batalionu wartowniczego uciekły w stronę miasta. Na wieść o tym wycofała się z Fortów XII i XIIIa ich załoga złożona ze słuchaczy szkoły podoficerskiej. Sytu-

¹⁴ Ibidem, s. 72.

acja stała się dramatyczna, gdyż bateria rosyjska zaczęła ostrzeliwać miasto, a korzystając z zamieszania, obie sowieckie brygady kawalerii bardzo szybko, prawie bez przeszkód, zaczęły przesuwać się w stronę Grodna. 2 Brygada Kawalerii szła przez miejscowość Przysiółki, zaś 3 Brygada Kawalerii przez Dziewiątówkę. O godzinie 11.00 północne przedpole miasta, od Przysiółek po Kulbaki, było już opanowane przez czerwoarmistów. Ich czołowe siły zaczęły wchodzić do miasta.

Aby ratować położenie, gen. Mokrzecki wprowadził do boju swój nieliczny odwód, gdyż jego większość (Lidzki Pułk Strzelców, II batalion Kowieńskiego Pułku Strzelców i dywizjon 13 Pułku Ułanów) — na skutek alarmujących informacji o przekroczeniu Niemna na północ od Grodna — już o godzinie 7.00 rano na jego rozkaz pomaszerowała lewym brzegiem Niemna w stronę Sopockiń. Poza tym batalion ochotniczy kpt. Mariana Zyndrama-Kościalkowskiego posłano na południowo-wschodni skraj Grodna celem obsadzenia rejonu Pohoran. w południe 19 lipca w odwodzie gen. Mokrzeckiego znajdowało się tylko 1270 bagnatów, 380 szabel, 8 ciężkich karabinów maszynowych, 2 działa i 19 czołgów.

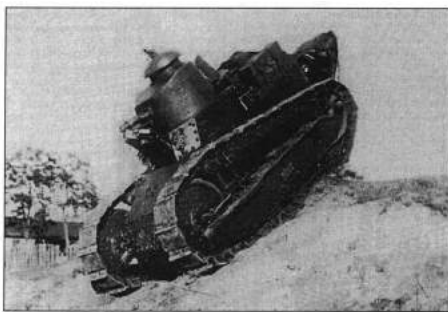
Rozpoczął się bój na skraju miasta, który ze względu na zdemoralizowanie polskiej piechoty poniesioną klęską, nie dawał nadziei na powodzenie. Trzeba było sięgnąć po nadzwyczajne środki. O godzinie 12.15 dowódca załogi Grodna wydał rozkaz wprowadzenia do boju czołgów. Pierwszy ruszył III pluton dowodzony przez ppor. Bohdana Jeżewskiego. Miał on wesprzeć batalion wartowniczy i pomóc mu odzyskać Grandzicze. Ostatecznie wokół plutonu czołgów skupiło się około pół kompanii z jej dowódcą. Dysponując tą niewielką osłoną, czołgi zaatakowały napotkane na przedmieściu Kołża części 2 Brygady Kawalerii 15 Dywizji Kawalerii, a po ich rozproszeniu pojechały w stronę Małyszczyny. Komkor Gaj relacjonuje, że dopiero w tym boju jego kawalerzyści po raz pierwszy zobaczyli czołgi, nie wiedzieli więc jak z nimi walczyć¹⁵. Ogień prowadzony z czołgowych dział i karabinów maszynowych był tak silny, że porozrywane części 2 Brygady Kawalerii w dużym nieładzie musiały odejść w stronę Grandzicz. Odkryły w ten sposób prawe skrzydło i tyły 3 Brygady Kawalerii, która musiała również przerwać uliczny bój i wycofać się do Dziewiątówki.

Komkora Gaja, który w tym czasie znajdował się w sztabie 15 Dywizji Kawalerii, szczególnie zaniepokoiło ogromne załamanie ducha bojowego i morale czerwoarmistów. Dotychczas bowiem nie zetknęli się z bronią pancerną. Ich wiedza techniczna była wyjątkowo nikła. Nie mieli więc pojęcia,

¹⁵ Ibidem, S. 71.

w jaki sposób powstrzymać atakujące czołgi. To ich deprymowało. Biorąc pod uwagę istniejącą sytuację komkor Gaj rozkazał dowódcy 15 Dywizji Kawalerii: wycofać oddziały na linię Grandzicze — Łapienki, i tam zorganizować silną obronę; po przybyciu artylerii przejść ponownie do natarcia, wysuwając całą artylerię możliwie jak najdalej do przodu, aby czerwonoarmiści przekonali się o skuteczności ognia kierowanego przeciwko czołgom; nawiązać jak najszybciej łączność z 1 Brygadą Kawalerii i polecić jej żeby jak najszybciej uderzyła z zachodu na Grodno i opanowała mosty: drogowy i kolejowy¹⁶.

Wydając wspomniany rozkaz komkor Gaj nie wiedział, że po przełamaniu pierwszej polskiej pozycji obronnej w rejonie Jałowszczyzny, oddziały 10 Dywizji Kawalerii wtargnęły w głąb polskiego ugrupowania. Spieszona 1 Brygada Kawalerii, dzięki pomocy 58 Pułku Kawalerii z 2 Brygady Kawalerii, wyrzuciła Polaków ze wsi Putryszki i zajęła Fort X. Broniące się tam polskie oddziały wycofały się na drugą pozycję w rejonie wsi Kaplica Mała i Kaplica Wielka. Swoje zadanie wykonał 57 Pułk Kawalerii, który przeszedł przez Wiercieliszki i nie napotykając większego oporu w południe dotarł do toru kolejowego Grodno-Mosty. Koło dworu Skołubowo przerwał wspomniany tor, a następnie ruszył dalej. Po wyrzuceniu niewielkich polskich sił z Siwkowa znalazł się nad Niemnem.

Легкий танк «Рено» FT-17 преодолевает препятствие

Fot. 4. Czołg Renault FT 17 podczas pokonywania przeszkody

spiesznie wycofać się na północ. Ich sytuacja stała się jeszcze trudniejsza, kiedy zaatakowani zostali przez I pluton czołgów por. Michała Piwoszczuka należącego do 2 kompanii. Pluton ten bowiem na rozkaz gen. Mokrzeckiego o godzinie 13.00 wyruszył z Grodna w kierunku północno-zachodnim

Około godziny 14.00 natarcie 10 Dywizji Kawalerii zostało jednak zatrzymane przed Kaplicą. Na biegnącej bowiem niedaleko magistrali kolejowej Grodno-Orany-Wilno, na wysokości folwarku Stanisławów, stała załadowana na lorach 1 kompania czołgów licząca 24 pojazdy pancerne. Ogień karabinów maszynowych i działek rozproszył sowieckich kawalerzystów, którzy musieli po-

¹⁶ Ibidem, S. 71

z zadaniem wyparcia przeciwnika z folwarku Stanisławów, a następnie nacierania wraz z kompanią szkoły podoficerskiej w kierunku Małyszczyna.

Działania zaczepne obu plutonów czołgów dały efekt. Według oceny gen. Mokrzeckiego około godziny 15.00 sytuacja wydawała się opanowana. Północny odcinek obrony Grodna od Niemna do toru kolejowego Grodno-Wilno, tak łatwo zdobyty przed południem 19 lipca przez kawalerię Gaja, był sukcesywnie odbierany. III pluton czołgów z niewielkim oddziałem piechoty po wyrzuceniu 2 Brygady Kawalerii z Małyszczyny posuwał się na Grandzicze, I pluton czołgów osiągnął północy skraj miasta i nawiązał kontakt z kompanią szkoły podoficerskiej piechoty, 1 kompania czołgów, stojąca na torze kolejowym na wschód od folwarku Stanisławów, swoim ogniem blokowała jego przekroczenie przez 10 Dywizję Kawalerii, zaś pociąg pancerny "Mściciel", wysunięty bardziej w kierunku północnym, dawał silne ogniowe oparcie oddziałom polskim broniącym północno-wschodniego odcinka twierdzy. Jak pisze Gaj, o godz. 15.00 przeciwnik "rozpoczął przeciwnatarcie z rejonu Kaplicy na Putryzki. Jego natarcie wspierane było ogniem baterii artylerii i pociągów pancernych kursujących na linii Grodno-Kaplica"¹⁷.

Reszta 2 kompanii czołgów nie brała udziału w boju na północno-wschodnim skraju Grodna. Wykonywała bowiem inne zadanie. w chwili wdarcia się sowieckiej kawalerii na przedpole miasta, dowódca kompanii por. Stanisław Jackowski rozkazał II plutonowi por. Paczoskiego obsadzić most drogowy na Niemnie na szosie prowadzącej do stacji Łosośna. Pluton rozkaz ten wykonał, zajmując stanowiska po zachodniej stronie tego mostu. Trzeba było być nadzwyczaj czujnym, ponieważ mostem przejeżdżały niezliczone tabory należące do różnych oddziałów i uciekająca ludność cywilna.

Uderzenie na grodzieńskie mosty od północnego zachodu, już na zachodnim brzegu Niemna, był bardzo prawdopodobny. Zgodnie z planem komkora Gaja powinna to wykonać 1 Brygada Kawalerii z 15 Dywizji Kawalerii, która po przekroczeniu Niemna w rejonie Żarnicy pomaszerowała w stronę Grodna. w rejonie miejscowości Balla Kościelna jej ruch został jednak zatrzymany przez batalion zapasowy Grodzieńskiego Pułku Strzelców, który bronił Fortu I i zbudowanych obok niego umocnień polowych. Wszystkie ataki sowieckiej brygady były odpierane przez polską załogę. Oceniając, iż nie ma szans na przełamanie tej pozycji obronnej, dowódca 1 Brygady Kawalerii, kombryg Selnickij postanowił ją obejść od południowego zachodu.

Około godziny 12.00 sowieckie oddziały pomaszerowały w kierunku miejscowości Łabno-Ogrodniki, a stamtąd skierowały się na Podłabienie. Po opa-

¹⁷ Ibidem, S. 73.

nowaniu tej miejscowości uderzyły na Adamowicze, które zdobyły po krótkim boju. w ten sposób 1 Brygada Kawalerii przełamała zewnętrzną pozycję obronną twierdzy grodzieńskiej. w Adamowiczach dowódca brygady otrzymał meldunek, że jedna polska kompania piechoty naciera z Balla Kościelna w stronę Żarnicy, prawdopodobnie z zamiarem przeprowadzenia się tam na wschodni brzeg Niemna, a następnie uderzenia na tyły głównych sił 15 Dywizji Kawalerii, które w tym czasie prowadziły zacięty bój z załogą twierdzy. Aby do tego nie dopuścić, kombryg Selnickij zawrócił swój Zaamurski Pułk Kawalerii w stronę Żarnicy. Sowiecka kawaleria pojawiła się tam w chwili przeprawy polskiej kompanii. Zaskoczona kompania po zaciętym boju została rozbita, część jej żołnierzy zostało zarąbanych, wielu utopiło się w rzece.

Wysłanie na północ jednego pułku miało negatywne konsekwencje, gdyż dowódcy 1 Brygady Kawalerii zaczęło brakować sił do wykonania głównego zadania. Jego oddziały nacierały nadal w kierunku mostów, ale robiły to powoli i ostrożnie. Dopiero późnym popołudniem sowieccy kawalerzyści dotarli do wsi Baranowicze, gdzie ponownie natrafili na zorganizowaną polską obronę. Dopiero po zaciętym boju zmusili oddziały polskie do wycofania się na prawy brzeg rzeki Łosośna. Tam jednak Polacy obsadzili kolejną pozycję obronną, na której załamywały się ataki sowieckiej kawalerii. Polski opór stał się jeszcze mocniejszy po pojawieniu się na torach kolejowych przy stacji Łosośna pociągu pancernego "Mściciel" i eszelonu z załadowanymi na lory pojazdami pancernymi 1 kompanii czołgów. Ich działa bezkarnie ostrzeliwały z bliskiej odległości sowieckich kawalerzystów. w tych warunkach nie było mowy o dalszym natarciu i forsowaniu rzeki Łosośna¹⁸.

Wczesnym popołudniem gen. Mokrzeckiemu wydawało się, iż kryzys został zażegnany i tylko kwestią czasu będzie, kiedy polska załoga odzyska wszystkie utracone pozycje we wschodniej części twierdzy grodzieńskiej. Tymczasem sytuacja uległa zmianie. Pod Grodno przybyły bowiem opóźnione cztery baterie artylerii konnej. Całe 5 bateryjne zgrupowanie sowieckiej artylerii rozpoczęło ostrzał manewrujących na przedpolu Grandzicz czołgów 2 kompanii i towarzyszącej im piechocie. Nadeszła także informacja, że most kolejowy został zaminowany i w każdej chwili może zostać wysadzony. Aby nie dopuścić do odcięcia 1 kompanii czołgów załadowanej na lory oraz pociągu pancernego "Mściciel", polecono im odjechać na drugą stronę Niemna na stację Łosośna. Równocześnie zaczął się palić drewniany most drogowy. Pożar mostu wywierał deprymujące wrażenie na słabo wyszkolonych i nie ostrzelanych żołnierzach piechoty. Coraz częściej samowolnie odłączyli się od

¹⁸ Ibidem, S. 75; Encyklopedia Wojskowa pod red. O. Laskowskiego. T. III, z. 22. Warszawa, 1933. S. 190.

swoich kompanii i na własną rękę odchodzili na zachodnią stronę Niemna.

Rzeczywiście po południu 19 lipca nadeszły opóźnione cztery baterie artylerii 3 Korpusu Kawalerii. Komkor Gaj zarządził więc nowe natarcie na Grodno. Od strony Grandzicz i Łapieniek miała atakować 3 Brygada Kawalerii 15 Dywizji Kawalerii, zaś wzdłuż prawego brzegu Niemna przez Przyściółki i przedmieście Kołoża, w kierunku mostów — drogowego i kolejowego, miała nacierać 2 Brygada Kawalerii tej samej dywizji. Liczono, że na drugiej stronie Niemna pojawi się 1 Brygada Kawalerii i od zachodu dotrze do mostów. 10 Dywizji Kawalerii wykonać miała zadanie pomocnicze, które polegało na związaniu polskich sił natarciem na Grodno od wschodu na odcinku Putryszki — Kaplica.

Po przybyciu baterii artylerii wyraźnej poprawie uległo morale czerwonarmistów, którzy uwierzyli, że będą teraz mogli skutecznie zwalczać polskie czołgi. Ponieważ konie baterii artylerii były potwornie zmęczone forsownym marszem, czerwonarmiści 2 Brygady Kawalerii własnymi siłami wytoczyli działa na stanowiska, z których skoncentrowanym ogniem mogły ostrzeliwać szosę prowadzącą z Grodna do Grandzicz.

Pół godziny po zajęciu stanowisk ogniowych wszystkie pięć baterii oddanych przez komkora Gaja do wsparcia 15 Dywizji Kawalerii otworzyło huraganowy ogień na znajdujące się na przedpolu polskie czołgi i współdziałającą z nimi piechotę oraz na północny skraj miasta. Wykorzystując wsparcie artylerii 2 i 3 Brygada Kawalerii wznowiły natarcie od północnego wschodu na Grodno. Miało ono powodzenie, gdyż artylerii udało się szybko zneutralizować polskie czołgi. Jeden z nich trafiony pociskiem działowym zrzucony został z szosy do rowu. Chroniąc się przed kolejnymi pociskami pozostałe czołgi zawróciły w stronę miasta. Za nimi podążała sowiecka kawaleria. 2 Brygada Kawalerii wtargnęła na Przedmieście Kołoża, skąd skierowała się w stronę mostów próbując je uchwycić nagłym atakiem. Za kawalerzystami podążyły baterie artylerii konnej, które po zajęciu nowych stanowisk na przedmieściu Kołoża zaczęły ostrzeliwać zachodni brzeg Niemna, skąd strzelały działa polskiego pociągu pancernego i czołgów załadowanych na lory, oraz mosty — drogowy i kolejowy. Pociski sowieckie wywołały pożary w Zaniemeńskiej części Grodna.

Opanowanie przez 2 Brygadę Kawalerii Kołoży i prowadzących do mostów ulic, odcinało drogę do przeprawy siłom polskim walczącym jeszcze we wschodniej i północno-wschodniej części twierdzy grodzieńskiej. Wśród nich były dwa plutony czołgów 2 kompanii czołgów. Późnym popołudniem ich sytuacja stała się nadzwyczaj trudna. Wiadomość o wtargnięciu sowieckiej kawalerii do miasta oraz pożar mostu wywarły bowiem deprymujące wra-

żenie na słabo wyszkolonej i nie ostrzelanej polskiej piechocie, która im towarzyszyła. Jej stan szybko się zmniejszał, gdyż co chwila kolejni żołnierze opuszczali swój oddział i ratowali się ucieczką na zachodnią stronę Niemna.

Dopiero po pewnym czasie dowódcy wspomnianych dwóch plutonów czołgów zorientowali się, iż brakuje osłony piechoty. Por. Piwoszczuk, dowódca I plutonu, który bronił się w rejonie folwarku Stanisławów wysłał łączników do dowódcy kompanii szkoły podoficerskiej, aby dowiedzieli się, co się stało z piechotą. Nie doczekał się jednak odpowiedzi. Zobaczył natomiast, że drogą z Dziewiątówki wchodzi do miasta zwarte kolumny sowieckiej kawalerii. w tej sytuacji rozkazał przerwać działania obronne i skierować się w głąb miasta. Zostało to wykonane i czołgi — w ślad za przeciwnikiem — wjechały do centrum Grodna, gdzie napotkały “czerwone” konne oddziały. Mało ruchliwe czołgi nie były w stanie skutecznie walczyć z konnicą, która zrećnie się uchylała od bezpośredniego starcia. Największym zagrożeniem dla czołgów stała się konna artyleria. Niebezpieczny był również ogień baterii ciężkich dział, które strzelały z rejonu Cegielni. Były to polskie działa, które kawalerzyści Gaja zdobyli niespodziewanym atakiem.

Jadące ulicami miasta czołgi I plutonu, rozpraszając napotkane na trasie grupy kawalerzystów, konsekwentnie kierowały się w stronę mostu drogowego. Tuż przed nim, w ciasnej uliczce natknęły się na znaczniejszy oddział przeciwnika, który wcześniej próbował zająć most, został jednak odparty ogniem dział i karabinów maszynowych przez pilnujący przeprawy II pluton czołgów. O zaciętości boju świadczyły liczne zwłoki ludzi i trupy koni pozostałe na moście¹⁹.

Po zwycięskim boju, około godziny 17.00 czołgi I plutonu przejechały przez mocno już uszkodzony most i dotarły do stacji Łosośna, gdzie stał tabor samochodowy 2 kompanii czołgów.

Atakujący w kierunku Grandzicz III pluton czołgów ppor. Jeżewskiego, musiał również zawrócić, kiedy natrafił na silny ogień sowieckiej artylerii i stracił jeden pojazd. Przez pewien czas manewrujące na północnym skraju miasta, w rejonie cmentarza, czołgi odpierały ataki spieszonych kawalerzystów 2 Brygady Kawalerii. “W czasie manewrowania stanął czołg bombardiera Kazimierczaka, wobec czego kanonier Jakub Szewczuk, kierowca czołgu, wyszedł z czołgu by go uruchomić. w tym momencie został ciężko ranny w łopatkę. Równocześnie też pocisk armatni uderzył czołg w kapelusz wieży, którą zerwał, a bombardier Ignacy Kazimierczak, znajdujący się wewnątrz, został lekko ranny w głowę. Dowódca plutonu nakazał zmianę kierowcy,

¹⁹ M. Piwoszczuk, op. cit., S. 57.

strzelec pozostał ten sam. Podczas tych walk także w czołgu dowódcy plutonu zepsuła się armatka (została zerwana), dwa zaś czołgi zostały zepsute, wobec czego siła plutonu zmalała do minimum. Wykorzystując jeszcze broń zepsutych czołgów, pluton w dalszym ciągu odpierał natarcie. Zepsute czołgi plutonu ustawiono u wylotu ulicy z zadaniem obrony od strony miasta²⁰.

Jednak późnym popołudniem 19 lipca widząc, że coraz większe siły "czerwonej" kawalerii wchodzi do miasta, dowódca III plutonu ppor. Bohdan Jeżewski postanowił przebić się w stronę mostów. "Holując dwa czołgi i mając tylko dwa zdadne do użytku oraz 25 piechurów, przebił się przez zajęte już miasto, w kierunku mostu przez Niemen. Ruch plutonu był powolny z powodu holowania zepsutych czołgów. Ostatecznie akcja ta zakończyła się połowicznym sukcesem, gdyż pierwszy czołg ...holowany podczas skręcania zaczepił o żelazny słup i wywrócił się częściowo. Nie sposób było go podnieść w ogniu. Kanonier Antoni Nowotarski, nie zważając na ogień, zniszczył czołg częściowo". Do przeprawy na rzece pluton dojechał dopiero około godz. 20.00 tylko z czterema czołgami. "Most prawie rozbity był już w płomieniach, lecz bombardier Peas wjechał odważnie swym czołgiem i szczęśliwie dotarł do drugiego brzegu. Zdążył jeszcze drugi czołg przejść. Lecz niestety jeden dobry holujący i jeden holowany pozostały z braku benzyny. Załoga zdołała częściowo uszkodzić pozostawione czołgi". Wielki udział w uratowaniu większości pojazdów pancernych III plutonu miał plut. Franciszek Matjasik, który swoim czołgiem jechał na końcu. Kiedy kolumna zatrzymywała się, celem naprawy którejś z maszyn lub uzupełnienia paliwa, wówczas plut. Matjasik zostawał z tyłu, broniąc ogniem ze swojego czołgu dostępu do plutonu²¹.

Zdając sobie sprawę z trudnej sytuacji III plutonu 2 kompanii czołgów, około godziny 17.30 dowódca 1 kompanii czołgów, kpt. Władysław Kohutnicki wyładował I pluton czołgów por. Juliana Głowackiego i wysłał go do miasta na pomoc III plutonowi. Czołgi I plutonu por. Głowackiego przejechały wzdłuż i wszerz centrum miasta, rozpędzając napotkanych po drodze kawalerzystów sowieckich, ale nigdzie nie napotkały własnego poszukiwanego plutonu ppor. Jeżewskiego. Wobec tego odjechały z powrotem na zachodnią stronę Niemna.

Po przybyciu około godziny 20.00 resztek III plutonu na Zaniemeńską część Grodna, broniące dotychczas podejść do mostu czołgi II plutonu otrzymały rozkaz opuszczenia swoich stanowisk i odjazdu na stację Łosośna. Nie było bowiem już czego strzec: palił się most drogowy, którym przejechały

²⁰ Ibidem, S. 59.

²¹ Ibidem, S. 59-60

czołgi, drugi most drogowy był zniszczony, nie można było korzystać również z mostu kolejowego, gdyż wysadzone zostały około godziny 19.30 trzy jego przęsła. Wykonując ten rozkaz I pluton 1 kompanii czołgów i resztki III plutonu 2 kompanii czołgów pojechały na stację Łosośna, gdzie zostały załadowane na platformy kolejowe. Wcześniej to samo zrobiono z pojazdami pancernymi I i II plutonu czołgów 2 kompanii czołgów.

Nie napotykając zorganizowanego oporu do wieczora 19 lipca 1920 r. Grodno zostało opanowane przez sowiecki 3 Korpus Kawalerii. Nie oznaczono to jednak końca bitwy o twierdzę. w drugiej jej fazie — od 20 do 23 lipca — polskie zgrupowanie grodzieńskie zasilone zostało przez oddziały gen. Lucjana Żeligowskiego (wykrwawione 8 i 10 Dywizja Piechoty). w walkach tych również brały udział czołgi. 2 kompania czołgów współdziałała z XVIII Brygadą Piechoty próbującą wyprzeć kawalerię Gaja z Grodna. Po całodziennym boju 2 kompania czołgów odrzuciła na przedmieścia Grodna 3 Brygadę 15 Dywizji Kawalerii. Działania te odnotowano nawet w Komunikacie operacyjnym Oddziału III polskiego Sztabu Generalnego²². Odniesionego sukcesu nie można było jednak rozwinąć, gdyż zmieniła się sytuacja operacyjna w obszarze twierdzy grodzieńskiej. Sowiecka 15 Armia przełamała bowiem polski front nad Świsłoczą i ruszyła na Indurę, oskrzydłając siły polskie walczące w rejonie Grodna. Musiały one rozpocząć odwrót na zachód.

Utrata Grodna była dotkliwą porażką strony polskiej, gdyż przekreślała plan Naczelnego Wodza, Józefa Piłsudskiego zatrzymania ofensywy Armii Czerwonej na linii Niemna. Walki o twierdzę, w których znaczącą rolę odegrała polska broń pancerna prawie na tydzień zatrzymały jednak marsz 3 Korpusu Kawalerii Gaja na zachód. Korpus ten poniósł w ulicznych bojach dotkliwe straty przekraczające 500 poległych i rannych oraz utraconych 400 koni²³. Oddziały polskie dysponowały bowiem większą siłą ognia i lepiej były dostosowane do specyfiki walk ulicznych. Niestety, wskutek wadliwego systemu dowodzenia, tych atutów nie potrafiono w pełni wykorzystać i zadać kawalerii sowieckiej silnego ciosu. Ataki polskich czołgów i piechoty komkor Gaj odpierał dzięki wielkiej ruchliwości i sprawnemu manewrowaniu podległymi mu siłami.

²²O niepodległą i granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. Dok. Nr. 688, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 23 VII 1920 r. S. 585.

²³Гай Г. На Варшаву... c. 108.

Таццяна Казак (Варшава–Гродна),
магістр

Інтэлектуальныя сувязі Вільні і Гродна на прыкладзе дзеянасці Мечыслава Ліманоўскага

Адлегласць ад Гродна да трох сталіц — Мінска, Вільні і Варшавы — прыкладна аднолькавая, і вельмі часта інтэлектуальныя сувязі паміж нашым Гродна і гэтымі вялікімі гарадамі былі важнымі для развіцця мясцовай культуры, навукі, мастацтва.

Адным з вядомых віленскіх дзеячаў, які прымаў актыўны ўдзел у міжваенным культурным і навуковым жыцці Гродна стаў Мечыслаў Ліманоўскі (1876–1948 гг.) — геолог, географ, прафесар універсітэтаў у Вільні і Торуні, тэатральны крытык і рэжысёр. Нарадзіўся ён у Львове ў сям’і Баляслава Ліманоўскага, гісторыка, сацыёлага, вядомага палітычнага дзеяча. М. Ліманоўскі даследаваў горы, асабліва шмат працаў прысвечана Таграм, супрацоўнічаў з рознымі музеямі, арганізацыямі, у прыватнасці з Польскім краязнаўчым таварыствам¹. Таксама ён аўтар працы на французскай мове пра Нёман і Дзвіну².

Іншай сферай яго дзейнасці стаў тэатр, якім ён цікавіўся са школьных гадоў. М. Ліманоўскі пісаў рэцэнзіі на спектаклі, прымаў удзел у стварэнні “Teatru Powszechnego” у Варшаве. 29 лістапада 1919 г. разам з Юліюшам Астэрвай ён засноўвае ў польскай сталіцы тэатр “Reduta”. Так склалася, што пазней “Reduta” была перанесены ў Вільню, а ў сезоне 1926–1927 гг. адна з груп тэатра знаходзілася ў Гродне.

Тэатр “Reduta” быў установай эксперыментальнай, якая праз сваю дзейнасць стварала новае культурнае асяроддзе. Кіраўнікі гэтай установы прытрымліваліся вельмі прагрэсіўных поглядаў і пазіцый, такіх як артыстычна-этычнае выхаванне актораў, стварэнне новай арганіза-

¹ Zbigniew Wojcik. Mieczysław Limanowski // Polski Słownik Biograficzny. Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1935. S. 346–348.

² Limanowski M. Nord-West de la Pologne, bassin du Niemen et de la Dźwina: Druk. i Litografja Jana Cotty; Kasa im. Mianowskiego. Warszawa, 1934.

цыя працы ў тэатры, пошук новага сцэнічнага вобразу³. Тэатральная трупa складалася з артыстаў тэатру “Reduta”, а таксама з артыстаў-пачаткоўцаў Інстытута тэатра, якім кіраваў М. Ліманаўскі.

Роля М. Ліманаўскага ў арганізацыі і дзейнасці тэатра “Reduta” была адна з вядучых. Ён кіраваў Інстытутам тэатра, дзе выконваў абавязкі выкладчыка для актораў, чытаў ім лекцыі, займаўся прафесійнай падрыхтоўкай кадраў, а з дапамогай сваіх тэатральна-крытычных артыкулаў у газетах (у першую чаргу ў віленскім выданні “Słowo”) пашыраў веды пра тэатр сярод грамадскасці. Мечыслаў Ліманаўскі працягваў пісаць артыкулы пра пастаноўкі гарадзенскага тэатра і пасля таго, як “Reduta” пакінула Гродна. Адзін з артыкулаў пра пастаноўкі гарадзенскага тэатра падчас гастрояў у Вільні ў 1932 г. знайшоў сваё месца сярод артыкулаў, размешчаных у выданні крытычных рэцэнзій М. Ліманаўскага, надрукаванага ў 1992 г.⁴

11 верасня 1926 г. “Reduta” пачала сваю дзейнасць у Гродне спектаклем “Wyzwolenie” (“Вызваленне”) Станіслава Выспяньскага. Гродзенскай групай у сезоне 1926–1927 кіраваў Ежы Касоўскі, мастацкім кіраўніком быў Красоўскі, а музычным — Э. Дзевульскі. Грыневецкая займалася сцэнічнай пластыкай: “пластыкай танца, руху і жэстаў”. Адміністрацыйныя пытанні ў Гродне вырашаў Чэслаў Ухма⁵. Агульнае кіраўніцтва было за Юліюшам Астэрвай і Мечаславам Ліманаўскім. У гэты час тэатр “Reduta” складаўся з віленскай і гродзенскай групаў⁶

Тэатр не адразу з’явіўся ў Гродне, перад яго пераездам былі доўгія перамовы з мясцовымі ўладамі. У справе пераносу сезона ў Гродне ў ліставанні Ліманаўскага і Астэрвы з’яўляецца імя Юзафа Ядкоўскага як вельмі песімістычна настроенага ў гэтай справе, бо яшчэ ў жніўні 1926 г. не было вядома дакладна, ці “Reduta” будзе працаваць у Гродне⁷. Тэатр зрабіў у Гродне ў 1926 г. 24 прэм’еры, пры гэтым 12 спектакляў былі пастаўлены ўпершыню⁸.

³ Program Reduty. Sprawozdania. Plan objazdu po ziemiach Rzeczypospolitej. Nakładem Reduty. 1927. S. 5.

⁴ Limanowski M. Duchowość i maestia: recenzje teatralne 1901–1940 / Zebrał i oprac. Zbigniew Osiński. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1992. S. 453–456.

⁵ Szczublewski Józef. Żywot Osterwy. Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1973. S. 304.

⁶ Listy Juliusza Osterwy / wstęp napisał Jerzy Zawieyski. Warszawa, 1968. S. 78.

⁷ Listy / Mieczysław Limanowski, Juliusz Osterwa; oprac. i wstępem opatrzył Zbigniew Osiński. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. S. 100–102.

⁸ Szczublewski, J. Żywot Osterwy. S. 290.

У гэты перыяд кіраўнік тэатра Юліюш Астэрва, знаходзіўся ў Гродне і напісаў некалькі лістоў да сваіх калег ды сваякоў. У лісце ад 14 верасня 1926 г. да дачкі (Эльжбеты Астэрвянкі) ён пісаў: “Хацеў бы, каб ты пазнаёмілася з Гродна. Гэта мясціна трохку падобна да Вільні. Прыгожа паложаная на цудоўных берагах Нёмана. Я сябе адчуваю тут добра, можа нават лепш, чым у Вільні. Жыву ў гатэлі, але там толькі сплю, часцей прыбываю ў тэатры, у сваім вельмі маленькім пакоі, але добра аформленым, з відам на прыгожыя дрэвы ў парку. Тут працую і думаю пра Вас”⁹. У ягоным лісце да цесця Вільгельма Маліноўскага ад 19 студзеня 1927 г. ёсць цікавая інфармацыя пра расклад дня акторкі і жонкі (Ванды Астэрва): «Вандачка адчувае сябе ў Гродна вельмі добра. Маём вельмі прыгожы пакойчык у доме, які здымае “Reduta”. Паветра марознае, але здаровае. Ванда задаволеная — радуецца працы, рэпетыцыям, а ўсе радуецца Вандзе і дыхаюць над ёй. Санкамі прыязджае — абед у тэатры, дыскусіі па абедзе пры каміне, зноў рэпетыцыя, потым вачэра, зноў размовы і зноў санкамі дамоў [...] Тут мы граем прэм’еру [Lekkomyslna siostra]»¹⁰.

На працягу наступнага тэатральнага сезона 1927–1928 гг. у Гродне адбылося 144 спектаклі, на якіх прысутнічалі 31 992 гледачы (у сярэднім 222 гледачы на кожным спектаклі, ці 37% ад усіх гледачоў тэатра ва ўсіх гарадах), таксама было арганізавана 10 канцэртаў, якія наведалі 2030 чалавек. Асобна вылучаная група спевакоў дала шэсць прадстаўленняў з удзелам 1240 гледачоў. Тэатр “Reduta” праводзіў адукацыйную дзейнасць сярод моладзі, вайскоўцаў і чыноўнікаў. Так, спецыяльна для моладзі было праведзена 11 прадстаўленняў, для войска — 8, для Таварыства дзяржаўных чыноўнікаў (Stowarzyszenie Urzędników Państwowych) — чатыры¹¹.

Мечыслаў Ліmanoўскі быў у Гродне не толькі як прадстаўнік тэатра, а таксама як лектар, аб чым пішуць мясцовыя газеты. Так, на старонках выдання “Dziennik Kresowy” за 3 мая 1927 г. згадваецца, што прафесар М. Ліmanoўскі ў Гродне выступіў з лекцыяй пра Элізу Ажэшка. Трэба дадаць, што ён прымаў удзел у адкрыцці помніка пісьменніцы ў 1929 г. Выступаў з лекцыямі і па іншай тэматыцы, напрыклад, “Польша Славацкага і Пілсудскага”, якая была прамоўлена ў гарадскім тэатры 22 сакавіка 1932 г. падчас святкавання імянін Юзафа Пілсудскага (“Gazeta Grodzieńska”, № 79 “Ostatnie wiadomości grodzieńskie”).

⁹ Listy Juliusza Osterwy. S. 79.

¹⁰ Listy Juliusza Osterwy. S. 80–81.

¹¹ Program Reduty. S. 14.

Мечыслаў Ліманаўскі цікавіўся распаўсюдам і гісторыяй культуры святых. Ён напісаў артыкул пра Святога Мікалая — апекуна гандлёвых дарог у Вялікім Княстве Літоўскім¹². У 1938 г. выйшаў яго артыкул пад назвай “У справе культуры Барыса і Глеба ў Гродне”, часткова прысвечаны Каложскай царкве¹³. У ім ён падкрэсліваў сувязь Ніжняй царквы і Каложы і пісаў пра іх як пра храмы рэгіянальнага мастацтва. Сам жа артыкул утрымліваў аналіз культуры Барыса і Глеба і ролі ў яго фармаванні ракі Нёман. Ліманаўскі даследаваў Нёман як географ і геолог, з’яўляўся аўтарам раней згаданай кнігі пра Нёман і Дзвіну. У артыкуле Ліманаўскі распавядае, што ў 1937 г. на пасяджэнні Віленскага гістарычнага таварыства ён прадставіў дадзеныя пра тое, што Нёман быў у руках варагаў і выконваў функцыю самай кароткай гандлёвай магістралі з Кіева на Балтыку ў X–XII стст. Адсюль ён тлумачыў распаўсюджванне культуры Барыса і Глеба з Турава ў Слонім і Гродна.

Мечыслаў Ліманаўскі быў добрым калегам і сябрам Юзафа Ядкоўскага, менавіта ён выступіў з абаронай даследчыка падчас сходу, прысвечанага крытыцы археалагічных даследаванняў на Замкавай гары ў Гродне. Пазней выклаў свае тэзісы па абароне ў артыкуле на старонках часопіса “Marchołt”¹⁴, а пра раскопкі пісаў на старонках віленскага выдання “Słowo”¹⁵, “Gazeta Polska” (Варшава), “Dziennik Kresowy” (Гродна). Пасля ад’езду Ядкоўскага з Гродна ў Варшаву падтрымліваў калегу праз ліставанне і сустрэчы, аб чым сведчыць захаваная карэспандэнцыя¹⁶.

Артыкулы Ліманаўскага ствараюць вобраз Гродна для чытачоў. Тагачасныя вынікі археалагічных даследаванняў пашырылі ўяўленне пра гісторыю Гродна. Цяпер перыяд “рускай” гісторыі горада стаў вылучацца і польскімі навукоўцамі. Знойдзеная Ніжняя царква адназначна была праваслаўнай, што яшчэ раз пацвярджала факт ранейшага з’яўлення на гэтых землях праваслаўя, а не каталіцтва. Гэтая ўстаноўка не ўкладалася

¹² Limanowski M. Święty Mikołaj opiekun dróg handlowych przy końcu wieków średnich w Wielkim Ks. Litewskim. Pam. XI Zj. Geografów i Etnografów słowiańskich w Polsce, 1927.

¹³ Limanowski M. w sprawie kultu Borysa i Gleba w Grodnie // Prace Wil. Tow. Przyj. Nauk. Sekcja II. Wilno, 1938/39. S. 156–173.

¹⁴ Limanowski M. Sprawa góry zamkowej w Grodnie. // Marchołt. 1937. № 2. S. 171–195.

¹⁵ Trzy lata już nie wolno kopać Jodkowskiemu w Grodnie. // Słowo. 1937. № 156; w sprawie wandalizmu na zamku grodzieńskim // Słowo. 1937. № 203; w sprawie zamku grodzieńskiego // Gazeta Polska. 1937. № 206.

¹⁶ Muzeum Ziemi PAN. Archiwum Mieczysława Limanowskiego. J. 209, aneks 34. Listy od Józefa Jodkowskiego. Nr 15, 18, 19, 23, 25, 28, 30–32, 61, 76.

ся ў польскі погляд на гісторыю краю. Нават калі дакладна было вядома, што знайшлі няпольскія пабудовы, М. Ліmanoўскі казачна малое мінулае Гродна: “Мы знаходзімся на Замкавай гары, якая хавае ў сабе таямніцы. За святыняй мусіць быць дзядзінец, далей дамы баяраў. У гэтым рускім месцы, напэўна, будзе адкрыта лацінская капліца. Калі ў Львове польскія князёўны збудавалі сабе рымскую святыню, чаму б тады ў гэтых часах якая-небудзь польская князёўна не звязала б свой лёс з гродзенскай дынастыяй, збудавала б рымскі санктуарыум і пасылала б малітвы, каб братнія народы Русь і Польшча не ваявалі, а захацелі служыць спакою, будуючы мост як у казцы: Каляровага Усходу і Тэхнічнага Захаду”¹⁷.

Артыкулы М. Ліmanoўскага — публіцыстычныя паводле зместу і формы, і не з’яўляюцца крыніцай навуковых ведаў, бо пісаліся даследчыкам для азнамлення грамадскасці з станам справаў, звязаных з раскопкамі ў Гродне. Але яны малююць карціну адносін паміж навукоўцамі тагачаснай Польшчы і дэманструюць талент Ліmanoўскага як майстра публіцыстычнага п’ера, які ўмее прыгожа, праўда, ненавукова, апісваць падзеі мінулых часоў гродзенскай зямлі.

Большасць яго артыкулаў, змешчаных на старонках газеты “Słowo”, напісаны ў падобным стылі. Мэтай іх з’яўлялася прыцягненне ўвагі грамадскасці да знойдзеных помнікаў на Замкавай гары, а пазней і да дыскусіі, што разгарэлася вакол іх. Ліmanoўскі з вялікай павагай піша аб Ядкоўскім, лічыць яго “закаханым у Гродна, і чалавекам годным для гранд’ёзных адкрыццяў на Замкавай гары”. Ён зусім не крытычна ставіцца да методыкі правядзення даследаванняў 1931–1937 гг. і піша, што “Ядкоўскі акуратна адкапвае слой за слоem, якія захаваліся пад зямлёй, замалёўвае, фатаграфуе іх з п’етэтам выключным для Гродна”¹⁸. Нягледзячы на гэта, у сваіх артыкулах ён падымае злабадзённыя праблемы тагачаснай польскай навукі.

У 1937 г. на старонках часопіса “Marchoń” былі надрукаваны артыкулы, прысвечаныя аналізу методыкі археалагічных раскопак Юзафа Ядкоўскага. Спачатку свае доказы правільнасці правядзення даследаванняў прадставіў М. Ліmanoўскі, дзе ён крытыкаваў археолагаў Здзіслава Дурчэўскага і Рамана Якімовіча. Спроба апраўдання М. Ліmanoўскім Ю. Ядкоўскага не ўдалася. У сваім артыкуле ён стварае вобраз Юзафа Ядкоўскага як раскрытыкаванага без прычын, часта спасылаецца не на памылкі даследчыка, а на ўвогуле дрэнны стан польскай на-

¹⁷ Limanowski M. w Grodnie tysiąc lat temu. Słowo. 1937. № 179.

¹⁸ Limanowski M. w Grodnie kopie Jodkowski // Słowo. 1937. № 153.

вукі, на няўвагу да дзейнасці рэгіянальных музеяў, на адсутнасць дагістарычнай кафедры ва ўніверсітэце ў Вільні. Гэтыя фактары не здолелі апраўдаць Ядкоўскага, бо былі суб'ектыўнымі і не датычыліся непасрэдна метадыкі раскопак, якую Ліmanoўскі лічыў правільнай. А калі і былі пэўныя хібы, то яны былі не вартыя абмеркавання. Усе яго высновы выдаюць у ім геолога, які, на жаль, не разбіраецца ў археалагічнай справе.

Пісьмовая спадчына Мечаслава Ліmanoўскага захоўваецца ў архіве Музея Зямлі Польскай акадэміі навук у Варшаве. Яна складаецца з некалькіх комплексаў дакументаў: першы ўключае матэрыялы навуковай, літаратурнай і публіцыстычнай творчасці (54 архіўныя адзінкі і каля 500 назваў), другая змяшчае матэрыялы навуковай, выдавецкай, грамадскай і мастацкай дзейнасці (дзве адзінкі), трэцяя група ўтрымлівае біяграфічныя матэрыялы, чацвёртая — карэспандэнцыя¹⁹.

У ёй прадстаўлена карэспандэнцыя даследчыка з асобамі і ўстановамі, у тым ліку з Гродна. Сярод устаноў варта згадаць таварыства Элізы Ажэшкі і персанальна — Станіслава Земака, які напісаў афіцыйны ліст з запытаннем пра выступ падчас угодкаў смерці Э. Ажэшкі ў 1931 г.: “Гродна з штогадовым звычайем рыхтуецца да ўрачыстага адзначэння гадавіны смерці Элізы Ажэшкі. У бягучым годзе, як і ў папярэднія гады, акрамя традыцыйнай пілігрымкі на магілу Пісьменніцы, будзе арганізаваны вечар, прысвечаны Ёй у Тэатры, з прамовай на тэму творчасці Ажэшкі і Яе грамадзянскіх заслуг. Прафесар ужо два разы прамаўляў у нас на гэтую тэму і стаў прамоўца вельмі любімы ў Гродна, таму звяртаемся з просьбай аб лекцыі вечарам 17 мая гэтага году”.

Будучы прафесарам Віленскага ўніверсітэта, Ліmanoўскі мог атрымаць лісты з досыць праявістымі просьбамі, як напрыклад, ад Маўрыцыя О’Браяна дэ Ласі, тагачаснага прэзідэнта Гродна, які просіць дапамагчы ўладкаваць сына лаўніка Лазара Тарлоўскага з гродзенскага магістрата. Гэты студэнт скончыў першы курс фармацыі ў Празе, але бацьку не хапае сродкаў, каб ён там далей вучыўся. Таму О’Браян дэ Ласі звяртаецца, каб уладкаваць яго на медыцыну ці фармацыю ва ўніверсітэт Стэфана Баторыя, дзе працаваў прафесар. У лісце падкрэсліваецца яўрэйскае паходжанне хлопца, аднак, звяртаецца ўвага на тое, што ён быў у Коле палацістаў у гродзенскай гімназіі ў 1930 г., у доказ чаго былі высланы некалькі працаў гімназіста. О’Браян напісаў літаральна наступнае: “належаць

¹⁹ Wąsik Maria. Materiały Mieczysława Limanowskiego (1876–1948) // Materiały archiwalne twórczości naukowej geologów polskich w zbiorach Muzeum Ziemi PAN, Warszawa, 1996. S. 35–39.

да тыпу яўрэяў адданных ідэі збліжэння, прыняў польскую культуру”, і што “ў гродзенскіх умовах сярод яўрэяў такіх павінны падтрымліваць”.

Асобна вылучаюцца ў спадчыне даследчыка лісты ад Юзафа Ядкоўскага. Паходзяць яны з перыяда 1927–1938 гг. Большасць з іх з’яўляецца прыватнай карэспандэнцыяй, толькі пара напісана ад імя захавальніка (кусташа) Гродзенскага музея. 7 студзеня 1927 г. Ядкоўскі пісаў да М. Ліmanoўскага ў справе працаў у двары Новага і Старога замкаў у Гродне з нататкай на лісце “*ściśle poufne*” (строга канфідэнцыйна). Прычынай такой пазнакі з’яўляюцца абвінавачанні Стэфана Цыдзіка, тагачаснага віцэ-прэзідэнта і кіраўніка будаўнічага аддзелу магістрата, у ігнараванні меркавання спецыялістаў па ахове спадчыны. У гэты час пракладвалі каналізацыю ў двары Новага замка, а таксама пракапалі роў на Старым замку без умяшальніцтва спецыялістаў па спадчыне. Ядкоўскі заклікае да больш актыўнага пратэсту супраць гэтага чыноўніка. Ён піша: “Магістрат мае спіс гістарычных будынкаў у атчэнні якіх не могуць быць праведзены ніякія працы без папярэдняга паразумення з уладамі па ахове спадчыны. Гэты спіс быў падпісаны мною, як ахоўнікам помнікаў Беластоцкай акругі, і высланы (1923 г.) у Магістрат г. Гродна праз беластоцкага ваяводу”. Ядкоўскі, якому вельмі баледа справа захавання спадчыны горада, дадае ў канцы ліста: “Асабістых пастулатаў у гэтай справе не высюваю, таму што маю адно пастанаўленне: перанесці зборы Музея ў Замак і развітацца з Гродна, дзе знешнія [падкрэслена аўтарам — Т. К.] адносіны абцяжарваюць любыя працы”.

Найбольш лістоў паходзіць з 1937–1938 гг., і гэтыя гады былі для Юзафа Ядкоўскага аднымі з найгоршых, бо менавіта ў гэты час ён пакідае сваю працу ў музеі ў Гродне, пасля таго як быў зняты з кіраўніцтва археалагічнымі працамі на Замкавай гары. У ліставанні знаходзіцца вельмі шмат асабістых перажыванняў: “Павінен памалу забыць пратое, што нешта рабіў у Гродне, што гэта было камусьці патрэбна. Не ганяўся за лаўрамі, не ўмеў рабіць грошы, як іншыя выкарыстоўвалі чужы варштат працы. Не зрабіў для Гродна столькі колькі Тызенгаўз, а выйшаў з замку як Тызенгаўз з Гарадніцы, дзе ў яго адабралі нават асабісты кашалёк, каб шукаць прытулку, як жабрак у былых езуіцкіх мурах. Можа дадучь мне яшчэ магчымасць працаваць у больш спакойнай атмасферы, але шкада мне Гродна” (ліст ад 14 лістапада 1937 г.).

У 1938 г., калі Юзаф Ядкоўскі ўжо пастаянна жыве ў Варшаве, працуе ў Нацыянальным музеі, тон яго лістоў змяняецца. Ён пачынае больш пісаць пра штодзённыя клопаты сваёй сям’і, пра складанае фінансвае становішча, якое пагоршылася пасля ад’езду з Гродна. У лісце ад 21 ка-

стрычніка 1938 г. ён піша пра сваіх сясцёр, якія навучаюцца ва ўніверсітэце Стэфана Баторыя ў Вільні і просіць дапамагчы ў пошуку працы для малодшай — Ірэны. На гэтым лісце таксама ўказаны адрас, па якім, хутчэй за ўсё, жыла сям'я Ядкоўскіх у Варшаве — вуліца Пулаўская 28–19.

Безумоўна, Ю. Ядкоўскі не пакідае Гродна як даследчык. Так ён піша ў лісце ад 23 красавіка 1938 г.: “не спыняю працу пра сувязі Гродна з Памор'ем, Шчэцінам, а нават з Прагай у XI–XII стст. Довады маю бясспрэчныя”. Часам наведвае горад. У адным з лістоў ён піша: “У суботу па неабходнасці выбіраюся ў Гродна (за футрам і іншымі дробезямі) [...] Галя [жонка], аднак, у гэтай сітуацыі нават слухаць пра вяртанне ў Гродна не хоча” (1 снежня 1938 г.). У гэтым жа лісце дапускае, што мог бы вярнуцца да працы ў гродзенскім музеі, калі б яму дазволілі.

Мечыслаў Ліманаўскі адказваў на лісты, але хутчэй за ўсё яны не захаваліся. У дакументах прафесара таксама захоўваюцца чарнавікі яго артыкулаў у газеты, у тым ліку прысвечаныя гродзенскім справам.

Пасля Другой сусветнай вайны М. Ліманаўскі пераехаў у Торунь, дзе працаваў у мясцовым універсітэце.

Мечыслаў Ліманаўскі — яркая постаць як у гісторыі тэатра, так і ў сферы навукі міжваеннай Польшчы. Ён прадстаўляў Вільню як цэнтр культуры і навукі рэгіёна, а яго прафесійныя і прыватныя сувязі з Гродна садзейнічалі развіццю гродзенскага гарадскога жыцця.

Дадатак

Спіс артыкулаў Мечыслава Ліманаўскага, прысвечаных археалагічным раскопкам на Замкавай гары ў Гродне.

Sprawa góry zamkowej w Grodnie. // *Marchoń*. 1937. № 2. S. 171–195.

W Grodnie kopie Jodkowski // *Słowo*. 1937. № 153. S. 2.

Trzy lata już nie wolno kopać Jodkowskiemu w Grodnie. // *Słowo*. 1937. № 156.

Nauka w Polsce jest na szarym końcu // *Słowo*. 1937. № 161.

Pelargikon // *Słowo*. 1937. № 161.

W Grodnie tysiąc lat temu // *Słowo*. 1937. № 179.

Królowa Ingegarda // *Słowo*. 1937. № 193.

W sprawie wandalizmu na zamku grodzieńskim // *Słowo*. 1937. № 203.

Gardar-Gardarike-Grodno // *Słowo*. 1937. № 219.

W sprawie zamku grodzieńskiego // *Gazeta Polska*. 1937. № 206.

Niemiecki inwentarz archiwów Grodnia z 1916 r. Struktura, opis, stan zachowania

Podczas moich kilkumiesięcznych badań w Dreźnie, prowadzonych w latach 2007–2008 w Saskim Głównym Archiwum Krajowym (Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden — dalej: SHStA), przeglądając kolejne sygnatury rękopisów zgromadzonych w zespole Tajnego Gabinetu (“Geheimes Kabinett” — dalej: GK) natknąłem się na niewielki, liczący 10stron poszyt zatytułowany “Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916.”¹.

Znalezienie tego typu materiałów w archiwum drezdeńskim było dla mnie pewnym zaskoczeniem. Nie dlatego, że dotyczyło samego Grodna. Placówka drezdeńska posiada m. in. znakomity zbiór planów zamku królewskiego, pochodzący z XVIII w. Zdziwiło mnie raczej to, że inwentarz te, pochodzący przecież z 1916 r. znajduje się pośród akt Tajnego Gabinetu, gdyż według najbardziej aktualnego i całościowego inwentarza zbiorów drezdeńskich, pod względem chronologicznym zespół ten obejmować winien okres od połowy XVII w. do 1831 r². Przypadek ten nie jest odosobniony. Materiałów dotyczących Grodna w archiwum drezdeńskim jest sporo. Pochodzą one głównie z XVIII i XIX w., a do najcenniejszych należy niewątpliwie zaliczyć plany samego miasta³, plany i szkice zamku królewskiego⁴ oraz folwar-

¹ Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (dalej SHStA). 10026, GK, loc. 13538/7, „Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916”, k. 1–9.

² *Die Bestände des Sächsisches Hauptstaatsarchivs und seiner Außenstellen Bautzen, Chemnitz und Freiberg*, Bd. 1, *Die Bestände des Sächsischen Hauptstaatsarchivs*, Bd. 1, bearb. von B. Förster, r. Groß und M. Merchel. Leipzig, 1994. S. 24–25.

³ SHStA, 12884, Karten und Riese, Schr 007, F 090, Nr 005qq, „Plan des S. en Teiles der Stadt Grodno mit Angabe der beim ersten, in der 2. Hälfte Mai 1753 erfolgten Brande vernichteten Gebäude 1753”; *ibidem*, Schr 007, F 090, Nr 017c, „2. Gezeichneter Prospect von Stadt Grodno” 18. Jh.; *ibidem*, Schr 000, F 162, Nr 032, „Grodno (Crosno). Bildliche Stadtansicht” 18 Jhr.; *ibidem*, Schr 007, F 086, Nr 008c, „Skizze der um Grodno zu beiden Seiten der Memel gelegenen Gegend bis zur Preußischen Grenze”, 18 Jh.; *ibidem*, Schr 026, F 096, Nr 009, Bl 009, „Plan de la Situation, et d'une partie de la Ville de Grodno”, 18. Jh.

⁴ SHStA, 12884, Karten und Riese, Schr 007, F 090, Nr 005k-oo, „Grund- und Aufrisse des neuen Schlosses zu Grodno mit den dazugehörigen Wachhäusern, der Marschallsküche

ków zamkowych⁵, akta kancelarii wojennej⁶, pałaców magnaterii litewskiej⁷,
materiały do sejmów z 1718 r.⁸, 1726 r.⁹, 1730 r.¹⁰, 1744 r.¹¹,

und der Kriegskanzlei 1738–1740”; *ibidem*, Schr 007, F 090, Nr 011b, Grundrisse der einzelnen Stockwerke des Schlosses zu Grodno, 1738–1740”; *ibidem*, Schr 007, F 090, Nr 005a, „Altes Schloss 1738–1740”; *ibidem*, Schr 007, F 089, Nr 002, Bl 035, „Grodno, Schloss und Senatorensaal 1726.”; *ibidem*, Schr 007, F 087, Nr 009bb, „Grundriss des neuen Schlosses zu Grodno 1735–1740”; *ibidem*, Schr 007, F 087, Nr 009dd, „Ansichten des Hauptgebäudes und der Seitenflügel des neuen Schlosses zu Grodno 1735–1740”; *ibidem*, Schr 026, F 096, Nr 009, Bl 012, „Vue et Elevation du Cote de la grande Cour du Palais Royal a Grodno”, 18. Jh.; *ibidem*, Schr 026, F 096, Nr 009, Bl 012, „Dresden, Grodno, Palais”, 18. Jh.; *ibidem*, Schr 007, F 090, Nr 005e, „Altes Schloss 1738. 1740.”; *ibidem*, Schr 026, F 096, Nr 009, Bl 011, „Plan des 2. Obergeschosses [des alten und neuen Schlosses]”, 18. Jh.; *ibidem*, Schr 026, F 096, Nr 009, Bl 010, „Plan des 1. Obergeschosses [des alten und neuen Schlosses]”, 18 Jh.

⁵ SHStA, 12884, Karten und Riese, Schr 007, F 090, Nr 008, „Plan des königlichen Vorwerks zu Grodno” 18. Jh.

⁶ SHStA, 12884, Karten und Riese, Schr 007, F 090, Nr 010c, „Grundrisse der einzelnen Stockwerke der Kriegskanzlei zu Grodno”, 18. Jh.

⁷ SHStA, 12884, Karten und Riese, Schr 007, F 090, Nr 009b, „Grundriss des Kreptowickischen Hauses zu Grodno”, 18. Jh.

⁸ SHStA, 11237, Geheimes Kriegsratskollegium, 3491, „Constitutiones des zu Grodno am 3. Okt. 1718 angesetzten ordindren großen sechswöchigen Reichstages 1718.”; *ibidem*, 10026, GK, „Journal de Grodno, Journal de Varsovie [Warschau] et quelques autres polices [Zeitungen aus Grodno und Warschau sowie andere Schriften] 1718–1724.”; *ibidem*, loc. 3677/3, „Journal von Grodno 1718.”; *ibidem*, loc. 3677/8, „Der anno 1718 zu Grodno gehaltene, aber zu keinem Schluss gekommenen, sondern nach Warschau limitierten Reichstag 1718.”; *ibidem*, loc. 3677/6, „Constitutiones des anno 1718 zu Grodno gehaltenen, ordinären Reichstages 1718”.

⁹ SHStA, 10026, GK, loc. 3679/6, „Journal des Dietes generales qui se sont tenues a Varsovie l’an 1724, et a Grodno l’an 1726 [Journal der (polnischen) Reichstage, die 1724 in Warschau und 1726 in Grodno gehalten wurden 1724. 1726.”; *ibidem*, loc. 3679/13, „Tagebuch über den Reichstag zu Grodno 1726”; *ibidem*, loc. 3679/9, „Einige Nachrichten von dem in Grodno anno 1726 abgehaltenen Reichstage 1726”; *ibidem*, loc. 3679/12, „Der anno 1726 zu Grodno reassumierte Warschauische ordinäre Reichstag 1726.”; *ibidem*, loc. 3679/11, „Constitutiones des großen ordinären sechswöchentlichen, zu Grodno gehalten Reichstages”; *ibidem*, loc. 3679/10, „Constitutiones des anno 1726 zu Grodno reassumierten Warschauischen ordinären Reichstages 1726.”

¹⁰ SHStA, 10026, GK, loc. 3680/4, „Journaux de la Diete de Grodno [Journale des (polnischen) Reichtags von Grodno] 1729–1730”; *ibidem*, loc. 3680/3, „Journaux de Varsovie [Warschau] et de Grodno [Grodno] 1729”; *ibidem*, 11338, Generalfeldmarchallamt, 259, „Tagebuch über den ordentlichen Reichstag in Grodno vom 2. Oktober bis 11. November 1730”; 10026, GK, loc. 3680/5, „Reichstagssachen zu Grodno und zu Warschau 1730, 1732”.

¹¹ SHStA, 10026, GK, loc. 3682/8, „Journal von dem zu Warschau und Grodno in den Jahren 1749–1752 gehaltenen Reichstag 1749–1752”; *ibidem*, loc. 3583/2, „Lettres deliberatoires du Roi aux senateurs, et leurs reponses concernant la Diete de Grodno [betrifft polnischen

1752 r.¹². i 1784 r.¹³., dokumenty odnoszące się do poczty grodzieńskiej¹⁴, ekonomii grodzieńskiej¹⁵, wydarzeń z dziejów miasta¹⁶, epoki napoleońskiej (szczególnie wojny Napoleona z Rosją w 1812 r.)¹⁷, czy wreszcie materiały ukazujące los miasta podczas I wojny światowej¹⁸.

W jaki sposób inwentarz z 1916 r. znalazł się w zespole Tajnego Gabinetu — tego nie wiemy. Najprawdopodobniej miało to miejsce w przed II wojną światową. Nie wiemy też kto zdecydował o włączeniu tego inwentarza do zespołu Tajnego Gabinetu. w latach 2007–2008, kiedy przenoszono zasób archiwum drezdeńskiego do nowych magazynów i dokonywano skontrum wszystkich akt, dopisano cyfrę 7, po ciągu cyfr: 13538, które do tej pory obowiązywały jako sygnatury w obiegu archiwalnym.

Czym był Tajny Gabinet i w jakim celu został powołany — tego zasadniczo tłumaczyć nie trzeba. Wiemy, że na mocy rozporządzenia Augusta II 1 czerwca 1706 r., powstał on jako kolegialny urząd centralny,

Reichstag] 1744.”; *ibidem*, 3583/2, „Lettres deliberatoires du Roi aux senateurs, et leurs reponses concernant la Diète de Grodno [betrifft polnischen Reichstag] 1744”; *ibidem*, loc. 3681/8, „Journale aus Warschau und über den Reichstag zu Grodno 1744”; *ibidem*, loc. 3681/9, „Journal von dem zu Grodno im Jahr 1744 gehaltenen Reichstage 1744”; *ibidem*, loc. 3596/4, „Bericht über den aufgelösten Reichstag zu Grodno und Betrachtung mehrerer Polen über den gegenwertigen Zustand 1744.”

¹² SHStA, 10026, GK, loc. 3682/10, „Pieces relatives a la Diète generale de Grodno en 1752 et de Varsovie 1754 [betrifft Reichstag in Grodno und Warschau], 1752, 1754”; *ibidem*, loc. 3682/6, „Journaux, listes et autres papiers concernant le Diète de Grodno [Journale, Listen und andere Dokumente betreffend den Reichstag von Grodno] 1752.”; *ibidem*, loc. 3682/7, „Journal de la Diète de Grodno, item l'extrait accourci du meme journal [Journal des Reichstags von Grodno und gekürzter Auszug daraus] 1752”; *ibidem*, 3682/5, „Journal de la Diète de Grodno [Journal des Reichstags von Grodno] 1752.”

¹³ SHStA, 10026, GK, loc. 3683/5, „Journal de la Diète ordinaire de Pologne, convoque a Grodno en 1784 et propositions faites par la Roi aux Etats de la Republique assemblees en Diète [betrifft polnischen Reichstag] 1784.”

¹⁴ SHStA, 10036, Finanzarchiv, loc. 35553, Rep. 31, Lit. G, Nr 0002, „Postkurs nach Grodno 1725.”

¹⁵ SHStA, 10026, GK, loc. 3533/3, „Die Verpachtung der Ökonomien Grodno samt Bialowieza und Olita [heute Alytus, Litauen] an den litauischen Hofjägermeister von Weißenbach; ingleichen die litauischen Jagd- und Forstbedienten 1724. 1729.”

¹⁶ SHStA, 10026, GK, loc. 575/8, „Relation über einen Tumult gegen sächsische Offiziere zu Grodno 1717.”; zob. też: Perlakowski A. Tumult grodzieński w 1717 roku w relacji Jerzego Unruga, [w:] Problemy cywilizacyjnego rozwoju Białorusi, Polski, Rosji i Ukrainy od końca XVIII do XXI wieku, pod red. P. Franaszka i A. Nieczuchrina. Kraków, 2007. S. 263–270.

¹⁷ SHStA, 11299, Lazarette und Hospitäl, 50, Krankenjournal des Feldhospitals der 5. Brigade in Grodno vom 25. November bis 18. Dezember 1812.”

¹⁸ SHStA, 11362, Feldartilleriebrigaden/Artilleriekommandeure, 808, „Kommandanturtagsbefehle für den Artillerieübungsplatz Grodno 1 Jan.-11 Dez. 1918.”

któremu podlegały *de facto* wszystkie sprawy Saksonii. Został podzielony na dziewięć departamentów, a na czele każdego z nich stał kierownik, podległy pierwszemu ministrowi, mającemu wgląd i pieczę nad całością funkcjonowania Tajnego Gabinetu. Pierwszym ministrem z woli elektora został Jakub Henryk von Flemming (1667–1728). Tajny Gabinet w zamyśle Augusta II miał stanowić przeciwwagę i konkurencję dla Tajnej Rady, której wpływy i kompetencje mogły zagrozić, a przynajmniej ograniczyć władzę Wettyna.

Oczywiście nasza wiedza na temat tej instytucji opiera się przede wszystkim na tym, co napisali już kilkadziesiąt lat wcześniej m. in. Johannes Dürichen¹⁹, autor jedynej jak dotychczas, choć niezwykle skrótowej, analizy działalności Tajnego Gabinetu, a w dziedzinie polityki zagranicznej na ustaleniach J. A. Gierowskiego²⁰, czy stosunkowo nowszych badań Judith Matzke²¹. Myślę, że przeanalizowanie całości funkcjonowania Tajnego Gabinetu w latach 1706–1733 (do śmierci Augusta II) nadal czeka na swojego badacza, choć ogrom materiału zachowanego w archiwum drezdeńskim pozwala mieć wątpliwości, czy jest to zadanie wyłącznie dla jednego historyka, czy też dla większej grupy naukowców.

Inwentarz, o którym mowa, został sporządzony w formie maszynopisu, a jego tytuł jest cokolwiek mylący, gdyż w rzeczywistości mamy do czynienia ze spisem kilku archiwów i bibliotek w Grodnie sporządzonym we wrześniu 1916 r. Podczas I wojny światowej latem 1915 r. (sierpień–wrzesień) toczyły się ciężkie walki o Grodno. Ostatecznie wojska niemieckie zajęły twierdzę grodzieńską, jak i samo miasto 3 września 1915 r., choć możemy też spotkać datę 21 sierpnia („stary styl”)²². Zostało ono włączone w skład terytorium Rzeszy Niemieckiej, jako wydzielone z obszarów Im-

¹⁹ J. Dürichen, *Geheimes Kabinett und Geheimes Rat unter der Regierung Augusts des Starken in den Jahren 1704–1720. Ihre Verfassung und politische Bedeutung*, „Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde,” 51, 1930. S. 68–134.

²⁰ Gierowski J. *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)* // *Historia dyplomacji polskiej*. Vol. 2, 1572–1795, ed. Z. Wójcik. Warszawa, 1982. S. 331–481

²¹ Matzke J. *Gesandtschaftswesen und diplomatischer Dienst Sachsens 1694–1763*. Leipzig, 2011, *Schriften zur Sächsischen Geschichte und Volkskunde, Bd 10*.

²² Швед В. Губернскі Гродна: Аповяды з гісторыі горада (канец XVIII–пачатак XX ст.). Гродна, 2002. С. 183; Госцеў А., Дабрыян А., Карнялюк В., Марозава С., Чарнякевіч А., Швед В. Гродназнаўства. Гісторыя еўрапейскага горада. Гародня–Wrocław, 2012. С. 202–211; Skrótowo o I wojnie światowej na ziemiach białoruskich, zob. Волкава В. Крыніцы па гісторыі нямецкай акупацыі Беларусі перыяду Першай сусветнай вайны ў фондах архіваў і бібліятэк Германіі // *Вестник БГУ. Журнал Белорусского государственного университета*. № 5, 2015 (июль). С. 19–25.

perium Rosyjskiego terytorium (ok. 108 tys. km²), któremu nadano skrótową nazwę „Ober-Ost”. Pełna nazwa tego terytorium brzmiała: „Gebiet des Oberbefehlshabers Ost”, czyli „Obszar Głównodowodzącego Wschodu”²³. „Ober-Ost” formalnie miał charakter terytorium okupowanego ze stolicą w Królewcu, a na jego czele stał Leopold Bawarski z dynastii Wittelsbachów. Szefem sztabu był płk. Max Hofmann. w „Ober-Ost” funkcjonowały struktury wojskowe (dowództwo i sztab) oraz administracyjne. Głównodowodzącymi na terenie „Ober-Ost” byli kolejno: Paul von Hindenburg (1914–1916), Leopold Bawarski (1916–1918) i Max Hoffmann (1918–1919). Na czele administracji stali Erich Ludendorff (1914–1916) i Max Hoffmann (1916–1919). „Ober-Ost” jako sztab dowodzenia niemieckiej armii na froncie wschodnim funkcjonował w już od roku 1914, natomiast niemieckie władze na okupowanych terenach zostały powołane do życia w 1915 r. Formalnie w 1919 r., a więc już po kapitulacji Niemiec, „Ober-Ost” przestał istnieć.

Sporządzenie inwentarza było normalną praktyką w momencie zajmowania miasta przez obce wojska. Przykład Krakowa w czasie okupacji niemieckiej w 1939 r. dobitnie pokazuje, że Niemcy przykładali do tego ogromną wagę, choć, jak wiemy, w tym przypadku archiwalia krakowskie mieli oni już rozpracowane na długo przed wybuchem wojny²⁴.

Inwentarz grodzieński sygnował swoim odręcznym podpisem szef administracji niemieckiej w Grodnie kapitan von Brun. Spis archiwów i bibliotek rozpoczyna się od wymienienia tych, których zasób został później dokładnie omówiony:

²³ Szerzej na temat obszaru „Ober-Ost” zob.: Волкава В. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел нямецкай акупацыйнай зоны Ober Ost (1915–1918 гг.) // Працы гістарычнага факультэта БДУ. Т. 7. С. 28–34, eadem, Прадвесце Катастрофы: габрэі Гарадзеншчыны падчас Першай сусветнай вайны // Гістарычны альманах № 18, 2012 г.; Zob. też literaturę niemiecką, litewską i amerykańską na ten temat: Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsbezirken Kurland, Litauen und Białystok-Grodno, bearb. von der Presseabteilung „Ober Ost”. Stuttgart, 1917; Koenen G. Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900–1945. München, 2005; Баціц М. Ober Ost і нямецкая акупацыя Гародні ў Першую сусветную вайну паводле Дзённіка Курта Кламрота // Гістарычны альманах № 18, 2012 г. С. 42–73; Strazhas A. Deutsche Ostpolitik im ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917. München, 1993; Liulevicius V. Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg. Hamburg, 2002.

²⁴ Szerzej na ten temat: Kamiński A. Zarys dziejów Archiwum Państwowego w Krakowie (1792) 1878–1952, wstęp i oprac. Stoksik A. Kraków, 2012. S. 95–96. Zob. również wspomnienia Adama Kamińskiego z czasów okupacji niemieckiej: Kamiński A. Diariusz podręczny 1939–1945, oprac. Palarczykowa A., Stoksik J. Warszawa, 2001. Relacje i wspomnienia. T. 1.

1. Archiwum Gubernialne ("Gouvernementarchiv", przy Palastplatz 2).
2. Archiwum Rosyjskiego Grodzieńskiego Sądu Okręgowego (Ujezdowego) na ul. Katedralnej/róg ulicy Murawiowa.
3. Archiwum dóbr ziemskich i administracji leśnej (na rogu rynku, w długim, żółtym budynku). Jak zauważyli twórcy inwentarza, znajdowały się tam akta przedsiębiorstw niemieckich prowadzących interesy w gospodarce leśnej
4. Archiwum diecezjalne (prawosławne), w którym w 1916 r. znajdował się w dom gubernatora miasta, a wcześniej zajmowane było przez prawosławnego biskupa Grodna.
5. Zbiór akt miejskich dotyczących grodzieńskiej służby zdrowia, przechowywanych w 1916 r. w niemieckim lazarecie dla lekko rannych żołnierzy przy Grandsütscherstrasse²⁵.

Jeśli chodzi o biblioteki, zostały one pogrupowane pod względem narodowościowym. Określono je ogólnym mianem "rosyjskie", "polskie" i "żydowskie". w skład rosyjskich wchodziły:

1. Biblioteka klasycznego gimnazjum męskiego na ul. Katedralnej w koszarach ("Ascherslebenkaserne").
2. Biblioteka Klubu Szlacheckiego (Dom Żołnierski) na Placu Giełdowym.
3. Biblioteka Ludowa (ul. Katedralna 21).
4. Zbiór książek Szkoły Realnej na Prospekcie Jakuba. w 1916 r. Znajdował się tam lazaret twierdzy grodzieńskiej.
5. Biblioteka domu ludowego na Prospekcie Jakuba obok Teatru Miejskiego.
6. Biblioteka marszałka szlacheckiego Niewiarowskiego/Niewierowskiego na ul. Północnej. Znajdowała się ona w osobnym domu.

7. Księgozbiór z rosyjskiego kasyna dla urzędników na ul. Mostowej.
Polskie zbiory zostały wyszczególnione następująco:

1. Biblioteka archiwum zakonu franciszkanów (na przedmieściu).
2. Biblioteka klasztoru brygidek na ul. Kupieckiej (róg ul. Pocztowej).
3. Biblioteka zakonu bernardynów na ul. Mieszczkańskiej.

²⁵ w inwentarzu widnieje nazwa Granditscherstrasse, zob. SHStA, 10026, GK, loc. 13538/7, „Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916”, k. 1. z kolei na niemieckich mapach Grodna użyto nazwy Grandsütscherstrasse. Za udostępnienie planu miasta "Stadtplan von Grodno 1892" dziękuję Panu Andrzejowi z Państwowego Muzeum Historii i Archeologii w Grodnie.

W przypadku bibliotek brygidek i bernardynów interesująca jest wzmianka twórcy inwentarza, że w 1916 r. nie było praktycznie dostępnej literatury naukowej opisującej te księgozbiory, a o ich zawartość należało pytać niejakiego pana Thiela, radcę szkolnego.

4. Biblioteka publiczna polskiego stowarzyszenia “Muza”, na ul. Mura-wiowa w pałacu Czetwertyńskich. Jednym zdaniem został podsumowany zasób tej księżnicy: “beletrystyka i historia Polski”²⁶.

Wśród księgozbiorów żydowskich wymieniono:

1. Zbiór akt dotyczący historii gminy żydowskiej w Grodnie znajdujący się w Wielkiej Synagodze i szkole.

2. Publiczną bibliotekę żydowską i rosyjską na ul. Mostowej, w której również dominowała beletrystyka i rosyjskie książki dotyczące historii²⁷.

Właściwy inwentarz rozpoczyna się od omówienia zawartości archiwum guberni grodzieńskiej, znajdującego się na I piętrze budynku przy Placu Zam-kowym. w inwentarzu wyszczególniono pokoje, w których przechowywano konkretne akta. Pokoje te oznaczone zostały literami “A” — “O”.

Pierwszy z pokoi określony literą “A” (Zimmer “A”) zawierał różne akta administracji gubernialnej z lat 1838–1840. Były to sprawy sądowe, prośby właścicieli ziemskich, zarządzenia i dyspozycje generał-gubernatora wileń-skiego Mikołaja Andriejewicza Dołgorukowa, listy cyrkularne ministrów, akta konsystorza grekokatolickiego, wreszcie materiały związane ze śmiercią cara Mikołaja I Romanowa w 1855 r. Włączono do nich także rozporządzenia gubernatora grodzieńskiego z 1855 r.

— W pokoju „B” znalazły swoje miejsce akta administracji gubernialnej 1816–1877.

— W pokoju “C” umieszczono plany kurortu w niedalekich Druskien-nikach, statystyki dóbr ujezdów w Kobryniu, Słonimie, Sokółce, Prużanach, Brześciu, Grodnie, Białymstoku i Bielsku Podlaskim (1859).

— W pokoju “D” znajdowały się nieokreślone dokładniej w inwentarzu dokumenty administracji gubernialnej z lat 1838–1855.

— W pokoju “E” przechowywano akta personalne urzędników guberni z lat 1803–1905 oraz dyspozycje Senatu i listy cyrkularne ministrów z lat 1853–1905.

²⁶ SHStA, 10026, GK, loc. 13538/7, „Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916”, k. 1.

²⁷ *Ibidem*, k. 2.

— W pokoju “F” złożono ogólne dyspozycje oraz akta i meldunki lekarzy i weterynarzy (1867–1912), a także komisji gubernialnej do spraw wyżywienia ludności (1845)²⁸.

— Pokój “G” wypełniony został materiałami dotyczącymi więźniów przetrzymywanych w więzieniu grodzieńskim (1839–1901). Następne pomieszczenie (pokój “H”) przechowywał akta skupu długoletnich dzierżaw oraz sprzedaży ziemi chłopom (1863–1865), a także akta wywłaszczeń (1905). w budynku archiwum (pokój “J”) znajdowały się również akta odnoszące się do spraw chłopskich przed sądami (1861–1906), majątków wojskowych i państwowych z ujezdów w Wołkowysku (1844–1847), Kobryniu (1844–1849), Bielsku (1845–1848), Brześciu (1844–1848), Białymstoku (1845–1848) i Sokółce (1844–1848) oraz akta ubezpieczeniowe (1910). Odrębnie w inwentarzu (pokój “K”) potraktowano akta stanu cywilnego kościoła katolickiego z lat 1880–1915, materiały białostockiego generał-gubernatora (1906–1908), akta dóbr państwowych (1834–1870), administracji kościelnej (1864–1894), czy wreszcie pożaru, jaki dotknął Grodno 29 V 1885 r., który, jak wiemy, strawił wiele cennych zabytków miasta. w następnym pokoju znalazły się tzw. “tajne akta” (pokój “L”). Niestety nie określono, z jakich lat pochodzą, ani też czego tak właściwie dotyczyły. Sąsiadujące z pokojem “L” następane pomieszczenie “L¹” przechowywało materiały, w skład których wchodziły: zestawienie wydatków i wpływów Grodna, czyli budżet z lat 1848–1879, zaś w pokoju “L²” bliżej nieokreślone dzienniki (1845–1862). Pokój oznaczony jako “M” zawierał akta administracji z lat 1828–1836, dyspozycje gubernatora (1898–1900), akta podatkowe (1813–1827)²⁹, dokumenty dostaw drewna i oświetlenia dla armii (1817), więźniów w Wołkowysku (1819–1820), szpitala w Kobryniu (1815–1819), obcokrajowców (1817), spraw paszportowych w Polsce (1817) oraz Rosji (1819), żandarmerii (1871), księży/proboszczów katolickich (1867–1870), inwigilacji polskiej szlachty (1872), powrotów Żydów z Syberii (1862), dróg i mostów (1846–1847), dezerterów (1819), statystyk zniw w guberni grodzieńskiej (1817), Czerwonego Krzyża (1902), wreszcie konfiskat całościowych i tymczasowych (1833), a więc przeprowadzanych prawdopodobnie kosztem polskiej szlachty po upadku powstania listopadowego. Kolejny pokój “M¹” opisany został bardzo ogólnie, jako ten, gdzie znalazły swoje miejsce akta gubernatora z lat 1875–1897.

Z punktu widzenia polskiego historyka zajmującego się wiekiem XIX i okresem powstań narodowych szczególnie cenne były materiały dotyczą-

²⁸ *Ibidem*, k. 3.

²⁹ *Ibidem*, k. 4.

ce powstania listopadowego w 1831 r. umieszczone w pokoju "M²". Okres przedpowstaniowy ilustrowały rękopisy pozostawione przez wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza Romanowa z lat 1823–1829 i dyspozycje gubernatora (1828–1853).

Rzeczą charakterystyczną w opisie inwentarzowym jest to, że praktycznie w każdym pomieszczeniu archiwum gubernialnego znajdowały się akta opisywane jako dyspozycje gubernatora, bez jakiegos dokładniejszego wyjaśnienia, z wyjątkiem dat skrajnych, o jakie właściwie materiały chodzi. Czy było to odzwierciedlenie stanu rzeczywiście i kolejne pomieszczenia zajmowały akta nieuporządkowane, czy też twórcy inwentarza nie zadali sobie trudu, aby dokładnie spisać pozostawione dokumenty — trudno jednoznacznie określić. Widać to wyraźnie w pomieszczeniach "M³", "M⁴" oraz "N", w których przechowywano dyspozycje gubernatora kolejno z lat 1845–1849, 1828–1842 oraz 1881–1887. Ponadto w ostatnim pomieszczeniu złożono akta związane z wybuchem epidemii cholery (1831–1832)³⁰.

Następny z pokoi ("N¹⁷") wypełniony został aktami, których treść związana była z obcokrajowcami przebywającymi na terenie Imperium Rosyjskiego, m. in. wystawianiem dla nich paszportów (1831–1901) oraz udzielaniem zgody na pobyt stały w Rosji (1831–1901). Spraw wewnętrznych dotyczyły z kolei księgi kodeksów, comiesięczne rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w formie drukowanych zeszytów (1838), wyroki Senatu (1804–1861), tajne rozkazy (1826–1828) i sprawy poczt (1804–1861). Kolejne działy akt (pokój "N²⁷") zawierały dyspozycje gubernatora (1900–1907) i akta administracji (1892–1899), Pokój "N³⁷" zawierał sprawy wpływów podatkowych (1859–1873), dyspozycje gubernatora (1905–1907), akta administracji gubernialnej (1881–1892 i 1874–1880) oraz skargi na wyroki. w tym ostatnim przypadku nie podano dat skrajnych dokumentów. w kolejnym pomieszczeniu (pokój "O") znalazły swoje miejsce wyroki (1860), akta spraw dotyczących zbrodni (1860), protokoły posiedzeń administracji gubernialnej i reklamacje wobec powołań młodych mężczyzn do wojska³¹.

W budynku archiwum gubernialnym zagospodarowano również piwnice. w pierwszej z nich oznaczonej jako "Keller A" znalazły miejsce: registr akt (1843) oraz sprawy ubezpieczeniowe (1907–1909). w "Keller A¹" ułożono materiały poświadczające walkę z epidemią cholery na terenie guberni (1831), dokumenty z powstania listopadowego (1831) i wykaz środków finansowych przekazywanych przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych dla

³⁰ *Ibidem*, k. 5.

³¹ w tych dwóch przypadkach również nie podano dat skrajnych dokumentów.

guberni grodzieńskiej (1902)³². w niewielkim pomieszczeniu sąsiadującym z "Keller A"¹, nazwanym na potrzeby inwentarza "Keller A"² znajdowały się akta sądowe (1836–1839, 1815–1831), wykazy pieniędzy na podróże służbowe dla urzędników gubernialnych³³. Po raz kolejny możemy też spotkać się ze wzmianką o dyspozycjach gubernatora ("Keller B") z lat 1902–1908, aktami odnoszącymi się do obowiązkowej ochrony przeciw pożarowej (1910–1912), zsyłek administracyjnych (1907–1910), sądów (1816–1861) oraz komisji budowlanych (1909). z kolei w pomieszczeniu oznaczonym "CC" na parterze przechowywano akta administracji telegrafu (1847–1853), administracji budowlanej okręgu białostockiego (1819–1842), związane z historią handlu rosyjskiego (1786), kurortu w Druskiennikach (1847–1859), komisji do spraw wyżywienia mieszkańców Grodna (1898) oraz dyspozycjami Senatu (1815–1837). Osobno wymieniono tzw. oddział akt rekrutów (pomieszczenie "CC"¹) akta okręgu białostockiego z lat 1813–1842 (pomieszczenie "CC"²), wreszcie, co zapewne bardzo interesowało Niemców w 1916 r., niemieckie akta dotyczące gubernialne z lat 1794–1807 (pomieszczenie "CC"³). Inwentarz wspomina też o dziennikach z lat 1804–1838 (pomieszczenie "CC"⁴), aktach administracji grodzieńskiej (1805–1835), białostockiej (1833–1843), dokumentach poświadczających stan zaopatrzenia w żywność miejscowej ludności (1870–1884), wreszcie wpływach finansowych do kasy miejskiej (1823–1835)³⁴.

Na tym kończy się inwentarz archiwum gubernialnego. Zaskakuje fakt, że jego podział jest dość nieczytelny. Jak wspomniałem już wcześniej, trudno powiedzieć, jaką zasadę opisywania, a przede wszystkim uporządkowania akt przyjęła niemiecka administracja, która przecież od ponad roku urzędowała w Grodnie. Czy inwentarz obrazuje wcześniejszy stan akt, jaki zastało w sierpniu/wrzeźniu 1915 r. po wkroczeniu wojsk cesarskich do Grodna, czy też administracja niemiecka w przeciągu roku dokonała zmian w zakresie układu chronologicznego i rzeczowego akt, a potem stworzyła na nowo inwentarz? Należałoby go porównać z inwentarzami wcześniejszymi, o ile takie istnieją, gdyż dopiero wtedy możliwa byłaby odpowiedź o skali ingerencji władz niemieckich w strukturę zasobu. Nie dysponujemy też nawet najbardziej skrótowym wstępem do zachowanego inwentarza, który objaśniłby nam te kwestie.

³² SHStA, 10026, GK, loc. 13538/7, „Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916”, k. 6.

³³ Bez dat skrajnych.

³⁴ SHStA, 10026, GK, loc. 13538/7, „Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916”, k. 7.

Całkowicie osobno potraktowano archiwum sądu ujezdowego w Grodnie, znajdujące się w 1916 r. na roku ulicy Katedralnej i Murawiowa. Wchodziło się tam od strony ul. Murawiowa, a samo archiwum ulokowano w lewym skrzydle budynku, w drugim wejściu. Na 1-ej piętrze w pokoju "A" przechowywano akta procesów karnych i cywilnych z ujezdów słonimskiego (1848–1870), prużańskiego (1801–1872), kobryńskiego (1835–1872), brzeskiego (1818–1873) i bielskiego (1810–1864). z kolei w pokoju "B" znajdowały się dokumenty z ujezdów wołkowyskiego (1803–1860) i grodzieńskiego (1872–1883), a ze słonimskiego (1808–1866), białostockiego (1821–1869), sokólskiego (1821–1869) i grodzieńskiego (1801–1866) w pokoju "C". Sporo materiałów zgromadzono w kolejnym pomieszczeniu ("D"): rozporządzenia Senatu (1803–1871), akta pałaty grodzieńskiej (1805–1871 i 1834–1867), w tym dziennik tejże pałaty (1809–1878), grodzieńskiego sądu ujezdowego (1875–1883 i 1901–1913), rozporządzenia imperatora (1847–1852), wyroki Senatu oraz Sądu Najwyższego (1863–1877)³⁵. Również w pokoju "E" znalazły swoje miejsca akta grodzieńskiego sądu ujezdowego (1898–1913, 1884–1907), księgi sądowe, rozporządzenia Senatu i ministerstw (1871–1913) wyroki Senatu wraz z wyrokami Sądu Najwyższego imperium (1871–1913) oraz akta dotyczące wyborów do Dumy Państwowej (1906–1912). w pomieszczeniu "F" odrębną jednostkę stanowiły księgi sądowe (1857–1876), akta grodzieńskiego sądu ujezdowego (1883–1902), dwie skrzynie dokumentów związanych z Bankiem Kredytowym w Grodnie, w tym część pasywów Banku Spółdzielczego z 1910 r. w kwocie 1 miliona rubli. Bank ten, jak wiadomo upadł w wyniku defraudacji³⁶.

Na drugim piętrze budynku, w pomieszczeniu "G", na lewo od schodów, swoje miejsce znalazły księgi sądowe (1857–1876), dzienniki³⁷, akta sądu ujezdowego (1883–1907) i grodzieńskiej pałaty (1824–1889). z podobnym zestawem akt mamy do czynienia w kolejnych pokojach "H"³⁸ i "J". w pomieszczeniu "J" oprócz akt sądu ujezdowego (1882–1883), grodzieńskiej adwokatury państwowej (1872–1882), dzienników (1760–1884), przechowywano także rozporządzenia Senatu³⁹.

Twórcy inwentarza zwrócili uwagę na tzw. "akta pruskie" („Preußische Akten”), znajdujące się w pokoju "K", po prawej stronie schodów drugim na

³⁵ *Ibidem*, k. 8.

³⁶ Bez dat skrajnych.

³⁷ Bez dat skrajnych.

³⁸ Bez dat skrajnych.

³⁹ Bez dat skrajnych.

piętrze. Były to księgi gruntowe (1794–1807), księgi sądowe⁴⁰, spisy prawne, akta sądu grodzieńskiego (1824–1836) [prawdopodobnie miejskiego — A. P.] oraz grodzieńskich sądów wyższej instancji (1840–1860).

Całość inwentarza archiwum sądowego kończy opis akt zgromadzonych w lewym skrzydle budynku, w pierwszym wejściu na parterze od strony ul. Murawiowa. w pokoju “L” znajdowały się materiały związane z umowami kupna kawałków gruntów (częściowo do tych akt dołączano mapy) z ujezdów gubernialnych z wyjątkiem samego miasta. Dominowały tu dokumenty przeznaczone do włączenia w skład ksiąg gruntowych (1892–1911) oraz księgi sądowe⁴¹. Wreszcie w pokoju “N” swoje miejsce znalazły notatki z umów kupna-sprzedaży majątków ziemskich z lat 1883–1907. Dokładnie opisano również duże i silnie obciążane księgi, stanowiące protokoły notarialne sporządzane dla pojedynczych ujezdów guberni dotyczące dokumentów wpływających do notariatu i oprotestowanych weksli oraz akta głównego notariusza poświadczające potwierdzenie dostarczonych przez notariuszy dokumentów, jak i konto wpływów pieniężnych głównego notariusza miejskiego⁴².

W prawym skrzydle budynku, w pierwszym wejściu na drugim piętrze przechowywano głównie starsze akta adwokatury państwowej, oraz rozrzucone zbiory biblioteki sądowej zawierającej m. in. rosyjski kodeks cywilny, zbiór wyroków Senatu, czasopismo rosyjskiego ministerstwa sprawiedliwości (prawdopodobnie obowiązkowa prenumerata sądów w Grodnie), zbiór rosyjskich aktów prawnych z lat 1890–1913, wreszcie drukowany zbiór całorocznych publikacji obciążeń gruntowych całego państwa rosyjskiego⁴³. Całość inwentarza sygnuje podpis kpt. von Brunna.

Już na pierwszy rzut oka widać wyraźnie, że nie jest to inwentarz zawierający wszystkie informacje o archiwach znajdujących się w Grodnie. Nie ma bowiem wyszczególnionych w nim dokumentów z okresu przynależności Grodna do Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (akta miasta, korespondencja zewnętrzna, itp.), ukazujących dzieje miasta od czasów najdawniejszych aż po 1795 r., kiedy miasto po III rozbiorze zostało włączone w skład Rosji. Autorem inwentarza chodziło przede wszystkim o wyszczególnienie

⁴⁰ Bez dat skrajnych. SHStA, 10026, GK, loc. 13538/7, „Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916”, k. 8.

⁴¹ Bez dat skrajnych.

⁴² Bez dat skrajnych.

⁴³ SHStA, 10026, GK, loc. 13538/7, „Uebersicht über die Archivbestände zu Grodno 1916”, k. 9.

akt sądowych. Sam układ inwentarza jest dosyć chaotyczny, choć jego twórcy starali się zachować układ rzeczowy, grupując materiały pod względem ich przydatności do konkretnych spraw. Mimo swojej niewielkiej objętości, inwentarz ten pozwala na ogólne zorientowanie się w zasobie akt sądowych, z grubsza ustala ich datację, choć nie może służyć jako w pełni profesjonalna i zaawansowana pod względem opracowania zasobu pomoc archiwalna.

Болеслав Болдак — гродненский резчик по дереву

Художественная обработка дерева в Беларуси была весьма распространённым видом искусства. Резьбой по дереву занимались как профессиональные резчики (о чём свидетельствуют многочисленные скульптуры и предметы утвари в интерьерах костёлов и церквей), так и народные мастера. Основной сферой приложения сил последних была резьба и установка деревянных крестов различных типов и видов. Эта часть народного искусства из-за запрета, инициированного православной церковью¹, к началу XX века была практически утрачена, хотя отдельные примеры крестов сохранились до сих пор.

В 1982 г. во время экспедиции по выявлению памятников искусства, находящихся в костёлах и церквях, в деревне Адамовичи Гродненского района обнаружили деревянную крестильницу со сценой Крещения Иисуса Христа, на подставке которой была вырезана надпись: «Boleslaw Boldak I 1934». Два распятия без подписи, выявленные в том же костеле и датированные 1934 годом, также, несомненно, были изготовлены Б. Болдаком. Эти произведения были внесены в списки предметов, рекомендованных к взятию под охрану.

Болеслав Болдак. Памятник Яну и Цецилии. 1934–1935 гг.
Фото автора 2004 г.

Болеслав Болдак — резчик-самоучка, единственный известный нам представитель этого ремесла в Гродно в межвоенный период. Впервые его имя упоминается в связи с изготовлением и установкой копии памятника на могиле Яна и Цецилии (в настоящее время Мостовский район). Бывший главный

¹ Любовь Зорина. Беларуские деревянные кресты [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://harodnia.com/be/uczora/681-lyubov-zorina-belaruskie-derevyannye-kresty>.

хранитель Гродненского историко-археологического музея С. Полховская посвятила этому событию статью в издании «Краязнаўчыя запіскі»² за 1997 год. Она утверждает, что в 1934 г. Юзеф Йодковский поднимал вопрос о консервации и реставрации памятника, который находился в стадии разрушения. Изготовление копии памятника, по его мнению, можно было поручить скульптору-самоучке Б. Болдаку. Объём работы был большим, в самой Польше таких мастеров не было, поэтому по рекомендации известного скульптора-мастера Казиньского к работе присоединился выпускник виленского отдела изобразительного искусства Годзишевский и два ученика скульптора Квятковского из Вильно — Волосевич и Парвеня. В статье отмечается, что наиболее интересной была фигура Богородицы, выполненная профессиональным скульптором, о чём свидетельствуют приёмы обработки дерева со следами полихромии. В иконографии этот извод называется Богоматерь семистрельная, так как её сердце пронзают семь стрел в виде мечей (согласно католической традиции четыре с правой, три с левой стороны). 18 мая 1935 г., в день 25-й годовщины со дня смерти Элизы Ожешко, новый памятник был установлен при большом скоплении народа. На старом памятнике, который был

Болеслав Болдак.
Крестильница. Дерево, резьба,
полихромия. 1934 г.

сфотографирован, демонтирован и вывезен в музей, сохранилась дата 1870 г., следовательно, он простоял более шестидесяти лет.

В настоящее время памятник Яну и Цецилии разрушается. Утрачена скульптура Девы Марии, в 2004 г. у Христа на плече ещё был крест, на фото 2014 г. его уже нет. Он простоял дольше предыдущего, заменит ли его кто-то на новый — неизвестно.

К сожалению, С. Полховская не дала никаких ссылок на источники, которыми она пользовалась. В письмах Юзефа Йодковского, которые находятся в Гродненском государственном историко-археологическом музее, сведений об установке памятника не содержится.

² Палхоўская С. Да гісторыі аднаго экспаната. Помнік Яну і Цэцыліі // Краязнаўчыя запіскі. Выпуск 4. Гродна, 1997. С. 127–131.

Элиза Ожешко в романе «Над Неманом» описала могилу Яна и Цецилии — легендарных основателей рода Богатыровичей: «Памятник был простой, даже убогий, но такой формы и с такими украшениями, какие встречались лишь много веков назад. Состоял он из шестиконечного широкого у основания и суживающегося к вершине креста, на красном фоне которого белело изображение Спасителя. Боковые стороны креста пестрели различными фигурами и эмблемами. Тут были и покрытые белой краской черепа, и разные орудия муки Христовой, и барельеф Девы Марии с торчащими в нём семью позолоченными стрелами в виде мечей, и барельефные фигуры святых, которые были изображены облокотившимися с задумчивым видом на деревянные или глиняные подставки. Худоба и чрезмерно удлинённые формы тела и даже стёртые временем черты лица указывали на то, что работа эта относилась к очень далёкой эпохе. Крест был так ветх, что казалось, что вот-вот упадёт и рассыплется; само же распятие и окружающие его фигуры хотя и пострадали от времени, однако сохранили свои характерные черты. Покрывал их и защищал от окончательного разрушения небольшой гонтовый навес. На широком основании креста можно было прочесть белую надпись: «Ян и Цецилия. 1549. Memento mori». Памятник был дорог многим поколениям, потому что в каждом из них находился кто-нибудь, кто не давал этому обломку старины исчезнуть с лица земли»³. В этой длинной цитате определены характерные черты библейских персонажей — Иисуса Христа, Девы Марии и различные атрибуты, традициям изображения которых на протяжении веков следовали народные мастера при изготовлении деревянных крестов. Эти же приёмы и стилистику мы наблюдаем у Болеслава Болдака при изображении распятий.

Болеслав Болдак. Распятие. Скульптура, дерево. 1934 г. 150×120 см.

Народное представление о красоте в полной мере Болеслав Болдак воплотил в яркой и красочной крестильне. Обычно крестильни такого

³ Ожешко Элиза. Над Неманом. Роман. Минск, 1985. С. 107.

типа представляют из себя гранёную чашу на ножке, Б. Болдак придал ей вместе с крышкой форму сферы. Традиционно Креститель изображался очень высоким, либо помещался на возвышение, что позволяло ему поливать водой Иисуса, стоящего в полный рост. Б. Болдак поставил Крестителя на камень. По окружности на крышке резчик расположил Деву Марию и ангелов, на самой чаше — апостолов с их атрибутами. На подставке вырезаны виноградные гроздья, розы и другие цветы.

Автору удалось установить, что Болеслав Болдак 1886 года рождения был внесён в алфавитные списки избирателей на выборах в городской совет в 1934 г. по второму участку первого округа⁴. В списках избирателей указан род его занятий — *rzeźbiarz* (скульптор). Он вместе с женой проживал по адресу: ул. Смелая, дом № 5 с 26 августа 1931 года⁵. Надо отметить, что это была новая улица, на ней на тот момент было всего 4 дома, номера 1–7. Дом № 5, по-видимому, был на две семьи, и вторая половина достраивалась позднее, так как семья пивовара Тадаевского вселилась только через год. Все остальные жители на этой улице заселились в основном в 1931–1932 годах.

Таким образом, ограниченность базы источников не позволяет нам отыскать более подробные биографические сведения о Б. Болдаке. Выявленный нами иконографический материал дает нам возможность утверждать, что Болеслав был представителем исчезающей профессии, резчиком высокого класса.

⁴ Государственный архив Гродненской области. Ф. 97, оп. 1, д. 2.

⁵ Государственный архив Гродненской области. Ф. 97, оп. 1, д. 18, л. 28 об.

Дороги в Вильнюс: миграция жителей в город (1944–1989)

XX век имеет много названий, одно из них — век массовых миграций. Разные исторические катаклизмы (революции, войны, эпидемии и т.п.) привели к многочисленным перемещениям (миграциям) населения. Подобных процессов, часто вынужденных, не избежали жители Центральной и Восточной Европы: немцы, поляки, украинцы, белорусы, евреи, литовцы и другие. Примером такой массовой миграции населения был город Вильнюс, национальный и социальный состав которого в очень короткий отрезок времени (буквально за несколько лет) существенно изменился. В течение 1945–1946 гг. в городе произошли колоссальные миграционные процессы: из города выбыло около 100 тыс. человек и в то же самое время прибыло такое же количество.

Автор в статье анализирует миграционные процессы (как добровольные, так и принудительные), которые происходили в Вильнюсе в советское время. В статье внимание обращается на три аспекта: 1) как Вильно стало Вильнюсом; 2) что происходило в городе в советское время — миграционные потоки в город, также миграционные связи между Беларусью и Литвой; 3) последствия миграции для города.

Историей Вильнюса интересовались многие исследователи. Тематика влияния миграции на социум города также изучалась. Но, надо заметить, что в советское время подробных, характеризующих влияние миграции на этнодемографические изменения, работ не могло быть, так как конкретные данные об этнических процессах в отдельных местностях и т.п. считались секретными и для ученых были не доступны. Потому мы имеем только несколько работ, в которых затрагивался процесс миграции в Вильнюс, а также и ее последствия (Альгирдаса Станайтиса, Пятраса Гаучаса, Марии Каралене, Влады Станкунене, Хенрика Шаджуса и др.)¹. Новые исследования появились после 1990 г.,

¹ Šadžius H. Socialistinio Vilniaus darbininkai. Vilnius, 1980; Станкунене В. Факторы и источники численности населения Вильнюса в 1940–1977 гг. // Размещение промышленности и развитие городов в Литовской ССР. Вильнюс, 1979. С. 101–178; Stanaitis A., Stankūnienė V. Vilniaus gyventojų dinamika XX a. antrojoje pusėje // Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų darbai. Geografija. 1981. P. 109–123; Stankūnienė V. Miesto

когда не осталось ни ограничений к источникам, ни тематических табу. Влиянием и последствиями миграции на население Вильнюса занялись и социологи, и историки, и культурологи не только Литвы, но и других стран (Людас Труска, Настасия Кайриукштите, Виталия Стравинскене, Живиле Микайлене, Виолета Даволиуте, Алиция Пачоска, Петр Эберхардт, Теодор Викс и др.)².

Как Вильно стало Вильнюсом: политические предпосылки этнодемографических перемен

Надо заметить, что во время Второй мировой войны многие горожане Вильнюса очень пострадали. Город потерял около 50% довоенных жителей. К этому надо добавить и то, что во время войны очень поменялся национальный состав населения города. Как до войны, так и в 1944 г. Вильнюс был “польским” городом, т.е. по численности доминировали поляки. Но после Холокоста почти не осталось евреев, которые до войны составляли $\frac{1}{3}$ всех горожан (см. табл. 1).

funkcijų įtaka gyventojų migracijos srautų ypatumams (Vilniaus m. 1965–1977 m. duomenų pagrindu) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A. 1980. Nr. 2. P. 3–11; Gaučas P., Karalienė M. Dabartinės Vilniaus gyventojų nacionalinės sudėties kitimo tendencijos // Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų darbai. Geografija. 1981. P. 124–145; Kunčina J. Vilniaus gyventojų mechaninio prieaugio dinamika iki 1970 m. // Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų darbai. Ekonomika. 1981. P. 15–25.

² Stankūnienė V. Vilniaus demografinė raida: istorinis kontekstas // Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika. Vilnius, 1995. P. 21–41; Stankūnienė V. International Migration in Vilnius as seen from Historical Perspective // Там же. P. 113–129; Truska L. Ilgas kelias į Vilnių // Kultūros barai. 2010. Nr. 4. P. 71–79; Nr. 5. P. 58–65; Kairiūkštytė N. Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai // Rytų Lietuva. Vilnius, 1993. Pp. 281–298; Stravinskienė V. Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniams demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais // Lietuvos istorijos metraštis 2009–2. Vilnius, 2010. P. 133–152; Stravinskienė V. Vilniaus miesto etninė-demografinė padėtis: 1944–1951 metai // Istorija. 2014. Nr. 3. P. 40–57; Mikailienė Ž. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško // Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas. Vilnius, 2013. P. 199–215; Davoliūtė V. The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War. London; New York. 2013; Weeks T.R. Vilnius between Nations, 1795–2000. DeKalb, 2015; Paczoska A. Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947. Toruń, 2003; Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Litwie. Warszawa, 1997.

Таблица 1

Национальный состав населения г. Вильнюса в 1939–1944 гг.

Национальность жителей Вильнюса	1939 г. Официально*, чел.	1939 г. Реально**, чел.	1944 г., чел.
белорусы	~ 1500	~ 3000–4000	~ 2100
евреи	~ 54 000	~ 60 000	~ 1700
караимы	~ 200	~ 200	***
литовцы	~ 1400	~ 5000–6000	~ 8000
поляки	~ 128 000	115 000–120 000	~ 85 000
русские	~ 7200	12 000–13 000	~ 8900
татары	~ 300	~ 300	~ 50
прочие	~ 2300	~ 2500	~ 1000
всего	~ 195 000	~ 200 000	~ 107 000

*Национальный центральный архив Литвы (НЦАЛ). Ф. 64, оп. 20, д. 986–990.

**Stravinskienė V. Stosunki międzyetniczne w Wilnie w latach 1920–1939 // Biuletyn Historii Pogranicza, Białystok, 2013. S. 88.

*** Караимы в числе прочих.

Но не только Холокост изменил облик города. Вторая мировая война и связанные с ней события спровоцировали мощные миграционные потоки, в которых участвовали жители Вильнюса. Во время Тегеранской конференции в 1943 г. было согласовано, что после войны произойдут большие территориальные изменения в Восточной Европе. Они повлекли за собой интенсивные этнические перемены. СССР, Великобритания и США пришли к соглашению о переселении населения из Западной Украины, Западной Беларуси и Литвы в Польшу, которая окажется в новом географическом пространстве. Реализация этого плана наступила осенью 1944 г. Речь идет о договорах по эвакуации населения. Эти договора по указанию Москвы руководства трех советских республик подписали в сентябре 1944 г.³ В этих документах говорилось о том, что поляки и евреи из упомянутых республик смо-

³ Украинская ССР и Белорусская ССР подписали договоры 9 сентября 1944 г., Литовская ССР — 22 сентября 1944 г. Подробнее: Вялікі А. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946 гг.). Мінск, 2005. С. 52; Stravinskienė V. Tarp gimtinės ir Tėvynės. Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959). Vilnius, 2011. P. 106.

гут уехать в Польшу, а украинцы, белорусы и литовцы из Польши переселится в Украину, Беларусь и Литву.

Однако якобы добровольное переселение часто носило принудительный характер. Эти масштабные процессы из СССР на Запад (Польшу) затронули около 1,5 млн. человек. Больше всего поляков уехало из Украинской ССР — около 800 тыс.⁴ Из Белорусской ССР в Польшу переселилось больше чем 230 тыс. человек⁵. Меньше всего тогда переселилось из Литовской ССР. В 1944–1947 гг. уехало около 180 тыс. человек, из них 50% были жители Вильнюса. Статистические данные показывают, что в 1944–1946 г. для переселения в Польшу в столице республики было зарегистрировано 111–113 тыс. человек⁶. Из них в 1944 г. выбыло 44, в 1945 г. — около 57 тыс., в 1946 г. — более чем 32 тыс., в 1947 г. — всего 0,5 тыс. жителей, в общей сложности 90 тыс.⁷ Реально же из Вильнюса выехало больше людей, так как часть из них уехала без документов, спрятавшись в вагонах. Данные польской стороны говорят о 107,6 тыс. переселенцев из Вильнюса⁸. К этому числу еще надо добавить 10–12 тыс. граждан (в основном поляков и евреев), которые покинули Вильнюс в рамках второй репатриации (1956–1959 гг.)⁹.

Переселение в Польшу радикально повлияло на демографическое положение столицы Литовской ССР. Эти колоссальные изменения произошли в очень короткие сроки. Из города уехало около 100 тыс. человек, но в то же время приехало такое самое количество людей. Так кто же занял место уехавших на запад поляков в опустевшем городе?

Путь решить демографические проблемы Вильнюса — новая миграция

“Лекарством” решения демографической проблемы столицы Литовской ССР стала миграция или точнее иммиграция. Этот процесс в 1944–1989 гг. имел несколько этапов: 1) 1945–1946, когда демографический вакуум заполнили жители других советских республик и других регионов Литвы; 2) 1948–1951, когда после массовой коллективи-

⁴ Wysziedlenia wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski. Warszawa, 2008. S. 85.

⁵ Вялікі А. На раздарожжы... С. 221.

⁶ Stravinskienė V. Migracijos procesų... P. 139.

⁷ Stravinskienė V. Migracijos procesų... P. 140.

⁸ Paczoska, S. 208.

⁹ Stravinskienė V. Migracijos procesų... P. 141.

зации литовской деревни в города, в том числе и Вильнюс, хлынули сельчане. Это явление совпало с решением о восстановлении столицы (1948 г.), которое повлекло за собой выросший спрос на рабочие руки; 3) 60–70-е гг. XX в., когда республика начала интенсивную индустриализацию и промышленности Вильнюса потребовалась многочисленная рабочая сила; 4) 80-е гг. — миграционные потоки “выдохлись”, ослабли, а в конце десятилетия начали проявляться противоположные тенденции.

Для ликвидации демографической проблемы в Вильнюсе, в феврале 1945 г. на заседании Бюро Центрального Комитета КП(б) Литвы было принято решение о заселении города в связи с репатриацией поляков и обеспечении кадрами предприятий и учреждений столицы¹⁰. В этом постановлении говорилось о мобилизации почти 30 тыс. человек, из которых 20 тыс. должны были приехать из других городов и уездов республики, а остальные — перемещены из других предприятий или направлены после окончания школ¹¹. Но этот план не сработал в таком объеме, которого ожидали. За несколько месяцев мобилизационный план был сокращен до 12 240¹². В газетах республики были напечатаны статьи, в которых агитировали ехать в Вильнюс. Например, в газете “Tiesa” (“Правда”) говорилось: “Прежде всего, чтобы успешно проводить восстановительные работы, нужны рабочие руки, строители. Недавно из нашего Зарасайского уезда уже уехали в Вильнюс 120 человек. В ближайшее время мы обещаем послать еще одну тысячу строителей”¹³. На русском языке в издаваемой “Советской Литве” можно было прочитать такие объявления: «Вильнюсской оптовосбытовой базе “Гловмясо-молсбит” требуется на постоянную работу: бухгалтера, счетоводы, кассир и секретарь-машинистка знающая русский язык и товаровед»¹⁴. Таким образом, город начали заполнять не только литовцы, но и жители других республик. Тем более, что с середины 1945 г. не осталось никаких ограничений с приездом в Вильнюс.

Точных цифр о миграции в город в 1945 г. не имеется (они не собирались). Но в сравнении с данными о выбывших в Польшу в 1945 г.

¹⁰ Постановление Совета Народных Комиссаров Литовской ССР и ЦК КП(б) Литвы о заселении города Вильнюс в связи с репатриацией поляков и обеспечении кадрами предприятий и учреждений города 23 февраля 1945 г. // Lietuvos istorijos metraštis 2003–2. Vilnius, 2004. P. 122.

¹¹ Там же. С. 126.

¹² Архив Вильнюсского Округа (АВО). Ф. 761, воп. 1а., д. 5, л. 48.

¹³ Tiesa. 4. 06. 1945. P. 3.

¹⁴ Советская Литва. 12. 05. 1945. С. 4.

и численности населения города в конце 1945 г. видно, что в Вильнюс прибыло около 50 тыс. человек из Литвы и других советских республик. Архивные статистические данные говорят о том, что в 1946–1947 гг. в города Литвы приехало около 120–130 тыс. жителей из разных местностей СССР¹⁵. Большинство из них стали горожанами Вильнюса и Клайпеды.

Второй миграционный этап начался в 1948 г., после старта массовой коллективизации литовской деревни. Жители деревень боялись колхозов и старались бежать из них. Спасение они видели в городах и потому с 1948 г. сельчане хлынули в города, в том числе и Вильнюс. По данным литовского историка Людаса Труски, в 1948–1963 гг. число сельчан сократилось с 1,7 млн. до 1 млн¹⁶. Процесс коллективизации совпал с решением Москвы о восстановлении столицы Литовской ССР (1948 г.)¹⁷. В этом постановлении особое внимание было уделено строительству общественных и жилых зданий, также расширению заводов и комбинатов. В одной статье будущее города рисовалось следующим образом: “Генеральный план восстановления и благоустройства Вильнюса предусматривает большое промышленное, коммунальное и жилищное строительство. Новый Вильнюс вырастет в крупный, административный, промышленный и культурный центр. Большие изменения произойдут в центре города”¹⁸. Такие планы требовали значительно привлечения рабочей силы. В результате, за несколько лет Вильнюс вырос на несколько десятков тысяч жителей (см. табл. 2).

Таблица 2
Численность жителей Вильнюса в 1945–1989 гг.¹⁹

Год	Число жителей, тыс. чел.
1945	114,5
1946	134,4
1948	145,2
1951	179,3

¹⁵ Национальный центральный архив Литвы (НЦАЛ). Ф. R-363, оп. 1, д. 593, л. 357–367.

¹⁶ Truska L. Lietuva 1938–1953 metais. Kaunas, 1995. P. 166.

¹⁷ НЦАЛ. Ф. R-754, оп. 4, д. 519, л. 24.

¹⁸ “Советская Литва” на восстановлении Вильнюса, 31.08.1948. С. 1.

¹⁹ Stravinskienė V. Migracijos procesų... P. 147–148; Stankūnienė V. Lietuvos demografiniai... P. 19; Stanaitis A., Stankūnienė E. Vilniaus gyventojų dinamika... P. 110; Vilniaus m. skaičiai. 1940–1974 metų statistinių duomenų rinkinys. Vilnius, 1975. P. 12; Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1970 года. Вильнюс, 1975. С. 297. 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys. T. 1, Vilnius, 1991. P. 181.

1955	193,9
1959*	236,1
1965	293,7
1970*	372,1
1975	433,2
1979*	475,8
1985	544,7
1989*	576,7

* По данным переписи населения

Третий миграционный этап — это 60–70-е гг. XX в., когда республика начала осуществлять интенсивную индустриализацию. Для реализации поставленных задач Вильнюсу потребовался приток новой рабочей силы. Ее пополнение происходило не только за счет литовских сельчан, но и за счет граждан из России, Украины и Беларуси. Во второй половине 70-х гг. XX в. в этом контексте доминировала Беларусь. В 1961–1988 гг. механический прирост из России составил около 10 тыс., из Украины — около 2 тыс., из Беларуси — 20 тыс.²⁰ Но реально он был бóльшим, так как некоторые проживали в городе без прописки. Официально “неучтенными” оказались 4–6 тыс. человек²¹. Так что за счет миграции численность жителей Вильнюса очень возросла.

Таблица 3

Натуральный и механический прирост населения в Вильнюсе в 1946–1989 гг.²²

Год	Натуральный прирост	Механический прирост
1946–1960	39 382*	93,8
1961–1970	36 961	83,1
1971–1980	41 574	75,3
1981–1989	38 424	55,0
Всего	156 341	307,2

* за исключением данных за 1958 г.

Данные о миграции (механическом приросте) в Вильнюс надо принимать как приблизительные, так как по сравнению с данными о ко-

²⁰ Stankūnienė V. Lietuvos demografiniai... P. 125.

²¹ НЦАЛ. Ф. R-363, оп. 1, д. 8324, л. 29.

²² Kunčina J. Vilniaus gyventojų... P. 17–18; Stravinskienė V. Migracijos procesų... P. 146; Stravinskienė V. Vilniaus miesto etninė-demografinė... P. 51.

личестве жителей в Вильнюсе в 1946 и 1989 гг. (134,4 и 576,7 тыс. человек) разница составляет 442,3 тыс., в том числе за счет натурального прироста — 156,3 тыс. человек. В таком случае, на долю механического прироста приходится 286,0 тыс. человек и это составляет разницу с данными в таблице в 21,2 тыс. человек. Такая “путаница” с данными получилась потому, что миграционные потоки в город были фиксированы не совсем точно (прибывшие и выбывшие не были вовремя зарегистрированы и выписаны. Также в городе проживало несколько тысяч человек без регистрации). Но, несмотря на это, тенденция очень ясна — число жителей столицы Литовской ССР росло из-за миграции. Она составляла^{2/3} всего прироста.

Миграция оказывала сильное влияние на национальный состав столицы Литовской ССР (см. табл. 4)

Таблица 4
Национальный состав жителей г. Вильнюса в 1944–1989 гг.²³

Национальность	1944 г.	1951 г.	1959 г.	1970 г.	1979 г.	1989 г.
белорусы	2062	12 589	14 686	24 170	30 623	30 282
евреи	1680	15 505	16 354	16 491	10 708	9147
литовцы	7958	45 265	79 363	159 156	225 137	291 527
русские	8867	59 748	69 416	91 004	105 618	116 618
поляки	84 990	37 747	47 226	68 261	85 562	108 239
украинцы	519	7213	6575	9329		
другие	391	1266	2463	3689	18 127*	21 272*
всего	106 467	179 333	236 078	372 100	475 825	576 747

* в том числе и украинцы, они составляли около 90% этого числа

Из данных таблицы видно, что в течении 45 лет больше всего выросло число жителей титульной нации (литовцев) — в 36 раз. Также выросло число русских (в 13 раз), белорусов (в 15 раз), евреев (в 5 раз). То же самое можно сказать и об украинцах, количество которых выросло более чем в 30 раз. Рассматривая рост польского населения, надо иметь в виду то, что после войны большинство из них (80%) выехали в Польшу. Статистические данные показывают, что после 1946 г. в Вильнюсе осталось всего 10–20 тыс. поляков. К ним присоединились поляки из соседних округов (позднее районов) Литовской ССР и Беларуси.

²³ Vilnius skaičiai. 1940–1974 metų statistikos duomenų rinkinys... P. 15; 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo... P. 181; Lietuvos Respublikos gyventojų demografinė statistika. Vilnius, 1992. P. 11.

Также следует отметить, что в первые послевоенные годы новые жители Вильнюса по социальным критериям распределились очень неравномерно: большинство рабочих составляли люди из других республик, литовцы чаще всего занимали места служащих, учились в высших и специальных школах (техникумах).

Что больше всего притягивало литовцев, русских, белорусов, поляков или евреев в Вильнюсе? Из разных источников видно, что на первое место можно поставить работу²⁴. Как заметил один из высокопоставленных чиновников г. Вильнюса Альгирдас Вилейкис, «Получить работу и общежитие, кушать в столовой завода и общежития для тогдашней молодежи казалось вовсе привлекательным вариантом карьеры»²⁵.

Молодых людей из других республик также привлекали и специальные средние учебные заведения (профшколы и техникумы). Например, молодежь из Беларуси в начале 60-х с охотой поступала в школу фабрично-заводского обучения № 8 или в целлюлозно-бумажный техникум²⁶. Лучшие перспективы для социальной жизни (неплохие шансы получить жилплощадь, разнообразные формы отдыха и тому подобное) тоже манили в Вильнюс.

Тут необходимо отметить, что тяга в Вильнюс из Беларуси, особенно из западных ее областей, была исторически обусловлена. Еще в XIX в. жители Западной Беларуси часто искали лучшей доли в Вильне. После Второй мировой войны этот процесс не прервался, он продолжался, набирая новые силы. Заметим, что после миграции поляков из Вильнюса на запад (в Польшу), в городе не хватало рабочей силы. Её поиск активно велся, в том числе и в Беларуси. Например, в 1946 г. на завод «Кроснис» прибыл трудовой десант из 18 человек. Но они там надолго не закрепились и вскоре разошлись по другим предприятиям Вильнюса. Архивные материалы подтверждают, что только в 1946 г. в города Литвы (преимущественно в Вильнюс), прибыло около 13 тыс. человек из соседней Беларуси. «Донорами» стали Витебская и Молодечненская области. К сельчанам присоединилось также и часть тех жителей Беларуси, которых немцы во время войны привезли в Литву. Советская власть в 1944–1946 гг. проводила репатриацию таких людей. Но некоторые из них не хотели возвращаться на прежние места жительства. Они остались жить в Литве. Сколько их было — неизвестно. В 1947 г.

²⁴ Stankūnienė V. Lietuvos demografiniai... P. 133; Kunčina J. Vilniaus gyventojų... P. 24.

²⁵ Liutkevičienė I. Deja Vu. Vilnius 1974–1990. Vilnius, 2012. P. 117.

²⁶ НЦАЛ. Ф. R-363, оп. 1, д. 1799, л. 140.

заместитель начальника МГБ по Виленскому округу информировал начальство, что в области проживает около 450 репатриантов, большинство которых до немецкой оккупации проживали в Полоцкой, Витебской и Гродненской областях²⁷.

В Новой Вильне была сосредоточена подготовка учителей для польских и русских школ. Здесь работала педагогическая школа и учительский институт. Он как раз начал работу в 1951 г. Эти учебные учреждения стали притягивать молодых поляков и белорусов из соседней республики. В 1957 г. на первый курс в педагогическую школу поступило 34 человека, из которых большинство приехало из Беларуси²⁸. Молодых людей из соседнего региона можно было встретить и в Учительском институте. Например, в 1955–1956 учебном году в школу было принято 150 студентов, из них более чем 50% являлись выпускниками русских и белорусских школ²⁹. Но с другой стороны, отток населения из Беларуси имел отрицательные последствия для нее самой, так как уменьшилось число трудоспособных граждан. Наиболее заметно это было в таких областях как Гродненская и Могилевская.

Миграционные последствия для города Вильнюса

Самые заметные последствия миграции были видны в демографическом облике города. Наверное, это будет звучать парадоксально, но в советское время многонациональный Вильнюс был трансформирован в... многонациональный город. Вместо вынужденных покинуть город поляков прибыли новые жители — славяне из СССР (русские, белорусы, украинцы, поляки) и литовцы из деревень. В конце Второй мировой войны “польское Вильно” в 50-х гг. стало русско-литовским городом (интересно, что в 1951 г. в Вильнюсе 75% жителей были славяне и только 25% — литовцы), а через 10 лет — литовско-русским городом. Таким Вильнюс оставался до конца советского периода, то есть до 1990 г.

В 1989 г. в Литве проживало около 90 тыс. человек, родившихся в Беларуси, более чем 170 тыс. — в России и около 50 тыс. — на Украине. Около половины из них проживало в Вильнюсе.

²⁷ Особий Архив Литвы. Ф. К-1, воп. 15, спр. 3736, арк. 26.

²⁸ АВО. Ф. 1151, оп. 1, д. 31, д. 10.

²⁹ НЦАЛ. Ф. R-762, оп. 6, д. 1249, л. 9.

Миграция также влияла на социальную стратификацию города. Она его “омолаживала”. В начале 50-х в городе около 25% жителей составляли дети, а люди 21–40 лет — 57%. Также изменения происходили в социальной структуре — число работников росло, женщины из домохозяек стали работницами у станков и конвейеров, все чаще создавались смешанные семьи.

Миграция привела и к негативным последствиям. Реальная численность жителей Вильнюса опережала прогнозные показатели почти на 10 лет, а это вызывало социальные проблемы. Одной из них была нехватка жилья. Уже в начале 60-х гг. около 18% жителей (приблизительно 50 тыс.) остро нуждались в жилплощади. Но эта проблема не была решена до конца советского периода.

**Надія Черевко (Львоў),
кандыдат гістарычных навук**

Громадський уклад життя у багатоквартирних будинках приміських сіл Львова

У статті проаналізовано житлове середовище багатоквартирних будинків приміських сіл Львова. Розглянуто містоутворюючі чинники, які спричинили таке будівництво на сільських територіях. Проведено порівняльний аналіз будинків того ж типу у міському та сільському середовищах.

Вступ

Приміські села Львова, як і аналогічні сільські території при агломераціях, розвиваються дещо інакше, ніж типові сільські поселення. Особливо це стосується житлової забудови сіл, які підпадають під вплив великих міст.

Метою нашого дослідження є проаналізувати житлове середовище багатоквартирних будинків, розташованих у приміських селах Львова, його передумови виникнення, особливості експлуатації та тенденції розвитку. Для досягнення поставленої мети застосовувалися методи натурних досліджень, а саме: інтерв'ювання, фотофіксації, обмірів тощо. Також застосовувалися аналітичні методи, порівняння та систематизація.

Стан дослідженості. Тема багатоквартирного житла у сільській місцевості досить багатогранна, а тому потребує міждисциплінарного розгляду. Зокрема, архітектуру сільського житла проаналізовано в працях Володимира Самойловича та Юрія Хохла. Планування сільських поселень розглядається у працях Івана Віншу, Віри Калмикової, Юрія Соломіна, Михайла Габреля та Андрія Степанюка. Прояви сільського побуту у класичних містах проаналізовано у праці Богдана Черкеса. Сучасне ж сільське садибне житло — сфера зацікавлення Олександри Колодрубської, Людмили Гнесь та Володимира Новікова. Питання сучасної міської багатоквартирної забудови досліджує Ігор Гнесь та Галина Гнат. Проте вивчення особливостей побуту багатоквартирного

житла в середовищі українського села попри свою актуальність залишається на сьогодні не достатньо висвітленим, і потребує досліджень.

Виклад основного матеріалу

Багатоквартирне житло у сільській місцевості є нетиповим, навіть у приміській зоні. Проте передумови виникнення таких будинків сягають ще початку ХХ століття, головню, як пошук ідей комуністичних шляхів розвитку українського села. Іноді проекти різко демонстрували контраст побуту нового радянського селянина з традиційним українським¹. Прикладом цього є архітектурні розробки житла для комун Дмитра Дяченка та Юрія Хохла. У проектах житлових будинків для комун пропонувалося розташування бібліотеки, клубу, їдальні, пекарні тощо. Громадський сектор таких будинків займав більше половини загального об'єму будівлі². Проте для життя молодих сімей не передбачалось простору родинного побуту. Навіть більше, так звані «кабіни для сну» не розраховували можливості проживання дітей з батьками — для молодших проектували окремі простір дитячого садочку з загальною ігровою та спальнею.

Не менш революційними були розробки 30-х років ХХ століття Академії архітектури поселень при машинно-тракторних станціях (МТС) під керівництвом архітектора А. Кондахчяна. Ці проекти поселень нагадували міста-утопії і дещо перегукувались з ідеєю „міста-саду” Ебенізера Говарда. Проте чіткий геометричний модуль сітки вулиць та кварталів фактично не враховував особливостей рельєфу. Та й тенденції заходу не підтримали радянські критики. Тому ці проекти не вдалося зреалізувати³. Попри підтримку влади не набули поширення і будинки сільських комун, що пропагували занадто революційні ідеї для українського селянства.

Проте до теми міського побуту в українському селі радянські проєктанти спробували повернутися вже у 50–60 роках ХХ століття. Як зазначає Людмила Гнесь, цей час ознаменувалися укрупненням сільських господарств, переходом на індустріальну основу, створенням аграрно-промислових об'єднань і комплексів, а також освоєнням ці-

¹ Черевко Н. З історії багатоквартирного житла у сільській місцевості // *Obce/swoje Miasto i wieś w literaturze i kulturze ukraińskiej XX–XXI wieku*. Kraków, 2015. С. 122.

² Степанов Н. Основы проектирования гражданских и промышленных зданий. Москва, 1973. С. 127.

³ Калмикова В. История архитектуры советского села. Москва, 1991. С. 34–35.

линних земель. Проектанти проводили роботи з планування сільських (адміністративних) районів, центральних селищ радгоспів і колгоспів. А вже з 1965 року в Україні почали практикувати створення експериментально-показових сіл⁴. Масово впроваджувалися типові будинки для житла кваліфікованих працівників не аграрної сфери: працівників промислових та агропромислових установ, службовців та ін. (Іл. 1). Основною метою такого будівництва вважалася післявоєнна відбудова⁵, проте навіть після відносного подолання житлової кризи, багатоквартирні будинки продовжили споруджувати у сільських поселеннях СРСР. Навіть більше, якщо в 60х роках ХХ століття будувалися зазвичай двоповерхові багатоквартирні домівки, в 1970-х — середньої поверховості, то в 1980–90-х роках 6–9-поверхові будинки. Нерідко будівлі кінця 80 — початку 90-х років ХХ століття так і залишалися недобудованими. На приклад, ряд будинків житлової забудови у селі Лисиничі Львівської області Пустомитівського району. Часто такі споруди стають епіцентром нещасних випадків, створюють гнітюче враження у жителів. Тільки через десятки років вдалося лише деякі проекти довести до завершення.

Стереотипно багатоквартирний будинок близький до міської забудови. Цікаво простежити, як міська архітектура реагує на сільське середовище. Згідно дослідження Неллі Шаповал, “Середовищний підхід” — це професійна орієнтованість, що заснована на розумінні архітектурної форми як складової частини матеріально-просторового середовища, яке забезпечує необхідні умови життєдіяльності людини і суспільства, а ось саме поняття матеріально-просторового середовища охоплює упорядковану сукупність природних і штучно створених форм, які організують життєві процеси і впливають на поведінку людей через свідомість та емоції⁶. Ймовірно, матеріально-просторове середовище іноді можна розглядати не як суб’єкт, а об’єкт, що теж впливає на архітектуру — через свідомість його жителів.

Для дослідження передмістя Львова ми обрали радіус 35-хвилинної доступності до центру міста (на відстані 20-ти кілометрів). Саме

⁴ Гнесь Л. Тенденції та закономірності еволюційних трансформацій житлової забудови експериментального села Вузлове останньої чверті ХХ — початку ХХІ століття // Вісник. Архітектура і сільськогосподарське буд-во. ЛНАУ, 2010. С. 122–124.

⁵ Виншу І. Архитектурно-планировочная организация сельских населенных пунктов. Москва, 1986. С. 36.

⁶ Шаповал Н. Основи архітектурного формоутворення: навч. посібн. Київ, 2008. С. 80.

в цьому радіусі ми помітили значне зосередження багатоквартирних будинків, для яких звичним явищем є маятникова міграція. Проте згідно ДБН (Державні будівельні норми) 360–92* “Містобудування планування і забудова міських та сільських поселень”, доїзд робітників до місць праці, які розташовані в обласному центрі, допускається не більше 2 годин⁷. Тому, ймовірно, цей пояс з багатоквартирними будинками, жителі яких їздять на роботу до Львова, може бути значно ширшим. Згідно визначення Михайла Габреля, маятникова міграція — це явище якому властиві регулярні поїздки жителів з одного населеного пункту (місця проживання) в інший — на роботу чи навчання і назад. Таке явище виникає у суспільстві, де доступ до сучасних транспортних засобів дозволяє людям мешкати далеко від місця праці й стимулює розвиток приміських зон⁸.

У досліджуваній зоні розташовано 16 осередків багатоквартирної забудови. Більшість з них — радянського періоду. У своїх дослідженнях Володимир Новиков відзначає, що з 1917 по 1990-ті роки житлове будівництво сільської місцевості велося в більшості по типових проєктах, які розробляли столичні, або регіональні проєктні інститути⁹. З об’єктивних причин проєктанти були далекі від сільського побуту і не завжди могли задовольнити потреби пересічного жителя. Тому за десятки років в процесі експлуатації такі багатоквартирні будинки набули своєрідні “руральні” нашарування (Іл. 2). Адже саме розташування багатоквартирного будинку в сільській місцевості несе певні суперечливості. Якщо у місті житло — це чарунка, що відокремлює сім’ю від міського простору, то в селі — це середовище, яке об’єднує людину з природою¹⁰. Очевидно, жителі, що бачать з власних вікон індивідуальну забудову, пригнуть влаштувати біля своєї домівки куточок сільського загишкку, як-от декоративні віз, тин, криничка тощо. Іноді до власних квартир з фасадів багатоквартирних будинків жителі вибудовують споруди, що нагадують індивідуальне житло. Перед такими прибудовами власники огорожують невеличку земельну ділянку, на якій навіть іноді формують грядки.

⁷ ДБН 360–92* “Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень”. Київ, 1993. С. 37.

⁸ Габрель М. Підвищення ефективності містобудівних рішень в організації міських територій. Львів, 2014. С. 249.

⁹ Новиков В. Архитектурная организация сельской среды: учеб. пособие. Москва, 2006. С. 87.

¹⁰ Новиков В. Архитектурная организация... С. 88

Іл. 1. Багатоквартирна забудова передмістя Львова радянського періоду

Яскравим прикладом такої адаптації до сільського господарства є багатоквартирна забудова у містечку Дубляни Львівської області, Жовківського району, що розташоване на відстані 8 км від Львова. У цьому поселенні поряд з індивідуальною забудовою споруджено квартали багатоквартирної забудови. Впродовж понад століття (з 1856 року) містоутворюючим чинником для поселення був рільничий навчальний заклад (сьогодні Львівський національний аграрний університет). Урбанізаційний розвиток містечка особливо активно розпочався після будівництва нових навчальних корпусів та студентського містечка в 60-х роках ХХ століття. Для працівників університету та уджгоспу (уджбового господарства) спорудили багатоквартирні будинки, нову школу, дитячий дошкільний заклад, будинок побуту тощо¹¹.

Для того, щоб дослідити вплив середовища на архітектуру, ми обрали типовий 12-поверховий будинок, збудований в кінці 1980-х років у місті Дубляни (Іл. 3). При перших поверхах цього будинку жителі огорожують території для відпочинку чи власного побуту, влаштовують індивідуальні входи в квартири, перголи, насаджують дерева, кущі, квіти тощо. Ця зона наслідує індивідуальну забудову з типовим сіль-

¹¹ Черевко Н. Університет як містоутворюючий чинник (на прикладі Львівського національного аграрного університету м. Дубляни) // Креативний урбанізм: до століття містобудівної освіти у Львівській політехніці: монографія. Львів, 2014. С. 256.

ським міні-двориком. Цікаво, що мешканці цього будинку введуть навіть фермерське господарство з розведення тварин і городництва. Тому можна вважати, що побут жителів тяжіє до сільського побуту. Адже сама сільська забудова довкола будинку спонукає до створення простору сільського затишку.

Такого ж типу будинок розташований у Львові на вулиці Науковій (Іл. 4). Проте на противагу дублянському, міський будинок у міському середовищі використовується типово. Благоустрій чіткий, зорієнтований на торгово-розважальний центр, розташований неподалік. Перші поверхи орендують під магазини та побутовий бізнес. Прибудинкова ділянка у спільному користуванні влаштована без особливої виразності. Простежується чіткий вплив міського середовища.

Іл. 2. «Руральні» нашарування багатоквартирної забудови сільської місцевості приміської зони Львова

За сучасних умов ринкової економіки багатоквартирне житло у сільській місцевості не менш актуальне. Навіть сьогодні споруджуються такі будівлі, зокрема, в зоні впливу Львова. Найчастіше її жителями стають самі львів'яни, яких приваблює сільський затишок і відносно низькі ціни на землю. Зазвичай їх споруджують у приміській зоні, а де для побуту їхніх жителів властива маятникова міграція. На думку дослідника Богдана Черкеса, маятникова міграція підтримує сільське населення, оскільки дає нагоду облаштувати житло на відстані від міс-

Іл. 3. Типовий багатоквартирний 12-поверховий будинок у м. Дубляни Львівської області, Жовківського району та його руральні нашарування.

Іл. 4. Типовий 12-поверховий будинок у міському середовищі (м. Львів, вул. Наукова)

Іл. 5 Житловий квартал "Сонячний край", село Зимна Вода, Львівської обл., Жовківського району.

Іл. 6 Сучасна багатоквартирна забудова у зоні впливу Львова.

ця роботи. Проте з іншого боку, це явище «розчиняє» простір міста у селі¹². Так у краєобразі села з'являються міські силуети, міська архітектура і побут видозмінюється теж в напрямку міста.

Проте, слід також відзначити, що більшість забудовників зазвичай пропонують закриті квартали, огорожені парканами з рецепцією на вході (наприклад, багатоквартирні будинки в селі Брюховичі, селі Ременів та інші). Мало ймовірно, що таку забудову можуть позитивно сприймати місцеві жителі. Навіть більше, замкненість комфортних новобудов демонструватиме полярні боки суспільства — багатих міщан і відносно бідніших місцевих жителів.

Згідно досліджень Ігора Гнесь, в сучасному житловому будівництві слід максимально підтримувати об'єкти, здатні дати робочі місця мешканцям (заклади торгово-побутового обслуговування, нешкідливого виробництва, сфери послуг і приватної трудової діяльності), які можуть знизити безробіття у поселенні¹³. Прогресивним у цьому плані є квартал багатоквартирної забудови “Сонячний край” у селищі Зимна Вода, Львівської області, Пустомитівського району (Іл. 5). В орендних приміщеннях перших поверхів цих житлових будинків працюють торгові, побутові та офісні структури, доступ до яких відкритий для жителів села. Сама ж огорожа, що задовольняє сучасні запити безпеки, замикається лише у нічний час. Таким чином, село отримало не лише нове житло з новими жителями, але й організації, які можуть пропонувати свої послуги і роботу для місцевих селян. Це загалом допомагає покращити ситуацію в поселенні.

Також ознакою сучасної забудови є зорієнтованість на ринковий попит. Якщо у радянський період поверховість багатоквартирної забудови росла десятками років, то сьогодні одночасно можуть будуватися як багатоповерхові, так і двоповерхові блоковані будинки. Те ж стосується і об'ємно-просторового вирішення будівлі. Якщо одні забудовники використовують багатоквартирні будинки, що нагадують садибну забудову, то інші — цілком міські будинки з міським благоустроєм (Іл. 6).

¹²Черкес Б. Город и аграрная среда. Львов, 1992. С. 80.

¹³Гнесь І. Проблеми формування соціально безпечного житлового середовища // Проект-планув. аспекти містобудування. Київ, 2004. С. 127.

Висновки

Громадський уклад життя у багатоквартирних будинках приміських сіл Львова є водночас нетиповим як для села, так і для міста, адже поєднує у собі ознаки побуту обох типів поселення.

За радянських часів багатоквартирні будинки споруджували зазвичай при підприємствах, колгоспах, освітньо-наукових та науково-дослідних установах, які були своєрідними містоутворюючими чинниками поселень. Радянські проєктанти передбачали, що жителі багатоквартирного житла не матимуть потреби у веденні сільського господарства, а тому розпланування їх ділянок нагадувало міське.

З часом, коли економічна система зазнала змін, ряд містоутворюючих установ припинили своє функціонування. Тому постала потреба у переплануванні будівель та реорганізації прибудинкових ділянок, що зазвичай несло стихійний характер.

Аналіз будинків одного типу, розташованих у сільському та міському середовищах показав, що середовище впливає на архітектуру, додаючи власні ознаки. Адже живучи в сільській чи міській місцевості, і спостерігаючи за середовищем, жителі створюють власний затишок на прикладі сусідів. Так сільські багатоквартирні будинки обросли руральними нашаруваннями, як-от: прибудовами, що нагадують особняки, перголами, криничками, сільськими огорожами тощо.

Сучасний ринок житла зорієнтований на плюралізм попиту. Тому забудовники пропонують різноманітні вирішення — від малоповерхових будинків, що нагадують індивідуальну забудову, до цілком міських кварталів з міським благоустроєм.

Нерідко забудовники пропонують покупцеві замкнуті комфортні квартали, огорожені парканом. Таке вирішення може спричинити в майбутньому поляризацію суспільства і конфлікти з місцевим населенням.

Багатоквартирна забудова у сучасному селі потребує особливого підходу. Зокрема, важливо передбачити можливість її інтеграції у сільське середовище — як в архітектурному та містобудівному сенсі.

Змест

Прадмова	3
<i>Альбіна Семянчук (Гародня)</i> Каралеўскі і велікакняжацкі побыт у Гародні ў канцы XIV – пачатку XVI ст.	6
<i>Аляксей Шаланда (Мінск)</i> Харугва Горадні ў 1655 г.: спроба рэканструкцыі.....	22
<i>Тетяна Гошко (Львоў)</i> Жебракі і ставлення да них у руських містах XV – першай паловіны XVII ст.	30
<i>Віталь Галубовіч (Гародня)</i> На парозе смерці: мяшчанскія тастаменты з кнігі вайтоўска-лаўніцкага суда гарадзенскага магістрата 1659–1676 гг.	44
<i>Гітана Зуене (Вільнюс)</i> Między przestępstwem i wybaczeniem: niektóre aspekty życia rodzinnego mieszkańców miast Wielkiego Księstwa Litewskiego ulokowanych na prawie magdeburskim w drugiej połowie XVI – pierwszej połowie XVII w.	55
<i>Юры Гардзееў (Кракаў)</i> Новыя грамадзяне старога горада: кар’еры імігрантаў у Гародні XVIII ст.	64
<i>Ганна Паўлоўская (Гародня)</i> Гародня ў полымі, або Апісанні горада ў момант катастрофы	74
<i>Адам Станкевіч (Вільнюс)</i> Działalność Trybunału Litewskiego w Grodnie (w latach 1775–1791.....	92

<i>Katarzyna Kolendo-Korczak (Warszawa)</i> Działalność kongregacji sióstr Mariawitek w miastach na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w 2. poł. w. XVIII – poł. w. XIX ...	102
<i>Ewa Wyka (Kraków)</i> Szkoła dominikanów w Grodnie, rok 1793	110
<i>Dorota Piramidowicz (Warszawa)</i> Zespół kościelno-klasztorny grodzieńskich bernardynek w przestrzeni miasta: historia i zagadnienia artystyczne	122
<i>Вячаслаў Швед (Гародня–Варшава)</i> Гродзенскія друкары (канец XVIII – першая палова XIX ст.)	136
<i>Андрэй Вашкевіч, Алесь Радзюк (Гародня)</i> Ад карчомнай гарэлкі да казённай водкі: моцны алкаголь на Гродзеншчыне ў XIX – пачатку XX ст	143
<i>Алесь Радзюк (Гародня)</i> Гарадзенскае піва і півавары ў XIX – пачатку XX ст.	160
<i>Андрей Киштымов (Минск)</i> Градообразующие предприятия XIX – начала XX в.: к постановке проблемы	174
<i>Аляксандр Ерашэвіч (Мінск)</i> Грашовыя зборы ў гарадах Беларусі першай паловы XIX ст.....	186
<i>Татьяна Воронич (Минск)</i> «Золото» белорусских городов: способы удаления и утилизации городских бытовых отходов в 90-е гг. XIX – начале XX в.	198
<i>Аэлита Амбрулевицютэ (Вильнюс)</i> Санитарное состояние городского пространства Вильнюса в конце XIX – начале XX в.....	215
<i>Аляксандр Перагудаў (Гародня)</i> Апісанне Каложскай царквы ў літаратуры да яе руйнавання ў 1853 г.	228

Аляксандр Ланеўскі (Кракаў–Гародня) Рабочыя “біржы” ў Расійскай імперыі на пачатку XX ст. як прататып канцэпцыі “права на горад”	236
Сяргей Токць (Гародня) Гродзенскае чыноўніцтва сялянскага паходжання на пачатку XX ст.	249
Аляксандр Гужалоўскі (Мінск) Мінская гарадская дума ў віхуры вайны і рэвалюцыі (1917–1918 гг.)	261
Галина Грыценко (Драгобыч) Рэлігійна-цэрковна дзейнасць Андрэя Шепціцкаго на тэрыторыі Білорусі	277
Waldemar Rezmer (Торуі) Walki uliczne w Grodnie w lipcu 1920 r. polskiej broni pancерnej z sowiecką kawalerią	284
Adam Perlakowski (Kraków) Niemiecki inwentarz archiwów Grodnia z 1916 r. Struktura, opis, stan zachowania	300
Таццяна Казак (Варшава-Гродна) Інтэлектуальныя сувязі Вільні і Гродна на прыкладзе дзеясці Мечыслава Ліманаўскага	308
Любовь Зорина (Гродно) Болеслав Болдак – гродненскі рэзчык по дрэву	321
Віталія Стравінскене (Вільнюс) Дарогі в Вільнюс: міграцыя жыхароў в горад (1944–1989)	325
Надзя Чэрэвка (Львоў) Грамадскі ўклад жытця у багатокватэрных будынках прыміськкіх сіл Львова	336

Content

Introduction	3
<i>Albina Semianczuk</i> Royal and the Grand Dukes visits in Hrodna at the end of the 14th – beginning of the 16th centuries	6
<i>Alaksey Shalanda</i> Hrodna banner in 1655: a reconstruction attempt	22
<i>Tetiana Goshko</i> Beggars and the attitude towards them in the Rus cities in the 15th – first half of the 17th centuries	30
<i>Vital Halubovich</i> At death's door: citizen's last wills from court books of Hrodna town council 1659–1676	44
<i>Gitana Zujienė</i> Between crime and condonation: some aspects of family life of the inhabitants of the cities of the Grand Duchy of Lithuania based on Magdeburg Law in the second half of the 16th – first half of the 17th centuries.....	55
<i>Yury Hardzeyeu</i> New citizens of the old city: immigrants' careers in Harodnia in the 18th century	64
<i>Hanna Paulouskaya</i> Harodnia in flame or Description of the city in the time of a disaster	74
<i>Adam Stankevič</i> Supreme Tribunal of Lithuania work in Hrodna (1775–1791.....	92

<i>Katarzyna Kolendo-Korczak, The Mariae Vitae</i> Congregation and its activity in the towns of Polish-Lithuanian Commonwealth 1737–1863	102
<i>Ewa Wyka</i> Hrodna dominicans school in 1793	110
<i>Dorota Piramidowicz</i> Hrodna complex of the church and monastery of the Bernardine nuns in town's space – history and artistic issues	122
<i>Viachaslau Shved</i> Hrodna printers (the end of the 18th – first half of the 19th centuries)	136
<i>Andrej Vaszkevich, Ales Radziuk</i> From tavern's schnapps to state-controlled vodka: strong alcoholic beverages in Hrodna region in the 19th – beginning of the 20th centuries.....	143
<i>Ales Radziuk</i> From the history of Hrodna brewery (the end of the 18th – beginning of the 20th centuries)	160
<i>Andrei Kishtymau</i> Town-forming enterprises in Belarus in the 19th – beginning of the 20th centuries: setting of a problem	174
<i>Aliaksandr Erashevich</i> Monetary fees in the towns of Belarus in the first half of the 19th century	186
<i>Tatiana Voronich</i> “Gold” of Belarusian towns: ways of garbage discharge and utilization in Belarusian towns in 90-s of the 19th – the beginning of the 20th century	198
<i>Aelita Ambrulevičiūtė</i> Sanitary conditions of Vilnius town's space at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries.....	215

<i>Aliaksandr Perahudau</i> Description of Kalozha Church in the literature prior to its demolition in 1853.....	228
<i>Aliaksandr Laneuski</i> Workers “Exchanges” in the Russian Empire at the beginning of 20th century as a prototype of concept of “The Right to the City	236
<i>Siarhei Tokć</i> Hrodna bureaucrats of peasant’s origin in the beginning of the 20th century	249
<i>Aliaksandr Huzhalouski</i> Minsk city council between war and revolution 1917–1918	261
<i>Halina Hrycenko</i> Religious and church activity of Andrei Sheptytsky in the territory of Belarus	277
<i>Waldemar Rezmer</i> Street fighting in Hrodna in July 1920: Polish tanks against soviet horse cavalry	284
<i>Adam Pertakowski</i> German collection of Hrodna archives from 1916: structure, description, state of preservation	300
<i>Tatsiana Kazak</i> Intelligent relationship of Vilnius and Hrodna on the example of Mieczyslaw Limanowski’s activity	308
<i>Liubov Zorina</i> Boleslav Boldak – woodcarver from Hrodna	321
<i>Vitalija Stravinskienė</i> Ways into Vilnius: migration of population to the city (1944–1989).....	325
<i>Nadija Cherevko</i> Public life of multifamily housing inhabitants of Lviv suburban villages	336

Навуковае выданне

GRODNAE ET ORBI

Гарадскія супольнасці
і гарадское асяроддзе XIV–XX стст.

Матэрыялы
міжнароднай навуковай канферэнцыі
(Гародня, 4–5 лістапада 2017 г.)

Адказы за выпуск *Павел Мажэйка*
Карэктар *Надзея Вішнеўская*
Камп'ютарная вёрстка *Зміцер Гупянец*
Дызайн вокладкі *Зміцер Гупянец*

Падпісана да друку 29.09.2018. Фармат 60x84/16.

Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 20,3. Ул.-выд. арк. 22,0.
Наклад 100 экз. Заказ 2780.

Індывідуальны прадпрымальнік
Янушкевіч Андрэй Мікалаевіч.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы і распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 1/218 ад 18.03.2015.
Вул. Шафарнянская, 3/135, 220125 г. Мінск.
<https://januskevic.by>

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Новапрынт».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы і распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 2/54 ад 25.02.2014.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138 г. Мінск.

Шукайце кнігі з лагатыпам „ГАРАДЗЕНСКАЙ БІБЛІЯТЭКІ” ў кнігарнях, інтэрнэт-кнігарнях, а таксама ў прыватных распаўсюднікаў:

Аляксандр РАДЗЮК “Пад скіпетрам Расейскай імперыі”
Юры ГАРДЗЕЕЎ „Тапанімія старажытнай Гародні (XII-XVIII стст.)”
Аляксандр КРАЎЦЭВІЧ „Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага (1248-1377)”
Зоська ВЕРАС „Я помню ўсё”
Наталля МАЛІНОЎСКАЯ-ФРАНКЕ „Забыты вернісаж”. Творчасць мастакоў
Гарадзеншчыны 1860-х – 1930-х гг.
Зянон ПАЗЬНЯК „Добрая фатаграфія”
Ларыса ГЕНІЮШ „Лісты з Ээльвы”
“Гродназнаўства. Гісторыя еўрапейскага горада”
Біяграфія гарадзенскіх вуліц. Ад Фартоў да Каложы
Васіль БЫКАЎ. „Гарадзенскі архіў: Невядомыя творы (1957–1972).
Незавершанае. Нататнікі”
Юры ГАРДЗЕЕЎ „Магдэбургская Гародня”
Данута БІЧЭЛЬ „Хадзі на мой голас”
Пётр СЯЎРУК „Небыцця не існуе. Невядомыя старонкі беларускага
нацыянальнага руху”
Аляксей КАРПЮК „Развітанне з ілюзіямі”
“Зрабаваны народ. Размовы з беларускімі інтэлектуаламі”
Алесь КРАЎЦЭВІЧ „Рыцары і дойліды Гародні”
Сяргей ШАПРАН „Васіль Быкаў. Гісторыя жыцця” Т. 1-2
Апанас ЦЫХУН „...Улюбёны я ў сваю зямлю”
Дзмітры ЛЮЦІК „Нёманскі Фронт. 12-25 ліпеня 1944 года. Баі за Гродна
ў данясеннях, успамінах, статыстыцы”
Юры ГУМЯНЮК „Назаві мяне геніем”
Гародня. 50 год без Фары Вітаўта (мультымедычны дыск)
Гародня Х-XX ст. Каралеўскі горд з правінцыйным лёсам
Апанас ЦЫХУН „Скарбы народнай мовы” (слоўнік Гарадзеншчыны)
Уладзімір ХІЛЬМАНОВІЧ „Каляндарны кразнаўчы даведнік Гарадзеншчыны”
Мікалай Быхаўцаў „Паўстанне 1863-1864 гадоў у Ваўкавыскім павеце”
Аляксандр Краўцэвіч „Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага (1248-1377)”

Серыя „Сучасная гарадзенская проза”

Віктар ШАЛКЕВІЧ „Рэквіем па непатрэбных рэчах”
Аркадзь ЖУКОЎСКІ „Галс”
Віктар САЗОНАЎ „Маленькія гісторыі з вялікай палітыкі”
Валянцін ДУБАТОЎКА „Чорная воля”
Віктар САЗОНАЎ „Паэзія прозы”

